Martin Ehala, Tiina Veismann,
Aili Kiin, Astrid Aus

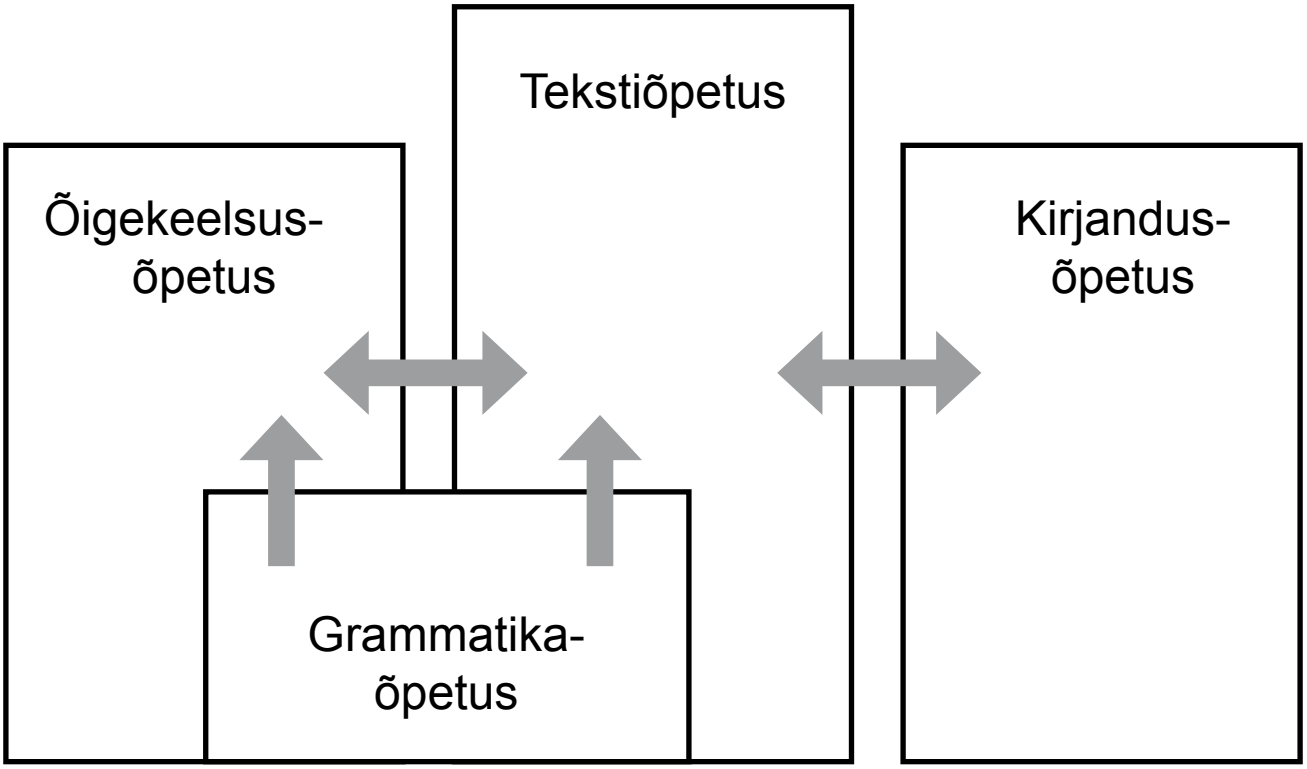

NOORE KEELEKASUTAJA

Põhikooli vanema astme eesti keele metoodika ja õpetajaraamat

kirjastus Künnimees

Tänapäeval rohkem kui kunagi varem sõltub inimese toimetulek tema oskustest informatsiooniga ringi käia. Ja see tendents üha süveneb. Seega peaks kaasaegse emakeeleõpetuse üks peaeesmärke olema funktsionaalse keeleoskuse arendamine, st tekstiõpetus laias mõttes.

Käesolev käsiraamat pakub koos õppekomplektiga „Noor keelekasutaja" uudse emakeeleõpetuse kontseptsiooni, mille keskmeks on tekstiõpetus. Käsiraamat esitab niihästi selle metoodika üldprintsiibid kui ka detailsed kommentaarid iga aineosa käsitlemiseks ja töövihiku harjutuste sooritamiseks.

Autorsus

Käesoleva raamatu sissejuhatuse ja metoodika osa (lk 6–57) autor on Martin Ehala. Tema on kirjutanud ka juhendid Noore keelekasutaja 7. klassi õpiku (NK 7) peatükkidele Alustuseks ja 2, 4, 6, 8, 10, 12 ning 14; NK 8 peatükkidele Sissejuhatus ja 1, 5, 6, 7, 10, 11, 12 ning 13; NK 9 peatükkidele 1, 2, 3, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 15 ning 16.

Tiina Veismann on kirjutanud juhendid NK 7 peatükkidele 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13 ning 15.

Aili Kiin on kirjutanud juhendid NK 8 peatükkidele 2, 3, 4, 8, 9, 14, 15 ning 16.

Astrid Aus on kirjutanud juhendid NK 9 peatükkidele 6, 7 ja 8 ning koos Martin Ehalaga peatükkidele 4 ja 12.

Näidisõppekavade autorid on Tartu Karlova Gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja-metoodik Külliki Kask ja Karksi-Nuia Gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja Kristine Liiva.

Toimetanud Anu Eltermann

ISBN 9985-9415-2-7

© kÜNNIMEES 2005

Sissejuhatus

Õpetajatega vesteldes ja Õpetajate Lehte lugedes olen sageli tajunud muret emakeeleõpetuse olukorra pärast. Mul ei ole kahtlust, et muretsemiseks on põh-just. Vaatame emakeeleõpetuse olukorda kriitilise pilguga.

Viimase mõnekümne aasta jooksul on emakeeleõpetuse (eesti keele ja kirjandu-se) tundide arv märgatavalt vähenenud. On selge, et väiksema ajaga pole sama metoodikat kasutades võimalik samu tulemusi saavutada.

Tundide vähenemine on langenud samale ajale, kui on toimunud muutused tekstiliselt kultuuritüübilt pildilise suunas. See muutus tuleneb eeskätt televisiooni ja muu elektroonilise meedia arengust. Audiovisuaalse informatsioonivahetuse pea-letung tekstilisele on pöördumatu, mis tähendab, et lugemisele pühendatud aja hulk on praegu väiksem kui veel paarkümmend aastat tagasi ja väheneb tulevi-kus veelgi. Samas on lugemine õigekeelsuse omandamisel üks olulisemaid toe-tavaid tegureid, õigete ortogrammide pidev nägemine aitab neil kiiremini kinnis-tuda. Tänapäeva noorte vähene lugemus raskendab seega õigekirja omanda-mist.

Tehnoloogia arengust johtuvalt on infovahetusel praegu palju suurem roll kui veel mõni aastakümme tagasi. Suurenenud on ka info hulk, mida inimesel tuleb vastu võtta ja töödelda. See tähendab, et rohkem kui kunagi varem sõltub inimese toi-metulek oskusest infoga, st kõikvõimalike tekstidega, ringi käia. Ja see tendents üha süveneb. Seega peaks kaasaegse emakeeleõpetuse üks peaeesmärke olema funktsionaalse keeleoskuse arendamine, st tekstiõpetus laias mõttes. Tu-leb ju hakkama saada ja iseendaks jääda maailmas, kus reklaam ja propaganda jõuab meieni 24 tundi ööpäevas ja ladus suhtlemine ning argumenteerimine on eduka tööalase karjääri eelduseks üha enamatel erialadel. Paraku on tundide arvu vähenemine ühelt poolt ja õigekirja omandamiseks kuluva aja kasv teiselt poolt loonud olukorra, kus tekstiõpetusega tõsiselt tegeleda ei jõua, sest suur osa ajast kulub õigekeelsuse omandamisele.

Kokkuvõttes võib arvata, et emakeeleoskuse seisukohalt on koolilõpetaja eluks tänapäeva maailmas halvemini ette valmistatud kui tema kolleeg veel mõniküm-mend aastat tagasi eluks tollases maailmas. Mida sellises olukorras ette võtta?

Üks võimalus on teha rohkem tööd, st suurendada emakeele tundide arvu. Sisuliselt tähendaks see, et sellal, kui maailm leiutab üha tõhusamaid tööriistu ning tehnikaid ja areneb üha kiiremini, jätkame meie endiselt vanaviisi. See pole la-hendus, seda enam, et tunde oleks juurde vaja kõigis õppeainetes. Niisiis tuleks pilk suunata teisele poole – ajakohastada õpetuse sisu ja metoodikat. Käesolev raamat ja õppekomplekt „Noor keelekasutaja" püüavad seda teha. Loodame, et sellest on abi emakeeleõpetaja igapäevatöös.

Sisukord

Sissejuhatus ... 3
METOODIKA
Riikliku õppekava kasvatusfilosoofia ... 6
Pädevuste arendamine emakeeleõpetuses ... 9
Ühiste väärtushinnangute kujundamine emakeeleõpetuses ... 16
Integreeritud emakeeleõpetus ... 24
Grammatikaõpetuse roll põhikooli emakeeleõpetuses ... 29
Grammatika õigekeelsusõpetuse teenistuses ... 32
Grammatika tekstiõpetuse teenistuses ... 40
Arvuti kasutamine emakeeleõpetuses ... 51
Õppekomplekti „Noor keelekasutaja” ülesehitus ... 55
ÕPETAJARAAMAT
Noor keelekasutaja 7. klassile ... 59
Alustuseks ... 59
1. Suuline ja kirjalik eneseväljendus ... 61
2. Õigekiri ... 65
3. Kuidas küsida ja anda juhtnööre ... 69
4. Sõnaliigid. Käändsõnade jagunemine ... 72
5. Hea ja halb stiil ... 76
6. Eesti keele käänded ... 81
7. Kirjeldus ... 87
8. Käändsõna õigekeelsus ... 93
9. Karakteristika ... 97
10. Pöördsõna ja pööramine ... 102
11. Kuidas kirjutada head juttu ... 109
12. Tegusõna käändelised vormid ... 114
13. Publitsistika ... 119
14. Muutumatud sõnad ... 123
15. Kuidas kirjutada mõtisklust ... 126
Noor keelekasutaja 8. klassile ... 130
Sissejuhatus: inimene ja tekst ... 130
1. Suuline kõne ja häältdus ... 131
2. Teksti eesmärk ja teema ... 134
3. Teksti kompositsioon ... 136

4. Sõnavara ... 138
5. Võõrsõnad ja nende õigekiri ... 144
6. Sõnamoodustus ... 148
7. Kokku- ja lahkukirjutamine ... 152
8. Kõnekujundid ... 157
9. Sõnastus ... 160
10. Sõnade vorm: astmevaheldus ... 164
11. Lühike mitmus ja võrdlusastmed ... 172
12. Rõhk ja välde ... 177
13. Uurimus ... 182
14. Kokkuvõte ja referaat ... 185
15. Tabelid ja joonised ... 187
16. Reportaaž ja olemuslugu ... 190
Noor keelekasutaja 9. klassile ... 194
1. Lause ja selle liikmed ... 194
2. Liht- ja liitlause ... 201
3. Lauselühend ... 206
4. Kirjavahemärkide tarvitamine ... 211
5. Otse- ja kaudkõne ... 220
6.–8. Kirjalik tekst ... 227
6. Alustekstide kasutamine, materjali kogumine, teema avamine ... 229
7. Kirjeldamine, jutustamine, arutlemine ... 231
8. Kirjaliku teksti ülesehitus ... 233
6.–8. Kirjalik tekst. Töövihiku materjal ... 235
9. Suuline tekst: kõne, lühiettekanne diskussioon ... 241
10. Sõnajärg ... 245
11. Stiil ... 249
12. Suur ja väike algustäht ... 253
13. Tarbetekstid ... 258
14. Raadio ja televisioon ... 259
15. Eesti keele murded ... 262
16. Kirjakeele norm ja keele muutumine ... 265

Riikliku õppekava kasvatusfilosoofia

Selleks, et muuta emakeeleõpetus efektiivsemaks, tuleks erinevaid kasvatuskäsitlusi paindlikult kombineerida. Põhimõtteliselt on õppimist ja õpetamist koolis käsitletud kolmel erineval viisil. Tõenäoliselt langevad ka Teie põhimõtted rohkem või vähem kokku ühega järgnevaist õpikäsitlustest:

Objektivistlik õppimiskäsitlus lähtub Descartes'i filosoofiast. Selle kohaselt on õpetaja ülesanne edasi anda teadmisi. Põhimõtteliselt võiks õpetajat vaadelda kui korrastavat alget, mis loob süsteemi seal, kus seda ei ole (õpilase teadvuses). Õppimise lõpuks on õpilased omandanud teadmised, mis neile edastati. Neid teadmisi saavad nad hiljem kasutada maailmas hakkamasaamiseks. Selle õppimiskäsitluse kohaselt toimub õppimine kontrollitud keskkonnas (klassis) ja on teoreetiline (praktilisest tegevusest lahutatud). Kool on selle käsitluse kohaselt tegelikust elust ja ümbritsevast keskkonnast eraldatud.

Konstruktivistlik õppimiskäsitlus väidab, et kogu maailm ja meie teadmine sellest põhineb sümbolitel, muud reaalsust pole. Kui inimesel tekib ettekujutus mingist nähtusest, ühesõnaga ta õpib midagi, siis ta loob keele abil sellest nähtusest mudeli. Selle keelelise mudeli abil saabki ta maailmast aru. Loomulikult ei pruugi mudel vastata tegelikkusele – näiteks vanasti arvati, et Maa on lapik ja Päike käib selle ühest servast teise; seejärel arvati, et Maa on kera, mis asub maailmaruumi keskmes. Selle õppimiskäsitluse kohaselt aitab õpetaja õpilasel konstrueerida sümbolilist ettekujutust maailma asjadest. Ka selle õppimiskäsitluse kohaselt ei ole keskkond õpiprotsessi aktiivne osaline – mudel ja reaalsus võivad olla erinevad.

Iseorganiseeruv lähenemine õppimisele on kõige uuem. Teadmine ja oskamine ei ole objektiivsed ega subjektiivsed, nad tekivad kui õppija ja keskkonna vahelised seosed. Põhimõtteliselt tähendabki õppimine seda, et inimene arendab endas võimet keskkonnas paremini toime tulla. Iseorganiseerumisel põhinevas õppimiskontseptsioonis on dünaamikat – õppimine toimub osalemise kaudu. Seda võib ilmestada auto sõiduõpetuse näitel: selleks, et autojuhtimisega hakkama saada, tuleb harjutada tegelikus liikluses. Autoõpetaja roll on luua õpilasele olukorrad, milles ta oma arengu tasemele vastavalt hakkama saab. Seetõttu toimuvadki esimesed sõidutunnid platsil, seejärel äärelinna tühjadel tänavatel ja alles lõpuks tipptunni ajal keskklinnas. Niisiis on iseorganiseerumisteooria põhiseisukoht: **õpilane teeb hetkesituatsioonis midagi, mida olukord võimaldab, ja õpib selle läbi paremini keskkonnas toimima.** Õppimine toimub alati mingis situatsioonis ja areneb alati selles olukorras mingi tegevuse kaudu. Seetõttu pole võimalik lahutada õppijat, õpitavat ja konteksti. Nad on lahutamatud, mistõttu on oskused ja teadmised alati seotud aktiivse osalemisega materiaalses maailmas.

Riikliku õppekava analüüsimisel selgub, et selles on kesksel kohal pädevuste arendamise mõiste. Pädevuste arendamine on kõige lähedasemalt seotud iseorganiseerumisel põhineva õppimiskontseptsiooniga. Seega rõhutab riiklik õppekava osalemisel ja läbielamisel põhinevat õpet. Pole ju võimalik kujundada pädevusi ilma praktilise osalemiseta, ilma oma pädevust tegevuses arendamata. Vastasel korral on õpilane nagu sepa õpipoiss eesti muinasjutust, kes lasi isal voodi sepapajasse tuua ja jälgis töötegemist seal lamades.

Eesti õppekava põhimõtted on Eestisse jõudnud Kanada Saskatchewani provintsi haridusreformist. Alates 1960ndaist on Kanada haridust reformitud liberaalsemaks, nende õppekava on muutunud ainekesksest õpilaskesksemaks. Sama muutus on toimunud ka Eesti õppekava arengus. Vaatame, milliseid erinevusi see kaasa toob.

Õppekavasid võib jagada tinglikult teljel, mille ühes otsas on ainekesksed õppekavad teises otsas õpilaskesksed õppekavad. Nende kahe äärmuse vahel on õppekava kujundamiseks palju erinevad võimalusi. Traditsiooniliselt eristatakse skaalal neli tinglikku õppekava tüüpi (põhjalikuma käsitluse saamiseks vt E. Krulli „Pedagoogilise psühholoogia käsiraamatut" lk 310 jj).

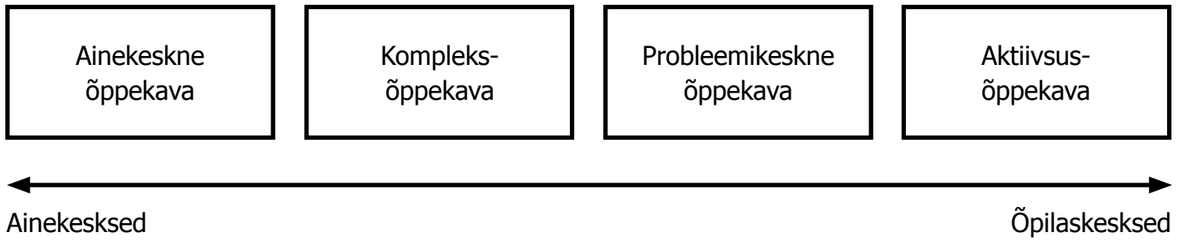

Joonis 1. Tüüpilisi õppekavasid

Ainekesksed õppekavad on kõige levinumad. Sellistes õppekavades on õppesisu esitatud eraldi ainete kaupa. Kõik ained on täpselt defineeritud ja neid õpetatakse omavahel seostamata. Õppekava peaeesmärgiks on anda üle-vaade vastava valdkonna põhiteadmistest. Ainekesksed õppekavad väljendavad olemuselt objektivistliku kasvatusfilosoofia põhimõtteid. Selline süsteem tekkis valgustusajastul, kui üldine rahvaharidus kujunes valdavaks ja selle eesmärgiks sai industrialiseerimise vajadusi rahuldava baasharidusega ühiskonna kujundamine. Ainekesksete kavade positiivne külg on õpilaste süstemaatiliste teadmiste kujunemine, puuduseks nõrk kriitiline ja loominguline mõtlemine ning isiksuse arengu vähene toetamine.

Kompleksõppekavad erinevad ainekesksetest selle poolest, et lähedased õppeained on ühendatud õppevaldkondadeks. Samas säilivad kompleksõppekavades siiski piirid ainete vahel, kuid nende õpetamine toimub integreeritult. Kompleksõppekava kasutamisel laieneb õpilase võime valdkonna siseselt ai-neid omavahel seostada. Kõige paremaid tulemusi on selliste õppekavade kasutamine andnud algklassides, heaks näiteks on kodulugu. Emakeeleõpetuses saab kompleksõppekavasid edukalt rakendada ka põhikoolis, sest õigekeelsusõpetus, tekstiõpetus ja kirjandusõpetus toetavad vastastiku üksteise õppe-eesmärkide saavutamist; sama materjali kasutamine (tekstid) võimaldab paindlikult korrata eri ainete õppesisu, ühendada keeleõpetuslik

harjutamine tekstiõpetuslikuga, samas rakendada see kõik näiteks kirjanduse kaudu esteetilise või eetilise kasvatuse teenistusse. Et emakeeleõpetus on Eesti riiklikus õppekavas põhikooli astmel integreeritud, siis võib ka RÕKi pidada teatud määral kompleksõppekava esindajaks.

Probleemikesksed õppekavad kuuluvad juba õpilaskesksete kavade hulka. Õpilaskesksed kavad on üles ehitatud õpilase huvidest lähtuvalt ja nende eesmärgiks on arendada õpilast kui isiksust, kujundada temas probleemide la-hendamise kaudu teadmised ja väärtushinnangud. Mõnes mõttes on probleemikesksed õppekavad reaktsioon ainekesksete kavade faktiteadmiste ületähtsustamise vastu. Probleemikesksetes kavades on olulisel kohal õppeainete integratsioon probleemõppe kaudu: keskendutakse mitmesugustele ühiskondlike ja looduslike nähtuste analüüsile, nii et selle analüüsi käigus omandatakse kompleksselt ka ainealaseid teadmisi. Laias laastus üritavad probleemikesksed õppekavad kaasata õpilast õppimisprotsessi aktiivse kujundava osalisena. Et probleemikesksete õppekavade eesmärk on kujundada isiksust, asetades rõhu eetilisele käitumisele ja väärtuste kujundamisele, siis võib neid õppekavasid vaadelda olemuslikult konstruktivistlikku haridusfilosoofiat esindavatena: probleemilahendamise tulemusel konstrueerib õpilane tervikliku ettekujutuse maailmast. Eesti riiklikus õppekavas on mitmeid probleemõppekava jooni, mis väljenduvad RÕKi üldosas esitatud pädevuste kujundamise põhimõttes, läbivates teemades ning temaatilistes rõhuasetustes.

Aktiivsusõppekavades lähtub kogu õppeprotsess õpilase huvidest ja kalduvustest. Õppeprotsess kujuneb sellisel puhul üsna paindlikuks, õpilasel on suur osa kaasarääkimisel õppetöö korralduses. Aktiivsusõppekavad lähtuvad eeldusest, et õpimotivatsioon on suurem, kui õpilane mingisse tegevusse sisse elab. Vastavalt õpilase huvide muutumisele ja vaheldusele kujunebki õppeka-va. Selline lähenemine on kõige järjekindlamalt läbi viidud Waldorf-koolides.

Mida õpilaskesksem on õppekava, seda rohkem peab olema võimalusi keskenduda iga õpilase individuaalsetele vajadustele. Selline lähenemine ei ole riikliku üldhariduse raames praktiliselt võimalik kasvõi õpilaste suure hulga tõttu. Samuti on praktika näidanud, et õpilaskesksete õppekavade kasutamisega üldharidus-koolis kaasneb reeglina ka õpitulemuste langemine. Teisiti on lood erikoolidega, kus alternatiivsed õppekavad võimaldavad läheneda individuaalselt neile õpilastele, kes oma isiksuseomaduste tõttu ei sobi üldhariduskoolis õppima.

Riikliku üldhariduskooli õppekava kujundamisel tuleks seetõttu leida toimiv kompromiss ainekesksete ja õpilaskesksete kavade vahel. Saskatchewani kogemus, millest Eesti RÕK suuresti lähtub, on selles mõttes hinnatav, et seal alustati õppekava reformimisega juba 1960ndatel aastatel. Pärast esialgset õpilaskesksete kavade vaimustust kujundati hästi toimiv kompromiss, mis võimaldas arvestada rohkem õpilase kasvatuslike ja arenduslike huvidega, tegemata seejuures olulisi järelandmisi hariduse süsteemsusele.

Niisiis, Saskatchewani kogemuse eeskujul on Eesti traditsiooniline ainekeskne õppekava muutunud mõnevõrra õpilaskesksemaks. Säilinud on ainekeskne üldjaotus, millesse on lisatud mõningaid probleemõppekavade ning kompleksõppekavade jooni. Viimased väljenduvad pädevuste kujundamises ja õppeainete integratsioonis. Neil peatumegi järgnevalt.

Pädevuste arendamine emakeeleõpetuses

Pädevusõpe on Eesti riikliku õppekava üheks aluseks, selle kasvatusfilosoofilisi aluseid tutvustasime põgusalt eelmises peatükis. Et pädevusõppe põhimõtted on Eestis suhteliselt uued („Noor keelekasutaja" oli üks esimesi emakeele õppekomplekte, mis pädevusõppe põhimõtteid läbivalt järgis), on vaja põhjalikumaid selgitusi, kuidas seda metoodikat koolis ellu rakendada.

Tuleb tunnistada, et riikliku õppekava ideaali (kujundada õpilastes pädevusi) ei ole kaugeltki kerge teostada. Esiteks ei ole tavaline kool selleks sobilik – meenutab ju traditsiooniline klassiruum kahtlaselt sepa õpipoisi õppekeskkonda. Teiseks läheb pädevuste kujundamiseks sageli vaja eelteadmisi, oskust maailmast aru saada. Sellele eelnevale teoreetilisele teadmisele saab rajada kohase käitumisjuhise, mille harjutamine viiks lõpptulemusena pädevuse kujunemisele. Kolmandaks tuleks paindlikult suuta rakendada kõiki eelmainitud kolme õppimisfilosoofiat (objektivistlikku, konstruktivistlikku ja iseorganiseeruvat). See, milline neist on domineeriv, sõltub paljudest asjaoludest, nagu:

• õpilaste vanus (nooremates klasside emakeeleõpetuses on esimesel kohal kindlasti keeleliste pädevuste kujundamine, keskastmes tõuseb maailmapildi konstrueerimise tähtsus, gümnaasiumis lisandub teoreetiline mõtestamine);

• õpitav aine (kirjandusõpetuses on enamasti esikohal konstruktivistlik lähenemine, õigekeelsuse puhul iseorganiseeruv lähenemine);

• õppekeskkonna olemasolu (ajalehe küljendust saab õppida, kui on võimalik kasutada arvutiklassi, kultuuripädevuse kujundamiseks on vaja pääseda teatrisse ja näitusele);

• klassi suurus (mida rohkem õpilasi, seda keerulisem on korraldada õpet reaalses keskkonnas);

• õpetaja isiksus (see, mida ta õpetamise juures oluliseks peab, kuidas ta õpetamist näeb).

Seega ei saa väita, et RÕKi filosoofia oleks ühene ja vääramatu. See on raamistik, mis võimaldab mitmekesist tõlgendamist ja seab õpetajale suure vastutuse valida oma õpilastest ja keskkonnast lähtuvalt aine jaoks sobivaim lahendus. Vaatame kõigepealt, millised on RÕKis esiletoodud pädevused ja kuidas nad emakeeleõpetust puudutavad.

Pädevused RÕKis

RÕK jagab pädevused kolme liiki: üldpädevused (õpipädevus, tegevuspädevus, väärtuspädevus, enesemääratluspädevus), õppeainepädevused (ainetundmine) ja valdkonnapädevused (sellised ainealased pädevused, mis ületavad ühe õppe-aine piiri). Et ainepädevused on suures osas tra-

ditsioonilised, siis keskendume järgnevas põhiliselt üld- ja valdkonnapädevustele. Need võib tinglikult jagada kaheks: instrumentaalsed pädevused ja kontseptuaalsed pädevused.

Instrumentaalsed pädevused on sellised, mis annavad õpilasele võime midagi teha, kuid ei määra täpselt selle pädevusega sooritavate tegevuste sisu. Instrumentaalsed pädevused on teatud mõttes nagu tööriistad, mida võib kasutada erinevateks eesmärkideks, eesmärgid aga sõltuvad inimese soovist, õppekava ega ainekava neid eesmärke ei täpsusta. Nad on õppekava sisu suhtes neutraalsed. Instrumentaalseteks pädevusteks võib pidada järgmisi RÕKi üld- ja valdkonnapädevusi:

– kommunikatiivne pädevus;

– õpipädevus;

– enesemääratluspädevus;

– tegevuspädevus;

– matemaatikapädevus;

– tehnoloogiapädevus;

– refleksiooni- ja interaktsioonipädevus.

Instrumentaalsetest pädevustest on emakeeleõpetaja jaoks vaieldamatult oluli-sim kommunikatiivne pädevus, kuid selle arendamist me käesolevas peatükis ei käsitle, sest sisuliselt on kommunikatiivse pädevuse arendamine üks emakeele-õpetuse peaülesannetest.

Kontseptuaalsed pädevused on sellised, mille puhul õppekava on seadnud eesmärgiks teatud viisi, kuidas mainitud pädevusi kasutada. Näiteks väärtuspädevuse arendamisel on eesmärgiks erinevates väärtustes orienteerumisoskuse kujundamine eesmärgiga, et noor kujundaks oma hinnangud vastavalt ühiskonnas heaks kiidetud väärtussüsteemile. Seega on väärtuspädevuse puhul oluline mitte ainult oskus väärtustes orienteeruda, vaid ka teatud kindlate väärtuste omaksvõtmine. Need, ühiskonna poolt aktsepteeritud väärtused moodustavadki väärtuspädevuse kontseptuaalse sisu. Kontseptuaalsed üld- ja valdkonnapädevused RÕKis on järgmised:

– väärtuspädevus;

– kultuuripädevus;

– sotsiaalne pädevus;

– looduspädevus.

Kõiki nelja kontseptuaalset pädevust on võimalik emakeeleõpetuse kaudu arendada – eeskätt ilukirjanduses käsitletavate teemade abil. Samas seab valikkirjanduse temaatika piirid, millisel määral õnnestub pädevusi arendada. Looduspädevuse arendamiseks on valikkirjanduse loetelus tunduvalt vähem sobilikke kirjandusteoseid kui näiteks väärtuspädevuse arendamiseks. Ka kontseptuaalsete pädevuste arendusvõimalustest antakse allpool kiire ülevaade.

Loomulikult rakenduvad õpipädevuse erinevad tahud eri kooliastmeil erinevalt, lähtuvalt sellest, milliseid nõudeid RÕK üldosa vastavale pädevusele esitab. Et RÕKis ei ole iga kooliastme pädevusnõuded pädevuste kaupa lahti kirjutatud, siis esitame konkreetsed nõuded oma käsitluses iga pädevuse alguses eraldi. See peaks aitama õpetajal oma õppekava täpsemalt ja väiksema vaevaga koostada.

Arvestada tuleks, et alltoodud juhendid on vaid üks võimalikke pädevuse arendamise võimalusi. Selle eesmärk ei ole õppemeetodeid ja viise ette kirjutada, vaid anda ideid ja ergutada õpetajat ennast sobivate lahenduste otsingule.

Instrumentaalsete pädevuste arendusvõimalusi

Arusaadavatel põhjustel (õppekava ja pädevusõpetuse uudsus) puuduvad spetsiaalselt instrumentaalsete pädevuste arendamiseks mõeldud metoodilised käsitlused emakeele didaktikast täielikult. See aga ei tähenda, et vastav metoodika emakeeleõpetusest päris puuduks: instrumentaalsete pädevuste arendamiseks sobilik metoodika lihtsalt esineb laialipillutatult värskemas emakeele didaktikaalases kirjanduses.

ÕPIPÄDEVUS

Õpipädevus on kompleksne oskus, mis koosneb paljudest erinevatest osaoskustest. Kõigepealt tuleb vallata alusõpioskusi nagu lugemis-, kirjutamis-, kõnelemis-, kuulamis-, arvutamis-, mõõtmis- ja vaatlusoskust, samuti probleemide lahendamise oskust ja info hankimise oskust. Selle kõrval on väga olulised ka organisatsioonilised õpioskused nagu oskus aega planeerida (õppimis- ja puhkuserežiimi pidamine), oskus varieerida kordamiste arvu, oskus materjali koguda ja süstematiseerida. Tunnetuslikud õpioskused nagu tähelepanu, mälu, mõtlemine ja fantaasia peavad aitama luua seoseid õpitava materjaliga ning sotsiaalsed õpioskused – oskus kuulata ja teisi mõista, oskus vestlusesse astuda, oskus töötada paaris ja rühmaga, tolerants ja empaatiavõime peavad tagama õppimiseks optimaalse töökeskkonna.

Kolmandal kooliastmel peab õpilane suutma rakendada enesearendusoskust ja oskust seada õppimise eesmärke, valida ja kasutada sobivaid õpivõtteid, hinnata oma õpitegevust. Need oskused lisanduvad olemasolevatele õpioskustele.

Kolmas kooliaste on õpioskuste süvenemisel kriitiline. Sellel astmel diferentseeruvad edukad ja ebaedukad õppijad. 7. klassis on paljud veel lapsed ja käituvad vastavalt, kooliastme lõpuks on neist aga kujunenud iseseisvalt toimivad noored, kes vajavad õppimiseks sisemist motivatsiooni. Seetõttu muutuvad eakohased meetodid oluliseks. **Silmas tuleks pidada järgmist**:

1. Emakeeleõpetuse sisu peab olema motiveeriv. Praegune traditsioon ei pruugi seda mitmel tasandil olla. Eesmärk: õppesisu peab olema huvitav ja praktiliselt vajalik.

2. Rohkelt tuleks kasutada õppima õppimist arendavaid meetodeid: pikemaajalisi rühmatöid, projekte, konverentse, ideede kaardistamisi.

3. Rakendada õppima õppimist arendavat hindamist: õpetajakontrolli asendami-ne õpilaskontrolliga, seda just eeskätt ülaltoodud meetodite raames.

4) Võimaluse korral ja õpilase võimeid arvestades panna rõhku juhendamisele, mitte õpetamisele.

Ülaltoodud põhimõtteid saab eeskujulikult rakendada seoses kirjandus- ja teksti-õpetusteemadega. Õigekeelsusküsimustes jääb ilmselt eelistatuks traditsioonili-ne õpetamine.

ENESEMÄÄRATLUSPÄDEVUS, TEGEVUSPÄDEVUS NING REFLEKSIOONI- JA INTERAKTSIOONIPÄDEVUS

Mainitud kolm pädevust on uues RÕKi versioonis eraldi esitatud. Lähemal vaat-lemisel selgub siiski, et nende sisu kattub nii suurel määral, et neid on mõistlik vaadelda üheskoos üldnimega enesepädevused. Kolmandal kooliastmel on RÕKis enesepädevuse valdkonnas seatud eesmärgiks, et õpilane:

– püüab teha teadlikke valikuid, näha ette valiku tagajärgi;

– oskab üldjoontes kavandada ühistegevuse eesmärke ja eesmärkideni jõudmiseks vajalikke tegevusi, jaotada tööülesandeid, koostada ajakava;

– tunneb oma võimeid, huvisid, kavandab neist lähtuvalt oma õpitee, arvestades ka tööturu suundumusi;

– väärtustab terveid eluviise, hoolitseb oma vaimse ja füüsilise tervise eest;

– tunneb tähtsamaid sotsiaalse manipuleerimise viise, mõistab meediatekstidele kriitilise lähenemise vajalikkust.

Emakeeleõpetuses on võimalik enesepädevusi arendada põhiliselt ilukirjanduse ja tekstiõpetuse abil. Üldjoontes tuleb siiski tõdeda, et selle pädevusrühma jaoks emakeele metoodikas läbitöötatud lähenemine puudub.

Alljärgnevalt oleme esitanud RÕKi pädevusnõuetest lähtuvalt sellele tööle mõningaid lähtekohti. Kolmandas kooliastmes toimub õpilastes märgatav füüsiline areng, mis mõjutab oluliselt ka õpilase käitumist: rahutushood võivad vahelduda laiskusega, suureneb kriitilisus oma välimuse suhtes, tekib teravdatud võrdlus kaaslastega ja rollimudelitega. Suureneb emotsionaalsus, tunne, et neid ei mõisteta, muutub teravamaks õiglustunne jne. Kõik need faktorid võivad kaasa tuua konflikte iseenda ja teistega. Et konflikti ohtu vähendada, ei piisa varasematel kooliastmetel praktiseeritud ülesannetest. Õpilased tuleks avaramalt kaasata õppeprotsessi kujundamisse:

• võimaldada liikumist ja individuaalselt mugavaid õppimispositsioone, mis kergendab teismelise toimetulekut oma füüsilise arengu iseärasustega;

• lasta õpilastel valida kirjandust, mida nad lugeda tahaksid;

• võimaldada rollimänge, kus õpilased saaksid oma emotsioon välja elada;

• toetada klassis võistlusevaba õhkkonda, õpilasel peab jääma võimalus mõnikord jätta vastamata ilma sellele järgneva tagasilöögita;

• lasta õpilastel ise seada individuaalseid õpieesmärke.

Nagu ülalt näha, toimub vaadeldavate pädevuste arendamine mitte niivõrd õppeaine sisu või ka teatud tüüpi ülesannete kaudu, kuivõrd just sotsiaalse keskkonna kujundamise kaudu. Võibki öelda, et vaadeldavate pädevuste arendamiseks on olulisimaks teguriks paindlik õppekeskkond, mis suurendab õpilase isiklikku vastutust ja valikuvõimalusi. Selleks peaks õpetaja planeerima õppetegevusi võimalikult sageli koos õpilastega, et neil tekiks kokkukuuluvustunne klassikollektiiviga. Paindlik õppekeskkond eeldab, et õpetaja kujundaks õpetuse sisu ja juhendamist vastavalt õpilaste vajadustele ja võimetele. Selleks oleks hea:

• luua õppekeskkond, mis arvestab õpilaste individuaalsete (õpistiil, emakeel, kultuur) iseärasustega;

• kasutada erinevaid hindamistehnikaid, mis tagaksid õpilasele parima arengu;

• jätta õpilastele piisavalt aega õpituga süvenevaks tutvumiseks ja küsimuste moodustamiseks;

• kasutada rühmatööd vahelduva koosseisu ja suurusega rühmades;

• kaasata õpilasi nii palju kui võimalik õppimise planeerimisse, juhendamisse ja hindamisse,

• võimaldada õpilastel ennast regulaarselt

hinnata.

TEHNOLOOGIAPÄDEVUS

Üha enam muutub reegliks, et õpilase esimeseks arvutiõpetajaks on tema algkooli klassiõpetaja. Tõenäoliselt ei kujune esimesel kooliastmel tavaks süstemaatiline arvutiõpe arvutiklassis, kuid normiks peaks saama igas klassis paari arvuti olemasolu. Et klassiõpetaja on algkoolis kõigi ainete peale üks, siis on kohatu rääkida sellest, et tehnoloogiapädevus ei puuduta emakeeleõpetust otseselt: tehnoloogiline pädevus kujuneb algkoolis integreeritult kõigi ainete õpetuses. Emakeel ei ole siin erandiks.

Hilisemates kooliastmetes võib küll tehnoloogiapädevuse omandamise tuum nihkuda loodusteaduslikesse ainetesse, kuid emakeeleõpetus ei taandu mingil juhul seda pädevust arendavate õppeainete hulgast.

Õnneks on tehnoloogiapädevuse arendamiseks emakeeleõpetuses eesti keele didaktikas juba üht-teist tehtud. Nii näiteks on sellele tähelepanu pööratud Piret Hiisjärve õpikukomplektis, sellel peatub ka „Noore keelekasutaja" komplekt "Kirjutamise kunst". Küll kõikuva tasemega sisuga, kuid jõudsalt aitab seda pädevust täita Miksikese õpikeskkond (www.miksike.ee) ja viimasel ajal tekkinud Vedur (www.vedur.ee). Arvuti kasutamisvõimalusi emakeeletunnis käsitleme lähemalt lk 51–55.

Kontseptuaalsete pädevuste arendusvõimalusi

Nagu juba mainitud, erinevad kontseptuaalsed pädevused instrumentaalsetest selle poolest, et nende arendamisel on oluline ka pädevuse sisu, st väärtushinnangud ja hoiakud, mis mainitud pädevuste arendamise tagajärjel õpilases kujunevad. Mainitu on eriti oluline eesti keele ja kirjanduse ainekavade jaoks, sest nendes õppeainetes on olulisel kohal töö tekstidega, mis kannavad teatud väärtushinnanguid ja hoiakuid. Eeskätt puudutab see valikkirjanduse loetelu, mis praeguses versioonis on autorikeskne, jättes täiesti lahtiseks, milliseid väärtusi mainitud autorite tekstidega oleks võimalik arendada. Et emakeele ainekava on rõhutatult tagasihoidlik väärtushinnangute ja hoiakute määratlemisel, püüamegi alljärgnevalt seda lünka täita ja pakkuda välja mõningaid näidisteemasid, mille abil oleks kontseptuaalseid pädevusi võimalik arendada. Loomulikult on tegemist vaid ühe võimaliku lahendusega, mida iga õpetaja on kutsutud edasi arendama või varieerima.

VÄÄRTUSPÄDEVUS

Väärtuspädevusel on emakeeleõpetuses suur roll, seda eeskätt kirjandusega tegelemise vahendusel. Iseäranis oluline on identiteediarenduse osa, sest see haakub kõige otsesemalt eesti keele ja kirjanduse ainega. Identiteediarendus on küll osa inimeseõpetusest, kuid viimase maht on emakeeleõpetusega võrreldes väga väike: esimeses kooliastmes, kus identiteediarendusealane tegevus on kõige mõjusam, on inimeseõpetuse tunde 3 emakeeleõpetuse 19 vastu. Pealegi on suur osa inimeseõpetusest seotud teiste probleemidega.

Seega peab identiteediarendus kui väärtuspädevuse kujundamise üks olulisemaid komponente olema eesti keele õpetuse tähtsal kohal. Arvestades ainekavade struktuuri, on sobivaim koht väärtuspäde-

vuse arendamiseks vajaliku õpisisu esitamiseks kirjandusõpetuse valdkond. Uues ainekavas jaguneb see kaheks: mõisted ja tekstid autoriteloeteluna. Sellele jaotusele võiks lisada kolmanda, kus oleks esitatud teemad, mis kirjandusõpetuse ja tekstiõpetusega seoses väärtuspädevuse arendamiseks käsitlemist leiavad.

Järgnevalt esitame väärtuspädevuste teemade valikloendi kolmanda kooliastme jaoks. Kolmandal kooliastmel õpilane küpseb ja hakkab kriitiliselt vaatlema ümbritsevat kultuurikeskkonda. Identiteediarenduse kese peab nihkuma lugemikupaladelt ilukirjanduse suunas. Kolmandal kooliastmel hakkavad selgemat kuju võtma ühiskondliku seosega unistused ja plaanid, noor inimene on isiksuseks kujunemas. Sellel otsinguteel aitaks teda kindlasti järgmiste teemade käsitlemine kunstilises või arutlevas vormis:

1. **Suured isiksused.** Lugusid Eesti suurkujude lapsepõlvest ja hilisematest saavutustest maailma tasandil. Õpilases võiks tekkida lapsepõlvede analoogia põhjal veendumus, et ka tema suudab palju saavutada, kuigi on praegu vaid tavaline laps. Võimaluse piires võiks soovitada selle teema käsitlemist avaralt, st ei pruugiks teha teravat vahet etniliste eestlaste ja teiste Eestist pärit suurkujude vahel.

2. **Suured võidud.** Valikkirjanduses peaks kajastuma suured võidud: rahvuslik ärkamine, iseseisvumine, Vabadussõja võit ja taasiseseisvumine, Eesti läbilöök maailmas. Käsitlus peaks olema tugevalt seotud vabaduse mõistega.

3. **Vaimne suurus.** Siin võiks rääkida eeslase traditsioonilisest hariduspüüdlusest. Rõhutada tuleks eeslaste püsivalt kõrget haritust ja kirjasõnaarmastust. Tähtsustada tuleks eestlaste ja mitte-eestlaste omavahelisi häid suhteid, mis samuti on märk vaimsest suurusest.

4. **Kultuuri omapära.** Käsitlemist peavad leidma eesti kultuurinähtused, mis on maailmas ainulaadsed: laulupidu, eesti keel, eesti rahvariided, eesti rahvaluule jm. Aine tuleb anda kirjandustekstide kaudu, mille tegelastena toimivad lapsed on nende asjade pärast tundnud uhkust ja rahvuslikku väärikust. Võimaluse korral tuleks kasutada vahetut osalemist (rahvalaulude laulmist, üritustel osalemist).

KULTUURIPÄDEVUS

Kultuuripädevuse (kaasa arvatud multikultuurilisuse) kujundamine on eesti keele ja kirjanduse üks olulisi eesmärke, seega peaks see olema eesti keele ja kirjanduse riiklikus ainekavas põhjalikult lahti kirjutatud, paraku annab RÕK siin juhendeid vaid paari lause ulatuses. Loodame seda lünka täita kolmanda kooliastme jaoks oluliste teemade loendiga:

1. **Kultuur ja massikultuur.** Kolmanda kooliastme noored on intensiivsed massikultuuri tarbijad. Selle teema all tuleks käsitleda ilukirjandusteoseid, mis tooks esile sarnastumise ja isikupära vastuolu. Rahvusvaheline kommertskultuur võimaldab sarnastumist paljudega, samas kaob selle tagajärjel isikupära. Tuleks näidata, kuidas isikupära saab olla eneseväärikuse ja kaaslaste tunnustuse allikaks.

2. **Kultuur meie ümber.** Kolmandas kooliastmes muutub õpilasele oluliseks paista silma omaloominguga (rokk, šõu, vähem luule ja teater). Seega on paras aeg õpilased kokku viia noorte kultuurieluga (punkluule, isetegevuslik alternatiivteater jms).

3. **Meie ja nemad.** Selle teema all tuleks esile tuua kultuurierinevusi Eestis elavate rahvaste vahel, harjutada õpilasi seda normaalseks pidama. Teemat käsitletakse ilukirjandusteostega, milles avalduvad kultuurilise identiteedi, *mina*- ja *meie*-tunde probleemistik. Teema käsitlus peaks kinnistama õpilase enesemääratlust eesti kultuuri esindajana globaliseeruvas maailmas. Vajalik oleks näidata sisemist tasakaalu, mis tuleneb oma juurte tunnetamisest ja iseendaks jäämisest heitlikus ja pidetus maailmas. Teema võiks käsitleda ka mitmikidentiteedi küsimusi, eriti kui klassis on erineva kultuuritaustaga inimesi, või kui enamik õpilasi on murdealalt.

SOTSIAALNE PÄDEVUS

Sotsiaalse pädevuse kujundamine on eetiliste väärtuspädevuste kujundamise kõrval olnud ja on ka praegu kirjandusõpetuse üks olulisemaid eesmärke, kuigi vahel lõpuni ja detailselt teadvustamata. Seetõttu tuleks võimalike valikteemade-na välja tuua mõned sotsiaalse pädevuse tahud, mis muidu võiksid varju jääda. Järgnevalt on esitatud loend neist sotsiaalseid pädevusi arendavatest teemadest, mida kolmanda kooliastme emakeeletundides käsitleda:

1. **Vaesus ja rikkus.** Eesti ühiskond on kihistunud, paraku puudub traditsioon sotsiaalse ebavõrdsuse mõtestamiseks. Õpetuses tuleks käsitleda lugemispalasid, mis modelleeriksid sotsiaalse ebavõrdsusega toimetulemist.

2. **Olla või omada.** Tarbimine on teismelise jaoks üks eneseteostuse viise. Seda õhutavad igati ka tootjad ja müüjad. See teema peaks aitama kujunda-da noore inimese tarbimisharjumust. Valikkirjanduse loetelu peaks seetõttu sisaldama teoseid, mille abil saaks arendada oskust suunata ja ohjeldada oma tarbimist, otsides tarbijalikule eneseteostusele alternatiive.

3. **Muuta maailma.** Noor inimene hakkab kavandama oma eluteed. Valikkirjandus peaks sisaldama teoseid, mis näitavad üksikisiku võimet maailma ümber kujundada.

LOODUSPÄDEVUS

Traditsioonilises emakeeleõpetuses on loodustemaatika käsitlemine seotud valdavalt looduslüürikaga ja seda eeskätt esteetilisest vaatenurgast: kirjanduse vahendusel antakse edasi looduse ilu, ülevust või võimsust. Loodushoiu seisukohast käsitletakse loodustemaatikat emakeeleõpetuses põhiliselt nooremates kooliastmetes, kus leidub lugemispalasid laste ja loomade vahetutest kontaktidest, lindude toitmisest jne. Kolmandas ja neljandas kooliastmes on aga loodustemaatika traditsioonilises emakeeleõpetuses suhteliselt tähtsusetul kohal, kui mitte arvestada selleteemalisi juhuslikke kirjandeid. Samas võimaldab rohelise liikumise ja globaliseerumisvastaste olemasolu loodustemaatika käsitlemist tunduvalt avaramal, sotsiaalsel tasandil. Looduspädevust tuleks arenda-da emakeeleõpetuses ilukirjandustekstide vahendusel. Vastava kirjanduse leidmine on keerukas, kuid võimalik oleks seda teha meediaõpetusega seoses, sest meedias räägitakse loodushoiust rohkem:

1. **Puhas loodus.** Selle teema all on lugemispalasid lastest, kes aitavad hoida oma lähemat ümbrust: enda eeskujuga, prügi sorteerimisega, teatades kasvõi loodusesse veetavast prügikoormast. Üheksandas klassis võiks rääkida rohelisest liikumisest (ka selle äärmuslikest vormidest nagu globaliseerumisvastasus) ja sellest, kuidas inimene selle liikumisega suhestub, kuidas ta valib selles osalemiseks või sellest hoidumiseks sobiva vormi. Teema võimaldab siduda ka väärtuspädevuse ja sotsiaalse

pädevuse temaatikat, sest roheline liikumine on suure tõenäosusega ainuke poliitiline liikumine, mis võib kaasa haarata noorsoo laiemaid kihte. Seetõttu on iseäranis oluline seda problemaatikat valgustada.

2. **Inimene *vs* loodus.** Looduse hoidmise kõrval tuleks märkida ka asjaolu, et inimene võitleb sageli loodusjõududega – matkadel, maadeuurimisel, loodusõnnetustes jm. Valikkirjanduse loetelu peaks pakkuma teoseid, kus inimene satub vastamisi loodusjõududega ja suudab sellest õppides ellu jääda. Selline kirjandus on tärkavate saavutusunistustega seoses arendav.

* * *

Vaieldamatult on kontseptuaalsete pädevuste arendamine oma olemuselt ideoloogiline. See on eesti kultuurile omaste väärtushinnangute teadlik kujundamine. Paraku ei ole pärast taasiseseisvumist ideoloogilistele küsimustele Eestis eriti tähelepanu pööratud, ilmselt tülgastusest, mis on jäänud nõukogude kommunistlikust propagandast. Nii ei ole RÕKis ja selle eesti keele ainekavas just palju kirjutatud kultuuriomaste väärtushinnangute arendamisest. Ka vastav metoodika ei ole veel kaasaja nõuetele vastaval kujul välja töötatud. Järgnevalt anname mõningaid esmaseid juhtnööre, kuidas kasutada kommunikatsiooniteooriat ühiste jagatud väärtushinnangute kujundamiseks.

Ühiste väärtushinnangute kujundamine emakeeleõpetuses

Väljakutse eesti väärtussüsteemile

Riiklik/rahvuslik identiteet on üks võimalikke sotsiaalseid identiteete ja seda peetakse siiani kõige avaramaks ühiskondliku lojaalsuse vormiks. Erineva sotsiaalse identiteediga grupid on pidevas konkurentsis piiratud materiaalsete (maa, raha) ja psühholoogiliste (staatus, prominentsus) ressursside pärast. Äärmuslikel juhtudel võtab see konkurents sõdade või rahvuskonfliktide iseloomu, tänapäeva infoküllases maailmas üha enam küll ideoloogilise ja kultuurilise mõjutamise vormi.

Sotsiaalse identiteedi keskseks organiseerivaks teljeks on ühine maailmapilt ja jagatud väärtused. Stabiilsetes oludes järgivad grupi liikmed ühisnorme ja väljen-davad sarnaseid hoiakuid. Riiklik/rahvuslik identiteet tekitab emotsionaalse sideme kaaskodanike ja ühise territooriumi suhtes. Mainitud side on äärmiselt olulise keskkonnakaitselise tähtsusega kõige avaramas tähenduses: tänu sellele terveneb vaimne keskkond (kasvab rahulolu oma eluga), suureneb sotsiaalne turvalisus (madalam kuritegevuse tase ja suurem empaatiavõime) ning väheneb hooli-matu suhtumine ümbritsevasse looduskeskkonda.

Euroopa Liidu liikmena suureneb Eesti globaalne lõimitus oluliselt, ühiskond muutub paljurahvuselisemaks, tugevnevad suurkultuuride infoväljad, suureneb elanikkonna mobiilsus. Kõik see esitab Eestile väljakutseid, millega toimetulemiseks puudub kogemus lähiajaloost. Kiiresti muutuvates oludes võivad kohanemisraskused süvendada madalat kollektiivset enesehinnangut, vaenulikkust võõraste suhtes, Eesti hülgamist või lihtsalt hoolimatust sotsiaalse, kultuurilise ja looduskeskkonna suhtes.

Selleks, et tagada ühiskonna sidusus kaasaja muutlikes oludes, vajab Eesti sihikindlat ja efektiivset väärtuste kujundamise metoodikat, mille keskseks rakendajaks on kool. Praegu selline metoodika puudub, mistõttu Eesti sotsiaalse identiteedi taasloomine ja arendamine on toimunud iseregulatsiooni korras. Et Eesti kuulub arenenud riikide seas väiksemate hulka, on Eesti sotsiaalne identiteet suuremate koosluste infovälja sattudes kergesti haavatav. Osalt seetõttu asendus taasiseseisvumisaegne kõrge rahvuslik eneseteadvus kümnekonna aastaga perspektiivitustunde ja keskmisest madalama kollektiivse enesehinnanguga.

Väärtussüsteemi kujundavad kanalid

Ühine maailmapilt ja väärtussüsteem kujuneb ja püsib jagatud informatsioonikanalite ja ühtse haridussüsteemi toel juhul, kui need koordineeritult kujundavad grupi ühisteadvust ja väärtussüsteemi. Tänapäeva avatud maailmas on inimene erineva tugevusega gruppide infoväljades, mis sageli esindavad erinevaid väärtussüsteeme ja maailmapilte. Ilma hästi toimiva väärtuste arendamise mehhanismita on ideoloogilise ja kultuurilise vaba konkurentsi tingimustes väiksemate koosluste sotsiaalne identiteet kergesti haavatav. Ebamäärane sotsiaalne identiteet tekitab marginaalsust, mis vähendab ühiskondlikku sidusust ja võib halvendada oluliselt ümbritseva sotsiaalse ja looduskeskkonna kvaliteeti.

Seega kujundavad ühiskonna väärtussüsteemi suures osas massimeedia ja kool. Massimeedia üle demokraatlikus ühiskonnas kontroll puudub, mistõttu selle mõju väärtuste kujundamisele ei ole võimalik otseselt suunata. Riiklik haridussüsteem on seega põhiline hoob, mille kaudu ühiskond saab kindlustada ühiste väärtushinnangute kujundamise ja positiivse sotsiaalse identiteedi.

Jagatud väärtuste kujundamine

Erinevaid kasvatusfilosoofiaid käsitlevas peatükis mainisime konstruktivistlikku lähenemist kasvatusele, mille kohaselt aitab õpetaja õpilasel konstrueerida sümbolilist ettekujutust maailma asjadest. Selle käsitluse kohaselt on reaalsus sümboliline, ta konstrueeritakse keele vahendusel inimeste omavahelises suhtluses nii koolis kui tavaelus. Selles sümbolilises reaalsuses on lisaks kujutlusele ümbritsevast maailmast ka kujutlused minevikust ja tulevikust. Needki on konstrueeritud ja ühiskonna liikmed jagavad neid suurel määral.

Sümboliline reaalsus konstrueeritakse kollektiivselt. See on elulise tähtsusega iga grupi, organisatsiooni, kogukonna, rahvuse ja ühiskonna kui terviku tegevusele, sest aitab maailma mõtestada ja sellele vastavalt käituda.

Sümboliline reaalsus avaldub müütide, metafooride ja narratiivide kujul, millest osa tekib anonüümselt ja osa tekitatakse sihiteadlikult. Eelmise sajandi seitsmekümnendatel aastatel keskendusid nii mõnedki kommunikatsiooniuurijad müütidele: töötati välja teooriad, et seletada, kuidas sümboliline reaalsus kujundab inimeste käitumist. Näiteks Ernest Bormann Minnesota Ülikoolist uuris töörüh-made kommunikatsioonikäitumist. Ta märkas, et teatud hetkedel, kui töörühm oma probleemi arutas, läksid rühma liikmed elevile, tõstsid häält ja hakkasid teineteisest üle rääkima.

Nendel hetkedel otsisid rühma liikmed oma probleemile kujundlikku lahendust, või kui olla veidi täpsem, siis nad lõid seda kujundlikku või sümbolilist seletust üheskoos, teineteist täiendades ja katkestades. Selliste mõttevahetuste tulemusel kujunes nägemus, mida kogu töörühm jagas. Liialdamata võib öelda, et töörühma liikmed kujundasid kujutletava, sümbolilise reaalsuse. Seda nähtust kutsutakse müüdiloomeks ehk teaduslikuma terminiga sümboliliseks konvergentsiks.

Müüdiloome ei ole iseloomulik mitte ainult tihedalt koos töötavatele rühmadele, vaid ka mitmesugustele teistele inimrühmadele ja kooslustele. Näiteks on paljud head koolid aja jooksul kujundanud omamoodi kooli vaimu, mis väljendab selle kooliga seotud väärtusi ja hoiakuid. Nagu me teame, võib kooli vaim olla väga püsiv, hoolimata sellest, et niihästi õpilased kui ka õpetajad aja jooksul vahetuvad. Samalaadne vaim on omane ka ususektidele, mootorrattajõukudele, poliitilistele parteidele ja rahvustele. Müüdiloome on võimalik ka emakeeletunnis, kus näiteks kirjandusteoses käsitletud probleemide ühisarutelu tulemusel kujuneb neist asjust jagatud ettekujutus.

Müüdiloome eesmärk on pakkuda inimrühma ühisettevõtmistele motivatsiooni ja õigustust. Võiks isegi öelda, et jagatud sümboliline reaalsus st ühised müüdid on nagu käitumisjuhend või moraalikoodeks, mis kuskil rühma liikmete teadvusesopis pidevalt nende igapäevast käitumist märkamatul moel mõjutab. Seega ei saa ühise sümbolilise reaalsuse jõudu alahinnata – tänu sellele suudavad inimühendused saavutada eesmärke, milleks nad ei ole võimelised ilma oma maailmamõistmist koordineerimata.

Enam-vähem Ernest Bormanniga samal ajal töötas Walter Fisher Lõuna-California Ülikoolist välja narratiivi paradigma teooria. Ta väitis, et inimesed on oma loomult jutuvestjad ja et jutte ei räägita lihtsalt ajaviiteks või meelelahutuseks, vaid neil on meie igapäevases elus täita oluline roll. Fisher püstitas hüpoteesi, et narratiivid pakuvad õigustusi inimese tegudele ja otsustele. See tähendab, et iga kord mõnda lugu kuulates analüüsime ja hindame tahtmatult selle loo tegelaste käitumist – millised olid nende valikud, kas nad käitusid õigesti või kuidas oleks pidanud käituma. Kui lugu tundub tõepärane, siis saab inimene selle loo kaudu kinnitust käitumisviisile, mida lugu esitab. Seega kinnistab loo kuulamine või lugemine teatud käitumismalli ühes sellele iseloomulike väärtushinnangute ja hoiakutega. Sattudes sarnasesse olukorda, on tõenäoline, et käitutakse samalaadselt.

Mõlemat teooriat on nende loomisest alates aktiivselt edasi arendatud, ja õigusega: sümboliline reaalsus – müüdid, muinasjutud, fantaasiad ja kaasaegsed rahvajutud – kujundavad meie käitumist rohkemgi kui oskame arvata. Neid analüüsides suudame sügavamalt mõista niihästi oma sõpruskonna, partei kui ka rahvuse edu või ebaedu. Aktiivse müüdiloomega võime kujundada ka oma koos-luse saatust. Iseäranis oluline on müüdiloome emakeeleõpetuses, sest just kir-janduse kaudu suhtleb noor inimene müütidega ja kirjanduse üle arutledes taas-loob meile omast sümbolilist reaalsust. Loomulikult ei ole emakeeleõpetus ainuke valdkond, mis müüdiloomega tegeleb. Müüdiloome on kollektiivne protsess, mis toimib ühiskonna kõigil tasanditel.

Müütide tüpoloogia

Müüdiloome emakeeleõpetuses rakendamiseks on vaja tunda põhilisi müütide tüüpe. Eri tüüpi müüdid kinnistavad erinevaid väärtusi. Õpetaja võiks enne kirjandusteose käsitlemist analüüsida, millist tüüpi müüti see esindab ja sellele vastavalt oma käsitlust kujundada.

Oma iseloomult võib müüdid jagada destruktiivseteks ja konstruktiivseteks. **Destruktiivsed müüdid** sisendavad negatiivset individuaalset või kollektiivset maailmanägemist, **konstruktiivsed müüdid** aga toetavad inimese või kollektiivi väärikust ja saavutusvalmidust. Sisu poolest lähtuvad müüdid kahest arhetüübist: pragmaatilisest ja moraalsest. Pragmaatiline arhetüüp väljendab püüdlusi materiaalsele heaolule. Parim näide sellisest müüdist on „Ajalehepoisist miljonäriks!". Moraalne arhetüüp väljendab püüdlusi sotsiaalsele heaolule, parim näide „Vabadus! Vendlus! Võrdsus!".

Igas hästi toimivas kultuuris on esindatud mõlemad arhetüübid. Ka destruktiivsed müüdid võivad oma olemuselt olla niihästi pragmaatilised kui ka moraalsed. Pragmaatilisel arhetüübil põhinev müüt väljendub näiteks põhimõttes „Päästku end, kes suudab!". Selline müüt rakendub katastroofide puhul, väljendades bioloogiliste vajaduste võitu sotsiaalsete normide üle. Moraalsel arhetüübil põhinev destruktiivne müüt on näiteks „Jumala poolt hüljatud". See müüt väljendub põhiliselt pidevas hädade ja õnnetuste ahelas, mis on sageli seotud süütunde ja alaväärsusega.

	Destruktiivsed	Konstruktiivsed
Pragmaatilised	*Päästku end, kes suudab!*	*Ajalehepoisist miljonäriks.*
Moraalsed	*Jumala poolt hüljatud.*	*Vabadus! Vendlus! Võrdsus!*

Tabel 1. Müütide tüpoloogia ja näiteid

Ühiskonna normaalseks funktsioneerimiseks on vaja hoida destruktiivsete müütide roll sümbolilise reaalsuse kujundamisel minimaalne ja võimendada konstruktiivseid müüte. Viimaste puhul on oluline tasakaal. Kui ühiskonnas domineerivad vaid pragmaatilised müüdid, siis on tulemuseks rehepapilik ühiskond, kus igaüks muretseb vaid isikliku heaolu pärast. Moraalse müüdi domineerimine võib mõjuda laastavalt ühiskonna majanduslikule jätkusuutlikkusele, mille ilmekaks näiteks võib tuua nõukogude ühiskonna – oldi nii ametis uue helgema ühiskonna sümbolilise kujutamisega, et suruti alla igasuguse majanduslik initsiatiiv.

Üks emakeeleõpetaja ülesandeid on kirjandusteoste arutelude ning meediaõpetuse kaudu õpilaste sümbolilise reaalsuse kujundamine, vähendades seal destruktiivsete müütide kaalu ja võimendades konstruktiivseid. Rõhuasetusi tuleks seada nii, et pragmaatiliste ja moraalsete müütide vahel oleks tasakaal. See ei ole kerge ülesanne. Destruktiivseid müüte pole võimalik märkimisväärselt pisendada nende vastu ratsionaalselt argumenteerides, efektiivsem on näidata, kuidas konstruktiivsetele müütidele tuginedes inimene raskest olukorrast võitjana välja tuleb. Näiteks katastroofolukorras külma närvi säilitamine ja teiste aitamine või süüst vabanemine heategude läbi.

Kollektiivse identiteedi kujundamine

Rahvus luuakse teadlikult, müüdiloome abil, millega kujundatakse hulkade sümbolilist reaalsust. Üldine koolisüsteem ja massimeedia on selle sümbolilise konvergentsi tähtsaimad tööriistad. Nii mõnigi teoreetik nagu näiteks Benedict Anderson on väitnud, et poliitiline ja vaimueliit keedab rahvuse kokku ei millestki, vajadusel ajalugu ise välja mõeldes. Selles on kindlasti oma tõde, kuid oleks naiivne arvata, et rahvustunne, mille ajel inimesed nii sageli on valmis tooma märkimisväärseid ohvreid, võiks tekkida täiesti fiktiivse ja motiveerimatu narratiivi mõjul.

Nagu väidab Anthony Smith, põhineb rahvustunde püsivus ja tugev afektiivsus tegelikul etnilisel ajalool, jagatud mälestustel möödunud sündmustest ja müütidel esivanemate päritolust. Seega põhineb rahvuslik identiteet jagatud ettekujutusel ajaloost, selle keskseks tuumaks on kollektiivne mälu. Täpsem oleks öelda, et rahvuse sümboliline reaalsus luuakse olemasoleva etnilise tuuma ümber, kasutades juba olemasolevat narratiivset materjali. Põhimõtteliselt kasutatakse rahvuslikus müüdiloomes kolme liiki ressursse: **etnoajalugu, religioosseid ideaale ja müüte rahvuse ajaloolisest kodumaast.**

Etnoajaloo all tuleks mõista populaarset ajalooteadvust, mida jagavad rahvuse liikmed oma rahvuse kujunemisloo ja märkimisväärsete sündmuste kohta. Etnoajaloo keskseid teemasid on lood rahvuse kuldajast või kuldaegadest. Kuldaeg on teatud laadi nostalgiline ettekujutus mineviku suurusest. Näiteks muistne vabadus oli kuldaeg, mille poole ihaleti 19. sajandi ärkamisajal. Eesti aeg oli kuldaeg nõukogude okupatsiooni ajal. Kuldaeg kehastab kõiki neid ideaale, mille poole rahvus mingil ajahetkel püüdleb. Erinevatel ajastutel võib kuldaja ettekujutus muutuda. Seega ei ole kuldaeg lihtsalt nostalgiline minevikuihalus, vaid pigem strateegiline tulevikuplaan, mis esitatakse minevikus olnud väärtuste kujul. Kuldaja eksisteerimine minevikus on nagu kinnitus, et selle võib saavutada ka tulevikus.

Religioossed ideaalid on ühisteadvuse kujundamisel samuti olulised. Rahvas, kes teab, et tal on täita jumalik missioon, on valmis suuremaks kollektiivseks pingutuseks kui rahvas, kel selline õigustus puudub. Kõige tugevamalt annab õigustuse kollektiivseteks tegudeks ettekujutus rahvuslikust väljavalitusest. Heaks näiteks on juudid, kelle esivanem sõlmis jumalaga lepingu. Lepingu täitmine nõuab rahvuselt suuri ajalisi investeeringuid (st täita tuleb väga rangeid religioosseid ettekirjutusi), et leping jumalaga jõus püsiks. Väljavalituse mõiste sisaldab sageli ka staatuse pööramist, st alguses tuleb kannatada alandusi, aga siis ükskord saabub aeg ja viimased saavad esimeseks. Samas annab valitud rahvaks olemine moraalse üleoleku ja rahvuskesksuse ka kannatuste ajal. Juutide puhul võime näha, kuidas väljavalituse idee on seda suhteliselt väikest kogukonda isegi väljaspool ajaloolist kodumaad hoidnud assimileerumata mitu tuhat aastat. Samas ei pea väljavalituse idee sugugi olema seotud mingi kindla religiooniga. Jakob Hurda kreedot „Kui me ei saa suureks saada arvult, siis me võime suureks saada vaimult", on hiljem kasutatud suhteliselt ilmalikult, kuigi Hurt mõtles seda ilmselt religioosselt.

Püha maa mõiste on kolmas identiteedi allikas. Rahvused, kellel puudub ajaloo-line kodumaa ja kes ei saa väita, et mingi maa neile päriselt kuuluks, on rahvusliku elujäämise teel halvemas olukorras kui teised. Eestis on seos maaga väga tugev ja müüdiloome selles valdkonnas on näidanud üles märkimisväärseid saavutusi – 5000 aastat samas kohas Ariste järgi ja 10 000 aastat Künnapi järgi – nii või teisiti oleme Euroopa põlisemaid rahvaid. Sellise ajaloo jooksul muutub tavaline maastik etnomaastikuks, kus erinevad loodusobjektid omandavad müütilisi tähendusi, paljud paigad on seotud legendide või muidu tähelepanuväärsete sündmustega. Lausa ürgne seos siinse maaga on praegu ilmselt üks tugevamaid rahvusliku väärikuse allikaid. Kui õnnestuks veel DNA analüüsi abil tämapäeva Eestis leida Pulli või Kunda kultuuri inimeste geneetilisi järglasi, annaks see seni suhteliselt humanitaarteaduslikule hüpoteesile täppisteadusliku mõõtme.

Mainitud kolm valdkonda moodustavad rahvusloome kolm allikat ja rahvusliku eliidi ülesanne on tegeleda etnilisest ajaloost kaasaja jaoks oluliste seikade otsi-misega – rahvusliku arheoloogiaga. Müüdiloome on aga protsess, kus osaleb kogu rahvas. Igaüks meist võib interpreteerida oma rahvuslikku materjali, et luua oma isiklikku sümbolilist reaalsust. Mitte kõik neist nägemustest ei kujune osaks kollektiivsest reaalsusest – kultuuriruumis ringleb alati palju narratiive, meie asi on valida, milline vastab meie aja ja vaimu nõuetele kõige paremini. Kirjandus-õpetus emakeeletunnis on selle üldrahvalikku müüdiloome vähendatud mudel.

Avaralt vaadates on kogu kooli emakeeleõpetuse meetod sümbolilise reaalsuse konstrueerimine. See sümboliline reaalsus annab edasi eesti kultuurile omast maailmanägemust. Ta sünnib ühistes aruteludes ja kirjalikes töödes, aine aruteludeks pakuvad ilukirjandusteosed ja ühiskonna päevateemad. Lähenemine peaks olema pigem emotsionaalne kui faktikeskne. Õpilasel peab tekkima isiklik suhe ilukirjandustekstidega, need tekstid peavad aitama tal seda sümbolilist reaalsust luua. Tekstid peavad motiveerima tema käitumismalle, andma suhtumismudeleid. Diskussioonid tuleb haakida tänapäevaga, õpilase enese ümbruse ja Eesti ühiskonnaga. Sümbolilise reaalsuse kujundanud noor inimene peaks olema valmis muutma maailma oma ettekujutuse järgi, mitte oma sümbolilisest reaalsusest loobuma. Järgnev näide on üks võimalusi, kuidas konstrueerida sümbolilist reaalsust 21. sajandi Eestile.

RUKKIMAARJAPÄEVA IDEESTIK

Igas ühiskonnas on hulk olulisi uskumusi ja põhimõtteid, mida selle ühiskonna liikmed omavahel jagavad. Need kesksed jagatud uskumused määratlevad ühiskonna eetose, st temas valitseva vaimsuse, ning ta olemasolu õigustuse ja eesmärgi – tema *raison d'être*'i. Jagatud uskumused moodustavad sotsiaalse identi-teedi tuuma.

Viimased 17 aastat on Eesti eesmärgiks olnud rahvusliku julgeoleku tagamine ja majandusliku heaolu saavutamine. Kuigi mainitud eesmärgid jäävad oluliseks osaks Eesti eetoses ka tulevikus, on selge, et see ei ole piisav. Eesti vajab kõrgemat eesmärki, mis annaks õigustuse eesti ühiskonna ja riigi olemasolule ja võimaldaks samas lahendada ka ühiskonna ees seisvaid pikaajalisi ülesandeid. Selline eesmärk on praegu sõnastamata, kuid see tuleb kindlasti leida ja ühiskonnas teadvustada, kui me soovime säilida rahvusvahelisel areenil aktiivse ja eristuva kollektiivse tegurina.

<u>Kollektiivne eesmärk peab täitma järgmisi ülesandeid</u>:

– aitama lahendada ühiskonna ees seisvaid

pikaajalisi ülesandeid;

– andma ühiskonnale eetilise ideaali ja võimaluse end sellega samastada;

– andma ühiskonnale teadmise oma rollist maailma rahvaste seas;

– tooma ühiskonnale rahvusvahelist tähelepanu ja tunnustust.

Praegu on sellise eesmärgi olemasolu küsitav. Samas on meil sellise eesmärgi püstitamiseks head eeldused. Teatud mõttes on see eesmärk olemas ja me püüdleme selle poole, kuid pole oma püüdlusi veel täielikult teadvustanud ja oma identiteedi osaks muutnud.

Tänapäeva maailmas, kus etnilised konfliktid, vägivald ja terror on pigem reegel kui erand, on Eesti suutnud potentsiaalselt plahvatusohtlikku mitmerahvuselist kooslust kujundada rahulikult kooseksisteerivaks ühiskonnaks. See annab tunnistust meie sisemisest vaimusuurusest. Siin ei tule mõelda vaid eestlasi, vaid täpselt samapalju ka kohalikku vene kogukonda. Iseseisev Eesti on täna võimalik ainult seetõttu, et kohalikul vene kogukonnal oli kriitilisel perioodil piisavalt vaimusuurust Eesti omariikluse unistust vägivallaga mitte purustada. Ja eestlastel piisavalt vaimusuurust, et mitte okupatsiooni eest kätte maksta. Nii eesti kui ka vene kogukond mõistavad teineteise vaimusuurust hinnata, rajades sellele oma vastastikuse lugupidamise.

See ei ole kaugeltki ainus näide. Ka Tõnismäe pronkssõdur kuulub siia. Seda mälestusmärki ei ole maha võetud ainult lugupidamisest nende inimeste vastu, kelle jaoks Teine maailmasõda oli eeskätt Suur Isamaasõda ja kellele see on koht, kus meenutada raskeid sõja-aastaid, langenud sõpru, vanemaid ja vanava-nemaid.

See on paratamatus, et eestlase ja venelase hinnang ajaloole erineb. Küsimus on selles, kas me suudame neid erinevusi aktsepteerida. Tundub, et meie siin Eestis suudame seda võrreldes muu maailmaga suhteliselt hästi.

Arvatavasti ei ole Eesti rahvussuhete positiivse arengu puhul tegu lihtsalt õnneliku juhusega. Ärgem unustagem, et 1925. aastal võeti Eestis vastu tolle aja kohta ainulaadne kultuurautonoomia seadus, mis oli õigusteadvuse rahvusvahelisest arengust ligi pool sajandit ees. Selle tunnustamiseks kanti sündmus 1927. aastal ka Juutide Kuldraamatusse. Seega on kultuuriliste erinevuste tunnustamisel Eestis sügavad juured, tänu millele kujunes ka taasiseseisvumine rahumeelseks.

Kultuuriliste erinevauste pikaealisusest annab aimu ka vähetuntud, kuid autentselt dokumenteeritud **rukkimaarjapäeva müüt**. Vasknarva prohveti Eelija õigeusu kiriku kroonikas on kirja pandud väga vana pärimus, mille kohaselt nägi üks eestlasest karjane Kuremäel suursugust kiirgavast valgusest ümbritsetud naisterahvast. Kui karjus mäele lähenes, nägemus kadus, kuid ilmus pea uuesti, kui karjus oma karja juurde läks. See kordus mitmel päeval ja väga paljud inimesed tulid seda vaatama. Kui talupojad mäe otsa ronisid, leidsid nad sealt, kus imeline nägemus oli seisnud, ühe vana männi alt Jumalaema uinumist kujutava ikooni (Jumalaema uinumispäev on rukkimaarjapäev ja sellest ka müüdi nimi). Talumehed kinkisid ikooni Jaama küla õigeusklikele talupoegadele sõnadega: „Võtke see endale, me ei palveta pühakujude ees, teie aga palvetate". Õigeusklikud võtsid ilmutatud ikooni tänu ja hardusega vastu ja on seda läbi sõdade ja näljahädade säilitanud tänaseni Eesti ühes pühamas paigas Kuremäel.

Miks viisid karjased ikooni õigeusklikele, kuigi nad oleks võinud selle hävitada kui võõra usu märgi? Ma arvan, et see legend räägib sügavast lugupidamisest kultuuriliste erinevuste vastu Eesti ühiskonnas juba sajandeid tagasi.

Selles ikooni kinkimise loos on lihtne ja võimas moraal, mis võiks olla aluseks etnilisele ja usulisele leppimisele ning rahulikule kooseksisteerimisele kõikjal maailmas, kus erineva taustaga inimesed kõrvuti elavad. Mis on püha, see on püha ka siis, kui tal on kultuuriliselt võõras.

Selleks, et seda sõnumit saaks maailmale teadvustada, peab ta olema kõigepealt teadvustatud siin, Eestis. Kuidas seda saavutada?

Üks võimalusi on kasutada haridussüsteemi. RÕKis on väärtuspädevus üks üldpädevustest, mille arendamisele pööratakse tähelepanu kõigis õppeainetes. Väärtuspädevuse arendamise eesmärk on kujundada sotsiaalset identiteeti: suutlikkust iseennast mõista ja hinnata, väärtustada oma kultuuri ja päritolu, aktsepteerida kultuurilisi erinevusi. Emakeeleõpetuses on väärtuspädevusel eriti oluline roll, seda eeskätt kirjandusõpetuse kaudu.

Vaatame selles valdkonnas mõningaid võimalusi. Esile tuleks tõsta need suurkujud Eesti kirjandusest ja kultuuriloost, kellega seostada Eesti eesmärki. Üks sobivamaid on kindlasti **Jakob Hurt**, kellelt pärineb hästituntud lause *Kui me ei saa suureks saada arvult, siis me võime suureks saada vaimult*. Sageli on seda vaadeldud kui üleskutset haridusele ning kultuuri- ja teadussaavutustele, et meie hulgast võrsuks maailmakuulsaid inimesi. Kuid ma olen kindel, et Hurt kui vaimulik mõtles midagi muud. Ta mõtles moraalset suurust ja rukkimaarjapäeva müüt räägib just sellest.

Samas ei ole Hurt ainuke, kes on püüdnud Eesti eesmärki sõnastada. Mainida võiks Kristjan Jaak Petersoni, kes püstitas küsimuse eesti kõrgkultuuri võimalikkusest: *Kas siis selle maa keel…*, Karl Robert Jakobson, kes oma isamaakõnedega püstitas vabaduse ja majandusliku edenemise ideaali ning Juhan Liiv, kes sõnastas Eesti riikliku iseseisvuse ideaali (*Ükskord, kui terve mõte,/ ükskord on Eesti riik*).

Kõiki neid autoreid õppides tuleks kindlasti kõnelda nende osast Eesti ideaalide sõnastamisel. Ühest rääkides tuleks meenutada ka teisi, sest Eesti eetos põhineb neljal märksõnal:

Kristjan Jaak Peterson – püüe arendada oma keelt ja kultuuri;

Karl Robert Jakobson – püüe vabadusele ja majanduslikule heaolule;

Juhan Liiv – püüe riiklikule iseseisvusele;

Jakob Hurt – püüe vastastikusele lugupidamisele rahvussuhetes.

Võimalusi tuleks otsida ka müüdi enda sidumiseks Eesti kultuurilooga. Rukkimaarjapäeva müüt ei ole mingil juhul väike kohalik muistend Kuremäe kandist, millel puudub Eesti ajaloo ja identiteediga tõsisem seos. Pärimuses mainitakse, et ilmutis oli suursuguse naisterahva kujul, leitud ikoon kujutab Jumalaema. Üle 800 aasta tagasi pühitses paavst Innocentius III Eesti- ja Liivimaa alad neitsi Maarjale. Sellest ajast on Eesti tuntud kui Maarjamaa (*Terra Mariana*). See tähendab, et uskumus Eesti seotusest Jumalaemaga oli varasel keskajal rahvus-vahelise levikuga.

Miks on Eesti seda ainulaadset osa oma identiteedist nii vähe rõhutanud? Ometi võiks selle iseärasuse teadvustamine aida-

ta täita kõiki kollektiivse eesmärgi funktsioone.

Kõigepealt võimaldaks see seostada Eestile omase lugupidamise kultuuriliste erinevuste vastu Maarjaga, jumaliku naisalgega. Teadmine, et meile iseloomulik respekt kultuuriliste erisuste suhtes tuleneb Maarjamaa aurast, aitab meil seda omadust iseenda juures teadvustada, selle ideaaliga samastuda ja seeläbi paremaks muutuda. Maarjamaa aura seletab ka, miks kultuuriline respekt ei ole omane mitte üksnes eestlastele, vaid kõigile erinevatele etnilistele rühmadele, kes on Eestisse elama asunud. Selline uskumus võib tulevikus väga vajalikuks osutuda, kui Eesti rahvuslik koostis hakkab senisest mitmekesisemaks muutuma.

Teiseks on Maarja tõenäoliselt sobivaim kujund, mille abil seostada eestlaste mõttemaailma püha mõistega. Kuigi jumalaema on oluline sümbol katoliku kirikus, ei tähenda see, et tuleks hakata propageerima katoliiklikku maarjakultust. Maarja samastub ka üldise emaliku jumalakujundiga, maaemaga. Kindlasti on võimalik kujundada meie kohalikule Maarjale selline kuvand, mis vastaks eestlase uskmatule ja/või poolpaganlikule vaimule ning annaks mingi religioosse pidepunkti.

Kolmandaks on Maarja kujundi abil võimalik kujundada suhtumist emadusse ja perekonda laiemalt. Kindlasti ei tuleks seda mõista traditsioonilise peremudeli propageerimisena, pigem tuleks leida võimalusi, kuidas Maarja abil rõhutada emaks olemise pühadust, mille täpsem sisu peaks vastama kaasaja ühiskonna vajadustele ja võimalustele.

Kuidas nende väärtuste arendamist emakeeleõpetusega konkreetselt siduda, ei saa ette kirjutada, vaid see peaks jääma õpetajate sisetunde küsimuseks. Riiklik või administratiivne reglementeerimine annaks selles valdkonnas vastupidise efekti.

Pädevuste arendamise kõrval on RÕKis teiseks keskseks märksõnas õpetuse integratsioon. Mida integreeritud emakeeleõpetuse all silmas pidada ja kuidas seda põhikooli kolmandas astmes rakendada, sellel peatumegi järgmises peatükis.

Integreeritud emakeeleõpetus

Nagu öeldud, on RÕKis olulisel kohal õpetuse integratsioon. Mida integratsioon endast kujutab ja kuidas seda saavutada, selles on õppekava üldsõnaline: „Õpetuse integratsiooni on eri õppeainete ja kooliastmete omavaheline seostamine. Seda saab teostada temaatiliste rõhuasetuste, läbivate teemade, õppeülesannete ja –viiside abil. Õpetuse integratsiooni üks mooduseid on läbivad teemad. Läbivad teemad puudutavad õpilase isiksuse ja sotsiaalse arengu seisukohalt olulisi eluvaldkondi, mida ükski õppeaine eraldi ei käsitle. See, milliste õppeainete kaudu läbivate teemade õpitulemusteni jõutakse, määratletakse kooli õppekavas. Kohustuslikele teemadele võib kool lisada oma valiku.” Seega on integratsiooni praktiline rakendamine kooli ja õpetajate ülesanne.

Kuidas integratsiooni saavutada, sõltub kooli õppekava koostavate õpetajate loomingulisusest. Olukorra teeb keerulisemaks veel see, et läbiproovitud standardlahendused puuduvad. Käesoleva käsiraamatu eesmärk on muu hulgas pakkuda ideid, kuidas integratsiooni emakeeleõpetuses rakendada. Kuigi vaatluse all on kolmas kooliaste, on alltoodud integratsiooni põhimõtteid võimalik rakendada ka teistes kooliastmetes.

Emakeeleõpetuses on integratsiooni mõistetud eeskätt keele- ja kirjandusõpetuse ühendamisena. Riikliku õppekava põhikooli eesti keele ainekava uue versiooni preambula ütleb: „Kolmandas kooliastmes on õppeaine nimetus eesti keel ja kirjandus, sest sel kooliastmel tähtsustub ilukirjanduse lugemine ja kirjandusõpetuse roll. Õpetust jätkatakse integreeritult.” Kuidas seda mõista?

Hiljuti märkis üks üliõpilane oma vaatluspraktika põhjal, et integratsioon on see, kui ühes õppetunnis käsitletakse alguses ilukirjandusteksti ja siis minnakse sellelt sujuvalt üle keeleküsimuste juurde. Ei tea küll, kuidas see täpselt välja nägi, kuid **on kindel, et integratsioon ei ole mitte kirjanduse, tekstiõpetuse ja keeleteemade rosolje**. Vaieldamatult on õigekeelsuse ainesisus palju sellist, millel näiteks kirjanduse ainesisuga on minimaalseid kokkupuutepunkte ja vastupidi: kirjanduses on teemasid, mida keeleteemadega ühendada ei saa. Samas on keeleteadmisel palju kokkupuuteid tekstiõpetusega (sõnavalik, sõnastus, stiil) ja tekstiõpetusel kirjandusega (kompositsioon, kujundlik keelekasutus, mõjutamine, argumenteerimine). Kõige viljakam on seetõttu emakeeleõpetuse integratsioon tekstiõpetuse tasandil. See on valdkond, kus keeleteadmised ja kirjandusteadmised leiavad praktilise rakenduse.

Eelöeldu ei tähenda, nagu puuduksid kirjandus- ja õigekeelsusõpetusel oma eesmärgid. Kirjandusõpetus peab õpilast harima kirjandusloo ja -teooria osas ning kasvatama esteetiliselt ja eetiliselt, õigekeelsus peab andma eesti kirjakeele reeglite tundmise. Tekstiõpetus sellega otseselt ei tegele, kuid võib kirjanduse ja õigekeelsusõpetust toetada. Samamoodi saab keele- ja kirjandustundides omandatud oskusi tekstiõpetuse eesmärkide teenistusse rakendada. Kuidas seda teha, selles lähemalt edaspidi.

Õppekava kohaselt on integratsiooni üks mooduseid läbivad teemad. Läbivaid teemasid on neli:

– keskkond ja säästev areng;

– tööalane karjäär ja selle kujundamine;

– info- ja kommunikatsioonitehnoloogia ning meediaõpetus;

– turvalisus.

Milliseid teemasid millistes õppeainetes käsitleda, on kooli otsustada.

Arvatavasti sobib õppekava vaimuga kõige paremini selline lähenemine, kui läbivad teemad on jaotatud eri õppeainete vahel nii, et igas õppeines käsitletakse vaid neid aspekte, mis selle õppeainega kõige paremini sobivad. Näiteks keskkonna ja säästva arengu teemast võiks emakeeleõpetuses peatuda kultuurikeskkonna mõistel ja selle säästval arengul. Massi- ja kõrgkultuuri, globaalse ja rahvuskultuuri vahekordade käsitlus eakohasel tasemel sobib kõige paremini just emakeeleõpetusse. Ma ei arva, et nende vahekordade selgitamiseks oleks vaja eraldi tunde, pigem tuleks seda temaatikat valgustada muu õpetuse sees. Võimalused selleks on kirjanduse ainekavas. Nii on eesti keele ainekava kirjanduse osas muu hulgas järgmised teemad: paikkonna kirjanduse ja kultuuriloo tun-

tumad esindajad; rahvaluule; dramaatika: tragöödia, komöödia, draama; filmistsenaarium. Rahvaluule ja kodukoha kultuurilugu võimaldavad käsitleda traditsioonilise kultuurikeskkonna tähendust tänapäevale, dramaatikaga seoses on hea võrrelda väärtfilme seebiseriaalidega, et näidata massi- ja kõrgkultuuri erinevust ning väärtfilmide ja -kirjanduse olulisust kultuurikeskkonna säilitajana. Kogu õigekeelsusõpetuse võib siduda eesti keelekeskkonna säilitamise ideega. Ülejäänud aspektid keskkonna ja säästva arengu teemast võiks aga jätta loodusteaduslike õppeainete pärusmaaks.

Tööalase karjääri läbivat teemat on sobiv siduda tekstiõpetusega. Seda on kõige mugavam teha elukutsevaliku või tulevikuplaneerimisele suunatud kirjanditeemadega, aga selle teema käsitlemisse kuulub ka elulookirjelduse, avalduse ja ametikirja koostamine. Konkreetsem elukutsevaliku problemaatika võiks jääda sotsiaalainete kanda (inimese-, kodaniku- ja ühiskonnaõpetus).

Info- ja kommunikatsioonitehnoloogia temaatikat saab emakeeleõpetuses arendada näiteks koolilehe küljendamise kaudu, lehe enda koostamine oleks osa meediakasvatusest. Meediaõpetus läbiva teemana jääb ilmselt tervikuna emakeeleõpetuse valdkonda, kuid pole karta, et selle arvelt emakeele enda ainesisu kannataks. Meediateemadele on eesti keele ainekavas pühendatud nii palju ruumi, et sellest piisab ka läbiva teema õpieesmärkide saavutamiseks.

Kõige raskem on siduda emakeeleõpetusega turvalisuse teemat. Kõne alla võiks tulla uimastiproblemaatika käsitlemine kirjandustundides, kui õpetaja suudab leida selleteemalisi kirjandusteoseid. Kohustuslike autorite nimekiri selles osas ei ole lootustandev.

Nüüd aga vaadelgem taas seda, **kuidas emakeele kolme valdkonda – õigekeelsust, tekstiõpetust ja kirjandust omavahel integreerida**. Lähtuda tuleks sellest, et igal ainel on oma konkreetne ainesisu. Seega ei ole mõtet kirjandusteose analüüsi vahele uusi keelemõisteid esitada. Aine esitus olgu süstemaatiline. Integratsioon ei tähenda teadmiste läbisegi esitamist, vaid ühe valdkonna teadmiste rakendamist teises valdkonnas. Niisiis on integratsioon see, kui suudetakse keeletunnis omandatut tekstiõpetuse eesmärkide saavutamiseks rakendada või kirjanduses omandatud materjali tekstiõpetuse toormena kasutada.

Vaatleme lähemalt mõningaid võimalusi, kuidas sellist integratsiooni saavutada.

Emakeeleõpetuse tuum on tekstiõpetus

Traditsiooniliselt on Eesti emakeeleõpetus koosnenud kahest poolest: eesti keele ja kirjanduse õpetusest. *Nomen est omen*, ja kuigi tekstiõpetus pole traditsioonilisest emakeeleõpetusest puudunud, vormib nimetus siiski niihästi õpilaste kui ka õpetajate ettekujutust sellest, et emakeeleõpetus on eeskätt keele ja kirjanduse õpetus. Sellist lähenemist võiks kutsuda filoloogiliseks. Filoloogia tähendab otsetõlkes sõnaarmastust ja armastus on midagi, millega tegeleme naudingu ja heade emotsioonide pärast, mitte kasusaamise nimel. Filoloogia olemus ongi just selline – suhteliselt elukauge käsitlus keele ja kirjanduse asjadest. Just selline on olnud ka Eesti emakeeleõpetus, ning siin pole midagi imestada, sest samasugune lähenemine on pikka aega iseloomustanud eesti filoloogiaalast

õpetust ka Eesti ülikoolides, kust tulevad emakeeleõpetajad.

Aga nagu me eespool juba mainisime, on maailm vahepeal arenenud ja keel on rohkem kui kunagi varem muutunud inimese esmaseks tööriistaks. Seetõttu ei õpita keelt enam niivõrd abstraktse keelehuvi (filoloogia) pärast, kuivõrd selleks, et elus paremini hakkama saada. Kui selle nurga alt asja vaadata, siis muutub emakeeleõpetuse keskseks valdkonnaks tekstiõpetus kõige laiemas mõttes – õpetus sellest, kuidas (suuliselt või kirjalikult) oma mõtted sellisesse keelelisse vormi panna, et teisi inimesi kõige rohkem mõjutada. Kuidas keelt kui tööriista efektiivselt ja paindlikult kasutada, on kogu emakeelekeeleõpetuse peaeesmärk. Sellist arengut on juba mõistnud ülikoolid, mille õppekavadesse on tulnud keelekasutusele suunatud aineid (pragmaatika, diskursusanalüüs, tekstiteooria jm) või koguni spetsiaalselt keelekasutusele suunatud õppekavu (TPÜ eesti filoloogia osakonnas on kommunikatsiooni eriala).

On selge, et suured muutused ei saa teoks üleöö, kuid tasapisi tuleks hakata ka üldhariduskoolis muutma emakeeleõpetust tekstiõpetuskesksemaks. Esimese sammuna tuleks selgelt sõnastada emakeeleõpetuse prioriteedid: emakeeleõpetus ei ole mitte keele ja kirjanduse õpetus, vaid õigekeelsuse, tekstiõpetuse ja kirjanduse õpetus. Selline jaotus on võetud aluseks ka RÕKi eesti keele ainekavas.

Joonis 2. Emakeeleõpetuse prioriteedid põhikoolis

Integratsioon RÕKi eesti keele ainekavas

Traditsioonilise õppekavaga võrreldes on kõige enam muutunud põhikooli õppekava. Kõigis kolmes esimeses kooliastmes on emakeeleõpetuse sisu jagatud kolmeks võrdset kaalu omavaks osaks: õigekeelsuseks, tekstiõpetuseks ja kirjanduseks.

Gümnaasiumi osas on muutused minimaalsed, sest seal on emakeeleõpetus jagatud kursusteks: õigekeelsus (ÕK, 2 kursust), eesti keele struktuur (EKS 1-2 kursust), teksti- ja kõneõpetus (TÕ 2-3 kursust) ja kuus kirjanduskursust (K 1-6). Selline kursustejaotus kajastab hästi fakti, et keeleõpetuses on kolm erineva eesmärgistusega valdkonda: õigekeelsusõpetus, grammatikaõpetus ja tekstiõpetus. Õigekeelsus ja tekstiõpetus on rakenduslikud, eesti keele struktuuri kursus (ehk lihtsalt grammatikaõpetus) põhiliselt tunnetusliku väärtusega.

Põhikoolis peaks emakeeleõpetus olema eeskätt rakendusliku kallakuga (arendaks õigekeelsust, keelekasutust ja kommunikatiivset pädevust) ja sel tasandil ei ole vaja grammatikaõpetust eraldi välja tuua. Nii ongi jõutud järgmise kolmikjaotuseni.

Kooliaste	ÕPETAMISVIIS								
I	integreeritud emakeeleõpetus								
II	integreeritud emakeeleõpetus								
III	õigekeelsus		tekstiõpetus			kirjandus			
IV	ÕK	EKS	TÕ	K1	K2	K3	K4	K5	K6

Tabel 2. Ainesisu jaotus kooliastmeti

Tabel 2 selgitab põhikooli eesti keele ainekava preambulat järgnevalt:

„1.8. Esimesel ja teisel kooliastmel käsitletakse aine õppevaldkondi integreeritult, tundides arendatakse kõiki osaoskusi. Õpilase õpitulemusi hinnatakse ühe kokkuvõtva hindega nii õppeveerandite kui ka õppeaasta lõpul.

1.9. Kolmandas kooliastmes on õppeaine nimetus eesti keel ja kirjandus, sest sel kooliastmel tähtsustub ilukirjanduse lugemine ja kirjandusõpetuse roll. Õpetust jätkatakse integreeritult. Aine õpitulemusi hinnatakse veerandi lõpul ühe kokkuvõtva hindega või hinnatakse igal veerandil kolme õppevaldkonna – õigekeelsus, tekstiõpetus ja kirjandusõpetus – õpitulemusi eraldi. Õppeaine kokkuvõttev veerandihinne ja aastahinne on kolmes õppevaldkonnas saavutatud õpitulemuste koondhinne."

Selgitust vajab ilmselt põhimõte, mille kohaselt emakeeleõpetuse kolme osaoskust õpetatakse võrdses mahus ja integreeritult. Kuna emakeeletunde on nädalas neli, võib tekkida raskusi nende võrdse jaotamisega. Arvestades, et sügisesel poolaastal on 15 õppenädalat ja kevadel 20, võiks emakeele tunnid kolmandas kooliastmes jagada järgmiselt.

Veerand	Pikkus nädalates	Nädalatundide arv		
		õigekeelsus	tekstiõpetus	kirjandus
I	7	1	1	2
II	8	1	1	2
III	10	2	1	1
IV	10	1	2	1
Kokku	35	45	45	50

Tabel 3. Tundide jaotus emakeeleõpetuse valdkondade vahel

Sellist jaotust oleme silmas pidanud ka õppekomplektis „Noor keelekasutaja": **igas õpikus on pooled peatükid pühendatud tekstiõpetuse teemadele, pooled õigekeelsuse teemadele**. Pühendades igale teemale umbes kuus tundi, on ühe õpiku materjali võimalik katta ühe aastaga nii, et esimesel poolaastal kasutatakse õpikut kahel tunnil nädalas ja teisel poolaastal kolmel tunnil nädalas.

Klassi võimekusest olenevalt on võimalik ka selline jaotus, kus õigekeelsusele on pühendatud 50 tundi ja tekstiõpetusele ning kirjandusele mõlemale 45 tundi.

Lahtiseletamist vajab ka õppekava hindamisjuhend, mille kohaselt iga osaoskust hinnatakse eraldi hindega. Selline hindamissüsteem peaks lahendama ühe ja mitme hinde dilemma. Kui hinnata emakeelt ühe hindega, siis võib õpilane näiteks oma puudulikke õigekeelsusoskusi kompenseerida sõnaosavusega kirjanduses, ühesõnaga üks hinne ei ole õpilase motiveerimiseks piisavalt paindlik. Kui hinnata kolme eraldi hindega, siis tekib raskusi vajaliku kolme jooksva hinde kokkusaamisega veerandihinnete panemiseks.

Uus süsteem võtab kokku ühe ja mitme hinde head omadused: et emakeeleõpetuse koondhinne on üks, siis ei ole vaja igas veerandis iga osaoskuse veerandihinde panemiseks kolme arvestuslikku hinnet. Samas lähevad osaoskuste hinded tunnistusele ja ühegi osaoskuse aasta koondhinne ei tohi olla mitterahuldav. See tagab, et õpilane ei saa puudulikke teadmisi ühes osaoskuse valdkonnas kompenseerida hea edasijõudmisega teistes valdkondades.

Pühendades emakeeleõpetusest 1/3 tekstiõpetusele, nagu ainekava ette näeb, kerkib kohe küsimus, kust selle kõige jaoks aega võtta. Emakeele tunde on niigi vähe ja neid väheseid läheb väga vaja õigekeelsuse õpetamiseks. Võib väita, et kui pühenduda tekstiõpetusele, siis langeb õpilaste õigekeelsuse tase veelgi. See on nii, kui keeleõpetuses vanal viisil jätkata. Kui aga vabastada eesti keele õpetus tarbetust ballastist, on võimalik korralik õigekeelsusoskus saavutada palju vähema aja ja vaeva kuluga. Sellel peatumegi järgmises peatükis.

Grammatikaõpetuse roll põhikooli emakeeleõpetuses

Üks hiljutine üliõpilasuurimus näitas, et emakeeletunnis tegeleb 2/3 õpilastest kõrvaliste asjadega, kõige sagedamini lahendab teistes ainetes antud koduülesandeid. Küllap on emakeeletunni kesine maine õpilaste seas vähemalt osalt tingitud sellest, et õpetus on ülemäära grammatikakeskne. See tähendab, et õigekeelsusküsimuste õpetamise eeldusena õpitakse põhjalikult grammatikat, kuigi sama tulemuse võiks saavutada vähema vaevaga ilma grammatikasse klammerdumata.

Grammatika ei pea õigekeelsusõpetusest kaduma, kuid vähemalt põhikoolis piisaks sellest, mis vajalik õigekeelsuse omandamiseks. Süstemaatiline grammatikakursus (eesti keele struktuuri kursus) jäägu gümnaasiumisse, põhikoolis olgu grammatikakäsitlus eeskätt praktiline. See tähendab, et iga grammatilise konstruktsiooni puhul olgu esikohal see, kuidas seda tekstis kasutada ja mida selle abil väljendada. Allpool anname väikese ülevaate sellest, kuidas muuta keeleõpetust efektiivsemaks.

Kui järgnev tundub ülekohtu tegemisena grammatikaõpetusele, siis tasuks meenutada, et veel sada aastat tagasi peeti keeleõpetuse keskmeks kreeka ja ladina keele grammatikat. Sedavõrd, kui keele juures on esile tõusnud praktiline ja rakenduslik külg, on abstraktse grammatikaõpetuse osa vähenenud, sest kiirem ja infoküllasem elu lihtsalt nõuab praktilisemat keeleõpetust.

Põhjalik vältekäsitlus on põhikoolis ülearune

Traditsiooniliselt põhineb õigekirjaõpetus kolme häälikupikkuse eristamisel: *koli, (selle) kooli ja (seda) kooli*. Kolme häälikupikkuse (välte) analüüsimine õigekirjaõpetuse eeldusena on aga tarbetult keerukas, sest üldiselt eesti õigekiri kolme häälikupikkust kirjas ei märgi, v.a sulghäälikute puhul. Sulghäälikute õigekirja iseärasuste (*taba, tapa, tappa*) õppimiseks ei ole samuti kolme häälikupikkuse eristamine möödapääsmatu, sest hakkama saab edukalt ka kahe häälikupikkusega. Selle metoodika kohaselt on õigekirjaõpetuses oluline eristada lühikest häälikut (I välde) pikast häälikust (II või III välde), kuid pikkade häälikute omavahelised iseärasused võib jätta käsitlemata, sest õigekiri neid ei kajasta.

Loomulikult ei tähenda eelöeldu, et vältеanalüüs peaks emakeeleõpetusest täiesti kaduma. Arvan, et gümnaasiumi eesti keele struktuuri kursuses on välte käsitlemine täiesti õigel kohal, kuid põhikoolist võiks selle rahulikult välja jätta. Ühes sellega kaoks ka vajadus sisehäälikute määramiseks, mille harjutamine treenib küll õpilaste püsivust, kuid õigekeelsuse omandamiseks pole sellest kasu. Võimaldab ju sisehäälikute analüüs 100% täpsusega eristada esimest väldet, millega keegi nagunii ei eksi, samas kui keeruka teise ja kolmanda välte eristamisel sisehäälikutest ei piisa, sest teise- ja kolmandavältelistel sõnavormidel on alati samad sisehäälikud, v.a sulghäälikute puhul. Seega võib vältеanalüüsist põhikoolis täiesti loobuda, ilma et see raskendaks emakeele omandamist. Piisab kui välte mõistet tutvustatakse ja lihtsamate näidetega illustreeritakse.

Astmevahelduse detailne käsitlus on põhikoolis tarbetu

Ka astmevaheldust ei käsitleta „Noores keelekasutajas" abstraktselt, st sulghääliku kadude ja asendumiste ning välte vaheldumise keerukate reeglite terminites, vaid praktiliselt. Põhikooliõpilasele on oluline omandada astmevahelduslike sõnade õiged tüvevariandid (näiteks t*öötama: töötada*, mitte **töödata*), aga milliste häälikukadude või teisendamiste abil need tüvevariandid on saadud, pole põhikooli õpilase jaoks oluline. Süstemaatiline ülevaade sellest keelenähtusest kuulugu gümnaasiumi eesti keele struktuuri kursusesse.

Astmevahelduslike sõnade eri tüvevariantide omandamiseks kasutab „Noor keelekasutaja" sama süsteemi, mida „Eesti keele struktuurgi": tüvevaheldusi tuvastatakse ja omandatakse A-tüve (omastav, oleviku 1. pööre) ja B-tüve (osastav, *nud*-kesksõna) võrdlemisel. Tüvevariantide vaheldumise seaduspärasusi ei pea põhikooli õpilased teadma.

Grammatikaõpetus peaks toetama elavat keelekasutust

Lihtsama grammatikaõpetuse kõrval tuleks keskenduda tekstide analüüsile, nende mõistmisele ja loomisele. Mis kasu on sellest, kui noor inimene oskab eristada kolme väldet ja ära tunda erinevaid astmevahelduse liike, kui ta ei saa aru keerukama sõna- ja lausekasutusega tekstidest ja näeb vaeva, et oma mõtteid kuidagi paberile saada. Grammatikaõpetus peab teenima eneseväljenduse huve ja seda tuleb õpetada nii, et temast oleks elava keele õpetusele kasu.

Nii tuleks erinevaid grammatika tahke käsitleda sellest seisukohast, mida nende abil on võimalik väljendada. See tähendab,

et õppides näiteks tegusõna käändelisi vorme (nagu näiteks *jooksma, jooksmas, jooksmast, jooksmata, joostes, jooksnud*), ei piisa sellest, kui tunda nende vormide nimesid ja teada, et tegu on tegevusnimede ja kesksõnadega, mis on tegusõna käändelised vormid. Oluline on osata nende abil oma mõtet tihendatult väljendada, st osata näiteks lause *Ta lahkus, nii et ei pilgutanud silmagi* asemel öelda ka *Ta lahkus silmagi pilgutamata*.

Eneseväljenduskeskne grammatikaõpetus peab õpilasele andma vahendid, mille abil muuta keelekasutus ilmekamaks ja paindlikumaks. Nii pole sõnaliike vaja tunda üksnes seetõttu, et keeles on selline nähtus, vaid seetõttu, et sõnade omadusi sügavamalt tundes saab end paremini väljendada.

Grammatika õpetamisel ei tohiks unustada peamist: **keel on eneseväljendusvahend ja grammatika seisab eneseväljenduse teenistuses**, seega peab eneseväljenduse teenistuses seisma ka grammatikaõpetus.

Eneseväljendusel puhul võime eristada kahte tahku: keelelist korrektsust ja keelelist väljendusoskust. Esimest arendab õigekeelsusõpetus, teist tekstiõpetus. Grammatikaõpetus seisab gümnaasiumis õigekeelsusõpetuse ja tekstiõpetuse teenistuses. Kui teha põhikooli integreeritud emakeeleõpetuse skeem, siis oleks see järgmine.

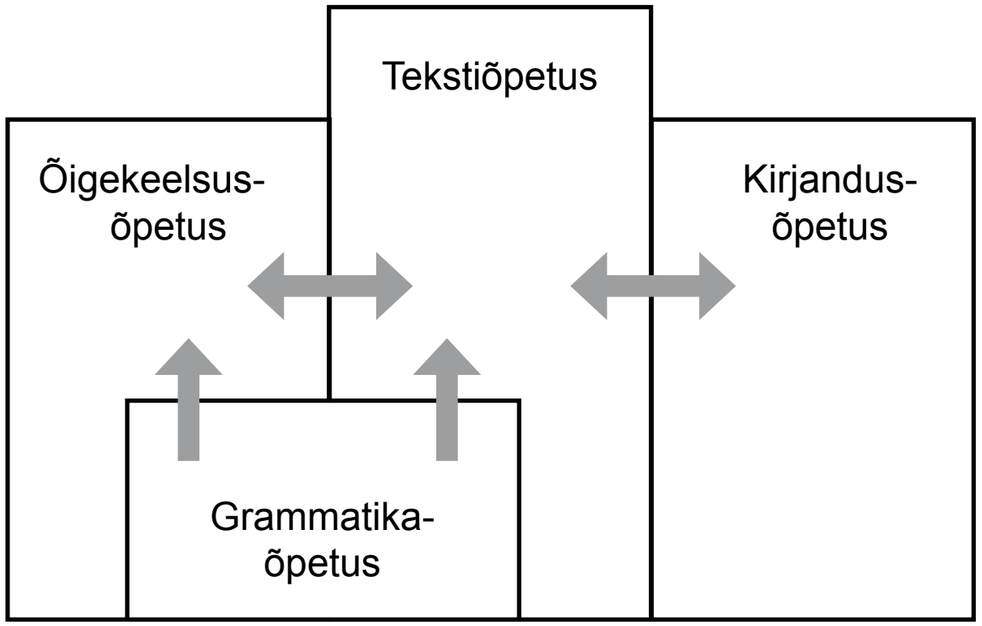

Joonis 3. Grammatikaõpetus õigekeelsusõpetuse ja tekstiõpetuse teenistuses

Loomulikult ei ole grammatikaõpetuse rakendamine tekstiõpetuse ja õigekeelsusõpetuse teenistusse lihtne. Vaja on ümberorienteerumist õpetuselt, kus kogu aine organiseeriti grammatika struktuurist lähtudes, õpetusele, mis võtab aluseks keelekasutuse aspektid, st tekstiõpetuse. Teiseks ei ole traditsioonilises keeleteaduses vaadeldud, kuidas grammatika keelekasutuses avaldub – see on suhteliselt uus,

mõnikümmend aastat vana keeleteaduse haru. Järgmise kahes peatükis keskendutaksegi võimalustele, kuidas grammatikaõpetust rakendada ühelt poolt õigekeelsusõpetuse, teiselt poolt tekstiõpetuse teenistusse.

Grammatika õigekeelsusõpetuse teenistuses

Tavateadvuses on kinnistunud arusaam, et grammatikaõpetus tagab korrektse ja hea keelekasutuse. Küllap on selle arvamuse kujunemisel oma osa mänginud pikaajaline traditsiooniline emakeeleõpetus, milles grammatikal, st välte, tüüpkonna, lauseliikmete jt grammatika elementide määramisel oli keskne koht.

Paraku on selline ettekujutus vale. Grammatika õppimine ja grammatilise analüüsi harjutamine aitab vaid vähesel määral parandada õigekeelsusoskust, põhiliselt annab ta grammatika hea tundmise ja lingvistilise analüüsi oskuse. See ei tähenda muidugi, nagu oleks grammatikaõpetus kasutu. Vaieldamatult arendab see abstraktset mõtlemist. Kindlasti on grammatika tundmine haritud inimese tunnus ning sellest on kasu ka võõrkeelte õppimisel. Rääkimata neist, kes kavatsevad saada filoloogiaks – neile on grammatikatundmine oluline kutseoskus.

Samas vajab põhikooliõpilane palju praktilisemaid oskusi – kasvõi oskust vigadeta kirjutada. Seega on põhikooliõpetuse üks prioriteete õigekeelsusõpetus, mistõttu grammatikat tuleks õpetada vaid sedavõrd, et kergendada õigekeelsuse omandamist. Käesolevas peatükis vaatleme, palju grammatikast tuleks põhikooli vanemas astmes käsitleda, et tagada õigekeelsusõpetuse vajadused.

Õigekeelsusõpetuse valdkonnad ja grammatika

Kõigepealt tuleks anda ülevaade sellest, millised on õigekeelsusõpetuse valdkonnad ja milliste grammatikavaldkondadega nad on seotud.

Õigekeelsusõpetusel on **kaks valdkonda: õige keel ja õige kiri**. Kummaski valdkonnas on palju konkreetsemaid teemasid, mida kokkuvõtlikult on kujutatud alltoodud skeemil.

ÕIGEKEELSUSÕPETUS

NORMITUD KEEL

õigehääldus
õiged tüvevariandid
õiged sõnavormid
õige sõnamoodustus
õige sõnatähendus
õige reaktsioon
õige ühildumine
õige kaudkõne

NORMITUD KIRI

õige häälikuortograafia
õige poolitamine
õige kokku- ja lahkukirjutamine
õige algustäht
õige kirjavahemärgistus

Grammatikaõpetuses on traditsiooniliselt viis valdkonda: häälikuõpetus (foneetika), vormiõpetus (morfoloogia), sõnamoodustus (derivatsioon), lausemoodustus (süntaks) ja tähendusõpetus (semantika). Õigekeelsusteemad jaguneksid grammatikavaldkondade vahel järgmiselt (kaldkirjas on märgitud õigekeelsusteemad, püstkirjas õigekirjateemad).

Häälikuõpetus	Vormiõpetus	Sõnamoodustus	Lausemoodustus	Tähendusõpetus
hääldus õikekiri poolitamine	*tüvevariandid* sõnavormid	*sõnamoodustus* kokku- ja lahkukirjutus	*rektsioon* *ühildumine* *kaudkõne* *sõnajärg* kirjavahemärgistus	*sõnatähendus* algustäht

Tabel 3. Grammatika seos õigekeelsusteemadega

Tabeli põhjal saab järeldada, et õigekeelsusõpetuse jaoks on vajalik tunda grammatika kõiki traditsioonilisi valdkondi. Järgnevalt vaatleme, kui põhjalikult tuleks õigekeelsusõpetuse toetamiseks grammatikat õpetada. Lähtume grammatikavaldkondadest, vaadeldes neist igaühe juures, milliseid alusteadmisi on vaja, et üht või teist õigekeelsusteemat õpetada ja õppida.

Häälikuõpetus

Häälikuõpetust on vaja tunda seoses kolme õigekeelsusteemaga – **õigehäältusega**, **häälikuortograafiaga** ja **poolitamisega**.

Enamikul õpilastest, kes kõnelevad eesti keelt emakeelena, õigehäältusega probleeme ei ole, kui välja arvata murdelised iseärasused (*ö* Saaremaal, teise välte puudumine kirderannikumurde alal). Eksimusi võib tulla ka üksikute sõnadega, või sõnarühmadega (näiteks *g, b, d, s, z, ž* helilisusega võõrsõnades). Sellised sõnad tuleks omandada kas üksikjuhtumitena või üldiste reeglite abil (näiteks: eesti keeles häältatakse *g, b, d*, sõna algul nagu *k, p, t*). Süstemaatilist häälikuõpetuse ülevaadet seetõttu õigehäältuse jaoks vaja ei ole.

Teisiti on lugu häälikuortograafiaga. Selleks, et õigesti kirjutama õppida, tuleb tunda vähemalt häälikuklasse (vokaalid ja konsonandid) ning viimaste hulgast helilisi konsonante ja sulghäälikuid. Õige poolitamise jaoks on vaja teada silbistruktuuri põhitõdesid ja osata eristada rõhku. Eristada tuleb ka häälikupikkust, et seda kirjas õigesti märkida. Samas on see eesti õigekeelsusõpetuses üks kriitilisemaid kohti, kus väga palju aega ja õpilaste energiat kulutatakse ebaotstarbekalt, eeskätt seetõttu, et õpilasele õpetatakse ja temalt nõutakse oskusi, mis tegelikult ei aita tal häälikupikkust kirjas õigesti märkida. Vaatleme, miks.

Traditsiooniliselt õpetatakse häälikupikkuse õigeks märkimiseks välteid. Samas on kolme välte õpetamine õigekirjaõpetuse eeldusena tarbetult keerukas, sest üldiselt eesti õigekiri kolme häälikupikkust kirjas ei märgi. On ju teise- ja kolmandavältelistes sõnades kirjas kaks tähte, näiteks *sel-*

le kooli ja *seda kooli*. Ainsaks erandiks on sulghäälikud, mille puhul teatud sõnades märgitakse kolme väldet eri viisil, näiteks *taba, tapa, tuppa*. Samas ei ole ka nende õppimiseks kolme häälikupikkuse eristamine möödapääsmatu, sest hakkama saab edukalt vaid kahe häälikupikkusega.

Selle metoodika kohaselt on õigekirjaõpetuses oluline eristada lühikest häälikut (I välde) pikast häälikust (II või III välde), kuid pikkade häälikute omavahelised iseärasused võib jätta käsitlemata, sest õigekiri neid ei kajasta.

Niisiis piisaks õigekirja õpetamiseks kolmest põhireeglist.

1. Lühike häälik märgitakse ühe tähega, pikk häälik kahe tähega, näiteks *kala, kaalu, pala, palli.*

2. Häälikuühendis kirjutatakse iga häälik ühe tähega (häälikuühendi moodustavad ühes sõnas kõrvuti asetsevad erinevad täishäälikud või kaashäälikud). Nii näiteks on sõnas *ulguma l* häälik pikk, sõnas *märg r* häälik, sõnas *aur u*, aga häälikuühendi kirjutamise reegli järgi kirjutatakse need kõik alati ühe tähega.

3. Ülaltoodud reeglid ei kehti sulghäälikute puhul, mida tuleks käsitleda eraldi: lühike sulghäälik kirjutatakse *g, b, d*-ga, pikk sulghäälik ühe *k, p, t*-ga ja ainult erandjuhtumil kirjutatakse pikk sulghäälik kahe tähega *kk, pp, tt*-ga.

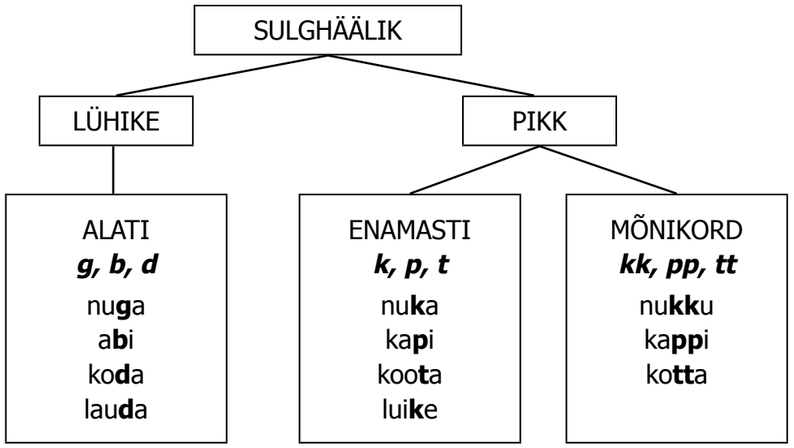

Joonis 4. Sulghääliku pikkuse märkimine kirjas

Pika sulghääliku õigesti kirjutamiseks peab teadma, et kahe tähega saab seda kirjutada ainult lühikese täishääliku järel (*see nu**kk**, seda nu**kk**u)*. Igal pool mujal märgitakse pikk sulghäälik ühe *k, p* või *t*-ga.

Keeruliseks teeb asja see, et lühikese täishääliku järel võib pikka sulghäälikut ka ühe tähega kirjutada (*selle nu**k**u, see tabure**t**, ei kirju**t**a*). Kuidas kirjutada, sõltub sõna rõhust: kui rõhk langeb pikale sulghäälikule (*seda nu**kk**u, see kompo**tt**, seda tabure**tt**i*), siis kirjutatakse pikk sulghäälik kahe tähega, kui rõhk langeb eelnevale täishäälikule või hoopis mõnele teisele silbile (*selle n**u**ku, see t**a**buret, selle k**ot**leti, ei k**i**rjuta*), siis ühe tähega. Seda reeglit ilmestab järgmine tabel, kus sõna rõhk on märgitud poolpaksus trükis.

Kui rõhk on sulghääliku, kirjutakse ***kk, pp, tt***	Kui rõhk on täishäälikul, kirjutatakse ***k, p, t***
*see ka**pp**, seda ka**pp**i*	*selle ka**p**i*
*vana vo**kk**, vana vo**kk**i*	*vana vo**k**i*
*seda kabine**tt**i*	*see kabine**t**, selle kabine**t**i*
*see parke**tt**, seda parke**tt**i*	*selle parke**t**i*

Tabel 4. Sulghääliku pikkuse märkimine lühikeste vokaalide vahel

Kokkuvõtteks võib öelda, et häälikuõpetust on õigekeelsuse jaoks vaja tagasi-hoidlikul määral, selged peavad olema häälikute klassid, eristada tuleb rõhku ja lühikest ning pikka häälikut. Kolme väldet peaks teadma üldjoontes, kuid põhjalik välteanalüüs ei ole vajalik. Sisehäälikute analüüs on ajaraiskamine, mis ei aita isegi väldet üheselt määrata. Seepärast soovitame hoiduda põhjalikust vältemääramisest ja jätta sisehäälikud käsitlemata.

Vormiõpetus

Vormiõpetuse valdkonnas on õigekeelsusõpetusest kaks teemat – **õigete tüvevariantide valik** (näiteks *töötatakse*, mitte *töödatakse*) ja **õigete vormide moodustamine** (näiteks *kasse* mitte *kassisi*). Mõlemad teemad puudutavad otseselt keeleoskust ja alles kaudselt õigekirja oskust, sest vead kirjas tulenevad siin vigasest keeletunnetusest, mitte oskamatusest kirjutada. Seega, õpetades õigeid vorme moodustama, kaob enamik selliseid vigu ka sõnade kirjapildis.

Eesti keele muutuvatest sõnadest on suur hulk astmevahelduslikud. Nendel sõnadel on tüvel sageli kaks või rohkem erinevat kuju (näiteks *siga: sea*). Kui uurida lähemalt eesti keele muutuvaid sõnu, siis ilmneb, et nimetava käände või *ma*-tegevusnime põhjal ei ole võimalik ennustada, kas sõnas on astmevaheldus või mitte. Nii näiteks on *õde* astmevahelduslik, aga *oda* astmevahelduseta, nimetava käände vormi järgi seda tuvastada pole võimalik. Omastava käände vormi alusel on küll võimalik tuvastada, et *oda* on astmevahelduseta, sest eesti keele astmevaheldusega sõnadel ei saa olla sellise häälikkoostisega omastavat, kuid vormi *õe* alusel ei saa tuvastada astmevahelduslikkust, sest on hulk kolmandavältelisi ühesilbilise omastavaga sõnu, nagu *tee, suu* jt, mis ei ole astmevahelduslikud.

Astmevahelduslikkust ei saa kindlaks määrata ka osastava põhjal, sest näiteks *tunnust* ja *lammast* on sarnase foneetilise ehitusega, kuid esimene on astmevahelduseta, teine astmevahelduslik. Selliseid näiteid võib tuua veel palju. Põhjus on selles, et astmevahelduslikkus on tekkinud keeleajaloolistel põhjustel ja haarab ainult lõplikku ja piiritletud sõnahulka.

See tähendab, et põhimõtteliselt ei ole eesti keele muutuvate sõnade tüvevariante võimalik reeglite põhjal ennustada, neid tuleb teada peast, täpselt nii nagu saksa keeles tuleb teada iga nimisõna puhul, kas ta on *der, die* või *das*.

Niisiis ei ole abi sellest, kui lasta õpilasel selgeks teha, milliste häälikutega sulghäälikud astmevahelduslikes sõnades vahelduvad jne. Kõige kergem viis tüvevariantide omandamiseks on meelde jätta sõna

A-tüve ja B-tüve vorm. A-tüvi on sõna omastava käände või 1. isiku tüvi, B-tüvi osastava käände või *nud*-kesksõna tüvi. A- ja B-tüvel põhinev süsteem on kasutusel niihästi „Noore keelekasutaja" õppekomplektis kui ka gümnaasiumi õpikutes „Eesti keele struktuur" ja „Eesti kirjakeel".

Õigete tüvevariantide omandamiseks on kõige lihtsam lasta õpilastel moodustada sõna A- ja B-tüvi, ja kui nad pole endas kindlad, siis olgu neil võimalus sõnaraamatust vaadata. Oluline on mitte piirduda üksikute vormide moodustamisega, vaid lasta õpilastel koostada lauseid, kus nad erinevaid tüvevariante kasutavad. Et väga paljud eesti keele tüvemuutustega sõnadest kuuluvad mõnevõrra arhailisesse tähenduskihistikku, siis aitab õigete tüvevariantide õppimine ka nende sõnade tähendust õpilastele tutvustada ja kinnistada. Just sellest põhimõttest lähtuvalt ongi koostatud enamik astmevahelduse harjutusi „Noore keelekasutaja" õpikus ja töövihikus.

Mis puudutab õigete sõnavormide moodustamise oskust, siis see on kõige otsesemalt seotud õige tüvevariandi valikuga – eesti keele sõnade muutumine sõltub sõna tüve omadustest ja enamik vigu muutevormide moodustamisel tulenevad sellest, et ei tunta õigeid tüvevariante. Näiteks levinud väärvormi **kontserdite* moodustamine tuleneb sellest, et ei tunta sõna õiget B-tüve *kontserti*. Selle asemel lähtutakse mitmuse osastava moodustamisel väärvormist **kontserdit*. Samalaadseid veanäiteid võib tuua veel rohkesti.

Kui õpilane on omandanud sõna A- ja B-tüve korrektselt, siis enamasti ta ei eksi aglutinatiivsel teel moodustavate vormidega, st nende vormidega, mille moodustamiseks liidetakse tüvele tunnuseid ja lõppe. Teisiti on lugu flektiivselt moodustatavate vormidega nagu näiteks mitmuse osastav (*põlle → põlli*), ning kesk- ja ülivõrre (*musta → mustem → mustim*). Mõned aastad tagasi läbi viidud üliõpilasuurimus näitas, et üle 50% põhikooli õpilastest eksib mitmuse osastava moodustamisel keerulisemate sõnade puhul ja lühikese ülivõrde moodustamisel on eksimisprotsent veelgi suurem.

Suur vigade hulk nende vormide moodustamisel ei ole sugugi üllatav, sest välja arvatud lihtsamatel juhtudel (*i*-tüvelised sõnad nagu *kommunisti → kommuniste*), on vokaalivahelduse reeglid suhteliselt keerukad. Õnneks on eesti keeles ka paralleelvormid (*pankasid, põllesid, kuuskesid, kõige mustem* jne), mille moodustamine on lihtsam. Võikski soovitada mitmuse osastava ja võrdlusastmete vormide õpetamisel lühivormide harjutamisega mitte üle pingutada. Õpilane peaks teadma paralleelvormi võimalust ja teda peaks julgustama seda alati kasutama, kui tal lühivormi suhtes kahtlus tekib.

Põhikooli emakeeleõpetuse eesmärk on arendada õpilase keelekasutusoskust. Selles eas on õpilase jaoks oluline nii kõnes kui kirjas ennast ladusalt ja selgelt väljendada, vallata telefonivestlust ning saada julgust võõrastega suhtlemisel (ametnikud jt). See ei tähenda, et õpiku autorid alahindavad lühikese osastava ja ülivõrde tähtsust eesti keeles. Need on olulised ja kaunid vormid, kuid nende ilu nautimine ja kasutamine kuulub kirjakeele kunstilisemasse kihistusse. Mitte kõigile õpilastele ei ole selle kihistuse valdamine vajalik, eriti veel põhikooli tasemel. Seetõttu võiks vastava temaatika jätta gümnaasiumis käsitlemiseks.

Õigekeelsuse seisukohalt on vormiõpetuses kõige olulisem valdkond tegusõna pöördeliste ja käändeliste vormide eristamine. Nimelt on tegusõna pöördelised vormid

lauses tuumaks ehk öeldiseks, see aga on niihästi kirjavahemärgistuse kui sõnajärje seisukohalt kriitilise tähtsusega mõiste. Ka käändeliste vormide tundmine on vajalik, et ära tunda lauselühendit.

Sõnamoodustus

Sõnamoodustus jaguneb kaheks valdkonnaks: **sõnatuletuseks** ja **liitsõnamoodustuseks**.

Sõnatuletus on valdkond, milles õpilased suhteliselt vähe eksivad. Püsituletised omandatakse osana sõnavarast, suurt osa produktiivseid tuletusliiteid kasutatakse samasuguse kindlusega kui morfoloogilisi tunnuseid ja lõppe. Seetõttu ei ole ilmselt põhjalikul tuletusliidete liigitusel sõnaliigi või tähenduse alusel õigekeelsuse omandamise seisukohalt praktiliselt mingit tähtsust, moodustama peaks erinevate tuletusliidetega sõnu. „Noore keelekasutaja" õppekomplektis on lähtutud sellest põhimõttest – tuletusliidete ülevaade ei ole keeruline ega lasku detailidesse, samas on rohkem mahtu pühendatud erinevate väljendusvõimaluste harjutamisele, mida sõnatuletus pakub.

Liitsõnamoodustus puudutab otseselt õigekirjaõpetuse üht keerukamat valdkonda – kokku- ja lahkukirjutust. Sellest lähtuvalt tuleks vaadelda ka liitsõnamoodustuse käsitlemist. Vaja on kindlasti käsitleda täiend- ja põhisõna mõistet ning nende tähendusi, samuti erinevaid liitumisviise ja nende seost kokku- ja lahkukirjutusega (näiteks nimetavaline ja lühitüveline liitumine alati kokku). Nii on liitsõnamoodustus valdkond, kus grammatikaõpetuse saab rakendada otseselt õigekirjaõpetuse teenistusse.

Süntaks

Süntaksi valdkonda puudutab päris mitu õigekeelsusteemat, näiteks **ühildumine, rektsioon, otse- ja kaudkõne, sõnajärg**. Samuti on süntaks seotud kirjavahemärgistusega. Käsitleme neid samas järjekorras ja püüame vastata, kuipalju süntaksiteadmisi on vaja ülalmainitud õigekeelsusteemade õpetamiseks.

Põhiküsimus on lauseliikmete tundmise põhjalikkus. Põhikoolis peab tundma lauseliikmeid nagu alus, öeldis, sihitis, määrus, täiend jt (see on sätestatud riiklikus õppekavas). Küsimus on vaid selles, millise põhjalikkusega peaks õpilased valdama lauseliikmete määramist lauses või tundma määruse liike selleks, et vallata ülalmainitud õigekeelsusteemasid.

Võtame kõigepealt vaatluse alla grammatilised seosed: ühildumise ja rektsiooni. Tegemist on valdkonnaga, kus maailma keeltes on suhteliselt suur varieerumine, mis sageli teeb võõrkeeleõppimise vaevaliseks. Näiteks eesti keeles *minnakse tööle* (alaleütlev) ja *aidatakse ema* (osastav), soome keeles aga *minnakse töösse* ja vene keeles *aidatakse emale*. Eesti keeles on *kaks raamatut* (ainsus), inglise keeles *kaks raamatud* (mitmus). Isegi ühe keele sees on olukord erinev. Näiteks sõidetakse mõnikord *Loksale* (alaleütlev) ja mõnikord *Tartusse* (sisseütlev). Ühegi sellise reegli jaoks ei ole võimalik anda ratsionaalset seletust, need on iseärasused, mis tuleb omandada. Selleks ei ole vaja lauseliikmeid tunda, õigeid vorme on lihtsam õppida näidete ja analoogia eeskujul, konstruktsiooni sisestruktuur võib seejuures õpilasel tundmata jääda.

Ka otse- ja kaudkõne vastavuse määratlemiseks ja teatamislaadide vastastikuse „tõlkimise" tundmiseks ei ole vaja lauseliik-

meid tunda, küll aga teada asesõna mõistet ja osata asesõnu asjakohaselt muuta. Tõenäoliselt on selle valdkonna omandamiseks efektiivseim viis kasutada analoogiat ja selle põhjal harjutada, kuni intuitiivsed reeglid on kinnistunud.

Sõnajärg on eesti keeles paindlik, põhilised reeglid puudutavad tegusõna asukohta. Sõnajärje omandamiseks on kindlasti vaja tunda lausetuuma ehk öeldise mõistet, teisi lauseliikmeid ei ole vaja nimeliselt tunda. Piisab teadmisest, et lausetuum on tavaliselt lauses teises positsioonis ja talle eelneb mingi lauseliige.

Traditsiooniliselt on põhjalikku lauseanalüüsi peetud kirjavahemärgistamise eelduseks. Kui aga vaadata lähemalt, millistе mõistete abil kirjavahemärgistust saaks õpetada, siis selgub, et kindlasti ja kõige põhjalikumalt tuleb tunda lausetuuma ehk öeldist, samuti lisandit, ütet ja täiendit. Aluse, sihitise, öeldistäite ja määruse tundmine ei ole vajalik. See ei tähenda, et need lauseliikmed võiks jätta põhikooli vanemal astmel tutvustamata. Harjutama peaks otseselt interpunktsiooni, mitte keeruka struktuuriga lausetes liikmeid määrama. Et lingvistiline analüüsioskus ei ole põhikooli emakeeleõpetuse prioriteet, siis võiks õpetajad sellele vähem tähelepanu pöörata kui traditsiooniliselt kombeks.

Vaatleme nüüd lühidalt, milliseid alusteadmisi on vaja ühe või teise interpunktsiooninähtuse õpetamiseks. **Koondlause** kirjavahemärgistuseks ei ole vaja teada korduvate lauseliikmete nime, st et korduvad just sihitised, alused või määrused. Koondlause on võimalik tuvastada selle kaudu, et selles on mitu sama ülesannet täitvat lauseliiget, või teiste sõnadega, et selles on mitu samas rollis olevat moodustajat. Näiteks lauses *Kass murdis hiire, roti ja merisea* on *hiir*, *rott* ja *merisiga* lauses täpselt samas rollis. Seda rolli on võimalik tajuda intuitiivselt, tundmata, millise lauseliikmega on tegemist. Fraasi mõiste tundmine on vajalik, see aitab määrata lauseliikmete piire. Fraasi võikski defineerida kui tervikliku lausemoodustajat.

Lauselühendi kirjavahemärgistuseks on vaja tunda verbi käändelisi vorme ja lausetuuma mõistet. See, millise lauseliikme rollis on lauselühend, ei aita kirjavahemärgistuse juures, oluline on tajuda lauselühendi piire ja aru saada, kas verbi käändeline vorm on konstruktsiooni alguses või lõpus.

Liitlause nõuab eeskätt lausetuuma tundmist, st õpilased peavad olema võimelised lausest üles leidma tegusõna pöördelised vormid, teiste lauseliikmete tundmine pole vajalik. Küll aga tuleb kasuks lauseliikme kui lause moodustaja tajumine. Sellise taustteadmisega on võimalik tuvastada, kas tegu on lihtlause või liitlausega ja vastavalt lauses esinevaile sidesõnadele kasutada sobivat kirjavahemärgistust. **Rindlause** eristamine **põimlausest** toimub sisuanalüüsi põhjal, abiks on siin alistavate sidesõnade tundmine. Põhjalik lauseliikmete analüüs ei ole selleks vajalik, eristada tuleks lausetuuma.

Lisandit, ütet ja **täiendit** peab tundma samuti nagu **kiillause** mõistet. Tegu on lausestruktuuris kõrvaliste osalejatega (v.a täiend), mis mõningal määral lause sisestruktuuri lõhuvad. Sellest tuleks lähtuda ka nende identifitseerimisel ja kirjavahemärgistamisel.

Eelneva analüüsi kokkuvõtteks – süntaksi õpetamisel tuleks peatähelepanu pöörata tegusõnadele, st lausetuumale ja lauselühendi tuumale. Õpilased peavad suutma eristada tegusõna pöördelisi ja käändelisi vorme. Samuti tuleb hästi tajuda fraasi mõistet, eriti seda, kus lähevad ta piirid. See, kas mingi fraas täidab aluse sihitise vm rolli ei ole oluline. Niisiis võiks õpetaja teisi lauseliikmeid peale öeldise tutvustada põgusalt ning keskendada oma tähelepanu just õigekeelsuse seisukohalt olulistele lauseelementidele.

Semantika

Semantika puudutab õigekeelsusõpetust põhiliselt kolmes valdkonnas: **õige sõnatähendus, sõnade liigitamine ja algustähe ortograafia.**

Sõnatähenduse omandamisel peaks õpilastel olema ettekujutus sünonüümi, homonüümi ja paronüümi mõistest. Nende mõistetega ülesannetes opereerides on võimalik tõhusalt kaasa aidata õpilase sõnavara laienemisele. Võõrsõnade ja vähetuntud sõnade tähenduse tundmine on samuti oluline, kuid siin toimub omandamine üksikjuhtumite põhjal.

Sõnaliikide tundmine on vajalik üldises plaanis, st piirijuhtumitest võib üle vaadata, veidi täpsemalt ja põhjalikumalt tuleks vaadelda suletud sõnaliike nagu side- ja asesõnu, sest nende kasutamine on tihedalt seotud lause süntaktilise korrektsusega.

Samuti nõuab üsna põhjalikku semantilist analüüsi suure ja väikese algustähe kasutamine, tuleb ju õige algustähe valikul sooritada mitu tähendusanalüüsil põhinevat liigitusoperatsiooni. Mida paremini on õpilastele selgitatud selle liigituse aluseks olevate mõistete sisu (*nimi – nimetus, ametlik – mitteametlik, territoorium – rahvus – murre, tähtpäev – ajaloosündmus* jpt), seda lihtsam on igal konkreetsel juhul algustähte valida. Liigitusega ei tasu minna liiga põhjalikuks – õige kasutus kujuneb siiski harjutamise põhjal ja selles on alati oma roll täita ka analoogial ehk sarnasusel põhineval järeldamisel (*Aasta Naine* järelikult ka *Aasta Kartulikasvataja*).

* * *

Käesolevas peatükis vaatlesime, millisel määral on vajalik grammatikaõpetus õigekeelsusõpetuse toena. Kokkuvõtteks võib öelda, et suur osa grammatilisest analüüsist, mida õpilased traditsioonilise emakeeleõpetuse raames sooritavad, ei oma otsest praktilist rakendust. Nii jääb õpitu pelgalt lingvistiliseks teadmiseks, mida võib edaspidises elus vaja minna neil, kes valivad filoloogi elukutse.

Loomulikult arendab grammatiline analüüs loogilist mõtlemist, kuid seda treenivad ka matemaatika ja loodusteaduslikud ained.

Võib-olla tasuks seetõttu emakeeleõpetuses grammatilise analüüsi mahtu mõnevõrra vähendada, et selle asemel saavutada paremaid tulemusi õigekeelsuses ja eneseväljenduses.

Järgmises peatükis vaatleme, millisel määral on võimalik grammatikaõpetust rakendada tekstiõpetuse, ehk siis eneseväljenduse arendamise teenistusse.

Grammatika tekstiõpetuse teenistuses

Grammatikaõpetuse rakendamine tekstiõpetuse teenistusse tähendab seda, et grammatikat tuleks õpetada sellise nurga alt, et saadud teadmiste abil oleks võimalik muuta oma keelekasutus paremaks, paindlikumaks ja väljendusrikkamaks. Seda ei ole kerge teha, sest selliseid käsitlusi, mis õpetaks erinevaid grammatilisi struktuure tekstiloomes rakendama, on eesti keele kohta veel vähe.

Põhiliselt jäävad grammatika rakendusvõimalused tekstiõpetuses stilistika ja sõnastuse valdkonda. On ju niihästi kirjutamine kui ka kõnelemine pidev valik erinevate väljendusvõimaluste vahel. Näiteks mõtet 'tahan süüa' võib väljendada väga erinevalt, näiteks *Süüa tahaks, Sööks midagi, Süüa, ja kohe! Andke süüa! Kas toit on otsas?* jne. Erinevate väljendusvõimaluste saamiseks kasutame kahte liiki vahendeid – erinevaid sõnu ja erinevaid grammatilisi konstruktsioone. Nii võib asendada tegusõna *sööma* sünonüümsete sõnadega *toituma* või *einestama* või kasutada hoopis nimisõna *toit*, sellisel juhul tuleb mõte ka teise grammatilisse vormi panna.

Grammatiliste ja sõnavaraliste vahendite hea tundmine avardab oluliselt ilmeka eneseväljenduse võimalusi. Seda põhimõtet on läbivalt järgitud „Noore keelekasutaja" õppekomplektis, milles kõiki grammatikateemasid on võimaluse piirides käsitletud lähtudes keelekasutuse aspektist.

Sõnavaraõpetus eneseväljenduse rikastajana

Sõnavara rikkus on üks peamisi paindliku eneseväljenduse eeldusi, mistõttu emakeeleõpetus on ka alati tegelenud õpilaste sõnavara arendamisega. Seetõttu ei peatu me siinkohal sellel teemal põhjalikult, toome esile vaid mõningad aspektid, mis traditsioonilises õpetuses on vähem tähelepanu pälvinud.

Sõnavara võib tinglikult jagada kahte ossa – **sisusõnad** ja **funktsioonisõnad**. Sisusõnad on sellised, mis tähistavad mingit objekti, olendit, mõistet, nähtust, omadust, tegevust või seisundit. Sisusõnadega kirjeldame maailma ja oma mõttemaailma. Sõnaliigilt kuuluvad sisusõnad nimisõnade, omadussõnade, tegusõnade ja määrsõnade hulka.

Funktsioonisõnad on sellised, mille ülesanne on väljendada tekstis suhteid sisusõnade vahel ja siduda lauseid mõtestatud tekstiks. Funktsioonisõnad kuuluvad põhiliselt sidesõnade, kaassõnade, määrsõnade ja asesõnade hulka.

Sõnavara arendamisel tuleb tähelepanu pöörata mõlemale sõnavara osale. Sisusõnade tundmist aitab parandada järjekindel töö sõnadega ja nende tähendustega. Põhiline ülesanne sisusõnavara laiendamisel on sõnatähenduste omandamine. Sageli on õpilane sõna kuulnud ja isegi arvab, et teab selle tähendust, aga pole võimeline seda selgelt väljendama. Sisuliselt ta seda sõna siiski ei tunne, parimal juhul suudab ähmaselt selle tähendust aimata, kui seda tekstis kohtab.

Põhimõtteliselt ei erine sõnavaraõppimine emakeeles ja võõrkeeles – tundmatute sõnade tähendus tuleb meelde jätta ja seejärel sõna oma kõnes või kirjas kasutada, et õpitu kinnistuks. Seitsmendas ja kaheksandas klassis võib soovitada sõnavara sõnakaartide abil õpetada nagu seda

võõrkeeleõpetuses tehakse. Iga „Noore keelekasutaja" õpiku taga on sõnastik, milles on ära toodud õpikus esinevad terminid ja lisaks sellele enamlevinud võõrsõnu ajakirjandusest, mille tähenduse mõistmine valmistab selles earühmas raskusi. Sõnastikus on ka mõningaid vähemkasutatud omasõnu (eriti omadussõnu), mille tundmine aitab õpilasel oma väljendust ilmekamaks muuta. Soovitame õpetajal õpiku sõnaraamatuga süstemaatiliselt töötada, lasta õpilastel kodus väikeste hulkade kaupa sõnu ära õppida ja korraldada aegajalt sõnatähenduste tundmise peale lühikesi tunnikontrolle.

Kuigi sõnastik või sõnaraamat on kõige otsesem ja lihtsam allikas sõnatähenduse tuvastamiseks, ei pruugi see tingimata olla õppimise seisukohalt efektiivseim. Nimelt on sõnaraamatust tähenduse otsimine lihtne, samas ununeb järgi vaadatud tähendus otsekohe, kui õpilane hakkab otsima uue sõna tähendust. Seega ei soodusta sõnaraamatu kasutamine sõnavara omandamisel tähenduste kinnistamist. Alternatiivina sellele võiks kasutada sõnatähenduste omandamist konteksti põhjal.

Keelefilosoof Ludvig Wittgenstein on öelnud, et sõnade tähendus on see, millises kontekstis ehk tekstilises ümbruses neid kasutatakse. **Sõna konteksti uurimine on eriti mugav veebis.** Juhul kui õpetajal on klassis veebiühendusega arvuti, võib sellel lasta rühmatöö vormis (3–4 õpilast korraga) tundmatute sõnade konteksti uurida. Selleks tuleb sõna sisestada otsingumootorisse Google (www.google.com) ja vastuseid analüüsida. Toome alljärgnevalt näiteks sõna *kulminatsioon* analüüsi.

Otsingumootor andis sõna *kulminatsioon* päringule järgmised vastused (allesitatud lauseid näeb otsingumootori vastustelehel, mistõttu pole vaja igale lehele eraldi siseneda):

Kevad – põllutööde kulminatsioon.

on kui teater, põnevusfilm või hea raamat – pinge kasvades saabub kulminat-sioon, mille lahenemine sõltub eelnenust

võime siiski öelda, et selleks ajaks on otsingute kulminatsioon möödas. Toimub stabiliseerumine, mahenemine.

Tänavuse Jazzkaare kulminatsioon on JOE ZAWINUL SYNDICATE kontsert.

Järgnev kulminatsioon oli oma ülevuses samavõrd võimas, kui teose lõpp ...

Ja nüüd tuleb selle loo kulminatsioon, loo tuum, rosin, uba.

Ootuspäraselt ei ole otsingutulemuste hulgas sõna definitsiooni, kuid kontekstide mitmekesisus võimaldab definitsiooni ise tuletada, kui vastuseid analüüsida. Teades, et põllutööd algavad kevadel, võib arvata, et kulminatsioon on kas algus või midagi tähtsat. Teisest lausest saab teada, et kulminatsioon tekib pinge kasvades ja vajab lahendust, mille järel toimub rahunemine (seega, ei tähenda kulminatsioon algust, nagu esimese lause põhjal võis tunduda). Edasi saame teada, et kulminatsioon on võimas. Viimasest lausest, et see on loo tuum. Eelneva põhjal võib sõnastada kulminatsiooni definitsiooni näiteks järgnevalt – *sündmuse või loo kõrghetk, milleni jõutakse tasapisi pinge kasvuga ja mille järel toimub rahunemine.*

Analüütilisel viisil sõna tähenduste leidmine võtab küll rohkem aega, kuid kindlasti tagab omandatud teadmise parema kinnistumise, pealegi arendab selline tegevus analüüsioskust ja pakub ka meeldivat vaheldust teistele tegevustele.

Sõnatähenduste kõrval tuleks tegeleda ka

sünonüümidega. Nende puhul on oluline tähelepanu pöörata kahele aspektile:

1) sünonüümipesade tundmisele,

2) sünonüümide stiilierinevuste tundmisele.

Sünonüümipesade tundmisel on heaks allikaks sünonüümisõnastik või tesaurus, kuid sugugi mitte vähemoluline pole tarkvaraprogrammi MS Word elektrooniline tesaurus, mis on kaasas eesti keele spelleriga. Wordi tesauruse abil on hea lahendada sünonüümipesasid puudutavaid ülesandeid, kui sünonüümisõnastikku või tesaurust pole käepärast. Elektrooniline ja väga mugav tesaurus on ka keeleveebis (ee. www.ee), kus otsingupõhiselt leitakse sõna sünonüümid ja antonüümid.

Lisaks sünonüümide tundmisele tuleks õpetada tajuma nende erinevaid **stiiliväärtusi**. Tavaliselt on sünonüümipesas keskne sõna stiililt neutraalne, tema sünonüümid aga erinevate varjunditega. Näiteks *ema* on oma sünonüümipesa keskne sõna, tema sünonüümid *emme, memm, mamma, mutt* aga erineva emotsionaalse tähendusvarjundiga, osa hellitavad, osa halvustavad.

Sünonüümid võivad erineda ka formaalsuse astmelt, näiteks võib olla kirjakeelsel sõnal kõnekeelne ja oskuskeelne sünonüüm.

Kõnekeelne	Kirjakeelne	Termin
veeringud	*raha*	*valuuta*
ilmatark	*ilmaennustaja*	*sünoptik*
nuuskur	*uurija*	*detektiiv*
hambaarst	*hambaarst*	*dentist*

Iga sõna sünonüümipesast ei sobi kõikidesse lausetesse, harjutuste abil võiks õpetada sobimatuid sõnu paremateg asendama, näiteks *Malle siirdus mehele* või *Poksija naasis teadvusele.*

Lisaks sünonüümsetele seostele ja sellega kaasnevatele tähenduserinevustele tuleb keelekasutuses tingimata arvestada veel ühe tähendusliku tahuga, nimelt **metafoorilisusega**. Sageli kasutatakse keelt piltlikult, näiteks *kooliorjus, südametunnistus, koeralik kavaler, vahutav viha, mees tänavalt, pime saatus* jne. Paljud neist väljenditest või liitsõnadest on kindlalt väljakujunenud metafoorilise tähendusega. Selliste üksuste puhul on kohane lasta õpilastel metafoor lahti seletada, näiteks, mida tähendab, et keegi on *mees tänavalt*. Samuti on kasulik lasta õpilastel transformeerida võrdlusi metafoorideks ja vastupidi, näiteks *Praetükk on nagu puust – puine praetükk; kool on nagu orjus – kooliorjus.*

Loominguliste metafooride puhul sobivad hästi vastupidised harjutused – ette on antud pikk kirjeldus, mille sisu tuleb õpilasel kokku võtta lühikesse ja tabavasse metafoori. Näiteks *pilk, milles puudub igasugune kaastunne ja osavõtlikkus – jäine pilk; armastus, mis tekitab kõikeneelava tunde, samas vallandab tohutu energia – leegitsev armastus* jne. Sellised harjutused nõuavad juba veidi loomingulist lähenemist, mistõttu õigeid vastuseid on rohkem kui üks, sobivad ju ka *sünge pilk, hingetu pilk* või *lõõmav armastus*.

Funktsioonisõnavara arendamisest

Sama tähtis kui sisusõnavara arendamine on töö funktsioonisõnavaraga. Kuigi funktsioonisõnu on vähe, ei ole võimalik nende tähendust alahinnata – tänu nende kasutamisoskusele võib inimese kõne tunduda kas mitmekesine, hästi liigendatud ja kergesti jälgitav või vastupidi, katkendlik ja seosetu. Kui suur sisusõnavara võimaldab värvikamalt väljenduda, siis hea

funktsioonisõnavara tundmine on ladusa ja loogilise keelekasutuse eelduseks. Ülevaate funktsioonisõnadest saab näiteks „Eesti keele käsiraamatu" abil, juhtnööre nende kasutamiseks leiab õpikust „Kirjutamise kunst"(Ehala 2000: 85-95). Alljärgnevalt esitame tabeli kujul väikese ülevaate tähtsamatest funktsioonisõnadest koos õpetamismetoodiliste näpunäidetega.

Funktsioonisõnad	Näide	Metoodilisi juhtnööre
ja, ning, ega saati, ühtlasi, samas, ka, pealegi, esiteks, teiseks	*Mehed puhastasid jõge, samas ka otsisid kadunud paati. Mulle jäätis ei meeldi, pealegi olen ma veidi paks.*	Harjutusi võib teha lihtsalt lausete moodustamiseks erinevate sõnadega, võib ka lasta funktsioonisõnu asendada, lastes vajadusel õpilastel seletada sellega kaasnevaid tähenduserinevusi.

Tabel 5. Ühendamine ja lisamine

Funktsioonisõnad	Näide	Metoodilisi juhtnööre
näiteks, nõnda, ehk, teisisõnu, teisiti, nii, nagu	*Mehed puhastasid jõge, teisisõnu korjasid põhjast risu. Mulle meeldivad maiustused, näiteks jäätis ja kommid. Seejärel keerad kivil teise külje nagu pööraksid pannkooki.*	Selle rühma sõnade harjutamiseks võib lasta õpilastel kirjutada lühikesi juhendeid, definitsioone, tootetutvustusi vms, kus juba olemuslikult tuleb avada mõistete või nähtuste sisu. Selle käigus võib kunstlikult seada tingimuseks teatud hulga erinevate funktsioonisõnade kasutamise.

Tabel 6. Näited ja seletused

Funktsioonisõnad	Näide	Metoodilisi juhtnööre
nagu, kui, otsekui, justkui	*Mees on nagu karu, justkui murdjaloom.*	Harjutusteks sobib metafooriliste konstruktsioonide väljendamine võrdluste abil, tähelepanu tasuks juhtida võrdlussõnade erinevale stiiliväärtusele.

Tabel 7. Võrdlemine

Funktsioonisõnad	Näide	Metoodilisi juhtnööre
(juhul) kui ... siis, kuigi ... siiski / eriti, ehkki ... ikkagi, sellegi poolest, eeldades, arvestades, lähtudes	*Kui kevad tuleb kuiv, siis jääb saak tõenäoliselt kehvaks. Ehkki mulle jäätis meeldib, ei söö ma seda sageli. Eeldades, et jõgi on must, hakati seda puhastama. Kuigi olen armunud, eriti see mind ei kõiguta.*	Harjutusvõimalused ei ole selle tüübi juures väga avarad, lihtsalt tingimuslausete moodustamine ei ole eriti keerukas, võimalusi pakub *kui, kuigi* jt sõnade tähenduserinevuste analüüs – enne moodustatakse laused, siis analüüsitakse erinevusi.

Tabel 8. Tingimus ja väide

Funktsioonisõnad	Näide	Metoodilisi juhtnööre
aga (siiski), või, ühelt poolt ... teiselt poolt, teisalt, samas, seevastu, sellegipoolest	*Aga mina siiski nii ei arva. Ühelt poolt on Eesti küll väike, aga teiselt poolt, ma mõtlen vaimult, suur. Samas on ka teised uued liikmesmaad vaimult suured.*	Harjutuseks sobib mingi väite poolt ja vastuargumentide esitamine keeleliselt mitmekesisel moel. Tasuks tähelepanu juhtida argumentide gradatsiooni kasutamisele väitlemises. Võib lasta samale väitele esitada poolt- ja vastuargumente nii, et ühel puhul kaldub kaalukauss poolt-, teisel juhul vastuargumentide kasuks.

Tabel 9. Vastandamine

Funktsioonisõnad	Näide	Metoodilisi juhtnööre
järelikult, seega, sellest lähtuvalt, sepärast, sestap, sellepärast, ühesõnaga, niisiis	*Järelikult on kõik korras. Sellest lähtuvalt pole muretsemiseks põhjust. Ühesõnaga, elu on ilus.*	Harjutuseks võib lasta ühele ja samale etteantud argumentatsioonile kirjutada mitu erinevat kokkuvõtet, kasutades erinevaid kokkuvõtvaid sõnu.

Tabel 10. Järeldamine ja kokkuvõte

Grammatikaõpetuse võimalused eneseväljenduse arendamisel

Grammatikaõpetuse ja tekstiõpetuse integreerimine on eesti keele jaoks tagasihoidlikult läbi töötatud. Võib öelda, et „Noore keelekasutaja" õppekomplekt on esimene üldhariduskooli emakeelekomplekt, mis sellele tähelepanu pöörab. Samas ei ole teema maailma emakeeleõpetuse metoodikas sugugi uudne, välja on töötatud üsna põhjalik metoodika.

Järgnev ülevaade võtab aluseks grammatika struktuuri ja püüab iga struktuuritasandi kohta anda näpunäiteid selle kasutamisvõimaluste kohta tekstiõpetuses. Peab mainima, et mitte kõik grammatika allsüsteemid ei võimalda võrdsel määral tekstiõpetuses rakendamist – häälikuõpetuse ja morfoloogia võimalused on suhteliselt kitsad, süntaksi omad, seevastu vägagi avarad.

Häälikuõpetus

Tekstiõpetusega seostamiseks ei paku häälikuõpetuse valdkond just palju võimalusi. Põhiliselt tulevad kõne alla kõlakujundid ja ortograafia erivõimalused luules ning rütmi ja kõnetakti osa luules, kõik need on kirjandusõpetuse jaoks olulise tähtsusega, kuid leiaksid kindlasti kasutust ka loovtööde viljelemisel.

Kõlakujundite kohta on väga hea ülevaade M. Mägeri raamatus „Stilistika" (Mäger 1986: 51–55). Eriti luuleanalüüsi puhul tasuks tähelepanu pöörata värsside keelelisele kujule – kas on alliteratsiooni, assonantsi, kuidas on tekst häälikuliselt instrumenteeritud. Eesmärgiks ei ole lihtsalt erinevate kõlakujundite loetlemine, vaid nende abil teksti mõtte parem esiletoomine, näiteks mõne hääliku kuhjumine võib luua iseäralise meeleolu, mis sisuga haakub. Integratsioon on siin võimalik mõlemas suunas – kirjandustunnis võib

kirjandusteose häälikulist kuju uurides meenutada häälikuõpetuse seiku ja vastupidi – häälikusüsteemi tutvustades tasub rääkida kõlakujunditest neid sobivate ilukirjandusnäidetega illustreerides.

Häälikuõpetusega on seotud ka ortograafia, siin on loominguline vabadus suhteliselt suur. Häälikuid saab kirjas märkida erinevate vahenditega ja nii ongi erinevatel aegadel otsitud traditsioonilisele kirjaviisile alternatiive. Üks selline on näiteks Johannes Aaviku propageeritud keeleuuenduslik kirjaviis, millele on aja jooksul kujunenud elitaarne ja avangardistlik stiiliväärtus, näiteks katke Aaviku enda tekstist: *Ärgem laskem endid heidutada ja tagasi kohutada yhestki sissejuurdund ja pindund eelarvamusest, ärgem pidagem pyhaks ja puutumatuks yhtki traditsiooni!*

Aavik ei ole siiski ainuke, samalaadseid katseid on tehtud ka hiljem, näiteks punkluule kasutab lisaks *y*-le ka *c* ja *x*-i.

Võixime ju seda muuta,
Kuid me ei taha,
Ei tohi,
Ei viici

Kui punkluule ortograafia väljendab protesti, siis tänapäeva mobiiltelefoni ebamugav sõrmistik on ilmselt peamine põhjus sms-ortograafia kujunemisel, mida on samuti luules kasutatud.

8eldud s5nad
j22vadki meie hinge
kripeldama.

Alternatiivsetest ortograafiatest võib edukalt rääkida seoses mõne õigekirjaküsimusega, hiljem tekstiõpetuse tundides võib teemat taas käsitleda seoses mõne loovtööga, näiteks luuletusega.

Kirjandusõpetuse seisukohalt on eriti oluline **rõhu käsitlemine**. On ju keeleline rõhk aluseks rütmistatud luulele, rõhu tajumine ja äratundmine on eelduseks sellele, et meetrilist luulet õigesti lugeda ja selle olemust tajuda. Praktika näitab, et õpilased tajuvad sageli veidi keerukamaid värsimõõte valesti. Seetõttu võiks silpide ja rõhu käsitlus keeletunnis olla oma eesmärgilt maksimaalselt kirjanduskeskne – kõnetakti piire (st rõhku) tuleks määrata luulenäidete põhjal, hiljem kirjandustundides luulet käsitledes on väga kohane lasta neis määrata rõhulised silbid ja värsimõõt. See teeb ühest küljest selgeks luuletuse rütmiskeemi, teisest küljest aitab korrata keeleteadmisi. Just sellist lähenemist ongi kasutatud häälikusüsteemi käsitlemisel „Noore keelekasutaja" 8. klassi õpikus.

Morfoloogia

Morfoloogias ehk vormiõpetuses on võimalik eristada kolme valdkonda: **morfofonoloogiat, vormiõpetust ja sõnamoodustust**. Traditsiooniliselt on sõnamoodustust sageli käsitletud vormiõpetusest lahus, aga et kõik need kolm valdkonda tegelevad sõnade struktuuri ehk ehitusega, siis vaatleme järgnevas käsitluses neid üheskoos. Morfoloogia ülesandeid tutvustab järgmine skeem.

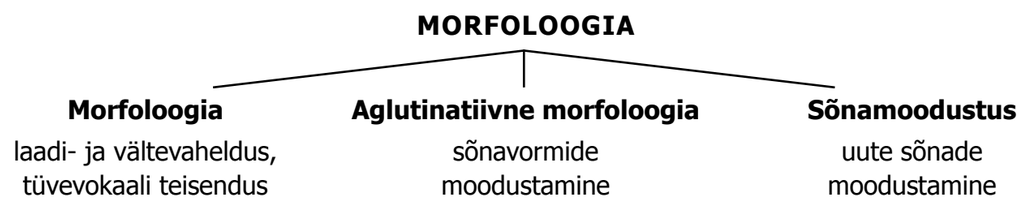

Tekstiõpetuse jaoks pakuvad morfoloogia alaliigid erinevaid võimalusi. Kaks esimest (morfofonoloogia ja aglutinatiivne morfoloogia) võimaldavad keelelist väljendust rikastada paralleelvormide moodustamisvõimaluse pakkumisega, sõnamoodustus aga võimaldab muuta sõnade sõnaliigilist kuuluvust. Seda muutes saab muuta ka lause dünaamikat, st muuta lause rõhuasetusi. Järgnevalt vaatlemegi järjest morfoloogia alaliike, tuues välja iga valdkonna eripärased võimalused eneseväljenduse rikastamiseks.

Astmevahelduse ja kujuvahelduse roll eneseväljenduse jaoks on minimaalne. Sõnal kas on astmevaheldus (kujuvaheldus) või seda pole, valikuvõimalus on väike, ainult teatud tüüpides on olemas paralleelsed tüvekujud, põhiliselt tegusõnadel.

AV		KV		KV	
lõppeb	*lõpeb*	*rabeleda*	*rabelda*	*koerte*	*koerade*
sulgeb	*suleb*	*kogeleda*	*kogeda*	*heinte*	*heinade*
hälbib	*hälvib*	*nihelenud*	*nihelnud*		
jt		jt			
		neutraalne	arhailine		

Sealjuures ei kaasne sellise varieerumisega olulist stiiliväärtuse erinevust, viimane on aga põhiline tegur, mis mõjutab kokkuvõttes ka lause ja kogu teksti stiililist iseloomu. Vaid *rabeleda–rabelda* tüübis on kasutajad märkinud kujuvahelduslike vormide vananenud kõla, teiste ülaltoodud tüüpide puhul partalleelvormidel kindlakskujunenud stiililine väärtus puudub, mistõttu nende kasutamine tekstis ei avalda selle stiiliväärtusele erilist mõju.

Mõnevõrra ilmekam ja seega ka suuremate kasutusvõimalustega on tüvevokaali vaheldus. Tüvevokaalivahelduse teel moodustatakse mõnes muuttüübis mitmuse osastav, kõrgstiilis ka mitmuse omastava põhjal moodustatavaid käändeid, kuid mitte mitmuse omastavat ennast. Tüvevokaalivahelduse abil moodustatakse ka kesk- ja ülivõrde vorme. Tegusõnade puhul kasutatakse seda teisendust vähe, näiteks *tappa: tapetakse* jm. Pealegi on tegusõnadel vokaalivaheldus kohustuslik, nimi- ja omadussõnadel aga enamasti üks kahest alternatiivist, mis annavad hea võimaluse teksti stilistiliseks varieerimiseks.

Mitmuse osastav

	Kirjakeelne	Üldkeelne	Poeetiline
põll	*põlli*	*põllesid*	*põllisse*
känd	*kände*	*kändusid*	*kännele*
kuusk	*kuuski*	*kuuskesid*	*kuusile*

Ülivõrre

		Neutraalne	Poeetiline
must	*mustem*	*kõige mustem*	*mustim*

Tüvevokaalivahelduse käsitlemisel tuleks kindlasti käsitleda eelmisel skeemil esitatud paralleelvormide stilistilisi erinevusi. Tänapäeva eesti keeles muutub *sid*-lõpuline mitmuse osastav üha tavalisemaks, teda võib julgesti kasutada lühikese mitmuse osastava asemel üsna paljude sõnade puhul. Samas lühivormides eksitakse üha sagedamini. Selline keelemuutus tähendab, et lühivormid kui keerukamad muutuvad üha enam haritud ja elitaarse keelekasutuse joonteks. Sellega tuleks kindlasti õpetuses arvestada – nõrgematel õpilastel soovitada pikkade vormide kasutamist, milles veavõimalus väiksem, tugevamaid aga julgustada rohkem kasutama lühikesi vorme, millega on võimalik tekstile olulisel määral sarmi ja elegantsi anda.

Vormimoodustuses pakub tekstiõpetusega integreerimiseks paremaid võimalusi tegusõna vormistik. Esiteks on tegusõnadel palju paralleelvorme, teiseks võimaldavad tegusõna käändelised vormid suuri varieerumisvõimalusi lause ülesehituseks. Käändsõnad pakuvad paralleelvorme ainult ainsuse sisseütlevas ja lühikese mitmuse vormides, lisaks kaassõnalisi variante kohakäänete vastena.

Tegusõnadel on tingivas ja käskivas kõneviisis võimalik kasutada paralleelvariante, kusjuures osa neist paralleelvariantidest on ka selge stilistilise väärtusega. Tingivas kõneviisis on võimalik lisada kõneviisi tunnusele pöördelõpp või jätta lisamata (*tahaksin* ja *tahaks*). Esimene on veidi kirjakeelsem. Lisaks sellele on tingivas kõneviisis ka minevikus lühivorm (*oleksin tahtnud – tahtnuks*). Viimast kasutatakse põhiliselt kirjas ja sellel on kõrgstiilne värving.

Käskivas kõneviisis on mitmuse 1. isikus kolm vormi (*ärgem tehkem, ärme tee, ärme teeme*). Esimene neist veidi kõrgstiilne, teine neutraalne ja kolmas madalstiilne. Samuti võimaldab erinevat kasutust ka *olema*-verbi eitav vorm (*ei oleks – poleks*).

Käändsõnadel on märkimisväärne mõnede käändevormide paralleelsus kaassõnakonstruktsioonidega:

lauasse	*laua sisse*	*lauale*	*laua peale*	*lauani*	*laua juurde*
lauas	*laua sees*	*laual*	*laua peal*	*lauata*	*ilma lauata*
lauast	*laua seest*	*laualt*	*laua pealt*	*lauaga*	*koos lauaga*

Traditsiooniline keelehoole on eelistanud sõnavorme kaassõnakonstruktsioonidele ja ametlikus (eriti kirjalikus) keelepruugis võiks seda ka järgida. Kaassõna konstruktsioonid annavad siiski lisavõimaluse, mida ei tasuks vabamates tingimustes, näiteks loovtöödes peljata: kaassõnaga on võimalik rõhutada suhet, mida kaassõna väljendab. Et käändelõpp on ilma rõhuta, siis see võimalus puudub.

Nagu ülaltoodud näidetest võib järeldada, ei paku tüvevaheldus ja vormimoodustus avaraid võimalusi eneseväljenduse rikastamiseks. Eelmises peatükis selgus ka, et eesti keele morfoloogia teoreetiline tundmine ei aita oluliselt õigekeele oskust parandada. Need järeldused on otseses vastuolus traditsioonilise emakeeleõpetusega, milles morfoloogia õppimisel on alati olnud keskne koht. **Käesoleva analüüsi kohaselt võiks morfoloogiaõpetuse põhjalikkust küll põhikoolis mõnevõrra vähendada.**

Erandiks on kindlasti tegusõna käändeli-

sed vormid, mis on vaieldamatult olulised niihästi kirjavahemärgistuse õpetamisel (lauselühend) kui ka tekstiõpetuses – tegusõna käändelised vormid võimaldavad olulisel määral rikastada lauseehitust. Alljärgnevas tabelis on loetletud need tegusõna käändelised vormid, mis võimaldavad varieerida lauseehitust ja seeläbi ka stiili.

Vorm	Varieerimisnäide
da-tegevusnimi	*Kalle soov on, et ta elaks hästi. – Kalle soov on hästi elada.*
des-vorm	*Kui me saabusime, oli vihm lakanud. – Meie saabudes oli vihm lakanud.*
vat-tegevusnimi	*Ma uskusin, et sa tuled. – Ma uskusin sind tulevat.*
maks-vorm	*Lahkusin peolt, et kirjandeid parandada. – Lahkusin peolt parandamaks kirjandeid.*
mata-vorm	*Mees ei esitanud küsimusi ja lahkus. – Mees lahkus esitamata küsimusi.*
v-kesksõna	*Murdsin lille, mis lõhnas magusalt. – Murdsin magusalt lõhnava lille.*
tav-kesksõna	*See on tõde, mida korratakse sageli. – See on sageli korratav tõde.*
nud-kesksõna	*Rääkisin noortega, kes olid äsja kooli lõpetanud. – Rääkisin äsja kooli lõpetanud noortega.*
tud-kesksõna	*Jass, keda nooruses sageli geeniuseks kutsuti, ei üllatanud millegagi. – Nooruses sageli geeniuseks kutsutud Jass ei üllatanud millegagi.*

Tabel 11. Tegusõna käändelised vormid stiili rikastajana

Tegusõna käändeliste vormide õppimisel tuleks peatähelepanu pöörata eeskätt ülalmainitud tekstilise kasutamise võimalustele. Harjutused peaksid seadma ülesandeks tegusõna käändeliste vormide abil lause mõtte edasi andmist teisel kujul. Samas on tegusõna käändeliste vormide tundmine oluline ka lauselühendi kirjavahemärgistamise seisukohalt (vt eelmine peatükk). Seetõttu võib eelmainitud muutmisharjutusi teha koos kirjavahemärgistuse kontrollimisega või ilma selleta.

Tegusõna käändeliste vormidega sarnaseid kasutusvõimalusi pakuvad ka sõnatuletuse vahendid. Meenutame, et sõnatuletus ja liitsõnamoodustus on olulised sõnavara arendamise ja laiendamise seisukohalt, millel peatusime põgusalt eelpool. Järgnevalt vaatleme, mismoodi sõnatuletuse võimalused rikastavad lausestusvõimalusi.

Sõnatuletuse üks omadusi on see, et erinevate tuletusliidetega saab samast sõnatüvest moodustada sõnu, mis kuuluvad erinevatesse sõnaliikidesse, kuid jagavad siiski sama põhitähendust. Järgnevas tabelis on toodud mõned näited, kuidas sama sõnatüvi (poolpaksus kirjas) annab erinevatesse sõnaliikidesse kuuluvaid tuletisi.

Omadussõna	Nimisõna	Määrsõna	Tegusõna
armas	*armastus*	*armsalt*	*armastama*
loomalik	***loom***	*loomalikult*	*loomama*
jooksev	*jooks*	*jooksvalt*	***jooks**ma*
- - - - -	*paljusus*	***palju***	*paljunema*

Tabel 12. Sõnatuletuse kasutamine stiili rikastamiseks

Tänu sellele omadusele on võimalik sama sisu edasi anda üsna erinevate sõnadega, mis nõuavad ka erinevaid lausekonstruktsioone. Näiteks armastust kellegi vastu võib väljendada erinevate lausetega olenevalt sellest, millist tuletist kasutada:

Ma armastan teda väga.
Ta on mulle kõigist kõige armsam.
Mu armastus tema vastu on väga suur.

Mitte alati ei ole võimalused küll nii avarad, kui tabelis toodud näidete puhul. Mõned sellised tuletusliited siiski on, mille abil saab teha peaaegu piiramatult tuletisi, mis erinevad algsest tüvest ainult sõnaliigi poolest, näiteks teonimi (*tegema–tegemine*), tegijanimi (*õpetama–õpetaja*), *us*-liide (*armastama–armastus*), *lt*-liide (*kiire–kiirelt*), *ne*-liide (*kivi–kivine*).

Traditsioonilises grammatikakeskses õpetuses tegeletakse sõnatuletuse käsitlemisel põhiliselt vormilise klassifikatsiooni esitamisega (nimisõna-, omadussõna-, tegusõnaliited jt) ning tähendustega (nimisõnaliited väljendavad hulka, abstraktseid mõisteid jne). Praktiline kasutus on sellises õpetuses sageli tagaplaanil, selle jaoks ei jätku aega. **Üsna kindlasti ei oleks vaja põhikoolis omandada põhjalikku ülevaadet tuletusliidete liikidest, olulisem on teadvustada enimkasutatavad tuletusliited.** Seejärel peaks tuletiste moodustamise oskust kinnistama teisendusülesannetega, milles tuleb muuta lause struktuuri, kuid mõte peab jääma samaks või lähedaseks. Sellise harjutused on loomingulised, aitavad omandada keele erinevaid väljendusvõimalusi ja loomulikult kinnistavad ka grammatikateadmisi.

Lauseõpetuse kasutamine keelekasutuse rikastamisel

Süntaks on grammatikavaldkond, millel on kõige laiemad rakendusvõimalused tekstiõpetuses. Keelelist eneseväljendust aitavad mitmekesistada oskus moodustada liitlauseid ja lauselühendeid, oskus kasutada umbisikulist tegumoodi ja sõnatuletuse võimalusi, millest oli juttu ülal. Kõigi nende võimaluste eeldusena ei pea eelnevalt harjutama lauseliikmete määramist. Suurema osa oskustest saab ära õppida analoogia põhjal. Alljärgnevalt esitame näiteks ühe lühikese lõigu, mis on algvariandis kirja pandud lihtlausete kujul (umbes nagu väljendaks end eelkooliealine laps). Seejärel on esitatud selle lõigu teisendid, kasutades kordamööda rinnastamist, alistamist, lauselühendit, umbisikulistamist ja nominaliseerimist.

Mina ja mu sõber läksime parki. Me jalutasime tiigi juurde. Tiigis ujus luik. Me loopisime vette saia. Luik ujus meie juurde. Ta sõi saiatükid ära. Tänuks saputas ta tiibadega.

Lihtlausest liitlauseks: rinnastamine
*Mina ja mu sõber läksime parki **ja** jalutasime tiigi juurde. Tiigis ujus luik **ja** me loopisime vette saia. Luik ujus meie juurde **ja** sõi saiatükid ära. Tänuks saputas ta tiibadega.*

Lihtlausest liitlauseks: alistamine
*Mina ja mu sõber läksime parki ja jalutasime tiigi juurde, **kus** ujus luik. **Kui** me vette saia loopisime, ujus luik meie juurde. Ta sõi saiatükid ära **ning** saputas tänuks tiibadega.*

Liitlausest lauselühendiks: lauselühendid
***Jalutades** sõbraga pargis jõudsime tiigi äärde, kus ujus luik. Loopisime vette saia ja luik ujus meie juurde. **Olles** saiatükid ära **söönud**, saputas ta tänuks tiibadega.*

Umbisikulistamine
Mindi parki. Jalutati tiigi äärde luige juurde saia vette loopima. Luik ujuski lähemale. Saiatükid said tal ruttu söödud ja tänutäheks saputati toitjatele tiibadega.

Tegevusest staatikaks: nominaliseerimine
Minu ja sõbra parki tiigi äärde jalutamise eesmärk oli luige toitmiseks saia vette loopimine. Luige lähemale ujumise järel läks tal saia söömine kiiresti. Tänuosutamiseks oli luigel tiibadesaputamine.

Loomulikult ei ole eesmärgiks rakendada teisendamisel ühte võtetest nii põhjalikult, ülaltoodud on vaid näited, et illustreerida iga võtet võimalikult selgelt. Praktilises koolitöös tuleks harjutada lihtsalt teisendamist, võtete valik võib seejuures vabaks jääda. Võtteid tuleks enne tutvustada.

Sõnajärg on teine suurem valdkond, kus lauseõpetus pakub varieerumisvõimalust. Eesti keel on tuntud vaba sõnajärjega keelena ja kuigi see on laias laastus õige, peab siiski märkima, et eesti keele sõnajärje teisendid alluvad teatud seaduspärasustele.

Keskseks küsimuseks sõnajärje varieerimisel on see, millest alustada lauset. Lause algus mõjutab kõike, mis järgneb, st seda, kuidas järgnevat vastu võetakse. Võrrelge näiteks kahte lauset:

Ta abiellus ja jäi rasedaks.
Ta jäi rasedaks ja abiellus.

Järjestusküsimus pole oluline mitte üksnes liitlausete puhul, vaid ka lihtlauses. Tavaliselt on lauses kaks suurt komponenti: see, mille kohta midagi öelda tahetakse ja see, mida öelda tahetakse. Esimest kutsutakse teemaks, teist reemaks.

Lause teema on selle kõige vasakpoolne moodustaja. Temale vastandub reema, st kõik muu, mis on selles lauses ehk kõik, mida kõneleja lähtekoha suhtes või selle kohta ütleb. Sageli on teema neutraalsetes lausetes nimisõnafraas, enamasti subjekt. Küsilauses on selleks küsisõna (eesti keele suulises kõnes paraku mitte), käsklausetes käskivas kõneviisis tegusõna.

Kui süntaktilised struktuurid oleks ainult selleks, et anda edasi tähendussisu, siis oleks raske mõista, miks on sama sisu jaoks nii palju erinevaid väljendusviise. Asetades erinevaid moodustajaid teema positsiooni, omandab lause sisu erinevaid lisatähenduse nüansse. Alltoodud näidetes tingivad sulgudes toodud küsimused vastuse sõnajärje, st süntaktilise varieerumise.

Miku suudles Mannit. (Mida Miku tegi?)
Mannit suudles Miku. (Kes suudles Mannit?)
Mannit Miku suudles. (Mida Miku Manniga tegi?)
Suudles Miku Mannit. (Kuidas see kõik juhtus?)
See oli Miku, kes Mannit suudles. (Kas Mannit suudles Ats?)
See, keda Miku suudles, oli Manni. (Ei tea kes see Miku väljavalitu on?)

Sõnajärje varieerimine on õpilastel enamasti käes ka ilma harjutamiseta, ometi tasuks teha harjutusi, kus üht või teist sündmust kujutatakse erinevatest perspektiividest, mis nõuab ka sõnajärje muutmist.

Arvuti kasutamine emakeeleõpetuses

Arvuti on muutunud tänapäeva noorte igapäevaseks töövahendiks, paraku pole emakeeleklassides sageli arvuti kasutamise võimalust. Et teha tööd arvutiga, tuleks tund läbi viia arvutiklassis või anda õpilastele iseseisvat tööd või koduülesandeid, mis nõuavad arvuti kasutamist.

Et arvutiklassi külastamine on ebamugav, tuleks rõhk panna põhiliselt iseseisvale tööle. Seetõttu peatutaksegi alljärgnevalt vaid sellel, kuidas kasutada arvutit infootsimisvahendina ja sellel, kuidas leitud infot oma töödes kasutada.

Internetiotsingu võimalused ületavad juba praegu informatsiooni mitmekesisuselt mistahes Eesti raamatukogu ja info leidmise kiiruselt mistahes traditsioonilise teatmeteose. Seda muidugi juhul, kui kasutaja oskab internetiotsingut tulemusrikkalt teostada. Kuigi paljud inimesed kasutavad internetiotsingut igapäevaselt, kurdetakse põhiliselt info rohkuse või infomüra üle, avaldatakse kahtlust saadud info tõepärasuses.

On tõsi, et veebis leidub ebaadekvaatset ja vigadega infot, samuti on tõsi, et infot on liiga palju ja vajalikku leida ei ole lihtne. Samas on kõik need puudused suurel määral ületatavad, kui omandatakse teadlikud infootsingu meetodid. Emakeeleõpetaja võib ja saab siin õpilasi märkimisväärselt aidata.

Esimene valik puudutab otsingumootorit. Praegu kasutatavatest otsingumootoritest on efektiivseim Google (vt www.google.com). Google lehekülg toimib ka eesti keeles, selleks tuleb ta *language tools* lingi alt eestikeelseks seadistada. Google on universaalne otsingumootor, st et ta leiab ka eestikeelseid lehti. Kogemused on näidanud, et Google leiab eestikeelset informatsiooni palju tõhusamalt kui mistahes Eesti otsingumootor (Neti või WWW Wärk või mõni teine). Ei ole vaja karta, et eestikeelsed vastused upuvad ingliskeelsete sisse ära – sellisel juhul piisab, kui piirata mootori otsingut vaid eestikeelsete lehtedega. Eestikeelseid lehti saab selekteerida ka lihtsalt mõne eestikeelse sõna lisamisega päringusse. Näiteks otsides infot Orwelli romaani „1984" kohta, tuleb vastuseid mitusada tuhat; kui aga piirata otsingut eestikeelsete lehtedega, siis vaid 188 vastust. Nende hulgas on esimese kümne seas ka lingid romaani eestikeelse tõlke

täistekstile ja George Orwelli ingliskeelsele koduleheküljele.

Otsingu põhimõtted

Internetiotsingu üks põhimuresid on informatsiooni rohkus. Infoliiasust aitab vältida märksõnade lisamine. Näiteks *kass* annab 30 000 vastust, *kollane kass* 1800 vastust, *hüvasti kollane kass* 78 vastust ja *hüvasti kollane kass Undi* annab 18 vastust, millest teisena on loetletud kellegi Humanitaarinstituudi lõpetaja Neimanni lõputöö „Mati Undi teoste analüüs", mis on piisavalt autoriteetne allikas, et sealt mainitud teose kohta infot hankida.

Sageli juhtub, nagu muuseas juhtus ka ülalmainitud otsinguga, et lingile vajutades teatati, et otsitavat lehekülge ei leitud. See tähendab, et lehekülg on vahepeal kadunud, kuid **Google puhvris on veel informatsioon alles**. Kui te lähete tagasi vastustelehele, siis näete, et Googles on iga vastuse järel kaks linki *Puhverdatud* ja *Sarnased lehed*. Vajutades lingile *Puhverdatud*, saategi teid huvitanud materjali vaadata Google puhvrist, ka siis, kui tegelik infoallikas pole enam kättesaadav. Puhverdatud lehte tasub vaadata ka seetõttu, et seal on teie otsingumärksõnad värviliselt esile tõstetud, originaallehel aga mitte. Seega on tekstimahukalt lehelt teid huvitavat lõiku isegi kergem üles leida puhverdatud variandist kui originaalist.

Kui aga soovite otsida originaallehelt, siis on ka selle jaoks võimalus olemas. Nimelt on Internet Explorelil *Edit* menüüs võimalus *Find* (*on this page*). Sellele vajutades avaneb aken, kuhu saate sisestada oma otsingusõna ja selle abil leida tekstist üles teid huvitav lõik. Netscape Navigatoril on samuti *Edit* menüüs võimalus *Find in this page*, mis täidab sama ülesannet.

Teine võimalus vastusevariantide hulka vähendada on elimineerida vastuste hulgast need, mis teid kindlasti ei huvita. Näiteks kui soovite infot kassi kui looma kohta, aga ei taha näha vastuseid Undi romaani kohta, ega ka Carmen Kassi kohta, siis võite sisestada otsingufraasile *kass* miinusmärgiga *kollane* ja *carmen*. Otsingufraas *kass –kollane –Carmen* välistab vastustest kõik lehed, kus lisaks sõnale kass esineb ka *carmen* või *kollane*, kokku üle 10 000 teile mittevajaliku lehe.

Sellegipoolest on vastuseid ligi 30 000, mis on ilmselt liiga palju, kui soovime infot kassi kui loomaliigi kohta. Vastuseid on võimalik piirata veel, kui seame tingimuseks, et otsitav sõna tohib esineda ainult lehe pealkirjas. Googles on täpsema otsingu jaoks eraldi aken, seal saab määratleda, et sõna otsitakse ainult pealkirjadest. Seades selle piirangu lisaks *Carmenile* ja *kollasele* tuleb vastuseks alla 500 lehe ja juba esimese kümne hulgas on ka Euroopa lühikarvalisele kodukassile pühendatud lehekülg.

Oluline ja tõhus otsinguviis on ka **fraasiotsing**. Eriti kasulik on säärane otsing luuletuste või ilukirjandustekstide otsimiseks. Oletame, et teil on meeles vaid üks rida mingist luuletusest, mille autorit ja nime te ei tea, nt „ja armsa kaela ümber hakata". Raamatutest otsides või tuttavatelt küsides võiks selle väljaselgitamiseks minna minuteid, kui mitte tunde, fraasiotsing internetist aga annab vastuse vähema kui sekundiga – tegu on G. Suitsu luuletusega *Nooruse aeg*. Fraasiotsingu jaoks tuleb sisestada kogu fraas jutumärkide vahel – „ja armsa kaela ümber hakata". Vastuseks kuvatakse vaid leheküljed, kus fraas esineb täpselt selsamal kujul. Juhul, kui te ei tea fraasi täpselt või teete kirjavea, ei tule vastuseid üldse.

Eelnevad näpunäited ei ole mingi selgepiiriline metoodika, kuidas selleteemalisi tunde läbi viia, pigem on tegemist julgustusega niihästi õpetajale, kui tema vahendusel ka õpilastele, et internetiotsingu võimalused ja kasulikkus on kaugelt suuremad kui inimesed seda tavaliselt arvavad. Eriti oluline on internet maakoolides, kus raamatukogu on väike ja kirjanduse puudus suur. Internetist leiab alati infot teid huvitava probleemi kohta, aga ainult juhul, kui oskate seda piisavalt täpselt küsida.

Otsingumootorit võib kasutada ka muuks kui otseselt info otsimiseks. Oletame, et kahtlete kuidas on õige, kas Bolonia, Bolognia või Bologna Ülikool. Sisestades *„Bolonia University"* tuleb vastuseid 21, *„Bolognia University"* annab 12 vastust ja *„Bologna University"* 11 000 vastust. Pole niisiis kahtlust, et õige nimekuju on Bologna. Samamoodi võib kontrollida ka sõnade õigekirja – üldjuhul on õigele sõnakujule vastuseid rohkem kui vigasele. Samuti võib otsingumootori abil uurida sõnatähendusi, täpsemad juhtnöörid selleks on esitatud peatükis „Grammatika teksitõpetuse teenistuses" (vt lk 40).

Täiesti asendamatu on Google kontaktide leidmisel. Näiteks soovite võtta ühendust Mihkel Mutiga. Sisestanud otsingu aknasse *„Mihkel Mutt" e-mail*, saate 230 vastust, millest kaheksandas on kirjaniku täielikud kontaktandmed. Enamiku tuntud inimeste kohta leiab internetist väikese otsimise järel vähemalt e-aadressi.

Elektroonilise info kasutamisest

Seoses veebist saadava informatsiooni üha laiema levikuga on olulisel määral laienenud **plagiaadi probleem**. Peaaegu kõigis õppeainetes lastakse õpilasel koostada referaate ja järjest enam toimub see arvuti vahendusel. Sageli otsivad õpilased internetist teemakohast materjali ja kopeerivad siis sealt terveid lõike otse oma referaati. Hoolimata sellest, et säärane praktika on laialdane, on tegemist siiski võõra teksti esitamisega enda oma pähe ehk siis lihtsalt plagiaadiga. Lisaks moraalsele küljele on sellisel praktikal ka otsene pedagoogiline tagajärg – reaalne kirjutamispraktika jääb väheseks, mistõttu keskkoolilõpetanud ei ole ülikoolis võimelised iseseisvalt referaate ega kursusetöid kirjutama.

Samas tuleb tunnistada ka seda, et internetist materjali otsimine, süstematiseerimine ja selle üheks tervikuks kokku monteerimine on samuti arendav – õpilane saab teada uut infot, õpib selle hulgast valima olulise ja kõige selle kokkuvõtteks õpib midagi uut oma referaadi teema kohta. Ilmselt on see ka põhjus, miks paljud aineõpetajad suhtuvad seda sorti plagiaati suhteliselt rahulikult. Milline käitumine oleks antud olukorras emakeeleõpetajale kohane?

On selge, et internetist kopeerimise vastu võidelda ei ole võimalik – see on muutunud meie igapäevaseks reaalsuseks. Samas on tegemist siiski intellektuaalse omandi vargusega, millele ei saa olla mingit õigustust. Ainus mõistlik lahendus oleks see, kui iseseisvate tööde hulgas hakataks vahet tegema referaadil ja kompilatsioonil.

Referaat on õpilase enda poolt kirjutatud töö, mis põhineb ühel või mitmel algallikal. Referaadi enamik lauseid, nii nagu ka üldkompositsioon, on õpilase originaalne töö, refereeritud seisukohtade juures on viidatud algallikale. Referaadis nagu ka teaduslikus töös võib kasutada lühikesi (maksimaalselt paari lõigu pikkusi) otseseid tsitaate, mis pannakse jutumärkide vahele ja varustatakse täpse viitega. **Kompilatsioon** on teiste autorite töödest

kokku monteeritud töö, millele kompilaator lisab enda poolt põhiliselt vaid sissejuhatuse, üleminekud ja kokkuvõtte. Ka kompilatsioonis tuleks märkida kasutatud allikad.

Loomulikult nõuab referaadi kirjutamine põhjalikku ettevalmistust ja alusmaterjali läbitunnetamist. Seetõttu ei tohiks referaati lasta koostada lühikese tähtajaga (vähem kui paar nädalat), vastasel korral sunnib lihtsalt ajanappus õpilast plagiaadile. Kompilatsiooni koostamine arvuti abil ei ole aga eriti keeruline ülesanne – nädalane tähtaeg on enamasti paras.

Emakeeleõpetaja ülesanne võiks olla selgitada oma kolleegidele aineõpetajatele referaadi ja kompilatsiooni erinevust. Õppetöös võib kasutada nii üht kui teist, kuid kindlasti tuleks neil ise vahet teha, et mitte nõuda õpilaselt liiga palju liiga vähese aja jooksul; ja selgitada vahet ka õpilastele. Eriti oluline on õpilastele rõhutada, et **referaadi kirjutamine on üks ülikooliõppe alustugesid ja et kompilatsiooni esitamine referaadi pähe võib viia ülikoolist eksmatrikuleerimiseni**.

Keelekäsiraamatud internetis

Kõige laialdasem eesti keele alase info kogu on koondatud Keeleveebi, mis asub aadressil http://ee.www.ee. Leheküljelt leiab hulgaliselt elektroonilisi sõnaraamatuid (ÕS 1976, TEA võõrsõnastik, sünonüümi- ja antonüümisõnastik, inglise-eesti keele sõnastik, väike murdesõnastik, slängisõnastik, ENEKE jm). Keeleveebis on linke ka keelenõuande lehele, eesti keele käsiraamatule ja kõnesüntesaatorile, mis muudab kirjutatud teksti kõneks (vt keeletehnoloogiate alt). Keeleveebi tutvustamiseks võiks planeerida arvutiklassis ühe terviktunni.

Tutvustada tasuks **ÕSi komplekspäringut**, kus saab sõnu otsida morfoloogiliste tunnuste või stiilivarjundi järgi (näiteks võib otsida vananenud sõnu või lastekeelseid sõnu). Näidisülesanne: *Kirjuta tekst mobiiltelefoni kohta, mis kõlaks vanaaegselt.* Ülesande lahendamiseks tuleks otsida sõnaraamatust sõnu stiilimärkega vananenud ja nendega oma teksti pikkida.

ÕSi komplekspäring on väga mugav näiteks riimide leidmiseks. Selleks tuleb otsinguväljale kirjutada vaid sõna lõpp, algus aga tähistada '*'-ga. Sellise otsingu peale esitatakse kõik sõnad, mis lõpevad sama lõpuga, aga on erineva algusega.

Näiteks võib lasta kirjutada limeriku, andes ette selle värsiskeemi (riimiskeem AABBA: U–UU–UU– / U–UU–UU– / UU–UU– / UU–UU– / U–UU–UU–) ja soovi korral ka kohanime, millega riim tuleb leida. Näiteks *Torgu* jaoks riimi leidmiseks tuleks sisestada otsinguaknasse **rgu*. Vastuste hulgas on sellised nagu *kargu, põrgu, targu, sorgu* jt.

Arendav on kindlasti ka töö **sünonüümisõnaraamatuga**. Õpetaja võiks ette valmistada teksti (näiteks *Sõdurid nägid aasal varitsemas vaenlasi. Nad hiilisid lähemale ja avasid tule. Kõik vaenlased said surma. Ainult kõige suurem pääses minema.*), mille mõtte peaksid õpilased edasi andma sünonüümidega.

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutuse harjutamiseks on keeleveebis samuti omaette programm (vt linki *Arvud eesti keeles*), mis automaatselt kirjutab numbritega väljendatud arvud sõnades. Eriti kasulik oleks selle programmi kasutamine enne arvude kokku- ja lahkukirjutuse õpetamist, sest selle abil on õpilasel võimalik ise reeglid näidete põhjal tuletada. Kui arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine on juba omandatud, siis pakub programm huvi väga suurte arvude tundmaõppimisel. Vaevalt et paljud teavad arvsõnu miljonist ülespoole. Programmi abil on hea see teadmistelünk täita.

Õppekomplekti „Noor keelekasutaja” ülesehitus

Riikliku õppekava eesti keele ainekavas on põhikooli vanema astme (7.–9. klass) õppetegevus, õppesisu ja õpitulemused esitatud terviklikult, seda õppeaastate lõikes liigendamata. See võimaldab õpetajatel, metoodikutel ja õpikuautoritel teemade käsitlemise järjekorda varieerida. Teisest küljest eristab riiklik õppekava eesti keele ainekava õppesisus kolme allvaldkonda: õigekeelsust, tekstiõpetust ja kirjandust. Ka see jaotus jätab õpiku autoritele võimaluse valida, millised kolmest valdkonnast õpikuga katta. „Noore keelekasutaja” (NK) õppekomplekt katab õigekeelsuse ja tekstiõpetuse valdkonnad.

Et õigekeelsus, tekstiõpetus ja kirjandus on põhikooli astmel võrdse mahulise kaaluga, siis on NK õpikus enamvähem võrdselt tähelepanu pööratud niihästi keele- kui ka tekstiõpetuse teemadele. Struktuuriliselt koosnevad NK õpikud 16 peatükist, millest pooled on pühendatud keeleteemadele ja pooled tekstiõpetuse teemadele. Teemade jaotus NK õpikutes on esitatud alltoodud tabelis (number teema ees tähistab peatüki numbrit õpikus).

	Keeleteemad	Tekstiõpetuse teemad
7. klassi õpik	2. Õigekiri 4. Sõnaliigid. Käändsõnade jagunemine 6. Eesti keele käänded 8. Käändsõnade õigekeelsus 10. Pöördsõna ja pööramine 12. Tegusõna käändelised vormid 14. Muutumatud sõnad	1. Suuline ja kirjalik eneseväljendus 3. Kuidas küsida ja anda juhtnööre 5. Hea ja halb stiil 7. Kirjeldus 9. Karakteristika 11. Kuidas kirjutada head juttu 13. Publitsistika 15. Kuidas kirjutada mõtisklust
8. klassi õpik	1. Suuline kõne ja häältus 4. Sõnavara – teksti ehituskivid 5. Võõrsõnad ja nende õigekiri 6. Sõnamoodustus 7. Kokku- ja lahkukirjutamine 10. Sõnade vorm: astmevaheldus 11. Lühike mitmus ja võrdlusastmed 12. Rõhk ja välde	2. Teksti eesmärk ja teema 3. Teksti kompositsioon 8. Kõnekujundid 9. Sõnastus 13. Uurimus 14. Kokkuvõte ja referaat 15. Tabelid ja joonised 16. Reportaaž ja olemuslugu

Tabel 13. Teemade jaotus NK õpikutes

	Keeleteemad	Tekstiõpetuse teemad
9. klassi õpik	1. Lause ja selle liikmed 2. Liht- ja liitlause 3. Lauselühendid 4. Kirjavahemärkide tarvitamine 5. Otsene ja kaudne kõne 10. Sõnajärg 12. Suur ja väike algustäht. Lühendamine 15. Eesti murded	6. Kirjalik tekst: teema avamine 7. Kirjalik tekst: kirjeldamine, jutustamine 8. Kirjaliku teksti ülesehitus 9. Suuline tekst: kõne, lühiettekanne 11. Stiil 13. Tarbetekstid 14. Raadio ja televisioon 16. Kirjakeele norm ja keele muutumine

Tabel 13 järg. Teemade jaotus NK õpikutes

Ülaltoodud tabeli põhjal ilmnevad mõningad NK metoodilised iseärasused võrreldes varasemate õpikutega. Peatume neil lähemalt.

Grammatika esitus lihtsamalt keerulisemale

Traditsiooniliselt on keeleteemasid käsitletud grammatika struktuurist lähtuvalt, st kõigepealt häälikuõpetus, seejärel astmevaheldus, siis muutevormid ja sõnatule-tus ning lõpuks süntaks. Paraku on eesti keele grammatika keerukamad osad just välted ja astmevaheldus. Traditsioonilisel viisil õpetades tuleks neid käsitleda juba seitsmendas klassis. NK autorite arvates on see liiga vara. Nende teemade mõistmine nõuab head abstraktset mõtlemist, pealegi on tegemist suhteliselt grammatikakeskseste valdkondadega, mille rakendamine keelekasutuse rikastamiseks ei ole kerge. **Seetõttu on NK õpikutes loobutud väldete ja astmevahelduse käsitlemisest 7. klassis**.

Selle asemel keskendutakse 7. klassis sõnaliikidele ja nende omadustele. Vaa-deldakse, kuidas sõnaliike oma mõtte väljendamise teenistusse panna, nii et lause oleks võimalikult täpne ja ladus. Seejärel räägitakse käänamisest ja pööramisest ning sellest, kuidas erinevaid sõnavorme õigesti ning eesmärgipäraselt kasutada. Viimase suurema teemana korratakse häälikuortograafiat ning võõrsõnade õigekirja. Keeleainest on käsitletud keelekasutuse seisukohast – oluline on see, mida üks või teine keelenähtus väljendada võimaldab. Pearõhk on pandud eneseväljenduse arendamisele nii suuliselt kui ka kirjalikult.

8. klassi õpikus käsitletakse kõigepealt kergemaid teemasid: õigehäältdust ja diktsiooni ning seda pigem kõneõpetuse keskselt kui keeleteaduslikult. Seejärel keskendutakse põhjalikult sõnavarale, kuid taas mitte niivõrd keeleteadusliku lähenemisega, kuivõrd suunatusega õpilase sõnavara rikastamisele. Sama eesmärki täidab ka sõnatuletuse käsitlus. Alles 8. klassi teisel poolaastale planeerib NK õpik eesti keele grammatika raskeimad teemad – astmevahelduse ja välte käsitluse. Välte osa on vaid tutvustav, sest välte põhjalik teoreetiline tundmine ei ole põhikoolis vajalik. Ka astmevaheldust on käsitletud suhteliselt põgusalt, aluseks on võetud M. Ehala gümnaasiumiõpikus „Eesti keele struktuur" esitatud A- ja B-tüve süsteem. **Kõige keelekesksem on 9. klassi õpiku algusosa**, milles antakse ülevaade eesti keele lauseõpetusest.

Spiraalikujuline tekstiõpetus

Kui iga grammatika- ja keeleteema leiab õppekomplektis käsitlemist vaid korra, siis tekstiõpetuse põhialused tulevad kõneks igas õpikus ja iga kord mõnevõrra süvemalt.

7. klassi õpikus näidatakse, kuidas olla kuulajale–lugejale arusaadav ja huvitav, kuidas juhatada teed või anda millegi tegemiseks juhtnööre. Õpik käsitleb ka hea ja halva stiili tunnuseid ning sagedamini esinevaid sõnastusvigu. Omaette peatükid on pühendatud sellele, kuidas teha kirjeldust ja karakteristikat, head juttu ning arutlust, tuuakse välja kompositsiooni põhialused. Peatutakse ka ajakirjanduslikel tekstidel, nagu uudis ja intervjuu.

8. klassi õpik algab teksti teema ja eesmärgi käsitlusega, seejärel siirdutakse kompositsiooni põhimõtete juurde. Üsna suur osa õpiku mahust hõlmavad sõnastuse, sõnarikastuse (sünonüümid, antonüümid) ja stiili küsimused. Vaadeldakse kokkuvõtte ja referaadi koostamist, tabelite ja jooniste lugemist ning meediatekstidest reportaaži ja olemuslugu.

9. klassi õpiku tekstiõpetuse teemade põhiraskus on kirjaliku teksti loomel, eeskätt kirjandil. Käsitlemist leiavad kõik tekstiloome aspektid. Lisaks sellele tutvustatakse tarbetekstide koostamist, mida noorel inimesel üha enam vaja läheb ja esitatakse meediakriitiline käsitlus informatsiooniga manipuleerimisest televisioonis ja raadios.

Teksti- ja õigekeelsusõpetuse integreeritus

NK õppekomplektis on rakendatud integreeritud emakeeleõpetuse lähenemist. See tähendab, et keele ja tekstiõpetuse teemad on omavahel tihedalt läbi põimunud. See avaldub esmalt aine käsitluse sisus, millel peatume edaspidi, kuid mõningal määral ka õpikute ülesehituses. Nimelt ei ole üheski NK õpikus keele- ja tekstiõpetuse teemad eraldi õpikuosades, vaid on omavahel läbi põimitud. Kõige selgemalt avaldub see 7. klassi NK õpikus, kus keele- ja tekstipeatükid on vaheldumisi. 8. klassi õpikus vahelduvad keele- ja tekstipeatükid 2–3 kaupa ning 9. klassi õpikus 3–4 kaupa. Selline ülesehitus on põhjendatud arengupsühholoogiliselt: **nooremates klassides on õpetus rohkem keelelisele tegevusele orienteeritud** ja palju tähelepanu on pööratud vaheldusrikkusele, **vanemates klassides muutub käsitlus üha süsteemsemaks ja ainekesksemaks.**

Selleks, et NK õppekomplekti koolis kasutada, tuleks selles esitatud materjalile läheneda järgmiselt:

1) grammatikateemad pakuvad baasteadmised, mis kohe rakendatakse õigekeelsuse ja tekstiõpetuse teenistusse praktilise keelekasutuse kaudu, st integreeritult;

2) keeleteemade käsitlemine liigub sammsammult kergemalt keerulisemale, kuni käsitletud on kogu keelestruktuur;

3) tekstiõpetuse põhimõisteid korratakse pidevalt spiraalikujuliselt kõrgemale oskustasemele tõustes;

4) faktiteadmised ei ole eesmärk omaette, nad on hädavajalikud vaid sedavõrd, kui nad aitavad kindlustada õpetuse põhieesmärki – paindlikku ja asjakohast keelekasutust niihästi kõnes kui ka kirjas.

Õppetegevust NK õppekomplekti abil aitab illustreerida kõrvalolev skeem:

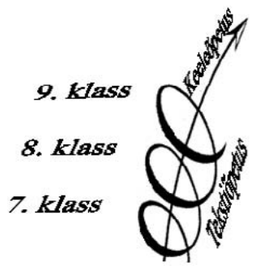

Arendav lisamaterjal

Peale tavalise õppesisu, mis on esitatud NK õpikute peatükkides, on igal õpikul ka mitu lisa. Ülevaade lisadest on esitatud alltoodud tabelis.

Kõigi NK õpikute korduv lisa on sõnastik. Sõnastikes on esitatud antud õpikus esinevad terminid ja vähetuntud tähendusega sõnad. Lisaks sellele on igas sõnastikus ka valik sagedasemaid ajalehtedes kasutatavaid võõrsõnu. Keerukamad sellistest sõnadest korduvad kahe õpiku sõnastikus, lihtsamad ja kergemini omandatavad aga ainult ühes. Võõrsõnade valik on tehtud õpilaskatsete põhjal – sinna on võetud sõnu, mida õpilased ei teadnud.

	Lisad
7. klassi õpik	1. Kuidas kasutada teatmeteoseid 2. Arvutikiri 3. Sõnastik
8. klassi õpik	1. Grammatikatabelid 2. Raamatukogu kasutamine 3. Sõnastik
9. klassi õpik	1. Teksti arvutitöötlus 2. Veebilehe koostamispõhimõtted 3. Grammatikatabelid 4. Sõnastik

Tabel 14. NK õpikute lisad

8. ja 9. klassi õpikutes on ka grammatikatabelid, seejuures esitatakse 8. klassi õpikus tabelid ka 7. klassi teemade kohta (7. klassi õpikus pole tabeleid seetõttu, et mitte rõhutada grammatikakeskset lähenemist).

Arvuti kasutamist puudutavad lisad ilmselt muutuvad iga aastaga üha ebaolulisemaks, sest noorte arvutikasutus laieneb väga kiiresti ja praktika näitab, et tänapäeval on 7. klassi noored juba omandanud suhteliselt hea tekstitöötluse ja infootsimisoskuse. Samavõrra võivad jälle vajalikumaks muutuda raamatukogu ja teatmeteose kasutamise oskused, sest ainult internetile lootes jääb traditsiooniliste teabeallikate kasutamise oskus nõrgaks.

Noor keelekasutaja 7. klassile

Alustuseks

Sellele sissejuhatavale peatükile võiks pühendada ühe õppetunni. Tunni eesmärgiks on anda ülevaade eesti keele asendist teiste maailma keelte hulgas. Oma emakeele väärtustamine ei ole praegustele noortele sugugi nii enesestmõistetav, kui nõukogude okupatsiooni ahistavates tingimustes kasvanud põlvkondadele, kellele rahvuslik uhkus oli üks vastupanuvormidest. Seetõttu peaks rahvusliku identiteedi kujundamine olema üks kooli emakeeleõpetuse põhieesmärke. **Kooliaasta esimene emakeeletund on sobiv aeg, et arutleda oma keele õppimise, kasutamise ja väärtustamise teemadel**. Inimene on kord juba niimoodi loodud, et omandab ikka neid teadmisi ja oskusi, mida ta peab oluliseks.

Tunni alguseks võiks lasta õpilastel iseseisvalt läbi lugeda tekst õpikust lk 7. Seejärel võiks õpetaja tahvlile joonistada horisontaaltelje, mille vasakusse otsa kirjutaks number 1 paremasse 5000. Võib märkida kriipsukesega ka 1000, 2000 jne. Õpetaja seletab õpilastele, et see skaala kujutab kõiki maailma keeli nii, et skaala esimeses otsas on kõige võimsam keel – seda räägib väga palju inimesi, selles on kõige rohkem kirjandust ja seda kasutatakse kõigis mõeldavates valdkondades nagu popmuusika, film, televisioon ja internet. Paremas otsas on kõige väetim väike keel, mida kõneleb vaid käputäis inimesi, kellel pole oma kirjakeelt ega kirjandust, rääkimata omakeelsest kooliharidusest. Samal ajal palub ta õpilastel oma vihikusse samasugune skaala joonistada. Olles seletused lõpetanud, palub õpetaja natuke mõtelda ja märkida sellel skaalal ära eesti keele koht.

Tegemist on trikiga küsimusega, sest õpikuteksti lugenud peaksid teadma, et eesti keel on esimese 200 keele hulgas. Kui õpilased on oma valiku teinud, võib lasta käetõstmisega märku anda, kes millisesse vahemikku eesti keele märkis, näiteks 3000–5000, 1000–3000, 200–1000. Käed tasub kokku lugeda, et teha pärast kahesuguseid kokkuvõtteid – kui tähelepanelikult õpilased teksti lugesid ja kui täpselt nad oskavad eesti keele suurust hinnata. Küsimuse õige vastus on vahemikus 50–100.

Õige vastuse põhjendamiseks võiks õpetaja esile tuua järgmised faktid: eesti keel on riigikeel ja et maailmas on ta selle näitaja poolest kindlasti esimese 200 kõige arenenuma keele hulgas. 1985. aastal koostas USA valitsus nimekirja keeltest, mille tundmine on ameerika arengule ja julgeolekule oluline. Selles nimekirjas oli 167 keelt, nende hulgas ka eesti keel.

Kui vaatame infotehnoloogia valdkonda, siis MS Wordi tekstiredaktori jaoks on korrektuurivahendid (speller, tesaurus) koostatud umbes 122 keele jaoks, eesti keel kaasa arvatud. Emakeelne Office'i kontoritarkvara on saadaval aga kõigest 32 maailma keeles ja eesti keel kuulub nende hulka. Staatuselt kuulub eesti keel kindlasti maailma 100 kõige arenenuma keele hulka, aga väga tõenäoliselt koguni esimese 50 hulka.

Seejärel võib minna õpikus esitatud harjutusülesande juurde, alustades selle lahendamist klassis. Võimalik, et esimestele küsimustele vastamiseks pole käsiraamatuid vaja, tõenäoliselt tulevad vastused klassi peale kokku, kui mitte, siis võib õpetaja täiendada. Harjutuse lõpetamine ja töövihiku harjutus võiks jääda koduseks ülesandeks.

Õpiku harjutuste vastused

1. Eesmärk: Harjutada teatmeteoste ja interneti otsingumootorite abil teabe leidmist; juhatada õpilased keeltemaailma.

Meelde võiks jätta kahe esimese küsimuse vastused. Harjutus sobib nii koduseks, klassis tehtavaks iseseisvaks tööks kui rühmatööks (juhul kui on võimalik kasutada suuremal arvul teatmeteoseid ja arvuteid). Aktiviseerimiseks sobiks hästi võistlusmoment (kes leiab kiiremini kõigile küsimustele vastused), eriti kui on tegemist õpilastega, kellele info leidmine enam raskusi ei valmista.

▪ *Millisesse keelkonda kuulub eesti keel? Nimeta eesti keele lähimad sugulaskeeled.*

Eesti keel kuulub uurali või kitsamalt soome-ugri keelkonda, eesti keele lähimad sugulaskeeled on läänemeresoome keeled (liivi, eesti, vadja, vepsa, isuri, karjala, soome).

▪ *Milline on maailma suurima kõnelejate arvuga keel?*

Kümme maailma suurima kõnelejaarvuga keelt on järgmised: 1. hiina 885 milj, 2. hispaania 332 milj, 3. inglise 322 milj, 4. bengaali 189 milj, 5. hindi 182 milj, 6. portugali 170 milj, 6. vene 170 milj, 8. jaapani 125 milj, 9. saksa 98 milj, 10. wu 77 milj. Andmed on esitatud emakeelekõnelejate arvu järgi 1999. aastal. Kui võtta arvesse ka võõrkeelena kõnelejad, siis oleks esimene tõenäoliselt inglise keel.

▪ *Milliseid keeli räägitakse Lõuna-Ameerikas?*

Lõuna-Ameerikas kõneldakse hispaania ja portugali keelt ning umbes 1000 erinevat indiaani keelt.

▪ *Kus räägitakse suahiili keelt?*

Suahiili keelt kõneleb mõni miljon inimest Ida-Aafrika rannikualal ja saartel. Suahiili on Ida- ja Kesk-Aafrika tähtsaim rahvastevaheline suhtluskeel, mida kasutab üle 50 miljoni inimese.

▪ *Nimeta 5 praeguseks välja surnud keelt.*

Surnud keeli on palju ja mingit täieliku nimekirja ei saa anda. Tuntuim on muidugi ladina keel; sageli mainitakse ka gooti keelt, mis on üks skandinaavia keeli; preisi keelt, mis on läti ja leedu keele sugulaskeel; korni keelt, üht keldi keeltest; ka iiri keel – kuigi iiri keel on Iirimaa ametlik riigikeel, teda sisuliselt enam ei kasutata.

Soovi korral leiab õpetaja harjutusest mitu võimalust teema põnevaks ja mõtlemapanevaks edasiarenduseks: meie sugulasrahvaste olukord Venemaal, keele väljasuremise põhjused, mõne rahva ja keele lugu (sumerid, etruskid, liivlased).

Töövihiku harjutuste vastused

1. Harjutuse saab õpilane täita iseseisvalt EE kaardiköite abil, kuid sisulisema tulemuse saab, kui õpetajal on võimalik näidata kaarti suurel ekraanil ning värvimine toimuks koos õpetaja kommentaaridega (kes ja mis riigis elavad).

Teema kinnistamiseks võiks õpetaja näidata klassis soome-ugri rahvaste muinasjuturaamatuid ja mõne muinasjutu võiks ka ette lugeda. Muinasjutu kui suulise pärimuse juurest on hea sujuvalt minna järgmise teema – suulise ja kirjaliku eneseväljenduse – juurde.

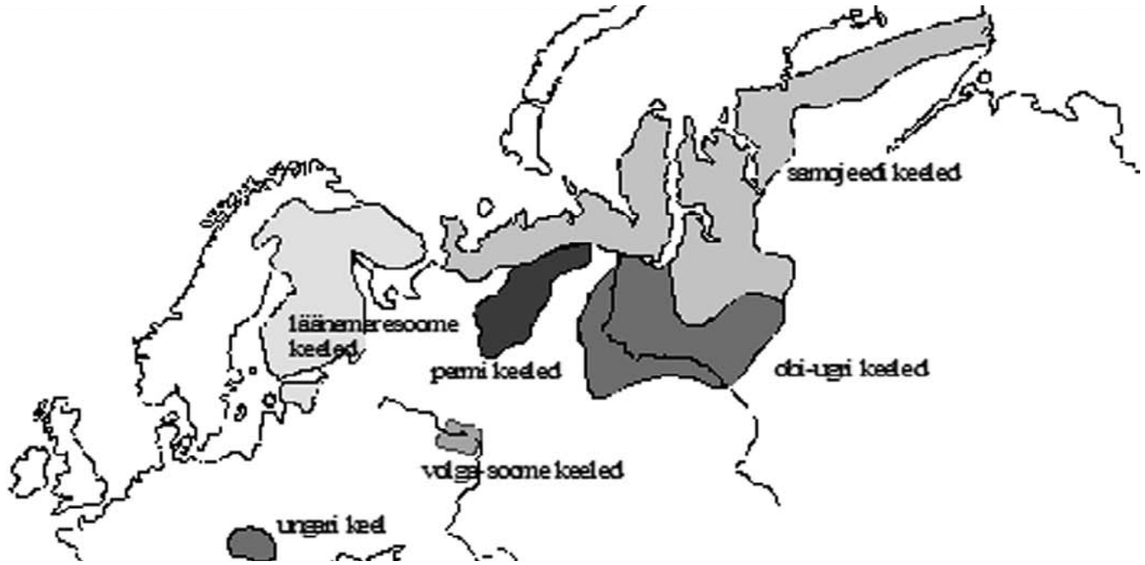

1. Suuline ja kirjalik eneseväljendus

Peatüki **eesmärgiks** on õpilastele teadvustada, mille poolest keele kaks väljendusvormi – kirjalik ja suuline – teineteisest erinevad; õpetada eritlema kummalegi iseloomulikke väljendusvahendeid ja suhtlussituatsioone. Harjutuste tulemusena peaks teravnema õpilase stiilitaju, ta õpib vastavalt vajadusele valima oma teksti sobivaid keelelisi vahendeid. Teema läbimiseks kulub 2 tundi, seejuures teine tund on mõeldud refleksiooniks ja kinnistamiseks.

Teema annab võimaluse arutleda klassis kirja- ja kõnekeele erinevuste üle. Uuel põlvkonnal on nendevaheline piir muutunud üsna häguseks tänu mitmekesistele suhtlusvõimalustele SMS-ides, e-kirjades ja interneti jututubades levib üha hoogsamalt kirjalikus vormis suuline kõne. Kuivõrd keelel ja erikeelel ehk slängil on identiteeditunde tekkes oluline roll, võivad (eriti teismeeas) õpilased koolis õpetatava kirjakeele ja selle normide suhtes vastumeelsust ja protesti tunda, õpetajatele omakorda võib noorte SMS-e lugedes tekkida tunne, et korrektne kirjakeel on määratud väljasuremisele. Seetõttu on tähtis kohe õppeaasta algul neil teemadel arutleda. **Kõlama peaks jääma mõte, et kirja- ja kõnekeelel on kummalgi oma roll**. Haritud inimene tunneb end koduselt kõigil keeletasandeil ja suudab valida väljendusvahendeid vastavalt vajadusele.

Järgnevalt üks võimalikest viisidest teema käsitlemiseks.

Õpetaja joonistab tahvlile kaks paraja vahemaaga kriipsujukut. Ühel on teisele sõnum (soovi korral võib ka selle välja mõelda). Mil viisil ta seda edastada saab? Õpilased pakuvad erinevaid viise, õpetaja kirjutab need tahvlile kahe kriipsolendi vahele. Kirja võiks saada: *ütleb, kirjutab, helistab, saadab e-kirja, saadab SMS-i.*

Õpetaja: „Need eneseväljendusviisid võib jagada kaheks. Millise tunnuse alusel?"

Õpilased võivad siin pakkuda ka muid variante, kuid lõpptulemusena peaks tahvlile ja vihikutesse tekkima skeem:

ENESEVÄLJENDUS

SUULINE / \ KIRJALIK

Ühise mõttetööna leitakse nüüd, mis on kummagi suhtlusviisi eelised ja puudused. Õpetaja võib küsimuste ja konkreetse situatsiooni kirjeldamisega klassi suunata. Esile võiksid tulla järgmised jooned.

SUULINE – väljendusel abiks hääletoon ja liigutused; väljendus on vabam, kuid sõnu ei saa „tagasi võtta"; öeldu säilib reeglina vaid kuulaja mälus.

KIRJALIK – aega mõelda ja leida täpsem väljendus; võimalus end parandada, sõnu „tagasi võtta", kuid seetõttu suhtutakse ka nõudlikumalt; säilib kaua.

Lisaks oli varem kirjaliku teksti eelis suulisega võrreldes, et see jõudis suurema hulga inimesteni.

Siia juurde võib teha 2. harjutuse – selgitab hääletooni ja miimika võimalusi suulises suhtluses; ja 3. harjutuse – millised tehnilised vahendid võimaldavad ka suulist teksti säilitada ja kauge maa taha ning paljudele inimestele kuuldavaks teha.

Seejärel loetakse läbi kaks teksti lk 9 ja leitakse arutelu tulemusena viis põhimõttelist erinevust suulise ja kirjaliku teksti vahel, mis kirjutatakse vihikusse (harjutus 4). A-teksti tunnused on iseloomulikud kõnekeelele, B-teksti tunnused aga kirjakeelele.

NB! Siin tuleb kindlasti rõhutada, et suuline **eneseväljendus ≠ kõnekeel** ja **kirjalik eneseväljendus ≠ kirjakeel.**

Kui sõbrad võivad omavahel rääkides kasutada kõnekeelt, siis avaliku esinemise puhul (ettekanne klassi ees, kõne aktusel jne) tuleks kasutada kirjakeelt. Sõbrale SMS-i või e-kirja kirjutades ning interneti jututubades kasutavad õpilased sageli slängi vm kõnekeelt, kuid lubamatu on see kirjandi, referaadi või uurimistöö puhul. Võimalik on kõnelda kirjakeelt ja kirjutada kõnekeelt, kuid kõike tuleb teha õiges olukorras. Seda selgitab kõige paremini alltoodud tabel. Täitke seda ühiselt (nii et õpilased pakuvad), õpetaja kirjutab tahvlile ja õpilased vihikutesse.

	SUULINE	KIRJALIK
KÕNEKEEL	vestlus sõbraga, eakaaslasega (släng), vanaemaga (murre), vanematega	(e-)kiri sõbrale või eakaaslasele, SMS, jututoad
KIRJAKEEL	ettekanne, kõne, vestlus võõra või ametliku isikuga, raadio ja teleesinemine	kirjand, referaat, uurimistöö, ajaleheartikkel, ametlik (e-)kiri

Õpilastelt võiks küsida, millisesse lahtrisse nad ilukirjanduse paigutaksid. Kas romaan, jutustus, luuletus peaks olema kirjakeelne? Kuni 20. sajandi alguseni oli ilukirjandus valdavalt kirjakeeles, erandiks vaid tegelaste kõne, dialoogid. Siis aga hakkasid kirjanikud üha rohkem kasutama ka kõnekeelt ja praegu on maailmas palju raamatuid, mis on kirjutatud sellises slängis, et neid on peaaegu võimatu tõlkida.

Koduseks ülesandeks jääb lugeda õpikust ptk 1 ja teha töövihikust harjutus 4.

Teises tunnis korratakse õpidialoogi vormis eelmises tunnis räägitut ja kodus õpikust loetut. Paralleelselt täidetakse ka töövihiku harjutus 2. Paar-kolm õpilast loevad ette kodus täidetud töövihikuharjutuse parasiitsõnad.

Edasi võiks õpetaja klassi ette ühe õpilase kutsuda ja paluda tal mingil teemal rääkida. Õpetaja lindistab jutu ja mängib selle siis lause-lauselt klassile ette, et kõik saaksid sõna-sõnalt jutu üles kirjutada (k.a *ee…, noh, et nagu* jm suulisele kõnele omased partiklid). Koos arutletakse, milliseid suulisele keelele iseloomulikke tunnuseid jutust võib leida. Seejärel kirjutavad õpilased jutu ümber kirjakeelsena.

Samasisuline on ka töövihiku ülesanne 3, mille võib teha alternatiivina, kui lindistamisvõimalust pole.

Släng muutub ja vananeb kiiresti, seetõttu on täiesti võimalik, et õpiku harjutuse 5 tekst ei kõla õpilastele enam kuigi tõepäraselt. Selle asemel võiks lasta neil endil kirjutada lühike tekst, kus nad kasutavad kõiki hetkel noorte hulgas käibel olevaid moeväljendeid. Kordamööda loetakse oma tekste ette ja tõlgitakse seejärel kirjakeelde.

Veel võib teha harjutuse, mis on allpool toodud töövihiku 5. ülesande asenduseks (vt Harjutuste vastused).

Tunni lõpus selgitab õpetaja, miks meil siiski on vaja ka normeeritud kirjakeelt. Esile võiks tuua seda, et ühtlustatud kirjakeel tagab parema arusaadavuse. Murded on ju kõik natuke erinevad ja kui ühtset kirjakeelt ei oleks, siis kasutaks igaüks oma murret. Raamatute lugemine ning kõne kuulamine muutuks seetõttu keerukaks. Eriti raske oleks õppekirjandusega, sest iga murde jaoks eraldi õpikut välja anda ei jaksa ükski riik. Tekiks kohe küsimus, et millises murdes siis õpikuid trükkida. Samuti on ühene arusaadavus eriti oluline seaduste jaoks. Kui kirjakeelt ei oleks, siis tekitaksid murdeerinevused palju segadust seaduse tõlgendamisel. Seadus aga peab olema kõigile üheselt arusaadav.

Õpiku harjutuste vastused

3. Milliste leiutiste abil kanda suulist kõnet pika maa taha?

Kõik elektroonilised kommunikatsioonivahendid – telefon, raadio, TV, internet, samuti erinevad heli- ja pildikandjad nagu film, video, CD ja DVD.

4. Kumb on suulise kõne üleskirjutus? Leia 5 erinevust suulise ja kirjaliku teksti vahel!

Viis erinevust suulise ja kirjaliku teksti vahel:

A – suuline tekst

- laused pole täielikud, võivad olla lõpetamata;
- kasutatakse parasiit- ja tühisõnu (*noh, tead, eks, või nii*);
- kasutatakse slängi (*vinged, andsime minna*);
- laused on lühemad ja lihtsamad;
- kasutatakse sõnu, mille tähendust selgitab liigutus (*Ints oli must ainult no nii palju ees*).

B – kirjalik tekst

- laused on täielikud ja lõpetatud;
- väljendus on viimistletud, hoolikas;
- slängi ei kasutata;
- laused on pikemad ja keerulisemad (nt lause *Õhtusel ajal…*);
- tekst on mõistetav ilma „pildita".

5. Vabas omavahelises jutuajamises kasutavad õpilased sageli sõnu ja väljendeid, mis avaliku esinemise puhul ega kirjandisse ei sobi. Leia järgnevast jutust 15 sellist väljendit!

Kõnekeelsed väljendid: *tegelt, jõle mage, minu arust, okei, lahe kutt, veitsa mööda või nii, täitsa nõme, päris vinge, otsad andnud, nigu, sihuke, jama, võind, mata, õps, väänas, tunnika.*

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 2. Täida lüngad.

Kirjaliku ja suulise teksti erinevused: kirjalikus tekstis on laused alati **lõpetatud**, suulises võivad olla ka **lõpetamata**. Rääkides võivad jutu sisse lipsata parasiitsõnad, näiteks **noh, eks ju, on ju, tead, seda et**, nooremad inimesed räägivad sageli **slängi**. Avaliku esinemise korral tuleks siiski kasutada **kirjakeelt**. Kirjalikes töödes (kirjand, referaat, kontrolltöö) tuleb alati kasutada **kirjakeelt**. Suulise eneseväljenduse eelis on see, et sõnadele lisaks võib appi võtta **žestid, näoilme, hääletooni**. Kirjaliku teksti eeliseks on, **et see püsib kaua, saab korduvalt üle lugeda, ulatub kaugele nii ajas kui ruumis.**

Harjutus 5. Järgnevalt on esitatud 6 teksti teemal „Mis juhtus, kui ma suitsetasin". Pane kirja, kas need on suulised, kirjalikud, ametlikud, mitteametlikud jne. Nummerda nad alloleva tabeli alusel. Põhjenda iga jutu juures oma arvamust tema kuuluvuse kohta.

NB! Seda harjutust peatüki autor teha ei soovita, kuna harjutuse tekst on kasvatuslikult küsitav. Ka on selles vanuses ametliku ja poolametliku olukorra eristamisest olulisem teadvustada, millal sobib kasutada kirja- ja millal kõnekeelt, kuna just viimastel aastatel on toimunud suur kirjaliku kõnekeele pealetung.

Selle asemel võiks teha alltoodud harjutuse, mille vastused on järgmised: ajaleheartikkel (4); vanaema jutt (1); SMS (2); referaat (4); teleesinemine (3); kõne (3), entsüklopeedia artikkel (4).

Asendusharjutus. Vali alltoodud loetelust, millistest tekstidest võiksid pärineda järgmised katkendid. Märgi numbriga, mis liiki antud tekst kuulub.

1 – suuline kõnekeel, 2 – kirjalik kõnekeel, 3 – suuline kirjakeel, 4 – kirjalik kirjakeel

Tänane sünnipäevalaps Olav Ehala tõdeb, et tema lapsepõlveunistus – teha filmimuusikat – on täitunud palju kordi. Ta usub, et kui elus midagi väga tahta, küll see siis ühel päeval juhtubki.

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: ajaleheartikkel, liik 4)

Kos sa latseke nüid õhta ilja veel menna tahad? Ei meeldi mulle se ulkumise mood mette üks raas! Omiku vara vaja jälle põllale kardulaid võtma minna, poe parem varakult põhku.

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: vanaema jutt, liik 1)

a kle mle tli meelde et maisa tna tulla, üx asi vaja naq omseks ära teha, sry!

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: SMS, liik 2)

Kameeleon muudab oma värvi vastavalt sellele, mis värvi on tema ümbrus. Selleks pingutab või lõdvestab ta spetsiaalseid keharakke. Peale selle on tal ka teisi hämmastavaid omadusi. Ta suudab varvaste ja saba abil osavalt peenikestel okstel tasakaalu hoida. Tema pikk kleepuv keel võib tema kehapikkuse võrra suust välja paiskuda ja saagi nagu kummipaelaga suhu tõmmata.

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: referaat, liik 4)

Head kuulajad, oleme oma kaamerate ja mikrofonidega tulnud täna siia Raekoja platsi, et kaasa elada selle suve tippsündmusele, … Esialgu on kõik rahulik, rahvas alles koguneb, kuid oleme oma vestluskaaslaseks palunud ühe ürituse organisaatoritest, et uurida, kuidas mõte selline üritus korraldada tekkis ja kas ettevalmistustööd on kulgenud viperusteta.

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: teleesinemine, liik 3)

Lugupeetud õpetajad, austatud lapsevanemad, armsad klassikaaslased! Mind paluti kõneleda siin, põhikooli lõpuaktusel, kogu klassi nimel. Kuid ma otsustasin, et saan täna kõneleda vaid iseenda nimel.

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: kõne, liik 3)

Kunstiteraapia, kunstiteoste ja kunstiloomingu kasutamine inimese psüühiliste ja somaatiliste protsesside ning nende kaudu tervisliku seisundi diagnoosimiseks ja mõjutamiseks, psühhoteraapia vorme. Rakend. nt. joonistamist, maalimist, meisterdamist, tantsu, mängu, muusikapalu ja rmt-te lugemist.

Tekst: ..... Liik .....

(Vastus: teatmeteose artikkel, liik 4)

2. Õigekiri

Peatüki materjal on esitatud kordamiseks ja sellele pühendatav aeg sõltub eeskätt klassi tasemest. Kui õpetaja tunneb, et enamikul õpilastest ei ole täheortograafiaga probleeme, siis võib käsitlemata jätta alapeatükid *Hääliku pikkuse märkimine kirjas, Sulghääliku pikkuse märkimine, Kaashäälikuühendi märkimise erandid ja i ning j õigekiri*, ning nendele vastavad töövihikuharjutused 8, 9 ja 10, mis eeldavad õpikumaterjali tundmist.

Hoolimata klassi tasemest, võiks lühidalt üle korrata häälikute liigid ja teha nende kohta harjutused töövihikust. Samuti tasub hoolimata klassi tasemest korrata veaohtlikke sõnu ja võõrsõnu. Piirduma ei pea vaid nendega, mis on esitatud vastavas alapeatükis, ka sõnastikus on palju võõrsõnu, mille õigekeelsus, aga samuti tähendus võib õpilastele probleeme tekitada.

Õpiku autorid soovitavad sõnavara arendamiseks teha pidevat tööd õpiku taga oleva sõnastikuga, milles leiduvatele võõrsõnadele võib õpetaja vajaduse korral ajalehtedest lisa otsida. Selleks võib koostada näiteks sõnakaarte, mille ühel pool on sõna kuju, teisel pool tähendus. Sõnakaartide abiga saavad õpilased kontrollida iseennast või pinginaabrit, pakist saab omandatud sõnu kergesti eraldada ja uusi lisada. Täiesti mõeldav on kord nädalas teha töid, kus õpilastel tuleb anda sõna definitsioon või definitsiooni põhjal kirjutada sõna (kergem kontrollida) või hoopis lünki täita (kergem õpilasele). **Õpetajal ei maksaks karta sõnavaraarendamise tõttu ülejäänud teemadega ajahätta sattumist, sest üldiselt on õpetajate kogemus selle õpikuga näidanud, et pigem kipub aega üle jääma.**

Et tegu on kordava peatükiga, siis ei ole selles harjutusülesandeid. Seevastu on töövihikus piisavalt erineva raskuse ja suunitlusega harjutusi.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 6. Täida lüngad.

Eesti keeles on **9** täishäälikut. Need on **a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü**. Kõik häälikud, mis ei ole täishäälikud, on **kaashäälikud**. Kaashäälikute hulgas eristuvad omaette rühmana **sulghäälikud**, sellesse rühma kuuluvad k (g), p (b), ja t (d). Helilised häälikud on kõik **täishäälikud** ja lisaks veel järgmised kaashäälikud: **j, l, m, n, r, v**. Helitud häälikud on kõik **sulghäälikud** ja lisaks veel **s (z), h, f, š (ž)**. Sulghäälikuid kutsutakse sellepärast nii, et **nende häältamiseks moodustatakse suukoopasse õhu väljumisteele sulg**.

Harjutus 7. Loe läbi järgnev luuletus. Nüüd kirjuta luuletusest välja need read, mis algavad ja lõpevad helilise häälikuga.

1) **Nõnda hea on mõelda siis, et seal kuskil rannaliiv**.

2) **Nii hea, nii hea on mõelda siis, et seal kuskil rannaliiv**.

3) **Akna taga õhtu eel valgus aknast paistab veel**.

1. rea helitud häälikud on **d, h, d, s, s, t, s, k, s, k**, helilised häälikud on **n, õ, n, a, e, a, o, n, m, õ, e, l, a, i, i, e, e, a, l, u, i, l, r, a, n, n, a, l, i, i, v,** reas on **31** helilist häälikut ja **10** helitut häälikut.

2. rea helitud häälikud on **h, h, d, s, s, t, s, k, s, k,** rea helilised häälikud on **n, i, i, e, a, n, i, i, e, a, o, n, m, õ, e, l, a, i, i, e, e, a, l, u, i, l, r, a, n, n, a, l, i, i, v**, reas on **35** helilist häälikut ja **10** helitut häälikut.

3. rea helitud häälikud on **k, t, g, h, t, g, s, k, s, t, p, s, t, b**, rea helilised häälikud on **a, n, a, a, a, õ, u, e, e, l, v, a, l, u, a, n, a, a, i, a, v, e, e, l, r, e, a** on **27** helilist häälikut ja **14** helitut häälikut.

Harjutus 8. Kirjuta tühjadele ridadele sinna sobivad sõnad.

Üks võimalus oleks järgmine: tuba, tapa, tappa / rada, ratas, rattad / mõdu, mõte, mõtted / lagi, laki, lakka / tigu, tiku, tikke.

Harjutus 9. Alltoodud sõnades on eksitud sulghääliku pikkuse märkimisega. Kirjuta iga sõna õigesti selle reegli alla, mille vastu see sõna eksib. Iga reegli kohta tuleb ühepalju sõnu.

1) purkide, võtsin, parti, hüplevad

2) haukuma, luupi, loiku, vaatide

3) hakkima, seppadele, kott, pattudest

4) tatar, lollitaja, valimata, lennata

5) mahtuma, matsid, paksuke, matk

6) andsite, raudtee, raudselt, leidsin

7) piiskopki, kordki, lapski, lehmgi

Harjutus 10. Sõnasta reegel, miks sõna *vits* lõpeb ühe *s*-ga, aga sõnad *marss, seanss, simss* ja *valss* lõpevad kahe *s*-ga.

Reegel: *l, m, n, r,* järel kirjutatakse pikk *s* kahe tähega.

Harjutus 11. Kirjuta lünka sobiv sõna sobivas käändes. Vali sõna teksti lõpus olevast loetelust. Järgi *ss* õigekirja.

Tööl maksti **avanssi** ning otsustasin minna kinno filmi „Ilusaim notsu" viimast **seanssi** vaatama. Jõin kinos **morssi** ning sõin **kirsse hirsi**pudruga. Filmis toi-mus Ilusaima Notsu **konkurss**. Iga osaleja luges kauneid **värsse** ja pakkus oma **märsist** hõrgutisi. Kahjuks oli minu lemmiku **kärsal** kärnad ning tänu sellele väga väiksed **šansid** võita. Filmi lõpus alustas orkester **marsi** mängimist, minu **pulss** hakkas tukslema ja ma astusin tormilise **aplausi** saatel **valssi** tantsides uksest välja ning võtsin **kursi** kodu poole.

Harjutus 12. Paranda kõik vead. Pöörа tähelepanu *i* ja *j* õigekirjale. Vajadusel kontrolli õigekeelsussõnaraamatust.

Kord aastas marsib jõuk **postiljone** riigipiirile. Nad tahavad oma silmaga näha, kus lõpeb riigi **territoorium**. Ei loe **ojja** libastumine. **Ekskurssioonile** võetakse kaasa sajad **saiad** ja **termostes** jäävett. **Süüakse** ja juuakse. **Marssijate** ridade **dekoratsiooniks** on **liiliad**. See ei ole **traditsioon**, see on **komöödia**. Kes kuulja, see kuulaku, kes **nägija**, see nähku.

Harjutus 13. Igas tulbas on üks sõna kirjutatud valesti. Tõmba see maha ja kirjuta tulba lõppu õigesti.

~~maijale~~ maiale, ~~saija~~ saia, ~~maija~~ maia, ~~vaijad~~ vaiad

Harjutus 14. Kirjuta sõnade taha nende tähendused.

Tähendused ei pea kordama täpselt sõnaraamatu definitsiooni, piisab kui on õige üldettekujutus sõna tähendusest.

Harjutus 15. Kirjuta järgnevale reale, millisel juhul kirjutatakse *f* ja *š* kahe tähega. Seejärel täida lüngad õige sõnavormiga.

Reegel: *f* ja *š* kirjutatakse kahe tähega samadel tingimustel kui *k, p, t*: lühikese täishääliku järel, kui neile langeb sõna rõhk.

see golf – seda golfi; see fotograaf – seda fotograafi

see seif – seda seifi; see almanahh – seda almanahhi

see tušš – seda tušši; see geograafia – seda geograafiat

see borš – seda borši; see telegraaf – seda telegraafi

see dušš – seda dušši; see monarh – seda monarhi

Harjutus 16. Kirjuta lünka eelmisest harjutusest sobiv sõna.

Lugesin kooli **almanahhist** oma pinginaabri õudusjuttu. Selles jutus kirjeldati Pealuumaa kuningriigi **monarhi**, kes armastas pealuudega **golfi** mängida. Trooni taga **seifis** hoidis ta oma tähtsaid pabereid. Seal olid ka päevapildid tema perekonnast, kui nad koos laua ümber **borši** sõid. Need pildid olid tehtud elukutselise **fotograafi** poolt, kes kogemata tema kuningriiki sattus. Kui fotograaf pärast tööd **duši** alla läks, laskis **monarh** ta alatult mõrvata. Pärast teatas **telegraafi** teel kogu maailmale, et ei maksa tulla teda **borši** söömise või **golfi** mängimise ajal segama.

Harjutus 17. Meenuta kaashäälikuühendi reeglit ning kriipsuta sulgudes vale variant maha.

Ägedas ta**p**luses kao**t**as sii**nn**e kunstni**kk**ond. Aten**t**aat meelitas kohale uudishimuli**kk**e li**n**lasi. Heledates ki**t**lites va**p**rad müü**j**ad ta**p**sid var**g**si kär**b**seid. Itaa**ll**ased jutustasid anek**d**ootli**kk**u lugu ja nurgas seisis ke**p**jate jalgadega tabure**t**. Eh**kk**i merel mä**s**lesid lained, ei muutnud laev kur**ss**i. Le**p**likud sõbrad vee**t**sid aega moo**d**sas pi**k**likus kes**kk**oolis. Tüütud lapsed jõu**d**sid pea**t**selt **h**arukor**d**selt um**b**sesse ruumi. Sii**nn**e elani**kk**ond – portuga**ll**ased ja ta**ll**inlased – käib jal**g**si. Sõit**k**e ometi edasi ja ärge and**k**e alla! Nüü**d**sel ajal mängitakse hoo**g**sat mar**ss**i.

Harjutus 18. Kirjuta võõrsõnadest kubisevad laused ümber eesti oma sõnadega. Abi saad „Võõrsõnade leksikonist".

Agar **linalakk asjatundja** istus **kontoris** ja joonistas **naljapilte**. **Asutuse ülemus** astus sisse ja süüdistas teda **oma (eri) ülesande** täitmata jätmises. **Asjatundja** selgitas, et selle**s ajavahemikus** ongi tema **ülesanne töökaaslasi naljapiltidega** lõbustada, sest lõbusas **rühmas muutub töötegemine tõhusamaks**.

Harjutus 19. Lahenda ristsõna võõrsõnade peale. Sõnade algustähtedest moodustub lahenduseks oleva lause lõpp.

H	**O**	M	**O**	N	Ü	Ü	M			
A	R	G	U	M	E	N	T			
R	E	A	A	L	N	E				
I	N	F	**O**							
T	R	A	D	I	T	S	I	**O**	**O**	N
U	F	**O**	L	**O**	**O**	G				
S	I	T	U	A	T	S	I	**O**	**O**	N
E	K	S	P	E	R	T				
T	E	R	R	I	T	**O**	**O**	R	I	U	M
U	N	I	V	E	R	S	U	M		
N	A	T	U	R	A	A	L	N	E	
N	E	G	A	T	I	I	V	N	E	
U	N	I	V	E	R	S	A	A	L	N	E
S	Ü	N	**O**	N	Ü	Ü	M			

Harjutus 20. Jaga allolevad võõrsõnad tunnuste järgi õigetesse lahtritesse. Mõned sõnad võib paigutada nii ühte kui teise kohta.

Võõrhäälikud f, š, z, ž	G, b, d sõna alguses	Pikk täishäälik järgsilbis	O, ü, ä, ö järgsilbis
dušš	buldog	limonaad	buldog
faasan	direktor	paradiis	alkohol
forell	dušš	periood	kino
garaaž	garaaž	geminaat	miljonär
šašlõkk	geminaat	garaaž	šaslõkk

Harjutus 21. Tõmba maha üks sõna, mis ei sobi ritta, ning leia ülejäänute ühine nimetaja. Harjutuse lõppu kirjuta mahatõmmatud sõnad koos tähendustega.

elukutsed ~~kleptomaan~~ (varastamishaige)

kangad ~~bürokraat~~ (kitsarinnaline ametnik)

lilled ~~berber~~ (berberi rahvuse esindaja)

söögid ~~šampus~~ (vahuvein)

haigused ~~tselluloos~~ (paberitootmise tooraine)

juuksetoonid ~~šarlatan~~ (asjatundjana esinev võhik)

koeratõud ~~buldooser~~ (teatud traktor)

Harjutus 22. Alltoodud võõrsõnades on tähtede järjekord segi aetud. Taasta õige järjekord (tähendus on sulgudes antud).

analüüsima, situatsioon, žest, kritiseerima, karakter, psüühika, karikatuur, meedia, konflikt, fakt

Harjutus 23. Järgnevalt on esitatud ühe kirjaoskamatu inimese monoloog. Paranda kõik vead. Mõnes sõnas on neid mitu. Kahtluse korral kontrolli õigekeelsussõnaraamatust.

Üks **hulgus hulkus ulgumerel** ja **ulgus**: „Mind tabas **materiaalne tragöödia** – **pankrot**. Varem oli mul kodus **bassein** ja **karussell**, **arhitekt** oli **disaininud efektse oranži garaaži**, lisaks sellele olin **šašlõkiklubi president**. **Andsin** iga päev **intervjuusid**, minu pilt **illustreeris** **entsüklopeediaid**. Sõin päevast päeva **forelli**, **šnitslit**, **apelsine** ja **mandariine**, jõin **kisselli**. Siis aga avastati, et ma ei oska **grammatikat**, leiti, et ma olen **defektiga** ja minust tehti **absoluutne** null. Nüüd räägitakse minust **anekdoote** ja tehakse karikatuure, **irvitatakse** minu üle. Minu **baleriinist** abikaasa viskas mu **sõnnikuhunnikusse** ja läks ühele **alkohoolikust režissöörile** naiseks. Mina aga nuuskan **nüüd varrukasse** ja **arutan**, mida oma eluga peale **hakata**. **Totaalne košmaar** ja **absurd**."

3. Kuidas küsida ja anda juhtnööre

Peatükk arendab eelkõige suulist väljendusoskust. Juhtnööride andmine tundub pealtnäha kerge ülesandena, kuid nõuab tegelikult korrastatud mõtlemist, olulise ja ebaolulise eristamist ja loogikat – kõiki neid omadusi on hiljem vaja ka pikemate ja keerulisemate tekstide loomisel.

Kindlasti tuleks selle teema käsitlemisel ära kasutada kõik võimalused pakkuda õpilastele tavapärasest õppetööst vaheldusrikkamat tegevust. Peatükk annab mänguruumi emakeelealaste teadmiste praktilise eluga sidumiseks.

Teema käsitluse tase ja aeg sõltub suurel määral klassi üldise suhtluskultuuri tasemest. Kui klassis on palju probleemsetest kodudest lapsi, kelle puhul kool peab tasa tegema seda, mis perekonnas tegemata jäetud, tuleks ka viisakat pöördumist põhjalikult treenida. Kõrge suhtluskultuuri ja hea väljendusoskusega klassi puhul võiks põhirõhu asetada sisulistele ja huvipakkuvatele ülesannetele (esmaabi andmine jne). Aega kulub teema läbimiseks 1 tund pluss 0,5–1,5 tundi praktiliseks tööks, milleks käesolevas raamatus on pakutud mitu erineva ajamahuga võimalust ja mille eest kõik õpilased peaksid saama ka hinde.

Üks võimalik viis teema käsitlemiseks: õpetaja jagab kõigile A4 formaadis paberilehed ja alustab juhtnööride andmist. Keegi midagi ei küsi ja teise pealt ei vaata (see harjutus on ka töövihikus, aga paremini sobib see just õpetajapoolseks sissejuhatuseks).

1. Murdke paber pooleks.
2. Rebige ära vasak ülemine nurk.
3. Murdke paber veelkord pooleks.
4. Rebige ära vasak ülemine nurk.
5. Murdke paber veelkord pooleks.
6. Rebige ära vasak ülemine nurk.
7. Voltige paber lahti.

Nüüd võrreldakse pabereid omavahel. Tõenäoliselt on need erineva mustriga. Järgneb lühike arutelu, miks need ei tulnud kõigil ühesugused (puudusid juhtnöörid, kuidas paber ette võtta). Õpetaja võib ka öelda, et see on tegelikult tore, et on erinevad variandid – see näitab, et inimesed mõtlevad erinevalt.

Seejärel kirjeldab õpetaja kujutluslikku situatsiooni: „Teie klass on ekskursioonil ühes Eesti linnas. Koos külastatakse veeparki. Veepargist väljudes avastad sa, et kõik on kuhugi kadunud, oled täiesti üksi võõras linnas. Sa pole selles linnas kunagi varem käinud, sul pole seal ühtki tuttavat. Ainus, mida sa tead, on see, et tunni aja pärast väljub teie buss teatriesiselt parkimisplatsilt. Mida sa teed?"

Õpetaja laseb paaril õpilasel öelda, mida nad teeksid. Välja peaks tulema mõte, et tuleb pöörduda mõne mööduja poole ja küsida teed. Kuidas seda teha? Kolm õpilast tuleb järgemööda klassi ette ja pöördub õpetaja kui „mööduja" poole (öeldud pöördumist korrata ei tohi). Arutletakse, milline on viisakas pöördumine.

Õpilased loevad õpikust läbi näpunäited (lk 21–22), mida teeküsimisel silmas pida-da. Seejärel palub õpetaja kõigil silmad sulgeda ja hakkab teed juhatama. Õpila-sed püüavad vaimusilmas juhatatud teed mööda liikuda. Liikumine võib toimuda koolimajas sees või väljas, kuid konkreetseid kohti (direktori kabinet, keemiaklass, postkontor, kauplus) ei tohiks mainida. Muus osas peaks õpetaja järgima kõiki õpikus antud näpunäiteid. Teekonna võib teha keerulisemaks kui antud sihtpunkti jõudmiseks tegelikult vaja. Lõpuks ütleb õpetaja: „Kohal!" Õpilased räägivad, kuhu nad välja jõudsid.

Seejärel loetakse õpikust või räägib õpetaja, mida juhtnööre andes silmas pidada. Klassi ette tuleb kaks õpilast. Üks kirjeldab teisele, kuidas minna mingisse talle teadaolevasse kohta, kus teine õpilane pole käinud (näiteks esimese õpilase vanaema vm sugulaste juurde, huvialakooli, sõbra juurde jne). Õpetaja juhib vajadusel tähelepanu sellele, et juhatus oleks loogiline, täpne ja hästi järgitav, kasutataks sõnu *kõigepealt, seejärel, lõpuks* jne. Teine õpilane püüab meelde jätta ja kordab seejärel kirjeldust. Selle asemel võib lasta ka teha pinginaabritel kohapeal õpikust harjutuse 7.

Seejärel kutsub õpetaja kellegi klassi ette ja annab talle joonisega kaardi. Õpilane ei tohi kaarti klassile näidata, vaid peab andma juhtnööre, mille järgi teised oma vihikutesse samasugust kujundit püüavad joonistada. Kui töö valmis, näitab õpilane klassile joonist ja klassikaaslased talle enda omi. Võrreldakse, kas kujundid tulid samasugused, arutletakse, kas juhtnöörid olid selged või mida oleks võinud teisiti seletada. Selliseid kaarte võiks õpetajal olla vähemalt 5, sest tavaliselt see ülesanne õpilastele meeldib ja paljud tahavad proovida.

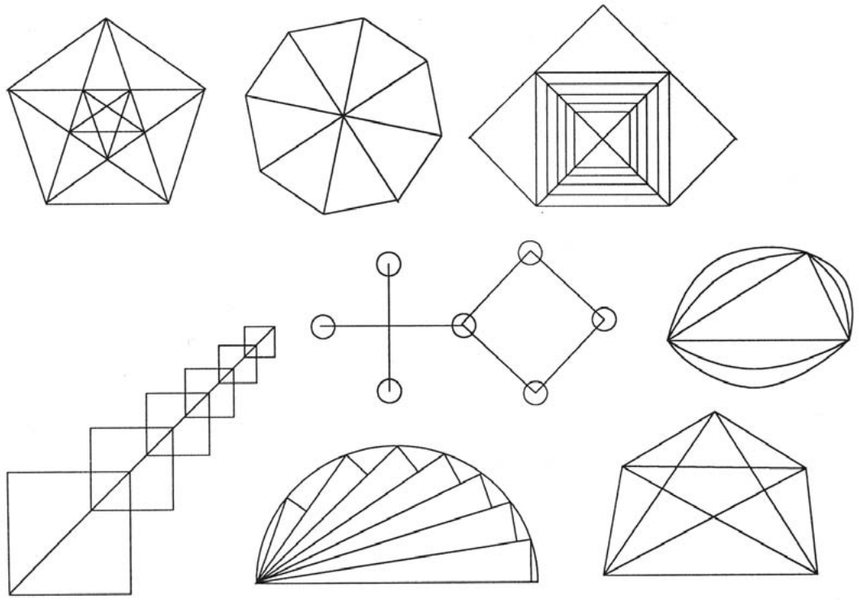

Valik kujundeid, mida võib kasutada.

Kodune ülesanne ja teise tunni sisu sõltub õpetaja valikust, võib-olla ka klassi võimekusest ja töövalmidusest. Kergem on teha õpikus ja töövihikus pakutud ülesandeid (õpikust H 9; TV 24, 26), kuid vähegi kaasatuleva klassi puhul võiks järgmises tunnis anda võimalikult paljudele õpilastele ülesande teistele midagi õpetada (õpiku harjutuses 10 on mõned ideed). Teretulnud oleksid ka näitvahendid jm atribuudid, mis etteastet elavdavad – söögitegemisel toiduained, esmaabi puhul lahas, side jne.

Võib-olla kõige huvitavam võimalus on lahendada ülesanne rühmatöödena (rühma suurus 2–4 inimest). Siis saaks välja pakkuda kasulikke teemasid – näiteks uppuja päästmine, tulekahju kustutamine, esmaabi luumurru või tulekahju korral. Tunni võib läbi viia konkursi vormis ja anda välja preemiad (õpilased võivad ise hinnata), näiteks:

- kõige kasulikuma õpetuse eest;
- kõige huvitavama/atraktiivsema esitluse eest;
- kõige selgemate juhtnööride andmise eest;
- kõige põhjalikuma ettevalmistustöö eest;
- kõige parema näitlikustamise eest jne.

Rühmatööde puhul peab esimese tunni lõpus jätma 5 minutit aega teemade valimiseks ja rühmade komplekteerimiseks. Teemad võiks õpetaja välja pakkuda, et valik oleks kasulik, mitmekesine ja võimaldaks huvitavaid lahendusi, kuid soovi korral võivad õpilased ka muu teema võtta. Näiteks:

1. Kuidas tulekahju korral tegutseda.
2. Esmaabi andmine (õpilased valivad, mille korral).
3. Kiirelt ja maitsvalt söönuks.
4. Mida teha, kui oled metsa ära eksinud.
5. Kuidas teha mustkunsti.
6. Kuidas ise valmistada … .
7. Uppuja päästmine ja esmaabi.
8. Kuidas korraldada huvitav klassiõhtu.
9. Kuidas leida internetist materjali sind huvitava teema kohta.

Õpiku harjutuste vastused

8. Allpool on antud kahe inimese juhtnööri toa värvimiseks. Kumma kirjelduse järgi on parem tegutseda?

Parempoolsete juhtnööride järgi on parem tegutseda, kuna need on loogilises järjekorras.

11. Mis on järgnevate juhtnööride viga?

Need juhtnöörid on ebatäpsed.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 24. All on toodud pajupilli valmistamise juhend. Nummerda lõigud nii, et järjekord oleks õige.

Lõikude numbrid: 3, 2, 1.

Harjutus 25. See ülesanne on mõeldud kõigile õpilastele klassis korraga tegemiseks. Küsimusi esitada ega teiste pealt vaadata ei tohi!

See harjutus on tunduvalt efektsem, kui seda teha eespool kirjeldatud moel – nii et õpetaja annab käsklusi. Kõigil ei tule tõenäoliselt ühesugused lumehelbekesed, kuna juhtnöörid on ebatäpsed – puudub suunis, mispidi paberit käes hoida.

Harjutus 27. Siin on juhtnööride asemel toodud ainult vajaminevad asjad. Leia iga loetelu puhul, mis juhendiga võiks olla tegemist, seejärel vali üks loetelu ja koosta sellest lähtudes juhend.

Vastus: koristamine, remonditööd, pannkookide küpsetamine, jõuluvana mängimine, matkamine, lumememme tegemine.

4. Sõnaliigid. Käändsõnade jagunemine

Peatükil on **kaks eesmärki**. Esiteks, selgitada käändsõnade, pöördsõnade ning muutumatute sõnade erinevusi ja anda praktilised juhtnöörid nende eristamiseks. Teiseks, selgitada käändsõnade eri liike ja nende ülesandeid lauses. Harjutused kinnistavad mõisteid ja õpetavad sõnaliike ära tundma (töövihikuharjutused) ning eri sõnaliikide abil oma teksti iseloomu muutma (õpiku harjutused).

Üldiselt on neljanda peatüki materjal üsna mahukas ja sellele võiks pühendada **3–4 õppetundi**: esimene tund oleks pühendatud kolmele suurele sõnaliigile ja käändsõna liikidele, teine tund nimi- ja omadussõnadele, kolmas tund arv- ja asesõnadele. Neljas tund jääks vajadusel kordamiseks ja kontrolliks.

Esimene tund juhatab teema sisse ja seletab põhimõisteid. Huvi äratamiseks võiks tunni algusest 4–5 minutit pühendada sõnade ja ehitusmaterjalide analoogiale, lasta õpilastel endal arvata, millise ehitusmaterjali moodi on näiteks *ja, ning, sest, aga*, mida meenutavad *kindlasti, vaieldamatult, kahtlemata*. Õiget vastust siin ei ole, tegu on siiski vaid fantaasiamänguga.

Seejärel tuleks seletada või õppedialoogi kaudu avada põhimõisted (käändsõna, pöördsõna, muutumatu sõna, nimisõna, omadussõna, arvsõna, asesõna). Materjali seletamise käigus peaks järkjärgult tahvlile (ja paralleelselt õpilaste vihikusse) tekkima õpikus lk 32 toodud sõnaliikide skeem. Iga mõiste seletamiseks tuleks arvestada keskmiselt 3 minutit. Pärast esimest kolme ülesannet võiks lahendada õpiku harjutuse 12 – eelistatult suuliselt, et nõrgemad saaksid tuge. Ülesande lahendamiseks võiks varuda kuni 10 minutit, vajadusel võib selle pooleli jätta. Seejärel võiks avada käändsõnaliikide põhimõisted. Seletuste järel võiks suuliselt sooritada õpiku harjutuse 13. Selle sooritamiseks peaks jätma 6–7 minutit. Koduseks tööks võiks anda töövihiku harjutused 28 ja 29. Töövihiku harjutuses 29 nõutud näited leiab õpiku harjutustest 12 ja 13.

Teine tund võiks alata kogu eelmise tunni materjali, eriti aga käändsõnaliikide kordamisega (ja kodutöö kontrolliga). Seejärel võiks teha ja kontrollida töövihiku harjutuse nr 30, siis võiks nimisõnade ja omadussõnade iseärasustele pühendada kummalegi umbes 10 minutit, selle aja sees tuleks teha õpiku harjutused 14 ja 16. Seejärel võiks pühendada umbes 10 minutit töövihiku harjutustele 31 ja 33. Õpiku harjutused 15 ja 17 võiksid jääda kirjalikult koduseks ülesandeks.

Kolmas tund võiks ülesehituselt ja ajajaotuselt olla sarnane teise tunniga. Arvsõnade käsitluse juures võiks suuliselt teha õpikust harjutuse 18 ja töövihikust kirjalikult harjutuse 34. Asesõnade käsitluse juures võiks teha alguses suuliselt harjutuse 20 õpikust ja seejärel harjutuse 37 töövihikust. Koduseks ülesandeks sobib hästi õpiku harjutus 21.

Neljanda tunni võib pühendada täielikult kordamisele koos harjutuste sooritamisega. Hea on alustada töövihiku harjutusega 39, seejärel võiks samast teha harjutuse 35. Lõbusat omaloomingut pakub ilmselt harjutus 23 õpikust. Kui aega jääb üle, võib lasta aja peale töövihiku harjutusest 32 omadussõnu otsida. Kes leiab enim, on võitnud.

Õpiku harjutuste vastused

12. Liigita järgnevas tekstis kõik sõnad käändsõnadeks, pöördsõnadeks ja muu-tumatuteks sõnadeks.

Käändsõnad	Pöördsõnad	Muutumatud sõnad
Alma, isal, lips, piimaklaasi, ta, tütar, ennast, vahvellokid, hõbedane, huulepulk, kitsas, must, seelik, vanatädi, valged, kõrge, säärega, paeladega, saapad, sa, ta, seitsmendasse, klassi, aktus, poole, tunni	läks, nägi, oli, sättinud, minna, kavatsed, küsis, on	kui, kuidas, ära, ja, kuhu, nimoodi, kohkunult, loomulikult, ju, pärast

13. Leia järgnevast loost kõik käändsõnad ja määra, kas tegu on nimisõna, omadussõna, arvsõna või asesõnaga.

Nimisõnad	Omadussõnad	Arvsõnad	Asesõnad
ema, voodile, ülikonna, vesti, särgi, **mummudega**, kikilipsu, Joosep, klassi, tunni, aktus,	uue, veinipunase, triibulise, valge,	seitsmendasse, **poole**	ma, **kuhu**

Harjutuses 13 on kriitilised sõnad poolpaksus trükis. ***Mummudega*** on kindlasti nimisõna, sest kuigi ta väljendab kikilipsu omadust, on tegusõna *mumm* mitmuse kaasaütlevaga. Siiski ei maksaks väga suurt numbrit teha, kui õpilased valesti liigitavad, sest see on rohkem lingvistiline probleem. Sisuliselt väljendab sõna mummudega ju omadust. Samuti võib tekkida küsimus, kas ***pool*** on arvsõna. Arvsõnu saab numbriga väljendada ja nii on ka sõnaga pool, seega pool on arvsõna. Vahest kutsutakse sedalaadi sõnu ka hulgasõnadeks, kuid 7. klassi õpilast pole sellise täpse vahetegemisega mõtet vaevata. Samuti on sõna ***kuhu*** veidi nagu käändsõna, sest on ju ka vormid *kus* ja *kust*. Selle loogika järgi võib keegi ta asesõnade alla liigitada. Võib öelda, et see on erandlik asesõna, sest tal on vaid osa vorme. Rohkem sobiks ta siiski muutumatuks sõnaks.

Harjutused 14. ja 15.
Need on loomingulised harjutused, näidisvastusel ei ole eriti mõtet. Harjutuse 15 puhul tuleks positiivselt esile tõsta neid õpilasi, kes vaevusid jutukest värvikamaks kirjutama. Tegu on harjutusega, mida võiks lasta soovijatel ette lugeda. Tulemus pakub ilmselt klassikaaslastele huvi.

Harjutus 16.
Võiks jätta tunni lõpuossa, kui pead on õppimisest väsinud ja vajatakse vaheldust. Et harjutusel puudub konkreetne lõpp, siis võib lõpetamise jätta ka vahetunnikella hooleks.

Harjutus 17.
Selliste sõnade ammendavat loendit on kõige kergem leida keeleveebist (ee.www.ee) õigekeelsussõnaraamatu komplekspäringu abil (sõnaliigi lahtris tuleks valida *Subst* ja *Adj*). ÕS 76 andmeil on selliseid sõnu 504, mõned huvitavamad näited: *blond, alluv, mats, paha* jne.

*Harjutus 18. Millised järgnevatest arvsõnadest on põhiarvsõnad, millised järgarvsõnad (**põhiarvsõnad** on poolpaksus trükis)?*

Kahekümne seitsmes korter, üheksas klass, **kuusteist** kilo raske, saja esimene

päev, **kolmkümmend tuhat** põgenikku, **kaheksa** jaapanlannat, kolmekümne teine korrus, **kümme** väikest neegripoissi, **sada tuhat** pealtvaatajat, kaheteistkümnes lehekülg.

Harjutus 19. Kirjuta arvsõna numbriga.
Vastus: 5274. koht, 10 021 kilo, 14 minutit, 12. kuu, 6 muna, 0,5 liitrit, 7. klass, 17 lehekülge, 1. armastus, viimane tund.

Harjutused 20.–21.
On loomingulised, seetõttu ei ole siin näidislahendit.

Harjutused 22. ja 23.
Nende eesmärk on näidata, et iga tekstiliigi jaoks on olemas kõige sobilikum vorm – juhtnööride juures on oluline selgus ja arusaadavus, seetõttu muudavad liigsed omadussõnad ja ebamäärased hulgasõnad juhtnööride järgimise keerukamaks.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutused 28 ja 29 ei vaja näidislahendust.

Harjutus 30. Siin on sõnad - keele ehitusmaterjal (N – nimisõna, A – arvsõna, O – omadussõna, AS – asesõna, P – pöördsõna, M – muutumatu sõna). Vali õigest tulbast lahtritesse sõnad nii, et neist saaks tekst. Mis liiki on see tekst?

Vastus: ÜKS KUNINGAS OLI KORD
MAATA JA KROONI EI OLNUD
TAL. NII ELAS SEE TARK
MEES SUURE TAEVA ALL.
Tegu on muinasjutu või luuletusega.

Harjutus 31. Tõmba nimisõnadele alla sirgjoon ja omadussõnadele laineline joon (siin poolpaksult).

Noor printsess istus nurgas ja mossitas. Jalutajad lonkisid mööda **looklevat** teed. Ma ei saanudki aru, kes oli filmis **hea**, kes **paha**. Poiss luuras ukse juures. **Kevadine** ilm on väga **salalik**. **Hägusel** fotol seisab **määrdunud** pluusis poiss patsidega tüdruku kõrval. Viiendas vagunis istusid vanamees, **päevitunud** nooruk ning **haigutav** kontrolör. **Nähtamatu** mees võis teha, mida tahtis, keegi ei saanud temast kinni haarata ja teda peatada. Bakterid on **paljale** silmale **nähtamatud**. **Ideaalses** maailmas aitab riik inimesi. Kannatajaid aidates saavutatakse **hingeline** tasakaal.

NB! Probleeme võivad selles harjutuses tekitada kesksõnad, mida on kasutatud täiendina (*looklev tee, päevitunud nooruk* jt). Vormiliselt on need tegusõna vormid, kuid lauses täidavad nad omadussõna ülesannet, väljendavad omadust. Seetõttu on igati põhjendatud nende märkimine omadussõnadeks.

Harjutus 32. Kirjuta täherägastikust välja võimalikult palju omadussõnu (16).

Vastus: *kaval, võrdne, vaga, karvane, õel, kollane, hall, hallane, nõrk, õrn, vale, agar, valev, erinev, elav, eelmine*.

Harjutus 34. Tõmba arvsõnadele joon alla ja märgi nende kohale, kas tegu on põhiarvsõnaga (PA– siin poolpaksult) või järgarvsõnaga (JA– siin allajoondus).

Vene kosmonaut Juri Gagarin oli esimene inimene, kes kosmoses käis, aga teine elusolend – enne teda oli sinna saadetud koeri. Planeet Maa on umbes **kuus miljardit** aastat vana. Elu tekkis Maal ligikaudu **neli tuhat kuussada miljonit** aastat tagasi. Algul kerkis merest välja **üks** hiigelkontinent, mis hiljem lagunes **viieks** mandriks. Kilukarbis oli **kaksteist** kilu, kes kõik ühel neljapäeval ära söödi. **Kaks** teist kilu, kes kalameeste võrku polnud jäänud, ujusid meres rõõmsalt edasi.

Harjutus 35. Kirjuta käändsõnad tekstist õigesse ritta.

Nimisõnad (14): *lehm, lauda, aknast, hoovis, kass, kana, kanad, kõuts, kodulinde, katusele, kana, kuuri, katusele, lehm, kaagutajalt, Miisu, vastus, lugu, lehm*.

Omadussõnad (6): *kirju, kollane, napakad, poolkurt, rumalaid, kõrgele, uudishimulik, imelik.*

Arvsõnad (2): *kakskümmend, kolmas, ühelt.*

Asesõnad (4): *sellest, nad, ise, mis, meid*.

Tegelikult on range analüüsiga võttes sõnu rohkem kui enesekontrolliks antud. Lahknevus tuleb sellest, et autorid ei eelda 7. klassi õpilaselt detailset sõnaliigianalüüsi. Kui tugevamad õpilased suudavad õigesti leida rohkem sõnu, kui sulgudes märgitud, siis tuleb neid tunnustada.

Harjutus 36. Leia järgnevast loost kõik käändsõnad ja kirjuta nende kohale, kas tegu on nimisõna (N– poolpaks kiri), omadussõna (O– allajoonitud), arvsõna (A– kaldkiri) või asesõnaga (AS– allajoonitud kaldkiri). Millist sõnaliiki esineb teistest palju rohkem? Vastus: *nimisõnu*.

Sellel nähtusel on nii suur **energia**, et *ta* võib **auto orbiidile** paisata või *sada* **tonni jääd** sulatada. *Tema temperatuuri* **mõõtmiseks** läheks vaja *viiekümne tuhande* **kraadini** (**päikese pinna temperatuurist** *mitu* **korda** kuumem!) ulatuva **skaalaga termomeetrit**. Üsna sageli tekitab *ta* **auke lennukite keresse**, laseb **tükkideks tammepuid**, paiskab **jalast inimeste kingi** ja **sokke**. *Mis see* on? (**VÄLK**)

Harjutus 37. Vali harjutuse lõpust lünka sobiv nimi-, omadus-, arv- või asesõna. Pane sõna õigesse käändesse.

Kassid ei tunne **magusat** maitset. Vihmaussidel ei ole **silmi** ega **kõrvu**, aga on **viis** südant. Kaelkirjaku keel on **nelikümmend** sentimeetrit pikk. **Ühest** jaanalinnumunast saab hommikusöögi kuuele inimesele. Hiidkalmaar on üks **pikemaid** mereelukaid – **see** võib kasvada kuni 15 meetri pikkuseks. Samuti on tal kõikidest elusolenditest kõige suuremad silmad – nende läbimõõt on kuni 38 cm. 1996. aastal pani üks Austraalia teadlane näitusele muruniiduki, mis töötas **jäneste** jõul. 1995. aastal suri oma **viiekümne seitsmendal** eluaastal Suurbritannia vanim hobune Bronco. Ühel päeval 1945. aastal istus Londoni Big Beni kella **minutiosutile** nii palju kuldnokki, et kell jäi viis minutit taha. Kaheksajalg võib **mõne** sekundi jooksul värvi muuta, et olla sarnane ümbritseva keskkonnaga. **Teise** maailmasõja ajal kasutati mõnel pool Venemaa farmides kündmiseks kaameleid. Nahkhiir on **ainus** imetaja, kes suudab lennata. (Faktid Jan Locke'i raamatust „Ogarad olendid. Faktirünnak.")

Harjutus 38. Pane lünka sobiv asesõna.

Armas härra ja kallis sõber!
Te ju ütlesite **mulle**, et ma võin **selles** Teie peale loota. Nüüd on siis asjad **sedasi**, et mul on **Teile** ränk palve. Tulge **mulle** appi, ärge jätke **mind** üksinda Charles´i viimastel hetkedel. **Ta** on suremas. Võibolla ei ela ta **seda** nädalat üle. Arst juba hoiatas **mind**.

Mul pole enam jõudu ega julgust **seda** agooniat ööd ja päevad pealt vaadata. Ja ma mõtlen hirmuga **tema** viimastele hetkedele, **mis** peagi ees seisavad. **Seda** palvet võin **ma** esitada ainult **Teile**, sest **mu** mehel pole enam omakseid. **Teie** olite **tema** sõjaseltsimees, **kes** avas **tema** tee ajalehe juurde. Tulge, **ma** anun **Teid**. **Mul**

pole kedagi **teist** kutsuda.
Nähke **minus** oma kõikumatut truud seltsimeest.

Madeleine Forestier.
(Guy de Maupassant „Bel-Ami”)

Harjutus 39. Tõmba igast tulbast maha sõna, mis sinna ei sobi, asenda see so-biva sõnaga ja pane tulpadele pealkiri.

Nimisõna	Tegusõna	Omadussõna	Asesõna	Arvsõna
rebane	~~hüppaja~~	ilus	see	esimene
õpilane	süüa	rumal	sama	kolmsada
~~hinnaline~~	lendama	ihne	teineteist	~~teisendas~~
sinilill	istus	~~kiiresti~~	~~imeline~~	neliteist
kompott	magad	pikk	meie	kaks tuhat
hüppaja	**teisendas**	**hinnaline**	**nemad**	**kuus**

5. Hea ja halb stiil

Stiil ja sõnastusvead on teema, mis ei saa vastava peatüki läbimise järel selgeks, vaid nõuab pidevat harjutamist. **Peatüki eesmärgiks on eelkõige probleemi teadvustamine**, et õpilased harjuksid stiilivigu märkama, end korrigeerima ja tegema tööd sobivate väljendusvahendite otsingul. Teema käsitlemiseks võiks varuda 2–3 tundi: 1,5–2 tundi teema läbimiseks ja 0,5–1 tund töövihiku harjutusteks.

Selles vanuses ei saa veel nõuda stiilipeensuste eristamist, kuid viimane aeg on hakata tegelema lihtsamate sõnastusvigade: sõna- ja mõttekorduse, tautoloogia ja liigsõnalisuse ravimisega. Töö selle kallal peaks toimuma pidevalt. Õpetaja võiks õpilaste kirjanditest ja muudest töödest välja kirjutada vigaseid lauseid, et neid siis klassis koos analüüsida. Hea, kui selleks on liigitusalus, mis muudab lähenemise süstemaatiliseks. **Leo Villandi** raamat „Sõnastusvigade liigid ja ravi”, millele käesoleva peatüki autor on toetunud, pakub just sellist süstemaatilist käsitlust. Samas tuleks järjekindlalt lasta õpilastel ka individuaalselt oma kirjalikes töödes olevaid kohmakaid lauseid ümber sõnastada ning valesti kasutatud sõnadele sõnaraamatust vasteid otsida. Veelkord – **tähtis on tekitada sõnastusega tegelemise harjumus**!

Teema sissejuhatuseks võiks klassis valjusti ette lugeda peatüki alguses toodud lõigu „Dekameronist”. Tõe huvides olgu tunnistatud, et seda suurepärast näidet kasutas oma „Ameerika loengutes” Italo Calvino.

Edasi võiks järjest läbi võtta kõik peatükis toodud sõnastusvigade liigid, need vihikusse konspekteerida ja vastavad õpikuharjutused koos läbi teha. Eriti hea, kui õpetajal oleks juba korjatud materjali ka konkreetse klassi töödest.

Töövihiku harjutused võiksid jääda iseseisvaks lahendamiseks.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 24. Kirjelda sõna rääkima sünonüümide tähendusvarjundeid.

jutustama – lugu rääkima
lobisema – kerges toonis, ajaviiteks vestlema
pajatama – pikemat lugu (rahvajuttu) rääkima
heietama – millestki pikalt-laialt rääkima (nt mälestusi heietama)
suud pruukima – negatiivse varjundiga, loata või õiguseta rääkima
laterdama – halvustava varjundiga, liiga palju ja valimatult rääkima
pomisema – omaette, vaikselt, raskesti arusaadavalt rääkima

Harjutus 25. Otsi seletussõnaraamatust järgmiste sõnade tähendus.

Sobib hästi õpilaste iseseisvaks tööks, kuid nõuab tõenäoliselt sõnaraamatu kasutamist. Kui klassis ei ole piisaval arvul sõnaraamatuid, tuleks teha harjutus ühiselt ja kui õpilased hätta jäävad, siis õpetaja annab mõne näitelause abil vihjeid.

käsitlema – mingi teemaga tegelema, seda arutama, vaatluse alla võtma
käsitsema – tööriista või masinat käte abil kasutama
käsitama – mõistma, aru saama
kätlema – kätt suruma
sisestama – sisse viima (nt andmeid arvutisse)
sisendama – kellegi mõtlemist suunama, mõjutama, sugereerima
sisaldama – midagi enda sees omama
loetlema – üles lugema,
loendama – üle lugema, kokku lugema
omama – millegi omanik olema
omandama – midagi enda omandusse saama (õigusi, vara), midagi ära õppima (teadmisi), midagi juurde saama (ilmet, maitset)
omastama – enda valdusse haarama, vägivaldselt, õigusvastaselt omandama
omistama – midagi kellelegi või millelegi omaseks, kuuluvaks arvama (kalliskividele omistati maagilist jõudu), midagi kellelegi määrama või andma (autasu, aunimetus, teaduskraad), aga soovitatav on selle asemel kasutada *andma*
usk – religioon, usaldus, kelleski või milleski kindel olemine (usk endasse)
ebausk – usk ennetesse ja üleloomulikesse jõududesse, püüd maagiliste toimingute kaudu halba eemal hoida (näit kolm korda üle õla sülitamine)
kartus – hirm
aukartus – suur austus ja lugupidamine
jälgima – kedagi või midagi silmas pidama, silmadega saatma
järgima – kellegi eeskuju järgi toimima

Kolmandas tunnis võiks kontrollida, kui paljude sõnade tähendus õpilastele meelde jäi. Võiks teha väikese testi, kus kahest paronüümist tuleb sobiv konteksti valida, nagu TV harjutuses 40. Selliseid harjutusi võib õpetaja vahepaladeks anda kogu õppeaasta vältel, materjali leiab näiteks internetiaadressilt www.eki.ee.

Harjutused 26–27.

Kuna nende lausete ümbersõnastamine pole kerge ülesanne, siis võiks seda teha klassis ühiselt, kutsudes ühe õpilase tahvli juurde. Analoogilisi ümbersõnastamise ülesandeid peaks klassis tegema pidevalt, et parema sõnastuse otsimise protsess muutuks igale õpilasele omaseks tegevuseks. Nagu eespool öeldud, selleks pole õpetajal vaja muud teha, kui iga kord kirjalike tööde parandamisel mõni selline kohmakas lause või mõttearendus välja kirjutada. Häiriva sõnakorduseta võiksid lõigud olla näiteks sellised:

Üle ekraani käis sähvatus ja kõik läks pimedaks. Siis ilmusid pimedusse vilkuvad tähed. Mõne aja pärast tekkis ekraanile valge udu ning seejärel nägid teadlased oma suureks imestuseks haigla operatsioonilauda.

Neile meeldis kõike koos teha. Kuna mõlemad armastasid loodust, siis jalutasid nad tihti metsas või pargis, vaatasid, kuidas põder vasikaga üle välu läheb, ja kuulasid linnulaulu.

Õpetaja peaks siin lisaks õpikus räägitule toonitama kahte aspekti. **Esiteks** – sõnakorduse iga hinna eest vältimiseks ei tohi ohvriks tuua mõtte edasiandmise täpsust. Eriti teaduslikes tekstides on täpne info olulisem kui stiil. Igal sõnal ei ole adekvaatset sünonüümi ja lause ümbersõnastamine võib muuta teksti ebaselgeks. **Teiseks** võiks rääkida ka sellest, et sõnakordus ei pruugi alati olla stiiliviga – mõnikord kasutavad kirjanikud seda teadlikult, stiilivõttena, kui tahavad millelegi erilist tähelepanu juhtida. Sõnatüve sage kordumine toob selle tekstist esile, paneb lugeja tahtmatult seda rõhutama. Nt nagu järgmistes tekstilõikudes:

Juhul, kui sul pole just üliväga vedanud, on su elus kindlasti ette tulnud sündmusi, mis on sind nutma pannud. Niisiis, kui sul pole just üliväga vedanud, tead sa, et tubli peatäie väljanutmine teeb enesetunde sageli paremaks, isegi kui olukord sellest põrmugi pole muutunud.

Aga kogu sellele ümbrusele vaatamata valdasid lapsi segased tunded, kui härra Poe keedukanast, keedukartulitest ja aurutatud – „aurutatud" tähendab siinkohal „keedetud" – ubadest koosneva maitsetu eine juures teatas, et neil tuleb järgmisel hommikul tema majast lahkuda.
(L. Snicket "Ahastav algus")

Harjutus 28. Kritiseeri järgmisi lõike ja muuda tekst ladusamaks.

Õpilased võiksid leida, mitu mõtet on igas lõigus, ning võrrelda seda lausete arvuga. Saavutama peaks, et lauseid poleks rohkem kui mõtteid (pigem vähem).

Esimeses lõigus on kaks mõtet: Kauaoodatud kevad on käes. Maikuu on tõeline kevadkuu. Sõnakordust vältides saab need kaks mõtet ära öelda ka ühe lausega: *Maikuus saab lõpuks näha kauaoodatud kevadet. / Maikuus on lõpuks kauaoodatud kevad kätte jõudnud*.

Teises lõigus on kaks mõtet. Kokkuvõtvalt: *Eestlased on kultuurne rahvas. Maailmas on tuntud eriti eesti muusika.*

Kolmandas lõigus on samuti kaks mõtet, mille saab vabalt kokku võtta ühte lausesse: *Meie ees seisis punase kivikatusega valge maja.*

Väikeseks ajude gümnastikaks pakume lisaülesande (võib teha võis võistluse, kes saab kõige lühema lause).

Lisaharjutus. Järgneva jutu saab informatsiooni kaotamata kokku võtta ühe lausega.

Minu vanaisa elab maal. Vanaisa on 85-aastane. Ta elab paksu metsa sees. Tema maja on väga vana. See maja on ehitatud umbes 100 aastat tagasi. Maja on ehitatud palkidest. Sellel majal on õlgedest katus. Maja ümber on paks mets, kus kasvavad põhiliselt kuused. Maja igast aknast paistavad puud. Kui tuleb sügis, lähen vanaisa juurde. Siis me läheme koos seenele. Mulle meeldib vanaisaga seenel käia.

Vastus: *Mulle meeldib sügiseti seenel käia koos oma 85-aastase vanaisaga, kes elab paksus kuusemetsas 100-aastases õlgkatusega palkmajas.* Või: *Mulle meeldib sügiseti seenel käia koos oma paksus kuusemetsas 100-aastases õlgkatusega palkmajas elava 85-aastase vanaisaga.*

NB! Mõnel eriti terasel õpilasel võib teise variandi puhul tekkida küsimus, kas lause ei olnud ülekoormatud. Õpetaja peab siis selgitama, et lähtuda tuleb ikka ja alati arusaadavuse printsiibist. Ühevõrra tülikas on lugeda nii paljudesse lausetesse laiali hajutatud väheseid mõtteid kui ka ühte lausesse topitud paljusid mõtteid.

Harjutus 29. Puhasta laused ülearustest sõnadest (üleliigne paksus kirjas).

Päevad möödusid kiiresti **päev päeva järel**. Ma imestasin väga, aga ma ei tahtnud (+ *seda*) välja näidata**, et ma nii imestan**. Ekspeditsiooni eesmärgiks oli tundma õppida džungli **looduse** taimestiku. Jõudsime neemele**, mis oli kolmest küljest merega piiratud**. Meie maja on võrdlemisi **päris** suur.

Harjutus 30. Korrasta näite eeskujul järgmised ülekoormatud laused.

Siin tasub lause mõtteüksusteks lahti harutada. Õpilaste tähelepanu tuleb juhtida sellele, et endastmõistetava informatsiooni võib välja jätta (tulekahju tagajärjel hävib mets; uks, mis avati võtmega, oli lukus).

Esimeses lauses on neli mõtet: 1) metsatulekahju on hirmus õnnetus; 2) mets hävib tulekahju tagajärjel; 3) mets on meile vajalik; 4) mets puhastab õhku.

Mets on inimestel väga vajalik, kuna puhastab õhku. Seetõttu on metsatulekahju üks hirmsamaid õnnetusi.

Teises lauses on kolm mõtet: 1) enamik ajalehtedest ja ajakirjadest on internetis; 2) internetist saab neid tasuta lugeda; 3) kardetakse, et internet muutub suurimaks massikommunikatsiooni vahendiks.

Tänapäeval on enamik ajalehtedest ja ajakirjadest internetis, kust neid saab tasuta lugeda. Seetõttu kardetakse, et internet muutub suurimaks massikommunikatsiooni vahendiks.

Kolmandas lauses on neli mõtet: 1) otse koridori lõpus oli uks; 2) uks oli lukus; 3) ta avas võtmega ukse; 4) me läksime sisse.

Otse koridori lõpus oli uks. Ta avas selle võtmega ja me läksime sisse.

Kuna tegemist on õpilaskirjandeist pärit näidetega, võib nende sisulise õigsuse üle muidugi vaielda.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 40. Tõmba tekstis maha sobimatu sõna ja tee sellega uus lause.

Õiged sõnad: jutlustajat, loendada, kaatrile, heisati, tarvitab, sisendatud, käsitlenud, usk, aukartust.

Harjutus 41. Paranda sõnavalikut.

Eile lugesin armastusromaani, kus jutustati 18. sajandi aadliperekonnast. Muidu oli **huvitav** raamat, aga **mulle ei meeldinud** see, kuidas noormees alati oma armastatu järele **õhkas**. Need **õhkamised** ei **huvitanud** mind üldse. Ka **jäi mulle arusaamatuks**, miks aadlidaame paelusid paelakesed ja pitsikesed, mida raamatus pidevalt kirjeldati. Ma ei kujutanud ette, et üht armastuslugu saab nii igavalt **kirjeldada**. Selle raamatu noormees ja neiu ~~teadagi~~ armastasid üksteist, aga nende **teel oli takistuseks** tige lord C, kes **tütarlast** endale naiseks **ihaldas**. Tige lord **püüdis** noormeest mitu korda **kõrvaldada**, lõpuks aga tulid tema kavatsused päevavalgele. Lord C **tunnistas**, et tahtis **neiuga** ainult **raha** pärast abielluda. Ta pidi oma kuritegude pärast kohtus **vastutust** kandma. Tige lord vangistati **ning**

pandi vangi ja noormees ja neiu **vandusid** üksteisele igavest truudust.

Harjutus 42. Leia küsitud sõnale sünonüüm ning kirjuta ta ussi lähtesõnaga samas pöördes. Sõna lõpp ja algus on märgitud rooma numbriga. (Näiteks number I/II tähendab seda, et seal lõpeb esimene sõna ja samas algab teine sõna.)

NB! Harjutuse töökäsus peaks sõna *pöördes* asemel olema *vormis*, kuna osa sõnu on käändsõnad.

	I						I/II							II/III			
	U	N	E	L	E	K	S	Ü	N	D	I	D	E	S	Õ	I	M
																	A
																	N IV
			VI		VII		V		VI					IV	V		U
	A	R	T	A	V	U	D	I	S	E	S	T	I	A	M	I	D III
VIII	M				IX	VIII					X	IX					
VII	A	K	S	T	I	I	V	I	K	U	I	D	E	E	D	X	

Harjutus 43. Leia sõnadele sünonüümid (vähemalt 3) ning reasta nad kõigepealt stiilivarjundi ja seejärel sageduse skaalal.

See on raske ülesanne, mille võiks anda lahendamiseks võimekamatele õpilastele (näiteks H 41 asemel). Harjutuse lahendus sõltub suurel määral subjektiivsest otsustusest, seetõttu on siin õige lahenduse leidmisest olulisem protsess – **eesmärk on panna õpilane stiilivarjundite üle mõtlema**.

Harjutus 44. Mis on järgmistes lausetes valesti? Sõnasta need ümber.

1. Mõtte- ja sõnakordus. Parem sõnastus: *Inimese peas liiguvad ainult raha ja jõukuse mõtted. / Inimene mõtleb ainult rahast ja jõukusest.*

2. Mõtte- ja sõnakordus. Parem sõnastus: *Mulle jäid kõrvu mõned (sageli esinevad) kordused.*

3. Mõtte- ja sõnakordus. Parem sõnastus: *Eesti on viimastel aastatel tei-nud oma arengus suure hüppe. / Eesti on viimastel aastatel tublisti arenenud*.

4. Vale sõnavalik. Parem sõnastus: *Kõik ajasid. / rääkisid omavahel lõbu-sasti juttu*.

5. Ebatäpne, kaheti mõistetav sõnavalik. Parem sõnastus: *Ohu olukorras võivad eestlased omavahel väga kokku hoida*.

6. Mõtte- ja sõnakordus, kaheldav sõnavalik (sport kui tegevusala?). Parem sõnastus: *Spordiga on inimkond tegelenud sajandeid*.

Harjutus 45. Kirjuta inglise laenude kohale nende eesti omasõnalised vasted.

Siin ei ole õpetajal mõistlik väga näppuviibutavat hoiakut võtta, et mitte noortega

liialt vastanduda. Inglise laenud kuuluvad slängi ja slängi valdamine on teismeeas staatuse küsimus (noor, kes ütleb *popcorni* asemel „paisutatud mais", võib saada pilkamise osaliseks). Pigem suunata arutelu sellele, kus sobib selliseid sõnu kasutada ja kus mitte; millised neist sõnadest on tegelikult mõttetud, kuna vastav omakeelne sõna on sama hea; millised on tulnud eesti keelde koos tähistatavaga ning kasutusel laiemalt.

Õpetaja võiks ka selgitada, et võõraste sõnade tulek keelde on loomulik protsess ja see on kogu aeg toimunud. Ent keele „seedimisvõime" on piiratud ja kui võõraste sõnadega hakatakse ilma põhjuseta, lihtsalt edevuse pärast emakeelseid sõnu asendama, siis on see ohtlik. Õpilased võiksid pakkuda, millised harjutuses toodud laenudest on tarbetud, milliseid aga raske asendada, kuna täpselt samasisuline omasõna puudub. Allpool üks võimalikke variante.

Õhtul panin näole lõhnavett ja rõivastusin lahedatesse spordipükstesse. Oleksin ma naine, siis teeksin veidi jumestust, aga ma olen niigi tasemel. Ma pole mingi hädavares. Olen oma väljanägemisega rahul. Ajasin emaga veidi äri ja sain raha. Kugistasin krõpse ja paukmaisi ning mõtlesin, kas minna kinno õudukat või märulit vaatama. Tegelikult on kinoskäik moest läinud, aga seinatennis popp. Lõpuks mõtlesin olla trendikas ning pakkuda oma sõpradele kodus suupisteid ja hakata hoopis põnevikku vaatama.

6. Eesti keele käänded

Peatüki **eesmärk** on anda ülevaade eesti keele arvust ja käänetest, tutvustada käänete funktsioone ja harjutada veaohtlikke käändevorme. Peatüki materjali käsitlemiseks võiks pühendada 2–3 tundi.

Esimeses tunnis tuleks tutvustada lühidalt kõiki käändeid (st nimi ja näide), seletada lahti ainsuse ja mitmuse mõiste ning detailselt käsitleda kolme esimest käänet, eriti nende funktsioone.

Käänete tutvustamist võiks alustada õpiku peatüki alguses esitatud tekstinäitest, kus sõna *tuul* erinevad käändevormid on alla joonitud. Tõenäoliselt on õpilastel eesti keele käänete nimed varasemast kooliteest juba meeles, seetõttu võiksid nad õppedialoogi käigus ise käänete tabelit täita (14x4 lahtriga, iga käände jaoks rida, tulpades käändenimetused, küsimused ja ainsuse ning mitmuse näitevormid).

Enne kui tabelis hakatakse täitma mitmuse näiteid, võiks lühidalt peatuda ainsuse ja mitmuse kategoorial. Mitmuse kohta on mõned huvitavad faktid, mida tasub õpilastele mainida.

Näiteks võib õpilaste käest küsida, mitmest ühikust alates räägitakse mitmusest. Ühtpidi on loogiline ja õige vastus, et mitmus on siis, kui on rohkem kui üks. Selle peale võib vastata, et inglise ja vene keeles nii ongi, sest mõlemas keeles on sellisel puhul sõna mitmuses (*two cats*). Samas eesti keeles on huvitav see, et *kaks kassi* on ainsuses, nagu ka *viissada kassi*. Kuigi eesti keeles tähistab *kassid* ka kahte kassi, **ei kasuta eesti keel arvsõnadega mitmust**.

Maailmas on ka selliseid keeli nagu saami keel, milles on ainsuse ja mitmuse kõrval kaksus ehk duaal. **Kaksus** on selline tunnus, mis märgib, et mainitud olendeid on kaks, aga mitte vähem või rohkem. Kaksuse vorm on ainsuse ja mitmuse vahepeal. Samuti tasuks märkida, et keeles on sõnu, mis esinevad **kas ainult ainsuses** (*ükski, üksteise, teineteise, miski, ida, loe (ilmakaar), igaüks*) **või ainult mitmuses** (*bikiinid, püksid, käärid, leetrid, rõuged* jpt).

Arvu ja käänete tutvustamisele ja käändetabeli koostamisele võiks pühendada umbes 15 minutit. Seejärel võiks teha töövihikust harjutuse 46. Seejärel võiks jätkata nimetava, omastava ja osastava käände põhjalikuma tutvustamisega. Iga käände kohta võiks tahvlile ja õpilaste vihikusse tekkida väike tutvustus. Iga käände tutvustuse lõppu võiks jätta ruumi alapealkirja alla veaohtlike sõnade jaoks. Sinna tuleks hiljem töövihiku harjutuste 47 ja 48 analüüsi põhjal kirjutada sõnad, millega vastavas käändes eksima kiputakse. (Mainitud töövihikuharjutused võiks jätta koduseks ülesandeks ning sõnad kirjutada vihikusse järgmise tunni alguses kodutöid kontrollides.)

Pärast esimese kolme käände tutvustamist, millele võiks pühendada kokku umbes kümme minutit, võiks suuliselt teha õpiku harjutuse 32. Kui aega jääb üle või klass on võimekas, võib jätkata kirjalikult õpiku harjutusega 33. See on keeruline harjutus, kui soovitakse koostada juttu, mitte seoseta lauseid. Et oleks lihtsam alustada, võiks anda näiteks ette lause *Modell ootas Kurrunurruvuti presidenti*.

Teist tundi võiks alustada koduülesannete kontrolliga, mille käigus kirjutatakse töövihiku harjutustest 47 ja 48 vihikusse käänete tutvustuste alla veakriitilised sõnad nõutud käändes. Sellele võiks kuluda 6–7 minutit. Jätkata võiks töövihiku harjutusega 49, mis on sobilik eelmises tunnis koostatud käändetabeli kasutamiseks ja meenutamiseks. Harjutusele kulub ca 5 minutit. Seejärel võiks asuda uue osa juurde, milleks on koha- ja erikäänded.

Kohakäänete käsitlust võiks alustada sellega, et küsida, mille poolest sisseütlev, seesütlev ja seestütlev sarnanevad alaleütleva, alalütleva ja alaltütlevaga. Vastuse põhjal oleks hea jõuda üldistuseni, et esimest kolme kutsutakse sisekohakääneteks, teist kolme väliskohakääneteks ja kõike kuut kokku lihtsalt kohakääneteks. Kohakäänete kohta võiks tahvlile joonistada skeemi, kus on näidatud nende jagunemine kaheks tüübiks ja kummaski tüübis veel kolmeks käändeks. Skeem ja mõisted on pelgalt illustreerivad, õpilastelt ei ole vaja nende omandamist nõuda.

Kohakäänete lähemal tutvustamisel tuleks kindlasti rääkida nende käänete **ruumilisest ja abstraktsest tarvitusest** (nagu ka õpikus selgelt välja toodud). Käänete funktsiooni tutvustamise juures on kohane teha suuliselt õpiku harjutused 34 ja 35. Kokku võiks kohakäänete tutvustamisele kuluda koos harjutustega 15–20 minutit.

Viimased viis käänet on kasutuselt üheplaanilised, mistõttu funktsioonide tutvustamine võib olla lühike. Pikemalt tasub peatuda **kaasaütleval**, millel on kaks funktsiooni – kaasasolu näitamine ja vahendi näitamine. Sellest, kumba funktsiooni kääne parasjagu väljendab, saame aru terve mõistusega. Näiteks lauses *Ma lõikan noaga leiba* on *nuga* vahend, aga lauses *Ma lõikan sõbraga leiba* on *sõber* kaaslane ja lõigatakse koos. Vahest pannakse kahemõttelisuse vältimiseks lausesse *koos*, et selgemalt väljendada seda, et tegu on kaaslasega – *Ma lõikan koos sõbraga leiba*. Kui sõna *koos* kasutada koos vahendit väljendava sõnaga, näiteks *Ma läksin koos hobusega linna*, tekib tunne, et kaks sõpra läksid linna, võib-olla koguni rongiga, mitte et üks ratsutas teise seljas. Peale neid näiteid võiks lasta õpilastel endal välja mõelda huvitavaid lauseid, kus kaaslase ja vahendi rollid oleksid veidi nihkes.

Kui tunnis jääb veel aega, võiks õpilastelt küsida, mille poolest on *ni-na-ta-ga* käänded erilised – loomulikult selle poolest, et kõigi teiste käänete puhul on omadussõna ja nimisõna alati samas käändes (*rohelises konnas, rohelisest konnast* jne), aga *ni-na-ta-ga* käänete puhul jääb omadussõna omastavasse (*rohelise konnani, rohelise konnana, rohelise konnata, rohelise konnaga*).

On veel teinegi iseärasus. **Loetelu puhul** on loetelu liikmed alati ühes käändes (*Jaanus andis emale, isale, õele ja vennale kommi*.) Erandi moodustavad jällegi *ni-na-ta-ga* käänded, mille puhul ainult loetelu viimasel liikmel on käändelõpp, kõik üle-jäänud liikmed on omastavas käändes (*Jaanus läks ema, isa, õe ja vennaga teatrisse*). Olles tutvustanud seda iseärasust, võiks retooriliselt küsida, miks see nii on?

Lähemal uurimisel selgub, et *ni-na-ta-ga* käänete iselaadsus tuleneb sellest, et need käändelõpud käituvad nagu iseseisvad sõnad, mitte nagu käändelõpud. Selles on lihtne veenduda, kui võrrelda neid kaassõnadega. Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis annavad nimisõnale umbes samalaadseid tähendusi nagu käändelõpud, kuid nad ei liitu nimisõna külge (*laua peale, laua alla, laua sisse* jne). Kui me kirjutaksime ka *ni-na-ta-ga* käändelõpud nimisõnast lahku, siis oleks nende ja kaassõnade sarnasus täielik: mõlema puhul on nimisõnale eelnev omadussõna omastavas käändes ja loetelu puhul lisandub kaassõna ainult loetelu viimasele liikmele just nagu *ni-na-ta-ga* käändelõpudki:

armsa õe **juurde**
armsa õe **ni**
armsa õe **na**
armsa õe **ta**
armsa õe **ga**

*Jaanus läks oma isa ja armsa õe **juurde** teatrisse.*
*Jaanus läks oma isa ja armsa õe **ga** teatrisse.*

Seega võib öelda, et teatud mõttes on *ni-na-ta-ga* käänded rohkem kaassõnade kui käändelõppude moodi. Kaassõnadest erinevad *ni-na-ta-ga* käändelõpud selle poolest, et nad liituvad tihedasti nimisõna külge ja on lühemad kui kaassõnad. Kunagi ammu olidki kõik *ni-na-ta-ga* käänded omaette muutumatud sõnad, mis aja jooksul lihtsalt kulusid hästi lühikeseks ja liitusid endale eelneva sõnaga.

Koduseks ülesandeks võiks anda õpiku harjutused 36 ja 37.

Kolmas tund võiks alata koduste harjutuste analüüsiga – kuna need on uurimuslikud ülesanded, siis ei maksa eeldada, et kõik on suutnud iseseisvalt üldistuseni jõuda. Tõenäoliselt saadakse aga teineteist täiendades klassi peale kokku kohanimede kohakäänetereegel. Ülejäänud osa tunnist võiks pühendada veakriitiliste käändevormide harjutamisele.

Töövihiku harjutused 50 ja 51 keskenduvad mitmuse osastava harjutamisele, harjutus 52 asesõnade käänamisele, harjutused 53 ja 54 kordavad 6 peatüki põhimõisteid. Harjutusi võiks sooritada iseseisvalt ja kontrollida kohe sooritamise ajal. Õpetaja võiks kontrollimise käigus joonis-

tada tahvlile lühikese mitmuse osastava moodustamise skeemi, st millised vokaalid kuidas muutuvad. Skeem võiks õpilastel ka vihikusse jõuda. Harjutused 50–52 on olulised, aga kui aega napib, siis võib 53 harjutuse vahele jätta ja teha kohe harjutus 54, mis võimaldab õpilastel oma fantaasiat rakendada. Naljakamad lood võib pärast ette lugeda. Harjutus sobib tunni lõpetamiseks.

Õpiku harjutuste vastused

32. Leia järgnevast tekstist kõik nimetavas, omastavas ja osastavas käändes sõnad nii ainsuses kui ka mitmuses. Otsusta iga sõna puhul, kas ta tähistab omajat, tegijat, tegevuse objekti (seda, kellele tegevus on suunatud) või osa.

Omaja	Tegija	Objekt	Osa
ta, hiina, Alma, Alma, Sharleeni	Alma, suu, keel, isa, mis, ta, ta, suu, Sharleen, Sharleen, sa, Alma, ta, kuumad punased leegid, ta	rooga, tulekahju, suud, ülbet Sharleeni, teda, seda nöökamist, suud, õhku, näo	punast pipart, küüslauku, ingverit, muid vürtse

33. Koosta tabelis toodud sõnadest lauseid (või väike jutt) nii, et iga sõna oleks kasutatud ainult selles tähenduses, mis tabeli tulbale märgitud. Sama sõna võib korduvalt kasutada.

Kurrunurruvuti president ootas maandumist. Tema lennuk tegi õhus tiire. Politsei nägi modelli, kes ootas presidenti. Politsei keelas modelli. Modellil oli püstol, püstol tegi pauku jne

Harjutused 34. ja 35.
Need on avatud vastustega, seetõttu siin õiget vastust pole võimalik anda. Järgnevalt mõningad näited õpetajale täienduseks, kui õpilased hätta jäävad:

Sisseütlevaga saab märkida seisundisse sattumist (*Laps jäi leetritesse.*), mõne tegusõnaga koos võib sisseütlev väljendada ka isikut, kellele tegevus on suunatud (*Koletis armus kaunitarisse kohe.*) või põhjust (*Neiu suri tiisikusse.*).

Seesütleva käändega on võimalik väljendada seisundit (*Poiss on palavikus.*), silmapaistvat võimet (*Tantsimises ei ole talle võrdset.*) ja viisi (*Pidu läheb vanas vaimus edasi.*). Mõned tegusõnad nõuavad oma laienditelt seesütlevat käänet (*Ma olen selles veendunud.*). Sellisel juhul ei kanna seesütlev mingit selget tähendust.

Seestütlevat kasutatakse, kui on vaja tähistada materjali, millest miski on tehtud (*Sõrmus oli tehtud puhtast kullast.*), võrdlusalust (*Tema jookseb kõigist kiiremini.*), kehaosa, mida tegevus haarab (*Vanamees on vist peast segane.*) ja tegijat (*Temast võib kõike oodata.*). Ka mõned verbid (*loobuma, hoiduma*) nõuavad seestütlevat käänet (*Suitsetamisest on targem hoiduda.*). Sellisel puhul ei ole seestütleval mingit konkreetset tähendust.

Alaleütlev märgib adressaati (*Tüdrukule kingiti mootorratas.*) ja sihti (*Jõudsin lõpuks eesmärgile.*). Alaleütlev esineb ka mõningate verbide laiendina, sel juhul tal konkreetne tähendus puudub (*Sõdurid alluvad ohvitserile*).

Alalütlev väljendab omajat (*Mul on kodus arvuti.*), vahendit (*Ma oskan arvutil kirjutada.*) ja tegevussubjekti, kui tegusõna on *ma*- või *da*-tegevusnimes (*Lastel tuli õppima hakata.*). Alalütlev esineb ka mõnede tegusõnade (*tuginema, peatuma*) laiendina, sel juhul tal selge tähendus puudub (*Õpetaja peatus põhjalikult käänete funktsioonidel.*).

Alaltütlevaga väljendatakse teate või asja lähteallikat (*Kuulsin sõpradelt häid uudiseid.*) ning omadust (*Ta on olemuselt rahulik inimene.*).

Harjutused 36. ja 37.
Harjutuste vastused sõltuvad sellest, milliseid kohanimesid õpilased on suutnud meenutada. Kui harjutuse tegemisel tundub, et kõik reeglipärasused ei tule õpilaste töödest välja, võib õpetaja aidata.

Kohanimede kohakäänete kasutuse seaduspärasused on järgmised.
Päris ranget reeglit selle kohta pole, milliste kohanimedega milliseid kohakäändeid tarvitada. Üldtendents on järgmine: maade, linnade, alevite, külade ja mõisate nimed on sisekohakäändeis: *Armeenias, Hiinas, Poolas, Londonis, Valgas, Virtsus, Jämajas, Ülgases*. Erandiks on mõned asulanimed: *Nõmmel, Türil, Tapal, Ristil, Pirital, Jänedal, Loksal, Tondil, Hiiul, Palamusel, Kärlal, Kaarmal, Pöidel, Otepääl, Käärikul*.

Väliskohakäändeis esinevad *maa*-lõpulised (*Inglismaal, Saaremaal*), *mägi*- ja *mäe*-lõpulised (*Mustamäel, Suurel Munamäel, Sillamäel*), *järv*- ja *järve*-lõpulised (*Pühajärvel, Järvel*), *oja*- ja *jõgi*-lõpulised (*Veriojal, Treppojal, Valgejõel, Mustjõel*) ning *saar*-lõpulised kohanimed (*Osmussaarel, Naissaarel, Neitsisaartel*).

Saarte nimedes, kus ei esine sõna *saar*, on suur kõikumine. Mõned neist on sisekohakäänetes (*Ruhnus, Kihnus, Muhus, Sitsiilias*), mõned on väliskohakäänetes (*Aegnal, Abrukal, Vilsandil, Pranglil*), mõned aga nii ja teisiti, näiteks *Vormsis* või *Vormsil*.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 46. Kirjuta allolevate sõnade küsimus, arv, kääne ning seal, kus võimalik, eralda käändelõpp püstkriipsuga.

toa/ni – milleni? ainsuse rajav;
silmi – mida? mitmuse osastav;
sea – kelle? ainsuse omastav;
õpetaja/te/ks – kelleks? mitmuse saav;
puhta/le – kellele? ainsuse alaleütlev;
villas/te/s – milles? mitmuse seesütlev;
kõrgus/t – mida? ainsuse osastav;
sepa/na – kellena? ainsuse olev;
sõpra/de/ta – kelleta? mitmuse ilmaütlev;
venna/lt – kellelt? ainsuse alaltütlev;
kollas/te/st – millest? mitmuse seestüt-lev.

Harjutus 47. Siin on esitatud sõnad, mille käänamisel sageli eksitakse. Kirjuta ainsuse nimetav kääne ning jäta see meelde. Võid kasutada sõnaraamatu abi.

läänes – lääs
kaantega – kaas
palitule – palitu
pluusil – pluus
küünte – küüs
õõntesse – õõs
küüntest – küüs
kaanides – kaan
kohvita – kohv
kehvadelt – kehv

Harjutus 48. Paranda 13 viga.
Sellesse **õudsesse** tondilossi ei julge minnagi. Riputa **palitu nagisse** ja astu laua juurde, **puder** ja **kohv** on valmis! Korteris on mitu **vilu** tuba, aga kümnekonna minutiga saab need soojaks kütta. **Pliidil** keeb midagi üle, tõsta **kaas** potilt ja vaata, mis need **kartulid** seal teevad. **Reisimehed** seisatasid **sajakonna** meetri järel. Ära näri **küüsi**! Ta võttis **nüri** noa ja andis mulle kibeda õppetunni.

Harjutus 49. Jätka käänete järjekorras vormide moodustamist, nii et iga lisatav sõnapaar on ise käändes.

virk kokk – *virka kokka* või *virgasse kokasse*
umbne urgas – *umbses urkas*,
märg sokk – *märjast sokist*,
tõrges hüljes – *tõrksale hülgele*,
õnnis lammas – *õndsal lambal*,
habras varras – *hapralt vardalt*,
moodne tuba – *moodsaks toaks*,
hõre juga – *hõreda joani*,
mõru morss – *mõru morsina*,
vapper sõdur – *vapra sõdurita*,
kaunis kontsert – *kauni kontserdiga*.

Harjutus 50. Paranda osastava käände moodustamisel tehtud vead (12).

1. Mul on mitmeid toredaid **arusaamu**, kuid need ei ühti mu vanemate omadega.
2. Sellele probleemile pole **üht** ja **tõest** lahendust.
3. Selliseid **tegusid** nagu tapmine ei tohi õigustada.
4. Oma unistustes olen loonud endale uusi **maailmu**.
5. Igas inimeses on midagi **kartlikku**.
6. Ma olen tähele pannud, et järjest tekib juurde uusi **pankasid/panku** nagu seeni pärast vihma.
7. Ma kardan selliseid võimukaid **naiskaraktereid** nagu mu ema.
8. Tahaks loota, et uusi **sõdasid/sõdu** enam ei tule.
9. Ja nii tulebki sõjalisi **jõudusid/jõude** kasutama hakata.
10. Tänapäeval ilmub **igasuguseid ajakirjanduslikke** väljaandeid.

Harjutus 51. Pane sulgudes olevad sõnad mitmuse osastavasse.
Sellel sünnipäeval sõime hulga **soolaseid kurke** ja **heeringaid**. Emad silitasid oma armsate laste **heledaid päid**. Ta andis mulle palju **ideid**. Metsas käies leidsime mahajäetud **linnupesi**, huvitava kujuga **kive, puid**, millesse oli kraabitud inimeste **nimesid**. Ma sain teada, et tal on palju **ohtlikke plaane** ja **kurje sugulasi**. Väldin rahvarohkeid **kohti** nagu **suuri kontserte**. Samas ei armasta ma **väikeseid/väikesi maju** ja **musti lagesid**. Kogun **peeneid pitse**, murtud **oksi**, kasutatud **kinopääsmeid**. Üle kõige vihkan **rumalaid nalju**.

Harjutus 52. Pane sulgudes olevad sõnad õigesse käändesse.

Jass sai emakeele aastahinde nelja ja tahtis **kellegagi** seda rõõmu jagada. Terve päeva ei suutnud ta **millelegi** muule mõelda. Ta rääkis sellest isegi õdedele, aga **kumbagi** see ei huvitanud – neil oli palju **muudki** rääkida. Lõpuks oli Jass asjast rääkinud **kõigile**, aga **kellelegi** tema uudis rõõmu ei valmistanud. Selline ükskõiksus oleks muserdanud **igaüht**, kuid Jass võttis end kokku ja otsustas **kellegagi** nõu pidamata, et läheb tulevikus Tallinna Pedagoogikaülikooli või Tartu Ülikooli eesti filoloogiat õppima. **Emmasse-kummasse** ülikooli ta ikkagi sisse saab. See mõte meeldis **kõigile**.

Harjutus 53. Kirjuta, millisele küsimusele vastavad allajoonitud sõnad ning määra nende kääne.

„Teie ei mõista mind (*keda? osastav*), härrad," ütles d'Artagnan pead (*mida? osastav*) tõstes. Ta näol (*millel? alalütlev*) mängles päikesekiir. „Ma palun teilt vabandust selleks puhuks, kui ma ei saa tasuda oma (*kelle? omastav*) võlga (*mida? osastav*) kõigile kolmele (*kellele? alaleütlev*). Härra Athosel on õigus mind tappa esimesena (*millena? olev*), mis vähendab tunduvalt minu võlakohustuse (*mille? omastav*) väärtust (*mida? osastav*) teie suhtes, härra Porthos, ja teie suhtes, härra Aramis, muudab ta selle väärtuse (*mille? omastav*) nulliks (*milleks? saav*). Neid sõnu (*mida? mitm. osastav*) lausudes tõmbas d'Artagnan mõõga (*mille? omastav*) rüütellikult tupest (*millest? seestütlev*).

Harjutus 54. Mõtle üks sõna ning pane ta lünkadesse sobivas käändes. Sulgudesse kirjuta käände nimetus.

Mul on **armuke** (*nim*). Ma sain **armukese** (*om*) jõulude ajal. Ma armastan **armukest** (*os*) väga. Ma olen oma **armukesse** (*sisseütlev*) nii kiindunud, et ma ei saa **armukeseta** (*ilmaütlev*) olla. Ma annan **armukesele** (*alaleütlev*) iga päev midagi head. **Armukesel** (*alalütlev*) on ilus nöbinina ja kollane kasukas. **Armukeselt** (*alaltütlev*) ei tohi midagi nõuda, sest muidu ta solvub. Vahel mõtlen, et mu **armukeseni** (*rajav*) on raske jõuda, kuid tegelikult see nii pole. Ma käin oma **armukesega** (*kaasaütlev*) iga päev kuskil ning kõik möödujad leiavad, et mu **armukeses** (*seesütlev*) on midagi vaatamisväärset. Tõtt öelda on nad minu **armukesest** (*seestütlev*) lausa vaimustuses. Ma olen äraütlemata õnnelik, et ta just minu **armukeseks** (*saav*) sai, ma usun, et ka tema on minu **armukesena** (*olev*) õnnelik.

7. Kirjeldus

Selle peatüki **eesmärgiks** on panna õpilasi nägema kirjelduse funktsiooni ilukirjanduslikus tekstis ja õpetada neid tasapisi ka oma tekstides kirjeldust kasutama.

Kirjeldamine on nagu sõnadega maalimine – sellega saab lugejale anda ettekujutuse sündmuste toimumise paigast ja tekitada meeleolu. Õpilaste suhe kirjeldamisega ei ole just väga soe – tihti kirutakse pikki kirjeldusi raamatutes, mis nagu takistaksid sündmustiku hoogsat arenemist; laste endi kirjutatud lood jäävad aga sageli kuivaks ega haara lugejat, kuna kujutatud on vaid sündmustikku.

Võib-olla on oma osa siin ka sellel, et lastel on üha vähem võimalusi oma fantaasiat kasutada. Visuaalne meedia (multikad, arvutimängud) tungib väga varakult ja jõuliselt laste maailma. Kaltsunuku printsessina kujutlemiseks oli vaja fantaasiat pingutada, Barbie puhul ei ole mänguasjatööstus lapse kujutlusvõimele mingit ruumi jätnud. Kirjelduse peatükk annab õpetajale palju suurepäraseid võimalusi koolitundi vaheldusrikkaks ja loominguliseks muuta. Õpikus on toodud rida harjutusi tähelepanu, fantaasia ja väljendusoskuse arendamiseks, allpool pakutakse veel lisavõimalusi. Teema läbimiseks võiks planeerida 3–4 tundi. Kahes esimeses tunnis selgitatakse kirjelduse olulisust ja võetakse läbi hea kirjelduse loomise eeldused koos vastavate harjutustega, kolmas (soovi korral ka neljas) tund võiks jääda pikemaks iseseisvaks loominguliseks tööks.

Esimest tundi võiks õpetaja alustada ilmeka kirjelduse ettelugemisega, nagu algab ka peatükk õpikus. Soovi korral võib õpetaja kasutada mõnd teist teksti. Edasine arutelu võiks koonduda eespool mainitud kujundi ümber – kirjeldamine on sõnadega maalimine. Järgemööda käsitletakse kõiki hea kirjelduse loomise eeldusi. Õpetajal on valida, kas ta räägib teoreetilise osa ise või

laseb õpilastel õpikust lugeda ning kordab mõne kontrolliva küsimuse abil tähtsamad momendid üle. Igal juhul peaks tegema iga punkti juurde võimalikult palju harjutusi, et klassi meeleolu püsiks loominguline ja avastuslik.

1. Hea fantaasia ja tähelepanuvõime. Fantaasia kasutamist illustreerib hästi mõni ulmekatkend. Näiteks Asimovi romaani „Asum" tegevus toimub 13. aastatuhande alguses, mil inimkond on asustanud pea kõik Galaktika tähed. Selle suure Impeeriumi keskus asub planeedil nimega Trantor. Terve Trantori pind, ulatusega 75 miljonit ruutmiili, on üksainus suur linn, kus elab üle 40 biljoni elaniku. Gaali-nimelisele noormehele avaneb kõrgest vaatlustornist järgmine pilt:

„Maapinda ta ei näinud. See oli kadunud inimeste valmistatud keerukate ehitiste labürinti. Ta ei näinud muud horisonti, kui ühtlases halluses siksakkivat metalli taeva foonil, ja ta teadis, et nii on see kogu planeedipinna ulatuses. Vaevalt oli märgata mingit liikumist – mõni harv lõbusõiduk venis laisalt üle taeva – kuid ta teadis, et biljonite inimeste tihe liiklus toimus selle maailma metalse katte all.

Polnud näha mingit rohelust, ei muru, ei mullapinda, ei mingit elu peale inimese oma. Ta tajus ähmaselt, et seal kusagil asus Imperaatori loss, selle ümber sada ruutmiili loomulikku pinnast, puude rohelus, vikerkaarevärvilised lilled. See oli tibatillukene saar teraseookeanis, kuid seda polnud näha kohast, kus tema seisis. See võis olla näiteks kümne tuhande miili kaugusel."

Stephen Baxteri ulmeromaani „Ajalaevad" peategelane reisib ajamasinaga kaugesse tulevikku – aastasse 657 208. Seal kohtab ta üht olendit:

„Olend seisis mõne jardi kaugusel ajamasina ees – või pigemini rippus ta seal õhus, ilma et oleks kuhugi toetunud. Tema keha oli kerajas: midagi hõljuva pea taolist, läbimõõdult kõigest neli jalga, mille küljest rippusid alla kaks tundlakimpu nagu grotesksed sõrmed. Suuks oli tal lihav nokk ning mu silmad seletasid tema näos ninaauke. Nüüd märkasin olendi silmi – kaht suurt ja tumedat inimsilma. Olend paistis tegevat mingit häält – madalat, kohisevat mulinat nagu jõgi – ning hirmutorkega mõistsin, et just seda müra olingi ma varem kuulnud."

Italo Calvino on aga raamatus „Nähtamatud linnad" maalinud lugeja vaimusilma ette kümneid kummalisi linnu. Näiteks:

„Ma ei tea, kas Armilla on niisugune sellepärast, et ta jäi lõpuni ehitamata, või on ta maha lõhutud või on siin tegemist nõiduse või lihtsalt kapriisiga. Igatahes pole tal seinu, pole katuseid ega põrandaid – pole midagi, millest koosneb linn, välja arvatud ülespoole ronivad veetorud seal, kus peaksid olema majad, ja hargnevad veetorud seal, kus peaksid olema korrused: terve mets torusid, mis lõpevad kraanide, duššide, tilade, ülevooluklappidega. Taeva taustal valendab üksik pesukauss, vann või mõni muu portselanese nagu okstele rippuma jäänud hiline vili. Tundub, justkui oleksid torumehed oma töö lõpetanud ja enne müürseppade tulekut ära läinud, või on nende purunematu veevärk vastu pidanud katastroofile, maavärinale või termiitide hävitustööle."

Harjutuses 38 toodud tähelepanumängu kirjelduse peaksid õpilased enne läbi lugema, et vabatahtlikud „katsejänesed" teaksid, millisesse situatsiooni nad satuvad. Klassis võiks läbi teha veel paar lk 49 toodud tähelepanuvõime treenimise harjutust ning harjutuse 39.

2. Rikkalik sõnavara.
Teiseks tunniks võiks õpetaja varustada end reprodega maalidest, mis kujutavad maastikke, hooneid või interjööre. Eriti hea, kui kooli tehniline baas võimaldab pilte näidata suurel ekraanil (sel juhul võib otsida pilte internetigaleriidest, näiteks aadressilt www.kunstikeskus.ee leiab suure valiku maailma virtuaalsete galeriide linke). Parema puudumisel võib kasutada isegi postkaarte. Pilte valides peab jälgima, et nad oleksid piisavalt detailirohked ja põnevad ning noorte jaoks arusaadavad.

Neid pilte võiks lasta 3–4 õpilasel klassi ees kirjeldada, mitte pildina, vaid nii nagu nad oleksid ise just äsja sinna kohta sattunud. See annab võimaluse treenida veidi ka suulist väljendusoskust. Kui kasutatakse postkaarte, ei pruugi teised pilti näha, vaid igaüks püüab vaimusilmas omale ise pildi maalida. Hiljem võib postkaardi lasta ringi käima.

Tõenäoliselt ei tule noortel inimestel see kirjeldamine kuigi ilmekalt välja. Õpetaja ülesanne on luua sõbralik õhkkond, kus kellegi üle ei naerda ja kedagi ei kritiseerita. Õpetaja peab selgitama, et kõik me peame oma sõnavara ja väljendusoskust arendama, et meie sõnamaalingud muutuksid üha meisterlikumaks. Õpetaja võib koguni joonistada tahvlile skemaatilise kriipseldise, mis järgib mõne maali kontuure, ja öelda, et praegu on teie kirjeldused sellised nagu see abitu joonistus tahvlil, eesmärk on aga liikuda selles suunas, et nad muutuksid üha rohkem selliseks nagu kunstnikul.

Harjutus 40 illustreerib sama näidet – sulgudes toodud väljendeist esimesed pärineksid nagu tahvlijoonistusest, teised aga maalilt – nad on kujundlikumad, elavamad, varjundirohkemad.

Harjutus 41 on mõeldud iseseisvaks tööks ja selle eesmärgiks sõnavara laiendamine. Selle võiks jätta koduseks tööks või tunni lõppu, kui aega üle jääb. Näitelaused tuleb õpilastel ise mõelda, mitte kirjutada maha sõnastikus toodud lauseid. Analoogilisi ülesandeid võib õpetaja ise õpiku taga oleva sõnastiku põhjal koostada ja kasutada neid, kui mõnikord tunnis aega üle jääb või lisaülesandena kiirematele õpilastele.

Ühise ajurünnakuga võiks teha töövihikust harjutuse 55 – õpilased võivad kätt tõstes pakkuda koha pealt erinevaid võrdlusi, õpetaja paneb need tahvlile kirja, koos arutatakse, millised on täpseimad kujundid.

Humanitaarsemate huvidega klassis võib õpetaja kirjanduse ja maalikunstiga seoses rääkida ka Tuglase novellist „Popi ja Huhuu" – teatavasti tekkis kirjanikul novelli idee just Louvre'is, vaadates üht flaami kunstniku maali, millel kujutati keskaegse maja interjööri. Toa kirjeldus novellis on järgmine:

„Selles toas olid hoopis teistsugused aknad kui eelmises. Need olid laiad piidad, mida täitsid loendamatud värvilised, mitmesuurused ja mitmekujulised pisukesed ruudud tinastes raamides.

Kui päike heledalt paistis, siis langes valgus põrandale, seintele ja mööblile sinilillade, oliivroheliste ja košenillpunaste lappidena. Ja neis lappides võis näha inimeste päid, voonakesi, lillesid ja tähti. /…/

Toa ühes nurgas punase baldahhiini all, millest rippusid tolmused tupsudega nöörid, oli Isanda voodi. Muu osa tuba oli peaaegu ääreni täis mööblit.

Siin oli kõike hunnikusse kuhjatud, nii et sammu ei saanud astuda: mosaiikustega kappe, nahktoole ja vanu kellasid, mis näitasid tunde, päevi ja kuid, maa- ja taeva-

kaartidega.

Siin oli spinette, kitarre ja noodipulte, raudkaantega muistseid raamatuid, kiivreid ja mõõku, klaasist ja metallist peegleid, vaipu, patju ja kuld- ning purpurkuubi.

Ja laest rippus kullatud laevamudel: mehed istusid kahes reas laevalael ja mastikorvis seisis mees punases fessis ning näitas kaugele. Meeste keskel keset tekki istus kuningas troonil, kroon peas, õun ja valitsuskepp käes."

3. Esita üksikasju loogilises järjekorras. Selle teema all võiks teha õpiku harjutuse 42.

4. Esita ainult olulisi detaile.
Oluline on teadvusta õpilastele, et detailide ning omadussõnade valikuga on võimalik erinevaid meeleolusid tekitada. See peaks esile tulema lk 54 toodud kahe kirjelduse võrdlemisel.

Detailidega meeleolu loomist kasutasid oskuslikult ära näiteks klassikaliste õudusjuttude autorid, valides sündmustiku toimumispaigaks ikka vana, mahajäetud, sünge minevikuga maja. Seda näitlikustab hästi järgnev katkend (A. E. D. Smith, „Kuub", „Öised külalised. Valik inglise ja Ameerika kummitusjutte"):

„Hoone osutus vanaks häärberiks, mis oli pooleldi mattunud ammuilma metsistunud ronikasvudesse ja viinamarjaväätidesse ja mis peaukse kohale raiutud vapi põhjal otsustades oli kunagi kuulunud mõnele kõrgemast soost isikule. Kummalgi pool raudnaastudega ülelöödud ust seisid roostes kahurid alustel – ilmselt trofeed mingist unustusehõlma vajunud sõjast, milles maja kunagine omanik oli kaasa löönud. Enamik aknaid oli laudadega kinni naelutatud ja ilmselgelt oli hoone juba palju aastaid tühjalt seisnud.

Ma katsusin ust. Minu üllatuseks polnudki see lukus ja mu õlatõuge sundis selle vastumeelse kriiksumise saatel avanema. Kohe, kui ma suurde hämarasse eesruumi astusin, tungis mu sõõrmeisse kõduneva puidu ja kopitanud eesriiete ning vaipade vastikult läppunud hõng. Seisin paar hetke ebalevalt ringi piieldes paigal, hinges kerge kõhedus, mida tühja vanasse majja sisenedes harilikult ikka tuntakse. Otse minu ees oli lai trepp, mille ülemise otsa juures paistis vana plekilisest klaasist aken, mis oli mustusest ja ämblikuvõrkudest peaaegu läbipaistmatuks muutunud. Läksin trepist üles, lükkasin lahti esimese ettejuhtuva ukse ja nägin avarat kaunilt sisustatud tuba, mis oli kunagi ilmselt olnud tähtsaim ruum kogu majas, ehkki pikk laokilolek ning tühjalt seismine oli selle nüüdseks armetusse seisundisse viinud. Ilukarniis oli kohati ripakile vajunud ja laekrohv ühes nurgas suisa alla pudenenud. Kaheksateistkümnenda sajandi mööblit kattis roheline hallitus; kardinad ja eesriided tolknesid nartsupundardena ja ilus vana pärsia vaip oli uksest kuni kaminani poolenisti ilgelt lehkava erekollase seenetuse alla mattunud."

Võimaluse korral võiks eeltoodud katkendi paljundatuna õpilastele kätte jagada, kuna selle põhjal saab teema ilusti kokku võtta ja õpilaste tähelepanu veelkord juhtida sellele, milliste võtetega autor lugeja kaasa haarab. Õpilasi võiks suunata neid ise leidma.

• Kirjeldatud on nii seda, mida tegelane näeb, kui ka seda, mida ta kuuleb, haistab ja tunneb (*uks avanes vastumeelse kriiksumise saatel, vaipade vastikult läppunud hõng, ilgelt lehkav vaip, ebalev, kõhe tunne*).

• Kasutatud on ilmekaid omadussõnu ja väljendeid (*unustusehõlma vajunud sõda, ämblikuvõrkudest läbipaistmatuks muutunud aken, nartsupundardena tolknevad eesriided, erekollase seenetuse alla mattunud vaip*).

• Kirjelduse üksikasjad on esitatud loogilises järjekorras – esmalt väline mulje majast, siis eeskoda, trepp ja lõpuks ülakorruse saal.

• Kõik detailid aitavad kaasa kõhedustunde tekkimisele, mis ongi õudusjutu eesmärk.

Võimekale ja humanitaarsete kalduvustega klassile võiks paljundada kontrastiks eelmisele ka teise teksti, kus on samuti kirjeldatud vana lagunevat häärberit, kuid hoopis teises meeleolus. Kahe teksti sarnasuste ja erinevuste leidmine, kasutatud omadussõnade võrdlemine ja tabavate kujundite otsimine võiks olla mõnus intellektuaalne akrobaatika.

J. Herriot, „Kõik see issanda loomaaed"
„Pöörasin ümber ja silmitsesin maja. See vaade mõjus kogu mu ärrituse suurusest hoolimata rahustavalt. Nii nagu paljud teisedki vanad taluhooned, oli ka Anson Hall olnud kunagi mõisa härrastemaja seisuses. Mitusada aastat tagasi oli keegi tiitlitega daam ehitanud oma elupaiga eriti kauni loodusega kohta. Mis sellest, et katus ähvardas sisse variseda, üks kõrgetest korstnatest oli ennast joobnult viltu kallutanud ning aknaid oli tublisti parandatud – elegantne võlvkaar ukse kohal ja kogu hoone õilsad proportsioonid vaimustasid silma, samuti karjamaad, mis pürgisid aina kõrgemale ja kõrgemale roheliste mäetippude poole.

Ja siis veel see võluv aiamüür! Ammustel aegadel olid tema päikesest kullatud kivid kaitsnud hoolega pügatud muru ja lilleaeda. Praegu laiutasid seal nõgesed. See tihe ja täiskasvanud mehele vööni ulatuv padrik võttis enda alla kogu vaba ruumi aiamüüri ja maja vahel."

Kolmas tund peaks kuluma materjali kinnistamisele õpilaste iseseisva töö näol. Selleks on mitmeid, loomingulisemaid ja vähem loomingulisi võimalusi.

• Õpilased valivad ühe harjutuses 43 pakutud teemadest ning loovad selle kohta kirjelduse (pikkusega vähemalt üks vihikulehekülg). Kodus võiksid nad seda ette valmistada – otsida pilte majadest või mõisatest, panna kirja detaile. Teksti juurde võib joonistada ka pildi.

• TV harjutus 57.

• TV harjutuse 57 pilti võib kasutada ka teistsuguse ülesande tegemiseks: *Tee maja kohta kaks kirjeldust: 1) helge, rõõmsa meeleoluga; 2) sünge, halvaendelise meeleoluga.*

• Teha töövihiku harjutused 56 ja 59 ning õpikust 44, 45, 46. TV harjutus 58 pilt ei ole kahjuks eriti õnnestunud, kui seda ülesannet teha, oleks soovitav leida rohkem kujutlusvõimele toitu pakkuv pilt.

• Õpetaja jagab 2. tunni lõpus õpilastele kätte paljundatud tekstid kirjeldustega (5–7 erinevat varianti). Kodus või kolmandas tunnis joonistavad või maalivad õpilased nende järgi pildid. Järgmises tunnis vahetatakse pildid ära. Igaüks saab pildi, mis on tehtud teise kirjelduse järgi, kui ta ise tegi, ning loob selle põhjal kirjelduse. Kirjeldada tuleb läbi antud kohta sattunud tegelase silmade, kõrvade, nina ja muude meelte. Hiljem on võimalik oma teksti algtekstiga võrrelda (samas, hindamise aluseks ei tohiks kindlasti võtta kirjelduse sarnasust originaaliga). Piltidest võib klassi seinale koostada näituse. Selleks ülesandeks võib kasutada kõiki käesolevas peatükis toodud näitetekste, peatüki lõpus on lisaks veel mõned katkendid, ja loomulikult

võib õpetaja otsida ise veelgi paremaid!

Valik kirjeldusi

E. A. Poe „Usheri maja hukk"

Tuba, kust enda leidsin, oli väga suur ja kõrge. Pikad, kitsad ja teravakaarelised aknad asetsesid mustast tammepõrandast nii kõrgel, et seestpoolt nendeni ei ulatanud. Läbi võretatud ruutude tungiva punaka valguse nõrkadest kiirtest piisas, et eristada suuremaid esemeid, ometi püüdis pilk asjatult tungida toa kaugematesse nurkadesse või nikerdatud võlvlae orvadesse. Seintel rippusid tumedad draperiid. Tuba oli üle kuhjatud ebamugava vanaaegse ja kulunud mööbliga. Kõikjal vedeles raamatuid ja muusikariistu, mis aga vaatepilti elustada ei suutnud. Tundsin, et hingan nukruse õhku. Kõigel lasus ja kõike läbis mingi karm, sügav ja lootusetu sünguse vari.

L.M. Montgomeri „Roheliste Viilkatuste Anne"

Nad olid jõudnud üle mäeharja. Allpool paistis tiik, peaaegu nagu jõgi, nii pikk ja looklev oli see. Veekogu keskpaigast viis üle sild, ja sillast kuni kaugema kaldani, kus merrevaikkollaste liivaküngaste vöö lõikas tiigi ära taamal laiuvast tumesinisest lahest, sillerdas vesi lugematutes värelevates toonides – krookuseõite ja rooside ja taevakarva roheka õhkõrnades varjundites, ning veel paljudes tabamata nüanssides, millele keegi pole osanud nime anda. Sillast ülalpool oli tiik palistatud kuuse- ja vahtrasaludega ning lebas tumeda ja läbikumavana nende hubisevais varjudes. Siin-seal kummardus kaldalt alla metsik ploomipuu nagu kikivarvukil omaenda peegelpilti imetlema küünituv valgeis rõivis neidis. Tiigiäärsest soost kostis konnade selget, kurba ja mahedat krooksumist. Eemal seljandikul piilus õitelumes õunapuude vahelt väike hall majake, ja ehkki väljas polnud veel päris pimedaks läinud, kumas ühest aknast valgust.

J.K. Rowling "Harry Potter ja Tarkade Kivi"

Harry ei olnud kunagi niisugust kummalist ja toredat paika isegi kujutleda osanud. Suurt saali valgustasid tuhanded ja tuhanded küünlad, mis hõljusid õhus nelja pika laua kohal, mille taga istusid ülejäänud õpilased. Saali otsas oli veel üks pikk laud, kus istusid õpetajad. /…/ Sajad neid vahtivad näod tundusid vilkuvas küünlavalguses kahvatute laternatena. Siin ja seal õpilaste seas kumasid tuhmhõbedaselt vaimud. Peamiselt selleks, et kõiki neid silmi vältida, vaatas Harry üles ja nägi tähtedest kirjut sametmusta lage. /…/ Oli raske uskuda, et lagi üldse olemas oli ning suur saal ei avanenud lihtsalt taevasse.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 41. Leia alltoodud sõnade tähendus ja moodusta igaühega üks lause. Tähendusi vaata õpiku tagant sõnastikust.

ablas – ahne. Aplalt kugistas tolmuimeja alla kõik, mis tema londi ette jäi.
eirama – meelega tähele panemata jätma. Esmakordselt eirasin isa keeldu ja läksin üksi paadiga sõitma.
johtuma – tulenema, põhjustatud olema. Töötuks jäämine johtub sageli poolikust haridusest.
areldi – arglikult. Areldi piilus kassipoeg suure varese poole.
hälbima – kõrvale kalduma. Otsustasin hälbida oma tavapäraselt koduteelt, et osta jäätist.
kähar – lokkis. Tüdruku käharad juuksed ulatusid poolde selga.
laugas – veekogu rabas või soos. Vaata et sa laukasse ei vaju!
kihama – sagima, igas suunas liikuma. See känd kihab sipelgatest.

Harjutus 42.

Loogikaviga on see, et tõenäoliselt märkab inimene oma jalgade juures jooksvaid rotte siiski enne kui ämblikuvõrke ja hiireauke ruumis.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 55. Kirjelduse teeb ilmekamaks võrdluste kasutamine (näiteks: tee – nagu valge lint; metsaga kaetud küngas – nagu hiigeleluka okkaline selg). Leia, millega võiks võrrelda järgmisi nähtusi ja asju:

jõgi – *hõbedane pael*

tormine meri – *suured tumedad loomad, mis üksteist taga ajavad, aga kätte ei saa*

koobas mäeküljel – *hiiglase pärani suu*

kolm kaljurahnu keset lagedat välja – *kolm tonti, trolli või kolli*

viie torniga kirik – *taevasse sirutuv käsi*

päikeseloojangu taevas – *tulekahju*

maja öises metsas, ühes aknas põleb tuli – *maja pilgutab kutsuvalt silma, kükloobisilm*

maastik lennukilt vaadatuna – *lapitekk*

söestunud mets pärast tulekahju – *habemetüükad*

hirm – *jäine käsi*

See on fantaasiaülesanne, millega õpilased meist, täiskasvanutest, kindlasti paremini hakkama saavad. Toodud näited on ainult tagavaraväljapääsuks.

8. Käändsõna õigekeelsus

Peatüki **eesmärgiks** on süvendavalt korrata suure ja väikese algustähe ning kokku- ja lahkukirjutuse reegleid. Peatüki õppimiseks pühendatav aeg peaks sõltuma klassi tasemest – nõrgemas klassis võiks pühendada materjalile 3–4 tundi, võimekamas klassis 2–3 tundi.

Suure ja väikese algustähe temaatikale võiks pühendada ühe õppetunni. Materjali käsitlus võiks olla jaotatud kolmeks osaks. **Esimene osa** tuletab meelde nime ja nimetuse erinevust ja võiks lõppeda suuliselt sooritatava õpiku harjutusega 47. Esimesele osale võiks kuluda maksimaalselt 10 minutit. Tunni **teises osas** tuuakse esile nimena kasutatava nimetuse eripära. See osa lõpeb eelistatavalt suulise õpiku harjutusega 48. Sellele osale võiks kuluda umbes 12–14 minutit. Põhjalikum on **kolmas osa**, mis käsitleb rahvuste ja kaupade nimetuste algustäheortograafiat. Eraldi tuleks käsitleda ja näidetega esile tuua rahvuse ja riigi algustähereeglite erinevus.

Riigi ja rahvuse eristamine on semantiline probleem, st see nõuab poliitiliste, ühiskondlike ja ajaloolis-kultuuriliste suhete analüüsi. Mõnikord on sellise analüüsi teostamine üsna keerukas ka täiskasvanud inimestele, rääkimata 7. klassi õpilasest. Seetõttu peaks näited ja kontrollküsimused valima selliste juhtumite hulgast, mida õpilased oma taustateadmiste põhjal suudavad lahendada. Näiteks Eesti lipp peaks olema üheselt suure tähega, aga eesti rahvuslipp nii ühene enam ei ole – põhjendusi võiks leida nii suure kui väikese algustähe kasutamiseks.

Koduseks ülesandeks algustäheortograafia kohta võiks jääda harjutused 60 ja 61 töövihikust.

Kokku- ja lahkukirjutusele võiks pühendada klassi võimekusest lähtuvalt 1–2 tundi. Kui tegu on võimeka klassiga, ja õpetaja otsustab ainet käsitleda ühe tunni mahus, siis ei ole mõtet pikalt reegleid seletada, pigem tasub teha harjutusi ja vastavalt õpilaste tagasisidele, st ette tulnud vigadele, tuletada meelde reegleid.

Kui õpetaja otsustab ainele pühendada kaks tundi, siis on kaks võimalust: 1) käsitleda esimeses tunnis reegleid, jättes harjutamise teisele tunnile või 2) käsitleda esimeses tunnis nimisõna kokku- ja lahkukirjutust, teises tunnis aga omadussõna ja arvsõna.

Eelistatavam on esimene variant, eeskätt seetõttu, et enamikus harjutustes on koos mitut liiki kokku- ja lahkukirjutuse juhtumeid, mistõttu edukaks lahendamiseks tuleb tunda kõiki peatükis esitatud reegleid.

Kui õpetaja otsustab siiski käsitleda nimisõna esimeses tunnis, siis harjutamiseks sobib suuliselt õpiku harjutus 50, kuigi selle lõpus on ka kolm juhtumit, mis ei kuulu nimisõna kokku- ja lahkukirjutuse alla. Need võib ära jätta või piirduda lihtsalt õige vastuse fikseerimisega ilma põhjendamata. Nimisõna osa kohta on töövihikus harjutused 62 ja 63.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 47. Otsusta, milline alljärgnevaist on nimi, milline nimetus.

Vastus: peaminister, **Volvo**, parlament, ansambel **Kuldsed Lindid**, vennad **Voitkad**, traavel, **Stockmanni** kaubamaja, **Viljandi** lossivaremed, kirjastus **Künnimees**, üliõpilane, doktor **Faust**, minu esimene jalgratas, matemaatika vihik, perekond **Simpsonid**, uudised.

Harjutus 48. Otsusta, kas tegu on nime või nimetusega.

Vastus: Tallinna Pedagoogikaülikool, Vanalinna Stuudio, Raua tänav, Lossi plats, Rakvere lossivaremed, Lääne-Euroopa, Ida-Virumaa, perekond Kask, Piibe maantee, lauluväljak, Padise klooster, Sõrve säär, Euroopa Liit, suvepealinn Pärnu, ülikoolilinn Tartu, Suur Munamägi, Pandivere kõrgustik, Tallinna 32. Keskkool, Eesti Vabariigi Haridusministeerium, Balti jaam, põiktänav, hotell, jaanalind.

49. Leia suure ja väikese algustähe kasutamise vead.

Koolivaheajal sõitsid **A**lma ja **J**ohannes klassiga **T**artusse ekskursioonile. Kogunemine oli **t**eisipäeval kell 7.00 hommikul **b**ussijaamas. Bussijaam asus **K**uuse tänavas otse **l**inna **k**eskuses. Alma pidi sinna minema jala, sest isa vana **V**olvo ei läinud külmaga käima. Johannes võttis kaasa **t**ermosetäie india teed ja eesti juustuga võileibu. Tartusse jõudes nägid nad bussijaamas **m**ustlasi. Mustlastel oli tõmmu nahk, tumemustad juuksed ja suured ilusad silmad. Nad rääkisid omavahel **m**ustlaskeelt. Esmalt külastati **T**artu Ülikooli **p**eahoonet. Seejärel käidi kirjandusmuuseumis, kus hoitakse eesti rahvaluulekogu. Õhtul vaadati **V**anemuises etendust.

50. Millised järgmistest sõnapaaridest tuleks kirjutada kokku ja miks?

Kokkukirjutuse põhjused: lühenenud tüvi (1), nimetavaline tüvi (2), näitab liiki, piltlik või mitmuslik sisu (3), omadussõna, arv või asesõna esikomponendina tekitab uue mõiste (4), arvsõnareegel (5).

(1) põlismets, miniseelik, mobiiltelefon, kollanokk

(2) korvpall, mootorratas, jalgpall

(3) rukkileib, tuuleklaas, pakipiim, kätetik, sülearvuti, abikaasa

(4) kergejõustik, viisnurk, helekollane, kolmeaastane

(5) kakssada kaks

51. Leia alltoodud tekstist kõik kokku- ja lahkukirjutuse vead (15).

Pärast etendust läksid nad ühte **koolimajja** ööbima. Nende päralt oli terve **suur võimla**. Poisid panid omale **võimlemismatid** ühe seina äärde, tüdrukud **teise seina** äärde. **Klassijuhataja** tegi oma aseme kitse taha. Kõik pugesid **magamiskottidesse** ja **laetuli** tehti ära. Kui tüdrukute **jutuvada** vaikseks jäi, hakkasid poisid **tasakesi** koos mattidega **tüdrukute seina** poole roomama. Neil olid **hambapasta** tuubid käes. Poisid olid juba **keset põrandat** jõudnud, kui **nende õpetaja** äkki ütles: „Marss **oma seina** äärde tagasi!" Tüdrukud pääsesid **terve nahaga**.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 60. Paranda algustähevead.

Tänavu on aktsiaselts **Eesti Piim** kasumit teeninud. Maile meeldib süüa **Kalevi** komme ja **Kirde** saia. Mina ei taha minna **Vanemuise** teatrisse balletti vaatama, jään parem koju, pirnipuu all loen **Shakespeare´i** kogutud teoseid ja söön napoleoni kooki. Mina küll ei taha kuulata, mida härra **Julgaste** seal jälle räägib. See seal on kuulus eesti laulja, härra **Julgaste Puusepa** tänavast. Täna oli **Toompea** lossis vaikne. Homme esineb **Estonia** kontserdisaalis **Eesti Akadeemiline Meeskoor**. Reisides lõunamaades, olen joonud nii rohelist teed kui india teed; minu kodukohas, **Põhja-Eestis**, teed eriti ei jooda. Eile võistlesid **Võhma** gümnaasium ja **Tihemetsa** tehnikum omavahel kreeka-rooma maadluses. Käisime **Kuressaare** linnuses ja **Pirita** kloostris.

Harjutus 61. Paranda algustähevead.
Tänases **Eesti Päevalehes** kirjutab **Juku Juhm**, et on algatanud uue projekti „**Päästke** dinosaurused". Juku ütles, et kuigi dinosaurused olid pärast **Suurt Pauku** väga populaarsed, on nende olukord jääaja järel tunduvalt halvenenud ja praeguseks on nad juba väljasuremisohus. Seetõttu agiteeribki Juku kõiki **Eesti Vabariigi** kodanikke sauruste päästmise fondi raha annetama. Suurim annetaja saab auhinnaks kotitäie **Valget** klaari. Projekti rahastavad **Ameerika Ühendriigid** ja **Ülemaailmne Idiootide Liit**.

Harjutus 63. Nendest sõnadest saab katkematu sõnaketi. Selleks ühenda sõnad, mida saab kokku kirjutada.

Vastus: *vanasõna, sõnaraamat, raamatuleht, lehtmets, metsamees, meeskoor, koorilaula, laululaps, lasteaed, aedmaasikas, maasikamoos, moosisai, saiataigen, tainapea, peakapsas, kapsauss, ussimürk.*

Harjutus 64. Ühenda kokkukirjutatavad sõnad alt kaarekesega.

Koolinoorte ujumisvõistlusel saavutas esikoha Jaak Väle. Auhinnaks sai ta kommikarbi ja kuldmedali. Nii poisi isa kui ka õeraas olid õnnelikud oma pereliikme õnne üle. Noormehele ennustatakse suurt tulevikku. Kunagi saab temast kuulus ujuja ja ehk ka olümpiavõitja. Praegu on see kõik vaid tulevikumuusika.

Isa muruniiduk läks katki. Murul kasvas palju võililli ning minu onutütred mängisid seal sageli. Mul on palju onutütreid ja tädipoegi. Tänavune suvelavastus oli „Saaremaa onupoeg." Möödunud suve hitti mängitakse mõnes raadiojaamas ikka. Väsinud firmajuht puhkas töölaua taga. Keskkonna-

minister, haridusminister ja Eesti Vabariigi peaminister arutasid riigiasju. Purjetamise maailmameistrivõistlustele ei sobi minna õhtukleidis. Lõunasöögil viibis ka selle firma juht. Laeva kapten istus toanurgas ja nuttis krokodillipisaraid.

Harjutus 65. Leia igale sõnale vastastulbast paariline ning ühenda need paarid, mis tuleb kokku kirjutada, pidevjoonega. Paarid, mis tuleb lahku kirjutada, ühenda katkendjoonega.

Kokku: *sinisilmne, seitsesada, sõrmejämedune, tumepunane, puruvaene, karmikarvaline, paariaastane, porgandpaljas, mõnikümmend.*

Lahku: *kuri vaenlane, tohutult suur, sada tuhat*

Harjutus 66. Lisa alltoodud sõnapaaridele selliseid täiendeid, et sõnapaar tuleks lahku kirjutada, näiteks: *sõrmejämedune – väikese sõrme jämedune.*

rongijuht – suure rongi juht

mäekõrgune – viltuse mäe kõrgune

lastearst – meie laste arst

kolmeaastane – kahekümne kolme aastane

konnasilm – lombaka konna silm

meetripikkune – kahe meetri pikkune

suvekodu – viimase suve kodu

pallisuurune – selle palli suurune

kontorimööbel – suure kontori mööbel

kassisarnane – meie kassi sarnane

Harjutus 67. Ühenda kaarekesega sõnad, mis tuleks kokku kirjutada.

Minu **maavanaema**, lõhnav **ristikhein**, **omaealine, tuulelipp, mesimagus** hääl, **kolmesaja** aastane, õpetaja laud, **kirjutuslaud, komöödiafilm, naerupall, sinimustvalge** lipp, kaks tuhat **nelisada**, sillerdav meri, India elevandi suurune, **tumesinine** kruus, **tigedailmeline, kolmekümne** viie kilone, kahe ja poole aastane.

Harjutus 68. Kirjuta numbrid sõnadega. Tõmba järgarvsõnadele joon alla.

Kell **üheksa nelikümmend** asus auväärne Lollidemaa kuningas Klodovek **kahekümne seitsmes** oma igahommikusi korraldusi jagama. **Esimese** asjana kutsus ta oma **kolmanda** nõuandja, kes oli andnud nõu kuulutada kuningas järgmiseks **viieteistkümneks** aastaks kuningriigi arukaimaks meheks. Kuigi kuningas Klodovek oli troonil juba **kolme tuhande viiesaja kuuekümne seitsmendast** aastast, polnud tema **kahekümne viie** aastase valitsemisaja jooksul veel keegi tema **kuuekümne kuuest miljonist** alamast Klodoveki ülimat tarkust märganud. Seetõttu käskiski valitseja anda välja määruse number **nelisada kaheksateist** milles öeldi, et kuningas Klodovek on maailmas kõige targem, sest tema IQ testi tulemus on **kakssada** punkti ning tema kuninglik aju kaalub **kolmteist** kilo (Klodovek ei uskunud IQ testidesse, küll aga uskus ta suurtesse numbritesse). **Kolmas** nõuandja teatas, et kõik on hästi ja igaüks, kes **neljasaja kaheksateistkümnenda** määruse õigsuses kahtleb, tehakse kohe peajagu lühemaks.

Harjutus 69. Kirjuta lünka sobiv põhi- või järgarvsõna (sõnadega). Kasuta teatmeteoste abi!

Eesti Vabariik kuulutati välja **kahekümne neljandal** veebruaril **tuhande üheksasaja kaheksateistkümnendal** aastal. Eesti riigi vaba arengu katkestas **tuhande üheksasaja neljakümnendal** aastal nõukogude okupatsioon. **Tuhande üheksasaja neljakümne esimese** aasta **neljateistkümnendal** juunil küüditati ligi **üheksa tuhat kolmsada** inimest Siberisse. Eesti territoorium on **nelikümmend viis tuhat** ruutkilomeetrit. Eestis elab **üks miljon kolmsada tuhat** inimest, neist **seitsekümmend protsenti** on eestlased. Tallinnas elab **ligi pool miljonit** inimest, minu kodulinnas (-alevis/-külas) elab ..... inimest. Rahvaarvult suurim riik maailmas on Hiina, mille elanikkond küünib **ühe koma kolme miljardi** inimeseni.

9. Karakteristika

Peatüki **eesmärgiks** on tutvustada karakteristikat ja selle kirjutamise võtteid. Teema läbinuna peaksid õpilased eristama psüühilisi iseloomujooni välistest omadustest; oskama märgata, kuidas ilukirjanduses on tegelasi iseloomustatud, ning koostada nii enda kui kaaslase karakteristikat.

Iseloomustamine ja iseloomujooned on selles vanuses tundlik teema. Peatükis on ülesandeid, mis võivad tahtmise korral anda põhjust moraalseks vägivallaks. Õpetaja peaks siin olema ettenägelik kindlakäeline psühholoog, kes hoolitseb selle eest, et keegi ei saaks haiget ega tunneks end puudutatuna. Kohe teema käsitlemise algul võiks kokku leppida kindla reegli: kes kaaslast halvustab või haavab, sel tuleb peatükk omandada ja ülesanded täita teistest eraldi, individuaalselt.

Teema läbimiseks võiks kulutada 4–6 tundi, sellest 3 tundi teema käsitlusele ja kinnistamisele, 1–2 tundi põhjaliku hindelise karakteristika kirjutamisele (kui on paaristunni võimalus, võiks anda kirjutamiseks rohkem aega. Kui tunde napib, võib karakteristika lasta kodus teha). Ühe tunni (või pool tundi) võiks pühendada iseloomustuste ettelugemisele.

Peatükk on koostatud nii, et see sobib hästi iseseisvaks lugemiseks, võimaldades treenida õpilaste iseseisva töö oskust. Kui on tegemist väga rahutu ja kehva süvenemisvõimega klassiga, võib suurema rõhu panna õpetajapoolsele teemakäsitlusele.

Tundide ülesehitus võiks olla näiteks järgmine. **Esimest tundi** võiks alustada Gideon Spilletti iseloomustuse ettelugemisega õpikust. Avatakse karakteri ja karakteristika mõisted. Õpetaja võib juurde lisada, et sõnaga karakter tähistatakse ka kirjandusteose tegelaskuju. Edasi loevad õpilased iseseisvalt (alates lk 62 viimasest lõigust kuni lk 65 lõpuni). Järgnevalt fikseeritakse õpetaja suunavate küsimuste abil ühiselt tähtsamad punktid.

▪ Milliseid omadusi karakteristikas võib nimetada välisteks joonteks?

Välimus, käitumine, riietumisstiil, kehahoiak, hääl, rääkimisviis – ühesõnaga need, mis kohe esimesest pilgust silma (kõrva) hakkavad.

▪ Kas väliste joonte põhjal võib alati iseloomu kohta kindlaid järeldusi?

Teatud seosed on olemas, aga kindlate järelduste tegemisega tuleb olla ettevaatlik. Vaadatakse koos harjutust 54, kus toodud stereotüüpsed ettekuju-tused teatud elualade ja -stiilide esindajatest.

▪ Kas keegi oskab tuua näiteid elust või kirjandusest, kus väline mulje on osutunud petlikuks? Millest tavaliselt karakteristikat alustatakse?

Välistest joontest, seejuures piisab mõnikord paari kõneka detaili esiletoomisest, eriti kõrvaltegelaste puhul.

Näiteks: „Tüdrukul oli kamandav hääl, tihedad kohevad šatäänid juuksed ja üpris suured esihambad.” („Harry Potter ja Tarkade Kivi”)

▪ Mis on iseloomuomadused?

Inimese kõige selgemini väljenduvate ja suhteliselt püsivate psüühiliste omaduste kogum.

Seda definitsiooni ei pea pähe õppima, kuid sellest tuleks karakteristika koostamisel lähtuda. Ühiselt leitakse harjutuses 55 toodud sõnade hulgast 7 iseloomuomadust. Kritiseeritakse harjutuses 56 toodud Rauno iseloomustust – see on liiga pealiskaudne ja üldine. Õpetaja peaks rõhutama, et oluline on leida iga karakteriseeritava juures tema erilised küljed, tema omapära.

Seejärel võetakse uuesti ette Gideon Spilletti iseloomustus ja koostatakse selle põhjal vihikusse alltoodud tabel. Õpetaja aitab suunavate küsimustega, nagu *Millistele iseloomujoontele viitab lause: „*Kui oli tarvis hankida täpseid andmeid /…/, ei kohutanud Spilletti raskused, väsimus ega hädaoht” (*sihikindel, julge*); või lause „… iga tema lühike, täpne ja arusaadav telegramm tõi selgust mõnesse olulisse küsimusse” (*tark, selge mõistusega*).

Tabel võiks välja tulla umbes selline.

Füüsilised omadused, välimus	Psüühilised omadused	Välised asjaolud
pikk, alla 40-aastane, punaka põskhabemega, rahulik, kuid terav pilk, tugev kehaehitus, karastunud	hea tähelepanuvõime, joonistusoskus, andekas, energiline, hakkaja, leidlik, oskab anda head nõu ja otsustavalt tegutseda, sihikindel, julge, seiklus-himuline, tark, huumorimeelega	New York Heraldi reporter, sõjakirjasaatja, võtnud osa lahingutest, palju maailmas rännanud

Edasi võib teha töövihiku harjutused 70 ja 71, mis jäävad kodus lõpetada.

Teise tunni alguses kontrollitakse kodus lõpetatud töövihiku harjutusi ja arutletakse neis toodud iseloomuomaduste üle. Hea õhkkonnaga klassis võib mõelda ka, kellele klassist on üks või teine joon omane. Harjutustel on sõnavara rikastav funktsioon, seetõttu võiks õpetaja paari nädala mööudes samade sõnade peale väikese välkkontrolli teha.

Järgnevalt võiksid õpilased iseseisvalt teha töövihikust harjutuse 74, mis pärast koos üle kontrollitakse.

Edasi loevad õpilased õpikust lk 66–69 otsesest ja kaudsest iseloomustamisest ning peatüki kokkuvõtte. Kes varem loetud saab, võib asuda tegema töövihiku harjutust 72. Õpetaja küsimuste abil tehakse loetust kokkuvõte.

▪ Laias laastus on inimese iseloomustamiseks kaks võimalust. Millised? (*otsene ja kaudne*)

▪ Nimetage kolm võimalust tegelaste kaudseks iseloomustamiseks? (*kõnekate detailide kaudu, dialoogi kaudu, sündmuse või tegevuse kaudu*)

▪ Mida võib Margo, Leslie, Larry, ema ja Gerry huvide kohta öelda nende kohvri sisu põhjal (lk 66)?

Margo huvitub peamiselt oma välimusest, Leslie relvadest ja sõjandusest, Larry raamatutest, ema aiandusest ja kokandusest, Gerry (minategelane) loodusest.

▪ Kuidas võime iseloomustada türklast lk 67 toodud dialoogi põhjal? (*enesekeskne, endast väga heal arvamusel*)

Tahvlile ja vihikutesse võiks tekkida järgmine skeem.

KARAKTERISTIKA

otsene

kaudne
– kõnekate detailide kaudu
– dialoogi kaudu
– sündmuse või tegevuse kaudu

Kui aega jääb, võib rääkida veel ühest iseloomustamise võimalusest – kujundi (võrdluse) kaudu. **Fraseologismidena** on rahvasuus ja kirjanduses käibel näiteks *piksevarras, raudnael, kirstunael, kuldsuu, tugisammas, kameeleon, tuulelipp, valge vares, must lammas, kass, kes kukub käppadele, kass, kes kõnnib omapead, vaga vesi, sügav põhi* jne.

Klassis võib arutada, missugust omadust need kujundid tähistavad. Siis võiks proovida neid ka ise mõelda. Näiteks:

Lukus laegas – pealtnäha tavaline, ei saa aru, mis sees on, aga kui lõpuks avab end, siis selgub, et aardeid täis.

Väänkasv – paindub kergesti, aga ei murdu.

Leht jõevoolus – laseb end elul kaasa kanda.

Tigu – niipea kui puudutad, tõmbub oma kotta.

Paljude sahtlitega kummut – igast sahtlist tuleb midagi ootamatut lagedale.

Ilus õun, aga uss sees – pealtnäha hea ja korralik, aga tegelikult riknenud või halb.

<u>Kodune ülesanne:</u> leida mõnest ilukirjanduslikust teosest katkend, kus tegelast on otseselt või kaudselt iseloomustatud. Kirjutada katkend ümber paberilehele ja märkida juurde, millist võtet autor on kasutanud, kas a) otsest iseloomustamist; b) dialoogi kaudu; c) tegevuse või sündmuse kaudu; d) kõnekate detailide kaudu. Kui kasutatud on mitut võtet, tuleb kõiki mainida.

Kuna hea katkendi leidmine pole lihtne, vaid nõuab üsna suurt püsivust, võiks õpilasi millegagi stimuleerida (lisaks hindele). Parimad katkendid loetakse ette, võib anda ka väiksed auhinnad (kommid, šokolaad, pastakad vm pudipadi; vabastus kodusest ülesandest jne).

Kolmanda tunni alguses loetakse ette kodus otsitud katkendeid. Arutatakse, millist iseloomustamise võtet on kasutatud, millised on head leiud. Siis korjab õpetaja lehed kokku. Ülejäänud tund kulub teema kinnistamisele harjutuste abil. Tehakse üleandeid õpikust (58, 59) ja töövihikust (72, 73, 75, 76, 77, 78).

Teema **neljas ja võimaluse korral ka viies tund** on pühendatud kokkuvõtvale tööle – karakteristika kirjutamisele.

Iseloomustatavad määratakse loosi teel (vt tööjuhendit õpikust lk 65 ja harjutust 58). Kasutada tuleb otsest iseloomustamist ja vähemalt üht kaudse iseloomustamise võtet. Lisaks rõhutab õpetaja veel kolme asja:

1. Iseloomustus iseloomustab alati kahte inimest – seda, kellest kirjutatakse, ja seda, kes kirjutab.

2. Iseloomustatava juures tuleb leida jooni, mis eristavad teda teistest.

3. Karakteristika peab olema positiivses toonis (see ei tähenda, et ühtki negatiivset iseloomujoont ei tohiks mainida).

Kui on tegemist linnakooli väga suure ja kampadeks jagunenud klassiga, võib kaaluda varianti, et pinginaabrid iseloomustavad üksteist. Pole hea, kui kaaluka töö hinne sõltub suuresti loosi tahtest – iseloomustatavaks võib sattuda klassikaaslane, kellest mitte midagi ei tea.

Üks võimalus on kirjutada karakteristika alusmaterjali põhjal. Sel juhul tuleks nädal varem anda kodune ülesanne otsida ajakirjandusest artikleid, intervjuusid mõne tuntud inimese kohta (vähemalt 2 pikemat lugu).

Viimane karakteristikateemaline **tund** võib toimuda ka hiljem, kui vahepeal on jõutud asuda juba uue osa juurde. See tund on pühendatud huvitavamate raamatukatkendite ja iseloomustuste ettelugemisele ning nende arutelule. Õpilasiseloomustuste puhul õpetaja algul ei ütle, kelle kohta see on kirjutatud, klass püüab ära arvata. Tunni lõpus võib toimuda autasustamine. Iseloomustused võib välja panna klassi stendile koos piltide või karikatuuridega. Kui tahtmist on, võivad õpilased need ka arvutisse lüüa ja kujundada neist väikese raamatu.

Olgu siia lisatud veel **paar ilukirjanduslikku iseloomustust**, mida õpetaja võib soovi korral näitetekstidena kasutada.

Teema juurde „Iseloom avaneb kõnekate detailide kaudu" sobib näiteks katkend L. Snicketi „Õnnetute lugude" sarja esimesest raamatust „Ahastavast algus":

„Violet vaatas hämaras ja segamini toas ringi. Ma olen kindel, et sa oled oma elu jooksul jõudnud tähele panna, et inimeste toad peegeldavad nende iseloomu. Mina näiteks olen oma tuppa kogunud rohkelt asju, mis on mulle tähtsad. /…/ Tornitoas seisid asjad, mis olid väga kallid ja hinnalised krahv Olafi jaoks, ja need asjad olid kohutavad. Paberilipakad, millele ta oli loetamatute kraakjalgadega kritseldanud oma õelaid ideid, vedelesid korratute kuhjadena „Abieluseaduste" raamatu peal, mille ta oli ära võtnud Klausilt. Toas olid mõned toolid ja käputäis küünlaid, mis heitsid võbelevaid varje. Kogu põrandat risustasid tühjad veinipudelid ja mustad nõud. Aga suuremalt jaolt oli terve tuba täis joonistusi, maale ja nikerdusi silmadest, nii suurtest kui väikestest. Silmi oli joonistatud lakke ja kraabitud võidunud puupõrandasse. Silmi oli kriibitud aknalaua sisse ja üks suur silm oli maalitud trepile viiva ukse nupule."

Teema „Iseloom avaneb tegevuse käigus" juures on õpikus toodud näide kriminaalromaani žanrist, kus põnevust tekitab see, et lugeja ei saa kõike tegelaste kohta kohe alguses teada. Selleks kasutatakse võtet, kus autor kirjeldab tegelast inimese positsioonilt, kes näeb teda esmakordselt. A. C. Doyle on jutustuse „Vandevennad" peategelast kirjeldanud just nii, et jätab n.ö otsad lahti (samas on see ka hea näide väliste joonte sidumisest iseloomuomadustega):

„Ta on keskmist kasvu, värske jumega noor mees, arvata mitte palju üle kolmekümne. Tema suured, hallid, terased ja naeruhimulised silmad pilguvad vahetevahel uudishimulikult, kui ta läbi prillide enda ümber istuvaid inimesi uurib. Selgesti on näha, et ta on seltsiva ja tõenäoliselt lihtsa loomuga ning püüab kõigi inimestega hästi läbi saada. Esimesest pilgust võiks igaüks öelda, et see on noormees, kes oskab seltskonnast lugu pidada ja armastab ka ise juttu puhuda, on sinna juurde kärme taibuga ning alati käepärase huumoriga. Ent kui teda ligemalt uurida, võib tema lõuajoones avastada kindlust ning kokkusurutud huultes karmust, mis hoiatab, et vagal veel on sügav põhi ja et see meeldiv noor pruunijuukseline iirlane võib vajutada seltskonnale, kellega ta kokku puutub, kas hea või kurja pitseri."

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 54. Leia vasakus veerus olevatele välistele joontele paremast veerust sobivaim omanik.

Inimene, kes väldib rääkides otsavaatamist – *petis*.

Pikad kammimata juuksed, väljaveninud kampsun, „märss" üle õla – *kunstnik*.

Paksu klassiga prillid, veidi kühmus selg – raamatukoi.

Valge särk, hästiistuv ülikond ja lips – ärimees.

Pikk, dressides ja astub laisa sammuga – sportlane.

Viisakas kostüüm, prillid ja range näoilme – õpetaja.

Selle harjutuse juures tuleks kindlasti rõhutada, et tegemist on **stereotüüpidega** ehk rahva hulgas püsivate kivinenud ettekujutustega teatud eluvaldkondade või -stiilide esindajatest. Tegelik elu on märksa mitmekesisem.

Harjutus 55. Leidke loetelust 7 iseloomuomadust.

Vastus: kade, siiras, osavõtlik, iseseisva mõtlemisega, hea huumorimeelega, edev, kangekaelne.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 70. Seleta (võõrsõnastiku abil) järgmisi sõnu. Kirjuta iga iseloomujoone taha sulgudesse, kellele sinu tuttavatest see võiks sobida.

intelligentne – arukas, taibukas
temperamentne – tulise loomuga
flegmaatiline – pikaldane, rahulik
delikaatne – peenetundeline
optimistlik – lootusrikas, elurõõmus
irooniline – pilkav
pedantne – ülitäpne, korda armastav
egoistlik – enesearmastaja
naiivne – lihtsameelne, sinisilmne

Harjutus 71. Leia vastandomadussõnad. **NB!** Enne vastandsõna leidmist tuleb kindlaks teha omadussõnade tähendused.

ablas (suure isuga) – närb?
aktiivne (pidevalt tegutsev, liikuv, elav) – passiivne
uje (kartlik) – julge
edev (tähelepanu, imetlust äratada sooviv) – tagasihoidlik
siiras (avameelne, otsekohene) – ebasiiras, salalik, kahepalgeline
pealiskaudne (asjadega põgusalt tegelev) – põhjalik, süvenev
otsekohene (aus, oma arvamust välja ütlev) – põiklev, keerutav
seiklushimuline – alalhoidlik ?
labane (kulunud, äraleierdatud, vaimukuseta, maotu, tavaline) – peen, teravmeelne?
pessimistlik (negatiivse, lootuseta ellusuhtumisega) – optimistlik

Harjutus 72. Kirjelda, millise käitumise, milliste detailide põhjal võib oletada järgmiste iseloomujoonte olemasolu.

Vastused võivad varieeruda, siin on toodud üks võimalikest.

Uhke – ei palu kunagi midagi, pea püsti, tüli korral esimesena lepitust ei otsi.
Helde – jagab alati kõigiga kõike, mis tal on.
Seiklushimuline – otsib põnevaid olukordi, ei püsi kodus, võtab ette reise.
Hajameelne – unustab palju, hilineb, ajab kuupäevi ja kellaegu segi, tema asjad vedelevad igal pool.

Harjutus 74. Millistele iseloomujoontele võiksid viidata alltoodud välised detailid?

Ka siin võivad vastused olla veidi teistsugused.
1) seiklus- ja uudishimu
2) vaimukus, hea väljendus- ja suhtlemisoskus
3) pedantsus
4) egoism, enesekesksus
5) auahnus
6) tagasihoidlikkus
7) pealiskaudsus
8) närvilisus, hüsteerilisus
9) tuimus, ükskõiksus

Harjutus 76. Inimese iseloom võib avaneda ka detailide kaudu. Telerobinsonid võisid pikkadeks nädalateks üksikule saarele minnes kaasa võtta vaid ühe isikliku asja. Mida räägib see asi teda valinud inimese iseloomu kohta?

Zane – edev, peab välimust väga tähtsaks
Rainer – vaimsed huvid, otsija
Dmitri – laisk, mugav
Riina – vaatleja, mõtiskleja
Helena – peab tähtsaks soojust ja turvalisust

Harjutus 78. Iseloomusta Annat ja Bellat järgneva teksti põhjal. Pööra tähelepanu ka nende käitumisele vestluse ajal. Milline võiks olla nende välimus?

Anna – unistaja, mõtiskleja, tagasihoidlik, üksildane, madala eneseusuga (?)

Bella – endast heal arvamusel, edev, enesekeskne, taktitundetu, naiivne

Harjutuse lõpus toodud küsimusele võib vastata ainult mõttes.

10. Pöördsõna ja pööramine

Pöördsõna peatükk on tõenäoliselt 7. klassi keeleteemadest üks kesksemaid. Esiteks on pöördsõna vormistik väga mitmekesine, teiseks võimaldab pöördsõna erinevate võimaluste kasutamine teksti stilistiliselt ja toonilt palju varieerida. Seega – see, **kes valdab hästi tegusõna vormistikku, suudab end ka mitmekesisemalt väljendada**.

Pöördsõna peatükile võiks pühendada 6–8 õppetundi. Kui õpetaja planeerib teemaga seoses loovkirjutamist, siis võiks aega rohkem varuda.

Esimese õppetunni alguses tuleks veidi korrata sõnaliike (käändsõnad, pöördsõnad ja muutumatud sõnad) ning seejärel teha mõned harjutused (61 ja 62 õpikust) pöördsõnatundmise kinnistamiseks. Koduseks ülesandeks sobib töövihikust 81. harjutus.

Tunnis teises pooles võiks käsitleda **isiku kategooriat**. Grammatika seisukohalt on isiku kategooria suhteliselt lihtne, arvatavasti õpilasele tuttav juba noorematest klassidest. Samas on isik väga oluline tekstilises mõttes, eriti ilukirjanduses. Seetõttu

ongi isikukategooria käsitlus NK 7. klassi õpikus läbivalt tekstikeskne – peatähelepanu on sellel, mismoodi erinevas isikus kirjutamine mõjutab teksti iseloomu. Õpitu kinnistamiseks sobib suuliselt teha õpiku harjutus 65. Kui aega jätkub, võiks seejärel teha harjutuse 63 (see võib jääda ka kodus lõpetada).

Teise tunni võiks pühendada loovkirjutamisele, kui ajaliselt võimalik. Õpilased võiksid katsetada erinevates isikutes kirjutamist, näiteks harjutus 66 ja 64. Samas võib lasta kirjutada ka õudusjuttu – enda valitud isikus. Hiljem võib suuliselt ette lugedes isikut vahetada ja vaadata, kuidas see teksti meeleolu mõjutab. Samas ei pea kõik kirjutama manifesti või õudusjuttu – pigem peaks igaüks kirjutama seda, mida soovib. Näiteks manifesti võiks kirjutada rühmatööna, see tekitab ehtsama tunde.

Kolmas tund võiks tervikuna olla pühendatud umbisikulisele tegumoele. Kõigepealt tuleks selgitada umbisikulise tegumoe erinevust isikulisest, tutvustada tunnuseid ja lõppe. Seejärel võiks sooritada harjutusi, mis aitaks umbisikulise tegumoe kategooriat kinnistada: õpikust 67, töövihikust 92. Seejärel tuleks rääkida umbisikulise tegumoe teisendamisvõimalustest isikulisse tegumoodi (sõnadega *keegi, mõned, inimesed* vms). Õpiku teisendusharjutused on 68 ja 69. Koduseks ülesandeks sobib töövihiku harjutus 91.

Neljandas tunnis tuleks käsitleda aja kategooriat. Aja kategooria on samuti teksti jaoks olulise tähtsusega, kuid veelgi olulisem on selle puhul otsene ajasuhete kajastamine. Üldine tendents on, et keerukamad ajavormid (täisminevik, enneminevik) leiavad järjest vähem kasutamist, nad asendatakse sageli lihtminevikuga. Tunni ülesanne peaks olema erinevate ajavõimaluste tutvustamine, nende erine-vuste avamine ja kinnistamine. Tund võiks alata erinevate ajakategooria võimaluste vormilise ja sisulise tutvustamisega. Seejärel võiks sooritada suuliselt õpiku harjutused 70 ja 71.

Kui on aega, siis võiks rääkida ka kestvast ajast (*mas*-vormist, näiteks *Pille on õppimas Tallinna Ülikoolis*). Kestev aeg on eesti keeles olnud seni suhteliselt kõrvaline nähtus, kuid inglise keele mõjul viimasel ajal oma sagedust oluliselt lihtsa oleviku arvel kasvatanud. **Kestev aeg on kohane siis**, **kui** tõesti **kommenteeritakse** mingeid **käimasolevaid sündmusi**, näiteks spordivõistlustel: *Oper on ohtlikult lähenemas väravale, teda ründab Koller, vastase kaitsealas on praegu tegutsemas neli ründajat kolme kaitsja vastu*. Kui on tegemist pikema protsessiga nagu ülikoolis õppimine või bussiga sõitmine, siis on kohasem kasutada lihtsalt olevikku: *Pille õpib TPÜs. Ma sõidan bussiga.*

Samuti tuleks pöörata tähelepanu tuleviku väljendamisele. Sageli on sarjatud ***saab+olema*** konstruktsiooni kui hirmsat saksapärasust. On õige, et see konstruktsioon ei sobi universaalselt väljendama tulevikku, kuid mõningates lausetes on ta omal kohal, näiteks *See saab olema mõnus pidu*, kuigi *Sellest tuleb mõnus pidu* ei ole sugugi halvem. Seega võiks tuleviku väljendamise võimalusi käsitledes tuua esile just väga paljud erinevad võimalused, mis selleks eesti keeles on. Õpilastel võiks lasta teha harjutusi, kus neil tuleb sama mõtet väljendada erinevaid tuleviku väljendamise võimalusi kasutades. Seda on kohane teha pärast õpiku harjutust 72. Põhimõtteliselt saaks tegusõna aegu käsitleda ühe õppetunni jooksul, kuid kui õpetaja soovib põhjalikumalt peatuda kestval ajal ja tulevikul, siis võib aine vabalt ka kahele tunnile jaga-

da või jätta üks tund puhtalt ajavormide harjutamiseks. Neljanda tunni järel võiks kodutööks jätta harjutused 82–84 töövihikust.

Viies tund võiks olla pühendatud tegusõna ajavormide harjutamisele. Õpilastel võiks lasta teha töövihikust harjutused 85–87 ja seejärel õpikust harjutus 73.

Kuues ja seitsmes tund on pühendatud kõneviisidele. Esimese tunnis tuleks kõneviise tutvustada ja kinnistada nende tundmist töövihiku harjutustega (79, 80 ja 90). Põhiline ja olulisim kõneviiside juures on nende funktsioonide tundmine, st mida väljendab kindel, mida tingiv, mida kaudne ja mida käskiv kõneviis. Funktsioonide tundmine on eelduseks nende kõneviiside õigele kasutamisele, samas on teksti teisendamine kõneviiside vahel üks parimaid harjutusi, mis aitab funktsioonide tundmist kinnistada.

Koduseks ülesandeks võiks jätta mõne loovtöö (näiteks õpikust harjutus 75 või 76). Neid võiks järgmise tunni alguses kontrollida, seejärel aga jätkata sarnaste loovharjutustega (õpikust nr 77, töövihikust 88).

Viimane, kaheksas tund võiks olla pühendatud jaatavale ja eitavale kõnele ning üldisele pöördsõnavormide kordamisele. Kõne kategooria on selle tutvustamiseks lihtne, meeldetuletamiseks ei lähe palju aega (teha võiks töövihikust harjutuse 94). Ülejäänud osa tunnist võiks kuluda süsteemse ülevaate tegemiseks pöördsõna vormivõimalustest. See võiks olla tabeli või skeemi kujul. Kinnistamiseks sobivad töövihiku harjutused 89, 93 ja 95.

Õpiku harjutuste lahendused

Harjutus 61. Millised järgnevatest sõnadest on pöördsõnad? Põhjenda oma arvamust.

Pöördsõnad: laulma, kuulama, koitma, vaikima, mõtlema, ohkama, sadama, köitma, kirjutama, vallutama, sööbima, olema, näima.

Harjutus 62. Leia alltoodud tekstist kõik pöördsõnad.

Pöördsõnad: hakkas, sadama, sadas, tahtnud, lõppeda, oli, lakanud, istusid, lugesid, saanud, vaadata, oli, murdnud, oli, olla.

Harjutus 67. Leia järgnevast tekstist kõik umbisikulises tegumoes sõnad.

Vastus: hakati, avastati, hüpati, kaevati.

Harjutus 68. Muuda järgnev isikulises tegumoes jutt umbisikuliseks.

Kolmapäevani **loeti** igavusest raamatuid, aga siis **muututi** rahutuks, sest **ei saadud** kätte oma igapäevast tapmise ja tagaajamise annust. Viimases hädas **otsustati** hakata üksteist kiusama. Siis **narriti** üksteist ja **tehti** üksteisele haiget ja **nuteti** ja **karjuti** ja **mindi** vanematele kaebama. Kiusamise käigus **aeti** toad hästi sassi ja siis **hakati** nendega riidlema. Riiust läks õhk nii kuumaks, et lumi sulas ära. Neljapäeval **mindi** üksmeelselt tööle ja kooli.

Harjutus 69. Muuda järgnev umbisikulises tegumoes jutt isikuliseks.

Koolis **küsisid kõik** kohe, miks **nad** pool nädalat **puudusid**. Ka tööl **imestasid inimesed** väga, kui **kuulsid**, et lumi oli ulatunud katuseni. Sellisest lumest ei **teadnud keegi** midagi. **Kõik olid** tööl **käinud** nagu tavaliselt. Ei jäänud muud üle kui **kirjutada** seletuskiri. Kohapeal **käisid mõned vaatamas** ka. Lumest ei olnud jälgegi, ainul televiisor ei näidanud ikka veel midagi. Siis **jäid kõik uskuma**. Kolm päeva **ei istu** ju **keegi** kodus ilma televiisorita.

Harjutus 70. Leia tekstist kõik oleviku, lihtmineviku, täismineviku ja enneminevi-ku vormid.

Olevik	Lihtminevik	Täisminevik	Enneminevik
teavad õpetatakse rünnatakse muutuvad on on	rääkis ütlesid jäi	on käinud	oli näinud oli visanud oli muutunud oli arvanud

Harjutus 71. Seleta, mis vahe on järgmistel lausepaaridel.

Väike laps kadus. Väike laps on kadunud.
Esimene lause väljendab hetkelist sündmust, teine lause kestvamat olekut.

Ma õppisin selles koolis kolm aastat. Ma olen selles koolis kolm aastat õppinud.
Esimene lause eeldab, et kõneleja enam seal ei õpi, et õppimise tegevus on lõpetatud. Teine lause annab märku, et tegemist on kestva protsessiga, mis ei ole veel lõppenud, st et kõneleja õpib selles koolis ka praegu.

Esmaspäeval juhtus suur õnnetus. On juhtunud suur õnnetus.
1. lause kirjeldab sündmust, mis toimus esmaspäeval. Praeguseks on see juba ajalugu, tema mõju ei kesta enam. 2. lause väljendab tõdemust, et õnnetuse mõju varjutab vestlejate elu veel ka kõnelemise hetkel.

Libahunti oodatakse kaua. Libahunti on kaua oodatud.
1. lause väljendab ajatut tõde. Kui keegi libahunti ootab, siis tuleb seda kaua teha, maailma asjad juba on sedasi. 2. lause väljendab konkreetselt seda, et keegi on juba kaua libahunti oodanud.

Tiiumiiu armus. Tiiumiiu oli armunud.
1. lause väljendab minevikus toimunud sündmust, Tiiumiiu armumist, 2. lause aga minevikus olnud olekut.

Harjutus 72. Milliste vahenditega on eesti keeles võimalik rääkida sündmustest, mis juhtuvad tulevikus? Leia nii palju erinevaid võimalusi, kui suudad.

Mõned võimalused: tulevikku väljendavad sõnad, tegusõnad nagu *hakkama, juhtuma, saama, tulema.*

Harjutus 76. Pane järgnevad kindlas kõneviisis laused tingivasse kõneviisi, lisades ka tingimuse, miks mainitud sündmused toimuda ei saa, näiteks Tulen homme. Tuleksin homme, kui viitsiksin.

Päike paistaks, kui pilvi poleks ees. Ma kutsuksin kõiki oma sünnipäevale, kui isa lubaks. Koolis oleks tore olla, kui tunde oleks vähem. Mulle meeldiks hambaarsti juures käia, kui ei peaks suud lahti tegema. Joosep õpiks hästi, kui viitsiks koduseid ülesandeid teha. Meil oleks väga lõbus, kui keegi nalja teeks. Sünnipäev kestaks hommikuni, kui ei peaks järgmisel päeval kooli minema. Teele oleks ära uppunud, kui teda poleks kaldale tiritud. Vanaema ei kannaks prille, kui ta oleks hunt. Hundil ei oleks nii suured hambad, kui ta oleks vanaema. Teile meeldiks kaua magada, kui te oleksite beibe. Oleksin alati viisakas ja kena, kui mulle selle eest makstaks.

Harjutus 75. Muuda alljärgnev kindlas kõneviisis tekst kaudsesse kõneviisi.

Keemia õpetaja **olevat** Joosepi eile peale tunde istuma **jätnud**. Ise ta **lugenud** üht paksu saksakeelset raamatut, aga Joosepi **pannud** uhmris mingeid kemikaale pee-

neks hõõruma. Mõne aja pärast **olevat** teda telefonile **kutsutud**. Joosep aga **jäänud** vahepeal pingi alla magama. Kui ta üles ärkas, **olla** väljas juba pime **olnud**, kuid klassis **olevat olnud** imelik valgus. Õpetaja **teinud** mingit kummalist katset. Kõik **auranud** ümberringi ja siis **käinud** hirmus kärgatus. Kui Joosep pingi tagant vaatas, siis **olla** õpetaja kakskümmend aastat nooremaks **muutunud** ja tal **olla** pikad kuldsed juuksed **olnud**. Edasi **ei mäletavat** Joosep enam midagi.

Harjutus 78. Proovi intonatsiooni abil muuta järgmiste lausete tähendus vastupidiseks.

Selle harjutuse vastust on keeruline märkida. Tuleks lihtsalt klassis katsetada, kuni õige intonatsioon välja tuleb. Lauseid võib mitu korda proovida.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 79. Rühmita sõnad kõneviiside järgi tulpadesse ning kirjuta igasse tulpa üks sõna juurde.

Käskiv	Tingiv	Kindel	Kaudne
istu	koristaksid	joonistasin	siduvat
vii	spordiksime	olen soovinud	veetvat
libisegu	lehvitaksin	kisendad	olevat rebinud
vaadake	vajaksid	elame	põlvnevat
kirjuta	kirjutaks	kirjutasime	kirjutavat

Harjutus 81. Tõmba tekstis kõigile pöördsõnadele joon alla.

Isa: „Ats, su ema olevat täna rääkinud sinu õpetajaga ja ma tahaksin sulle ühe küsimuse esitada. Ega sa ei tea, keda teie klassis kõige suuremaks laiskvorstiks peetakse?"

Ats: „Ei, isa, ma ei tea."

Isa: „Ah või sina ei paista teadvat! Aga kui kõik poisid ja tüdrukud tegid tööd, klassis loeti ja kirjutati, kes siis oli see, kes ainukesena istus, käed rüpes, ja ringi vahtis. Pead teadma!"

Ats: „Ah see! See on muidugi meie õpetaja!"

Harjutus 82. Tõmba joon alla õigele ajale.

veetsite	OL	**LM**	TM	EM
olime visanud	OL	LM	TM	**EM**
tulevat	**OL**	LM	TM	EM
laulis	OL	**LM**	TM	EM
on laulnud	OL	LM	**TM**	EM
hakkasin	OL	**LM**	TM	EM
korratakse	**OL**	LM	TM	EM
on lennanud	OL	LM	**TM**	EM

Harjutus 83. Kirjuta olevikus olev vorm lihtminevikus ja vastupidi.

leian – leidsin	vedelesime – vedeleme
topid – toppisid	laulsite – laulame
veendub – veendus	oleme – olime
tapate – tapsite	(sa) pesid – pesed
müüvad – müüsid	kiusame – kiusasime
(nad) nutsid – nutavad	kiirustasin – kiirustan

Harjutus 84. Kirjuta täisminevikus olev vorm enneminevikus ja vastupidi.

olen andnud – olin andnud
olime veendunud – oleme veendunud
(nad) olid hakanud – on hakanud
oled maganud – olid maganud
olete pesnud – olite pesnud
(ta) on tulnud – oli tulnud
(nad) on läinud – olid läinud
on tapeldud – oli tapeldud
oli kirjutatud – on kirjutatud
olin väsinud – olen väsinud

Harjutus 85. Muuda lauseid nii, et tegusõna *olema* asemel oleks mõni teine tegusõna, lause mõte aga jääks samaks.

Ma kuulun 7d klassi õpilaste hulka.

Ma õpin alati hästi.

Kodus jagan ma õega ilusat tuba.

Meile meeldib koos olla, sest tegeleme samade hobidega.

Mõnikord ma kadestan oma õde, sest ta teeb minust paremini sporti.

Siiski me ei tülitse sageli.

Harjutus 86. Väljenda sama mõtet ilma tegusõnata *saama*.

Homme **tuleb** halb ilm. Elu **on** tulevikus palju ilusam. Kui ma kooli lõpetan, **hakkan** ma õppima ülikoolis. Sul **hakkab** ilma minuta kindlasti igav. Kui ma ülikooli **lõpetan**, **tunnevad** mu vanemad veel minu üle **uhkust**. Minust **tuleb** advokaat. Aga see **on juba** üks hoopis teine jutt.

Harjutus 87. Tõmba pöördsõnadele joon alla ja paranda neid nii, et kogu tegevustik toimuks olevikus.

Ukse juures, mis **viib** tänavale, **vestleb** Porthos valvesõduriga. Mõlema vestleja vahel **on** parajasti niipalju ruumi, et inimene läbi mahub. D'Artagnan, arvates, et sellest ruumist jätkub temalegi, **sööstab** edasi, et noolena nende kahe vahelt läbi pääseda. D'Artagnan aga ei **arvesta** tuult. Just sellel hetkel, kui ta **tahab** läbi lipsata, **paisutab** tuul Porthose pikka mantlit ja D'Artagnan **tormab** otse mantlisse. Kahtlemata **on** Porthosel põhjust mitte loobuda sellest tähtsast riietusesemest, sest selle asemel et lahti lasta mantlihõlmast, **tirib** ta seda enda poole, nii et D'Artagnan **teeb** tema kangekaelse vastuseisu tõttu tiiru ja **mässib** end täiesti mantlisse.
(A. Dumas „Kolm musketäri")

Harjutus 88. Proovi sama lugu ümber jutustada nii, nagu oleksid seda kuulnud kelleltki kolmandalt isikult. Millist kõneviisi oleks sel puhul kõige otstarbekam kasutada?

Tänavale viiva ukse juures olevat vestelnud Porthos valvesõduriga. Nende vahel olevat olnud just nii palju ruumi, et inimene läbi mahtunuks. D'Artagnan, arvates, et sellest ruumist jätkub temalegi, olla edasi sööstnud, et noolena nende kahe vahelt läbi pääseda. Ta polevat aga tuult arvestanud, ja just sellel hetkel, kui ta tahtis läbi lipsata, paisutanud tuul Porthose pikka mantlit ja D'Artagnan tormanud otse mantlisse. Kahtlemata olevat Porthosel olnud põhjust mitte loobuda sellest tähtsast riietusesemest, sest selle asemel, et lahti lasta mantlihõlmast, tirinud ta seda enda poole, nii et D'Artagnan teinud tema kangekaelse vastuseisu tõttu tiiru ja mässinud end täiesti mantlisse.

Harjutus 89. Pane sulgudes olevad pöördsõnad nõutud vormi nii, et kokku tuleksid korralikud mõtteterad.

- Rumalal **on** parem vait olla. Kui ta aga seda **teaks**, siis ta **poleks** enam rumal.
- Keskpärased inimesed **kritiseerivad** alati seda, milleni nad **ei küündi**.
- Kunagi **ei oldavat** nii õnnelikud või õnnetud, kui **ette kujutatakse**.
- Kui **tahad** kedagi **tundma õppida**, **õpi** tundma tema sõpru.
- **Ära meelt heida**, kui sind lolliks peetakse. **Lohuta** end sellega, et lollidel veab. Ja kui sul **ei vea**, siis **rõõmusta** – sa **polegi** veel päris loll.

Harjutus 90. Tõmba joon alla kõigile kindlas kõneviisis(Ki), tingivas kõneviisis(Ti), käskivas kõneviisis (Kä) ja kaudses kõneviisis (Ka) tegusõnadele ja kirjuta peale kõneviisi lühend. Missugust kõneviisi on kõige rohkem, millest see on tingitud?

KAALUD. Mõned su väljendused võivad (Ki) üpris norivad olla. Peaksid (Ti) olema sallivam teiste suhtes – ära mõõda (Kä) kõike vaid enda mõõdupuuga! Vii läbi (Kä) suurpuhastus, jaluta (Kä) koduloomadega. Lepinguid mitte sõlmida (Kä).

VÄHK. Võib (Ki) tekkida pingeid sugulastega. Hoolitse (Kä) oma suhete eest. Mõtle (Kä) end ilusaks! Ära virise (Kä), vaid käi (Kä) ringi ning avasta (Kä) uusi asju. Jõudu tuleks (Ti) säästa. Vaidled (Ki) meelsasti.

JÄÄR. Sõbrad võivad (Ki) aidata sind. Ära riski (Kä)! Mõtled (Ki) jõuliselt ja intelligentselt. Hea oleks (Ti) sooritada mõned jõu- ja ilunumbrid. Sul on (Ki) palju energiat, kuid ürita (Kä) oma egoismi taltsutada.

Kõige rohkem on käskivas kõneviisis tegusõnu. See on tingitud sellest, et horoskoop jagab juhendeid käitumiseks.

Harjutus 91. Vali õige pöördsõnavorm. Tõmba ülejäänud vormid maha.

Nad olid mind juba kaua **veennud** nendega koos matkale tulema. Tõrkusin kogu aeg, lõpuks mul praktiliselt **kästi** tulla. Ma ei osanud aimata, et **tuuakse** niipalju süüa. Kaua **vaeti**/**vaagiti**, mida selle kuhjaga peale hakata. **Peljati**, et nii suure koguse söömisel ei **olda** tasemel ja söök läheb pahaks. Lõpuks otsustati kõik lõkkes ära **küpsetada**. **Joosti** lõkkematerjali koguma. Peagi **kerkis saetud** puudest kena kuhi. Osavamad poisid **läitsid** selle. Nii **veetsime** unustamatu õhtu lõkke ääres. Otsustasime peagi **naasta** matkarajale.

Harjutus 92. Kasuta sulgudes olevaid tegusõnu umbisikulise tegumoe lihtmineviku.

Vanasti oli kõik teisiti. Kui oli mingi probleem, siis **juureldi** kaua, enne kui kohale **tõtati**. Tuttavatele **viibati** käega, kuid võõraid **peljati**. Kui millegagi hakkama ei saadud, siis **korrati** õpitut ning **alustati** otsast peale ning hiljem **hiilati** oma teadmistega. Päeval **lõigati** rukist, **niideti** loomadele heina ja **aidati** vanemaid. Õhtuti **keereldi** tantsupeol, **tegeldi** lugemisega ning **vaadeldi** kaunist õhtutaevast. Pidulikul puhul **heisati** lipud. Tollal **vaadati** inimestele ausalt silma; kui **vaieldi**, siis tuliselt, **tapeldi** ägedalt ning **kärgiti** vihaselt. Sellest hoolimata **oldi** teineteise vastu sõbralikumad ja ausamad kui praegu.

Harjutus 93. Moodusta nõutud vormid jaatavas kõnes.

	Kindla kv lihtmin. ains 3. p	Käskiva kv oleviku ains 2. p	Tingiva kv minevik
veenma	veenis	veena	oleks veennud
ütlema	ütles	ütle	oleks öelnud
vaatlema	vaatles	vaatle	oleks vaadelnud
salgama	salgas	salga	oleks salanud
märkama	märkas	märka	oleks märganud
hülgama	hülgas	hülga	oleks hüljanud
kargama	kargas	karga	oleks karanud
oigama	oigas	oiga	oleks oianud
teesklema	teeskles	teeskle	oleks teeselnud
kõlbama	kõlbas	kõlba	oleks kõlvanud

Harjutus 94. Muuda eitavad laused jaatavaks ja vastupidi.

Pese nõud puhtaks! *Ära pese nõusid puhtaks!*

Tal ei olevat midagi viga. *Tal olevat midagi viga.*

Mari laulab vist hästi. *Mari ei laula vist hästi.*

Me tutvusime möödunud suvel. *Me ei tutvunud möödunud suvel.*

Ära ole töökas ja usin! *Ole töökas ja usin!*

Keegi polnud selle aja jooksul loomi toitnud. *Keegi oli selle aja jooksul loomi toitnud.*

Minu teada puuduvat nad sageli koolist. *Minu teada ei puuduvat nad sageli koolist.*

Miks te juba ära lähete? *Miks te veel ära ei lähe?*

Sööklas pestakse nõusid korralikult. *Sööklas ei pesta nõusid korralikult.*

Kui sa ei roniks igale poole, siis sa ei saaks ka haiget. *Kui sa igale poole roniksid, siis sa saaks ka haiget.*

Harjutus 95. Kirjuta tekst ümber nii, et tegevus toimuks tulevikus.

Mina **lähen** koju, aga mida sina **teed**. Mina **söön** pannkooki, sest minu vanaema **küpsetab** neid. Need koogid **maitsevad** mulle hästi. Nad **maitseksid** ka sulle, kui sa **ei peaks** koju minema. Pime **on** ja mu vanemad **muretsevad**, sellepärast ma ei **saa** jääda. Sellest **on** küll kahju.

11. Kuidas kirjutada head juttu

Teema teljeks on loo kirjutamise protsess, mis läbitakse etappide kaupa. Selle tulemusena peaks õpilaste kirjanduslik tegevus muutuma teadlikumaks, juhitumaks. Muidugi on alati õpilaste hulgas nn jumaliku sädemega andeid, kelle ülevoolavat fantaasiat igasugune ratsionaalne lähenemine ainult pärsib, kuid ega teadmised neile kahju ka ei tee. Keskmisele õpilasele peaks aga antud teema raames pakutavad näpunäited tuge pakkuma. Ideaalis võiks lõpptulemuseks olla, et õpilane kirjutab oma elu seni parima jutu.

Teema käsitlemisele võiks pühendada 4 või 5 tundi.

Esimese tunni sissejuhatuseks võiks õpetaja küsida klassilt, milliseid raamatuid nad viimasel ajal on lugenud ja missugused on neile eriti meeldinud (loodetavasti nad loevad ikka veel raamatuid…). Edasi palub õpetaja põhjendada, miks üks või teine raamat on meeldinud, pannes nimetatud põhjuseid lühidalt ka tahvlile kirja. Eeldusteta kohaselt võiks põhjused olla umbes sellised: *põnev sündmustik, saab palju nalja, huvitavad tegelased, fantaasiarikas tegevus, kogu aeg juhtub midagi, tegelasteks on eakaaslased, sarnased probleemid*, *tundub, nagu juhtuks see su endaga.*

NB! Hea, kui selle viimase mõtte klassilt kätte saaks. Aga kui keegi seda ei paku, võib õpetaja küsida – mis tunne on, kui loed mõnda eriti huvitavat raamatut? Ühesõnaga, hea oleks, kui jõuaks lõpuks selleni välja, **et huvitavat juttu lugedes unustad ümbritseva reaalsuse ja tunned end sündmustikus osalevat**.

„Ma soovin," ütleb õpetaja, „et kui me selle teema lõpetame, on mu laual X (selle klassi õpilaste arv) nii huvitavat juttu, et ma enne ei saa lõpetada, kui nad kõik on läbi loetud!"

Millest alustada? Mis on see, ilma milleta ei tasu paberi või arvuti taha istuda, et lugu kirjutama hakata? Loomulikult, see on **IDEE**! Mõiste *idee* selgituseks võiks õpeta-

ja tuua näiteid tuntud teostest.

Harry Potteri „saaga" **idee** on see, et maailmas on terve hulk võluvõimetega inimesi ning kusagil asub kool, kus väikestele võluritele õpetatakse kõiki võlukunste.

M. Twaini „Printsi ja kerjuse" **idee** on see, et on kaks teineteisega äravahetamiseni sarnast poissi, kellest üks on kuninglikust soost ja teine elab vaeste linnaosas ja nad vahetavad oma rollid ära.

Shakespeare'i „Romeo ja Julia" **idee** on see, et teineteisesse armuvad kahe vaenutseva suguvõsa noored.

Lisada võiks mõne klassis ühiselt loetud raamatu või loo, õpilased ise pakuvad, mis on selle idee.

Kui idee on leitud, saab sellest tuletada kõik ülejäänud loo komponendid: tegevusaja ja -koha, tegelased, sündmustiku. Skeem on õpikus lk 84. Edasi tuleks üldjoontes välja mõelda sündmustiku käik ehk millest algab, kuidas kulgeb ja kuidas lõpeb loo tegevus (skeem lk 85). Õpikus on küll öeldud, et hea ülesehituse aluseks on täpne kava, kuid seda ei peaks väga rõhutama. Kui kirjutamise käigus tuleb mõte midagi teisiti lahendada, võib kava muuta. Pigem tuleks välja tuua ohud, mis kaasnevad päris ilma kavata kirjutamisega – laialivalgumine, valed proportsioonid, loogikavead, halb jälgitavus jne. **Kirjutamist alustades on vaja teada**, mis käivitab sündmustiku ja kuhu see kõik peaks välja jõudma.

Kava olemas, võib asuda kirjutama. Loo alustamiseks on mitu võimalust. Õpilased loevad õpikust lk 86–87. Peategelasi tutvustava alguse kohta võib õpetaja lugeda ka õpilastööst veidi meisterlikuma näite, taas Snicketi "Ahastavast algusest", kus tutvustatakse Baudelaire'ide kolme last, kes on parasjagu ookeani kaldal:

„Violet Baudelaire'ile, kõige vanemale, meeldis lutsu visata. Nagu enamik neljateistkümneaastasi, oli ta paremakäeline, nii et kivid lendasid mööda sünget veepinda kaugemale, kui ta neid parema, mitte vasaku käega lennutas. Lutsu visates uuris ta silmapiiri ja mõtles leiutisele, mida tal oli plaanis ehitada. Igaüks, kes Violetti tundis, võis aru saada, et ta mõtles pingsalt, kuna ta pikad juuksed olid paelaga kinni seotud, et need silma ei tükiks. Violetil oli soont veidrate masinavärkide leiutamise ja ehitamise peale, ja nõnda täitsid ta mõtteid sageli kangid, plokid ja muud mehhanismid ning loomulikult ei tahtnud ta end segada lasta millestki nii tühisest nagu juuksed. Sel hommikul juurdles ta, kuidas konstrueerida masinat, mis tooks tagasi kivi, mille sa oled ookeani visanud.

Klaus Baudelaire, keskmine laps ja ainus poiss, armastas uurida olendeid, keda tõusuvesi randa oli uhtunud. Klaus oli veidi üle kaheteistkümne aasta vana ja kandis prille, mis andsid talle intelligentse väljanägemise. Ja ta oligi intelligentne. Baudelaire'ide vanematel oli kodus tohutu suur raamatukogu, ruum täis tuhandeid raamatuid peaaegu iga valdkonna kohta maailmas. Kuna Klaus oli kõigest kaheteistkümnene, polnud ta muidugi jõudnud lugeda kõiki raamatuid, aga ta oli lugenud neist väga paljusid ja loetust tublisti teadmisi kogunud. Ta oskas krokodilli alligaatorist eristada. Ta teadis, kes tappis Julius Cesari. Ja ta teadis väga palju Soolarannas elutsevate pisikeste libedate elukate kohta, keda ta praegugi uuris.

Sunny Baudelaire'ile, kõige nooremale, meeldis asju hammustada. Ta oli alles beebi ja oma ea kohta väga pisike, vaevalt saapast suurem. Aga selle, mis tal kasvus puudu jäi, tegi ta tasa oma nelja hamba

suuruse ja teravusega. Sunny oli selles eas, kus enamasti räägitakse arusaamatute hüüatustega. Kui ta just ei lausunud neid paari sõna oma sõnavarast, mis on ka tegelikult olemas, nagu „lutt", „emme" ja „amps", oli suurel osal inimestest raske aru saada, mida Sunny mõtles. Sel hommikul ütles ta näiteks mitu korda „gäkk!", mis tähendas tõenäoliselt: „Vaata, mis kummaline kuju see seal udust välja ilmus!""

Autor on kirjeldanud iga last paari tähtsama joone esiletoomisega. (Kõik need omadused, k.a paremakäelisus, osutuvad järgnevates seiklustes ülimalt olulisteks.)

Seejärel hakatakse tegema harjutust 79, kus tuleb kirjutada kolm erinevat sissejuhatust. See jääb kodus lõpetada. Alternatiiviks on töövihiku harjutused 96 ja 97.

Teise tunni alguses loeb kolm õpilast ette oma kodus tehtud sissejuhatused. Edasine aeg kulub sellele, et lähemalt uurida, kuidas loo sündmustikku nii kirja panna, et see lugeja kaasa haaraks.

Loetakse valjusti leheküljel 88 kasti sees olevad soovitused. Seejärel võrreldakse kaht allpool toodud teksti, mis peaks näitlikustama detailide tähtsust (harjutus 80). Harjutus 81 ei pruugi eriti inspireerida spordist mittehuvituvaid õpilasi. Sellepärast võib selle asemel näiteks teha hoopis järgmise harjutuse (kirjalikult vihikusse).

- Kirjelda tegelast, kes tunneb:
  – viha,
  – hirmu,
  – rõõmujoovastust,
  – ärevust,
  – solvumist,
  – hämmeldust.

Õpilaste abistamiseks võib tuua mõne näite kirjanikult („Harry oli nii närvis, et tal tõmbus kõht krampi ja ta nägi, et Ron on oma tedretähtede all päris kaame." J. K. Rowling).

Muidugi ei piisa kaasakiskuvuse tekitamiseks ainult ilmekast kirjeldusest ja hästivalitud detailidest. Kõik see peab olema **sündmustiku** teenistuses. **Just sündmustiku väljamõtlemise kohta käib soovitus „Pane mängu kogu oma kujutlusvõime!"**

Töövihiku harjutus 98 annab võimaluse sündmustiku väljamõtlemiseks juba olemasolevale ideele. Sellega tegelevad õpilased iseseisvalt tunni lõpuni, kodus lõpetavad. Et töövihikus on üsna vähe ruumi, võiks mustandi teha vihikusse (siis on võimalik proovida mitut ideed) ja töövihikusse pärast lõplik variant kirjutada. Õpetaja peab toonitama, et kava ei tohi olla liiga üldine, vaid peab andma ettekujutuse sündmuste käigust.

Kolmas tund algab sündmustiku kavandite ettelugemisega. Hea kui leiaks igale ideele vähemalt ühe näite. Koos analüüsitakse näiteid – kas tegevuse areng on loogiline, kas selle kava põhjal saaks hea loo kirjutada. Peatutakse ka sellel, kas lõpplahendus on hea – üllatav, loogiline, ootamatu.

Edasi minnakse lõpplahenduse juurde. Õpilased loevad lk 90, misjärel korratakse õpetaja küsimuste abiga tähtsamat (kolme liiki lõpud, ootamatu ja ootuspärane lõpp, puänt). Kui võimalik, püütakse liigitada tunni algul kõlanud kavandite lõppe.

Seejärel loevad õpilased lk 90 pealkirjade kohta. Kel loetud, täidab töövihikust harjutused 99 ja 100. Viimaseks ülesandeks jääb harjutus 82 – kahe erineva lõpu kirjutamine, mis jääb kodus lõpetada.

Neljas tund algab taas koduste tööde ettelugemisega ja arutlusega, kellel on

õnnestunud välja mõelda kõige leidlikum puänt. Edasi räägib õpetaja klassikalise novelli ülesehitusest. Kui kirjanduses on seda teemat juba käsitletud, võib lasta õpilastel suunavate küsimuste abil see meelde tuletada, joonistades tahvlile skeemi.

Õpetaja võiks rääkida ka sellest, et pikemad teosed – romaanid, jutustused, aga ka filmid – koosnevad sageli paljudest episoodidest, mis on sama skeemi järgi üles ehitatud. Need episoodid võivad omakorda moodustada suurema pingetõusu, mille kulminatsioon on teose lõpus.

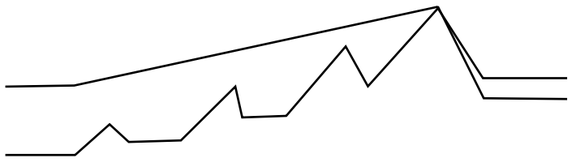

Näiteks võiks õpetaja kirjeldada tüüpilist Hollywoodi põnevusfilmi episoodi.

▪ Näidatakse naist, kes lõpetab oma töö kontoris. Paar dialoogi kolleegidega või telefonikõne abikaasale/lapsele (**sissejuhatus, tegelase tutvustus**). Naine istub autosse ja sõidab mööda linnatänavaid. Ühel hetkel märkab tahavaatepeeglist, et üks auto püsib tal visalt kannul, ilmselt teda jälitatakse (**sõlmitus ehk tegevuse käivitumine**). Naine heidab üha ärevamaid pilke peeglisse ja lisab kiirust. Kaadrite vaheldumine kiireneb, näidatakse kord naise ärevat nägu, kord tagaajavat autot, siis ülalt kaader kihutavatest autodest, liiklusummikud ja segadus tänavatel, paanikas inimesed, ümberpaiskuvad puuviljaletid jne (**pinge tõus**). Tagaajajad on jõudnud naise kannule, mees kõrvalistmel küünitab autoaknast välja ja sihib naise auto rehve (**kulminatsioon**). Samal hetkel tuleb ette raudtee, naine kihutab laskuvate tõkkepuude alt viimasel hetkel läbi, jälitajad jäävad ilmatu pika kaubarongi taha (**pööre sündmustikus**). Jälitajatest vabanenud naine sõidab koju/politseijaoskonda (**episoodi lõpplahendus**). Veidi rahulikku kulgu ja siis kohtub naine oma jälitajatega uuesti, juba õudsemas ja ohtlikumas situatsioonis ja kõik algab otsast peale.

Palju telekat vaatavatele teismelistele pakub see kirjeldus kindlasti äratundmisrõõmu (ühtlasi paneb ehk mõtlema ka selle üle, kui stereotüüpne on Hollywoodi kommertstoodang).

Tundi võiks jätkata kahel moel. Kas paluda ühel või paaril õpilasel meenutada mõnd analoogilist episoodi hiljuti nähtud filmist, koos nimetamisega, millise skeemiosaga on tegu (võimalus silma paista neil, kes raamatutele filme eelistavad ja kirjandustundides tavaliselt vaikivad); või lugeda ja analüüsida Madis Jürgeni katkendit raamatust „Ratsa läbi Eesti" (õpikus on katkendit ekslikult nimetatud novelliks) – „Punase mütsiga tüdruk" (harjutus 84, 85).

Tunni lõpuni jäänud aeg sõltub sellest, kui palju aega kulus klassikalisele novellile. Kui see oli tuntud materjali kordamine, jääb õpetajal tõenäoliselt aega teha teemast kokkuvõte (õpilaste abiga). Kui aega ei jää, soovitab õpetaja kogu peatüki kodus veelkord läbi lugeda.

Koduseks tööks jääb endastmõistetavalt jutu kirjutamine. Aega selleks peaks andma vähemalt nädala. Vähem kohusetundliku klassi puhul võiks teha vahekontrolli – teatud päevaks peab idee ja kavand valmis olema (et vältida viimasel õhtul ülepeakaela valmis visatud viletsaid töid). Idee või teema võib võtta harjutustest või mõelda ise (õpiku harjutused 83, 87, TV 98, 100). Kasutada võib ka õppimise käigus tehtud

töid – kavandit, algusi, lõppe. Jutud vormistada raamatuna, teretulnud on ka illustratsioonid.

Kui õppekava võimaldab, oleks tänuväärne pühendada sellele teemale veel üks tund – parimate juttude ettelugemine (võib lugeda ka katkendeid, et võimalikult paljud saaksid tunnustust). Kui lapsed on asja tõsiselt võtnud, peaksid tulemused olema nii head, et miks mitte köita jutud üheks klassi raamatuks (sel juhul on vaja eelnevalt kokku leppida kindel formaat), mida lapsevanemad järgemööda laenutada võivad.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 84. Loe läbi novell „Punase mütsiga tüdruk". Leia, kus on1) tegevuse käivitamine; 2) pööre sündmustikus.

See novell järgib üsna täpselt novelli klassikalist ülesehitusskeemi.

Vastus: 1) „Vahepeal on tüdruku ema võtnud aia äärest Reti…"
2) „Mõne aja pärast on tee servas tüdruk…"

Harjutus 85. Mille abil muudab autor loo põnevaks? Milles avaldub puänt?

Autor muudab loo põnevaks mitme võttega.

1. Sündmustikuga – hobuste kiiremaks muutuv traav, ratsanike kadumine silmist, mahapudenenud esemed.

2. Kirjeldustega – mida pealtvaatajad tunnevad („Pealtvaatajatel kallerdub veri soontes nagu sült", mõtlevad: „Nii siis lõpetame reisi läbi Eesti? Matustega?").

3. Ülesehitusega – lühikesed mittetäielikud laused, lühikesteks lõikudeks hakitud tekst („Kurv. Sadulakotist väljalennanud hari.").

Loo puänt (kui üldse on tegemist puändiga, see sõltub lugeja ootusest) on ilmselt see, et tüdruk, kes esimest korda ratsutas, jäi pärast sellist metsikut traavi hobuse selga ega saanud viga.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 99. Mida on selle jutu kirjutamisel valesti tehtud? Mis liiki on selle loo sissejuhatus ja lõpetus?

Valesti: sissejuhatuses kirjeldatakse ruumi, kus sündmused aset ei leia, tegevuse areng liiga lühike, jutu lõpp sisuliselt puudub, ebaolulised detailid, fantaasiavaene kirjeldus.

Sissejuhatuse liik: tegevuskohta tutvustav.

Lõpetuse liik: lõpp puudub.

Harjutus 100. Iseloomusta järgmisi pealkirju – kas äratab huvi, on kitsam või laiem, otseütlev või kujundlik.

Pealkirja põnevus on muidugi subjektiivne, mistõttu kumbagi vastust ei saa va-leks lugeda.

Mõrv hotellis – *äratab huvi, laiem ja otseütlev.*

Tee lõpmatuse teise otsa – *äratab huvi (salapärane), kujundlik.*

Juhtum Sakilistes Mägedes – *äratab huvi (?), laiem, otseütlev.*

Pudelist leitud käsikiri – *äratab huvi, kitsam, otseütlev.*

Sügisjutt – *huvi äratamiseks natuke liiga üldine, laiem, otseütlev.*

Armastuse lugu – *huvi äratab pigem teema kui pealkiri, laiem, otseütlev.*

12. Tegusõna käändelised vormid

Selle peatüki **eesmärk** on anda ülevaade tegusõna käändelistest vormidest, näidata, mismoodi nende kasutamine võimaldab muuta lausestruktuuri ja harjutada õpilasi tegusõna käändelisi vorme mitmekesiselt lausetes kasutama. Kui lihtne grammatiline ülevaade tegusõna käändelistest vormidest ei võtaks aega üle ühe õppetunni, siis nende vormide kasutuse harjutamine on palju aeganõudvam tegevus. Samas **on just keelekasutuse arendamine selle peatüki peamine eesmärk**.

Tegusõna käändeliste vormide käsitlemisele võiks pühendada 3 õppetundi. Esimeses tunnis vaadeldaks tegevusnimesid, teises tunnis kesksõnu ja kolmandas tunnis teo- ja tegijanime.

Esimene tund võiks alata tegevusnimede kahe liigi ja nende vormivõimaluste tutvustamisega. Tutvustamise järel tuleks need vormid kinnistada, milleks sobivad analüüsiharjutused, nagu õpiku harjutus 87 ja töövihiku harjutuse 101 esimene pool. Harjutuse võiks sooritada suuliselt, et nõrgemad saaksid enesekindlust. Vormidega tutvumise järel tuleks anda ülevaade tegevusnimede funktsioonidest, alustades ***ma*–tegevusnime kohakäänetega**. Oluline on teonime käändevormide tutvustamisel esitada näiteid alati paarikaupa, nii et õpitava vormiga lause oleks kõrvuti samatähendusliku lausega, mis seda vormi ei kasuta. Selline praktika peaks õpilasele selgitama tegusõna käändeliste vormide üht peamist kasutuslikku iseärasust – **nad võimaldavad muuta lause kompaktsemaks** ja **hoogsamaks**. Vormikasutuse kinnistamiseks võiks lasta õpilastel ise moodustada lausepaare, milles ühes on kasutatud *ma*-tegevusnime kohakäändes vormi, teises mitte.

Kohakäänete järgi tuleks tutvustada ka ***maks*-** ja ***mata*-vormi**. Mõlemad on väga ilmeka ja selge kasutusega, st nende vasteid on kerge leida. *Maks*-vormile vastab *et*-kõrvallause: *Ta läks poodi, et osta igasuguseid tarvilikke vidinaid./Ta läks poodi ostmaks igasuguseid tarvilikke vidinaid*.

Mata-vormile vastab *ilma et*-konstruktsioon: *Poiss läks söömata magama./Poiss läks magama, ilma et ta oleks söönud*.

Niihästi *maks*- kui ka *mata*-vormi kasutamist tuleks harjutada, kohane viis selleks on näiteks ülalesitatule analoogiliste lausepaaride väljamõtlemine. Kergem variant sellest on siis, kui õpetaja ise mõtleb kõrvallausega variandid ja õpilastel jääb üle vaid moodustada nendest lauselühendiga lause.

NB! Lauselühendi mõistet ei ole vaja tegusõnade pöördeliste vormidega seoses kasutada. See on süntaksi mõiste ja selle tundmine ei anna praktika seisukohalt midagi juurde. Oluline ei ole mitte teadmine, et tegu on lauselühendiga, oluline on oskus õpitavaid vorme kasutada. Lauselühendi mõistet käsitletakse 9. klassi õpikus, nii et seda õpitakse kindlasti.

Ma-tegevusnime vormide järel tuleks tutvustada ***da*-tegevusnime vorme** põhimõtteliselt sama skeemi järgi – lausepaaride abil. Õpitu kinnistamiseks võib sooritada töövihikust harjutuse 103.

Kõigi tegevusnime vormide kinnistamiseks sobib õpiku harjutus 88, mille võib teha niihästi suuliselt kui ka kirjalikult. Koduseks ülesandeks võiks jääda õpiku harjutus 89 (ja töövihiku harjutus 102).

Teises tunnis on kõne all **kesksõnad**. Neidki tuleks alguses ülevaatlikult tutvustada, et tekiks ettekujutus, palju neid on ja mismoodi nad on omavahel seotud. Tutvustuse käigus võiks jätkata töövihiku harjutuse 101 sooritamist, sama harjutust võiks kasutada kohe ka eelmise tunni materjali kordamiseks. Seejärel võiks teha õpiku harjutuse 90.

Järgnevalt tuleks keskenduda kesksõnade kasutusele. Nii nagu tegevusnime vormide puhul, tuleks ka kesksõnade puhul esitada lausepaarid, mille abil saab näidata, kuidas kesksõna võimaldab lause struktuuri muuta. Õpitu kinnistamiseks võiks sooritada õpikust harjutuse 91 ja sellele järgneva numbrita harjutuse. Koduseks ülesandeks võiks jääda töövihiku harjutused 105–107.

Kolmandas tunnis võiks enam-vähem sama skeemi alusel käsitleda ka **teonime** ja **tegijanime**, lõpetada töövihiku harjutus 101, samal ajal korrates üle ka teised tegusõna käändelised vormid. Vormide tutvustamisele võiks järgneda harjutamine. Et teo- ja tegijanimi on vormimoodustuslikult väga lihtsad, siis ei peaks nende kasutusvõimaluste omandamine eriti palju aega võtma. Tunni ülejäänud osa võiks pühendada kõigi käändeliste vormide kasutuse harjutamisele, hea on seda teha teisendusharjutuse abil. Teisendusharjutused ei pruugi alati olla sellised, kus tulemiks on tegusõna käändelise vormi kasutamine. Samavõrd võib teha harjutusi, kus tuleb tekstist leida käändelised vormid ja siis laused teisendada nii, et ei peaks käändelisi vorme kasutama.

Töövihikus leiduvaid ortograafiaharjutusi (104 ja 108) võib sooritada sobival ajal teema käsitlusest sõltumata – näiteks võib sellele pühendada ühe eraldi tunni pärast käändeliste vormide õppimist.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 87. Leia alltoodud tekstist kõik tegevusnimede käändelised vormid ja määra, millise käändega on tegemist.

Vastus: algama (sisseütlev), haigutades (seesütlev), pesemata (ilmaütlev), süües (seesütlev), magada (osastav), tagamaks (saav), magamast (seestütlev), tõustes (seesütlev), minna (osastav), riietuma (sisseütlev), olemas (seesütlev), alata (osastav), kasutades (seesütlev), ootamata (ilmaütlev).

Harjutus 88. Väljenda sama mõtet tegevusnime sobivat vormi kasutades.

samal ajal laval viheldes; temast välja tegemata; lahendamaks probleemi; ta proovis laulda; ära minna ta ei tohtinud; süda lakkas tuksumast; mees lahkus vandudes; kirjutamata seadus; oma koerast rääkides

Harjutus 89. Muuda laused lühemaks ja hoogsamaks, kasutades allajoonitud pöördsõnadel tegevusnimede käändelisi vorme.

Ärgates nägi Sharleen, et tema **lukustamata** ukse taha kogunesid ussid ja konnad **sisisema** ja **krooksuma**. **Ootamata ära**, millal jälgid elajad tema tuppa tungi-vad, **hüppas** Sharleen diivanilt püsti. Samal hetkel hammustas teda madu, **muutes** ta jalad liikumisvõimetuks. **Et** ussi käest **pääseda**, püüdis Sharleen end käte jõul aknast välja vinnata, aga seal ootas teda juba raisakull, **plagistades** ahnelt nokka. „Ema!" karjatas Sharleen ja ärkas üles, üle kogu keha **värisedes**.

Harjutus 90. Leia järgnevast tekstist kõik kesksõnad.

Alma nuusutas mingit magusat õit ja muutus imepisikeseks. **Vallatlev** suvetuul, kes aasal **õitsenud** võililleede vahel hullas, puhus väikeseks **muutunud** Alma õhku. Viimasel hetkel haaras Alma kinni ühe **irdunud** võililleebeme varrest ja lendas koos sellega taevas **kõrguvate** pilvede poole. Mõne hetkega muutusid all **paistev** kodu ja õed-vennad tema silmale sama väikseks, kui ta ise oli. Almaga **koormatud** võililleebe oli nagu langevari ja Alma ei olnud üldse **ehmunud**.

Harjutus 91. Muuda laused oleviku kesksõna kasutamisega ladusamaks.

Joosep leidis metsast **lonkava** hundikutsika. **Loomi armastav** poiss võttis kutsika koju kaasa. Kõigepealt sõi hundikutsikas ära aias **kaagutava** kana ja seejärel trepil **nurruva** kassi. Siis suundus loom lõunauinakut **tegeva** vanaema voodi poole. Nüüd alles sai liigselt **usaldava** Joosepi mõõt täis ja ta ütles **irvitavale** hundile: „Kasi metsa, va **haisev** elajas!" Hunt langetas oma **põletava** pilgu ja sörkis metsa poole, **töllerdav** saba jalge vahel. Sealt hüüdis ta Joosepile verd **tarretava** häälega: „Ma ei unusta su heategu!"

▪ *Muuda laused mineviku kesksõnu kasutades ladusamaks.*

Joosep leidis **laiaks sõidetud** kaabu. **Porist nõretav** kaabu nägi väga halb välja. Joosep otsustas siiski **muserdatud** kaabu puhtaks pesta. Pool päeva nühkis **peast põrunud** Joosep leitud peakatet. Kaks päeva kuivas müts **kuumaks köetud** ahju ääres. Siis pani Joosep **uuendatud** kaabu pähe ja läks **seinal rippuva** peegli ette. Oma üllatuseks ei näinud Joosep ennast peeglist. **Ehmunud** poiss sai aru, et ta oli nähtamatuks muutunud. Kiiresti kiskus ta **nähtamatuks** muutva kaabu peast ära, aga midagi ei muutunud: Joosep jäigi nähtamatuks.

Harjutus 93. Muuda laused teonime kasutamisega ladusamaks.

Nähtamatu olemine ei meeldinud Joosepile üldse. Tänaval pidi ta kogu aeg vastutulevate inimeste eest kõrvale põikama, rääkimata auto alla jäämise ohust. Sõpradega mängimisest ei tulnud ka midagi välja. Nähtamatu olemisest mures, läks Joosep metsa ja istus kännule. Siis kuulis ta kellegi lähenemist. See oli hunt, kes teda teretas. Üllatunud hundi teretamisest, küsis Joosep: „Kuidas sa mind nägid, kas ma olen jälle nähtav?" „Nägemisest on asi kaugel," vastas hunt, „ma tundsin su lõhna järgi ära."

Harjutus 94. Selgita, mida tähendavad järgmised tegijanimed. Millised tähistavad tegijaid, millised vahendeid?

vaatleja – teatud ametnik või agent
valetaja – isik, kes valetab
magaja – isik, kes magab
kirjutaja – ametnik, kelle ülesanne on koostada kirjalikke dokumente
kiirköitja – kaust, kuhu saab lehti lisada
kordaja – arv, millega korrutatakse
muutuja – võrrandi tundmatu, mille väärtus muutub

Harjutus 95. Selgita, mis on ühist ja mis vahet järgmistel sõnapaaridel.

kalur (elukutse) – kalastaja (asjaarmastaja)

söödik (apluse all kannatav isik) – sööja (see kes, parajasti sööb)

lahusti (vedelik) – lahustaja (see, kes lahustab midagi)

vedur (mootoriga raudteesõiduk) – vedaja

(see, kes veab)

joodik (alkoholiga liialdaja) – jooja (see, kes midagi parajasti joob)

segisti (sooja- ja külmaveekraan) – segaja (seadeldis, millega tekitatakse häireid raadiolevis, või isik, kes teisi parajasti segab)

andur (mõõteriist) – andja (see, kes annab)

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 102. Ühes tulbas on vanasõnade algused, teises tulbas lõpud. Kirjuta iga lõpu taha talle sobiva alguse number ja tõmba tegevusnimedele joon alla.

Vanasõnad:

1. Kergem kuulata kui tööd teha.
2. Mine joostes, tule joostes, siis saad kähku tagasi.
3. Katsumata pole kaunis, maitsemata pole magus.
4. Vana kaev on parem puhastada, kui uus teha.
5. Suikudes ei saa sugugi, magades ei saa midagi.
6. Tukkumisest saab terake, magamisest ei saa marjukestki.
7. Igaüks tahab narri naerda, keegi ei taha narr olla.
8. Ei koer enne konti närimast väsi, kui on katki närinud.
9. Lähed kahe tooli peale istuma, istud toolide vahele.
10. Kes kutsumata tulnud, see lusikata sööb.

Harjutus 103. Moodusta sulgudes toodud tegusõnadest *des*-vorm.

Hommikul **tõustes** oli väike Haido väga rõõmus, sest täna pidi ta maale vanaema juurde sõitma. **Hõisates** ja **lauldes** jooksis ta vannituppa. Hommikusööki **süües** ja emaga **rääkides** oli Haido endiselt elevil. Jaamas rongi **oodates** sirvis poiss ajakirja. Rongis **rappudes** tuli Haidole tukk peale. **Ärgates** kartis väikemees, et oli **magades** õigest peatusest mööda sõitnud. Kuid juba märkaski ta perroonil vanaema, kes talle **naeratades** viipas. Vanaema andis Haidole üle sünnipäevakingituse. Viisakalt **tänades** võttis Haido paki vastu ja püüdis seda **raputades** arvata, mis võiks pakis peituda. Pakis oli hüppenöör, millega **hüpates** Haido võis oma tulevaseks poksijakarjääriks valmistuda.

Harjutus 104. Täida lüngad seal, kus vaja.

(Joon on all sõnadel, kus ei ole vaja lünka täita.)

De**t**ektiiv astus läbi hämar**d**uva öö tõtel**d**es vana lagunenud mõisa poole. Seal polnud midagi märga**t**a möödunud aegade hiil**g**usest. Kui palju oli siin kunagi balle korral**d**atud! Nüüd meenutasid seda aega vaid <u>pesemata</u> peeglid seintel ja mus**t**unud kroonlühter. Ja siinsamas oli toime pan**d**ud kuritegu — <u>korrastamata</u> ruumis lebas kägar**d**unult põrandal <u>jõhkralt</u> mõrva**t**ud mees. Märga**t**es pistoda, kum**m**ardus de**t**ektiiv tape**t**ud mehe kohale. Pistoda näis olevat hinnaline, vääriskividega kauni**st**atud käepide <u>helkis</u> de**t**ektiivi süüda**t**ud taskulambi valgel. Siis aga pöördus uuri**j**a tähelepanu joonistatud märgile <u>tapetu</u> laubal. Kiirustama**t**a kükitas ta maha. <u>Uuritava</u> mõrvajuhtumi lahen**d**amine tõotas tulla huvitav.

Harjutus 105. Pane lünkadesse sobivad tegusõna käändelised vormid. Nimeta, mis vormidega on tegu.

(Need on näidisvastused, nii mõnelgi pool on võimalik rohkem kui üks variant.)

„Teile on see **kaagutamine** (teonimi) vist pähe löönud," ütles lehm **naerdes** (*des*-vorm) kanale, „või kassilt **lendamist** (teonimi) õppima! Oled sa kunagi mõnda kassi tiibu **lehvitamas** (*mas*-vorm) näinud?"

„Aga Miisu ütles meile, et ta oli kunagi **lendamises** (teonimi) väga hea, lihtsalt nüüd on ta juba vana ega viitsi enam **lennata** (da-tegevusnimi). Sa, lehm, oled vist kade, et ise ei saa taeva all **liuelda** (*da*-tegevusnimi)."

Lehm vaatas **väsinud** (*nud*-kesksõna) pilguga kuuri otsas **kaagutavat** (*v*-kesksõna) kanakarja ja jättis pähe **torganud** (*nud*-kesksõna) mürgise märkuse **tegemata** (*mata*-vorm). Ta keeras **kõnelejale** (tegijanimi) selja. Kana oli liiga **vaimustunud** (*nud*-kesksõna), **märkamaks** (*maks*-vorm) vestluskaaslase **lahkumist** (teonimi).

„Olgu kanad küll head **munejad** (tegijanimi), aga **mõtlemises** (teonimi) pole nad **hammustatud** (*tud*-kesksõna) õunastki targemad," arvas lehm.

Harjutus 106. Moodusta *mata*-vorm.

söödan – söömata	laiendada – laiendamata
valan – valamata	õlitada – õlitamata
kleebin – kleepimata	kõnelda – kõnelemata
häirin – häirimata	värvida – värvimata
kirjutan – kirjutamata	võimelda – võimlemata
õpin – õppimata	naerda – naermata
keedan – keetmata	peljata – pelgamata

Harjutus 107. Moodusta *tud*-kesksõna.

murdma – murtud	leidma – leitud
needma – neetud	keetma – keedetud
rikkuma – rikutud	mõtlema – mõeldud
lappima – lapitud	viirutama – viirutatud
pilkama – pilgatud	väänama – väänatud
tuulutada – tuulutatud	paigaldama – paigaldatud
võistlema – võisteldud	sööma – söödud

Harjutus 108. Täida lüngad seal, kus vaja.

(Joon on all sõnadel, kus ei ole vaja lünka täita.)

Tun**t**ud lauljad kan**d**sid rätsepa õmmel**d**ud moo**d**said kleite. Sellega loo**t**sid nad tõmmata endale publiku tähele**p**anu. Enne kontserti nõu**d**sid nad keede**t**ud mune ja gaseerima**t**a mineraalvett. Lavale jõu**d**es olid nende kõhud nii täis, et nad vaevu suu**t**sid kummar**d**ada. Esimene lugu rääkis vanal**d**asest teekäi**j**ast, kes pakkus papa-**k**oid müüa. Laul**d**i ka õnnetust armastusest ja murtud südamest. Paljud saalisoli-**j**ad hakkasid nutma. Tek**k**is kirjeldamatu sega**d**us. Pillimängi**j**ad jätsid loo pooleli ja püü**d**sid nutjaid lohuta**d**a. Piletimüü**j**ad kan**d**sid laiali suhkruvett ja joo**t**sid seda publikule.

13. Publitsistika

Meediakasvatus koolides on viimastel aastatel üha aktuaalsemaks muutunud. Ka õpilastel on selle vastu üsna suur huvi ja igasuguseid ajakirjanduslikke ülesandeid täidetakse keskmisest suurema õhinaga. Kuid meediaõpetusel on peale žurnalistika-alaste nippide tutvustamise veel teinegi eesmärk – teadliku ja kriitilise meediatarbija kasvatamine. Massikommunikatsioonil on teadagi suur võim. Mida paremini inimene selles valdkonnas orienteerub, seda raskemini manipuleeritav ta on.

Heaks abimeheks õpetajale meediateema käsitlemisel põhikooli vanemas astmes on Eesti Ajalehtede Liidu programmi „Ajaleht koolitunnis" raames välja antavad ülesannete kogumikud „Ajaleheleht" (leitav aadressilt www.eall.ee/ajaleht).

Käesoleva õpiku publitsistika peatüki **eesmärk** on tutvustada lähemalt kaht ajakirjandusteksti – uudist ja intervjuud. Uudis on üks olulisemaid ajakirjandustekste, milleta ei saa ka näiteks koolilehte teha; intervjuu aga lihtsalt 7. klassile eakohane ja põnev. Peatükist saadud teadmisi peaksid õpilased kasutama nii ise ajakirjanduslikku tööd tehes kui ka professionaalsete ajakirjanike tehtut analüüsides.

Teema läbimiseks võiks varuda vähemalt 4 tundi, kuna lõputöö – klassi ajalehe tegemine on ajamahukas protsess.

Sissejuhatuse teemasse ja uudise osa tutvustamise võib läbi viia kas loengu või dialoogi vormis või iseseisva lugemisena-konspekteerimisena.

Mõned lisandused õpikutekstile.
Lk 103 lõpus algava loetelu võib kokku võtta mõistega ***sündmuse uudisväärtuse kriteeriumid***. Sõna *uudisväärtus* kasutatakse palju ja õpilased võiksid seda teada.

Kindlasti võiks rääkida ka ***kuuest küsimusest***, millele uudis peaks vastama. Tiit Hennoste koostatud kooli meediaõpetuse materjalidele toetudes võiks need sõnastada järgmiselt:

1. Mis juhtus?
2. Kellega juhtus või kes tegi midagi?
3. Kus juhtus?
4. Millal juhtus?
5. Kuidas juhtus?
6. Miks juhtus?

Seejuures viimane küsimus võib uudises ka vastuseta jääda. Uudise juhtlõik peaks lühidalt vastama neljale esimesele küsimusele. Edasine töö uudise tundmaõppimiseks võiks toimuda mõne reaalse uudisloo põhjal. Ideaalvariant oleks, kui saaks kasutada oma kooli ajalehte, mida toimetavad vanemad õpilased. Selle puudumisel leiab näitmaterjali näiteks Eesti Ekspressi noortelisast „Versus". Sobiv oleks siinjuures rakendada rühmatööd, andes 5–6 õpilase peale kirjalikult analüüsimiseks ühe artikli.

Analüüsida tuleks:

• sündmuse uudisväärtust (skaalal: kõrge–keskmine–madal);

• kas uudise ülesehitus vastab nõuetele (kas on olemas juhtlõik, kas sisu vastab õpikus lk 104-105 toodud nõuetele);

• kas uudisest leiab vastuse 6 küsimusele (vastused välja kirjutada);

• kas uudise stiil vastab õpikus lk 106 toodud nõuetele (lühike, selge, täpne, objektiivne – st sisaldab ainult fakte, mitte autori arvamust või oletusi ja erapooletu);

• kas uudise pealkiri vastab õpikus lk 106–107 toodud nõuetele.

Alternatiivvariandiks on teha artikli analüüsi asemel õpikust harjutus 98 ja töövihikust harjutused 112, 113, 114. Viimasena võiks täita ühiselt harjutus 110 tabeli, kuid küsimused tuleks asendada eelpool toodud küsimustega. Tabeli võib teha ka vihikusse, kus on rohkem ruumi. Koduseks ülesandeks jääb tabeli põhjal uudise kirjutamine (111). Kui harjutust 110 klassis ei jõua teha, jääb ka see koju, sel juhul tulevad uudised erinevad, mis on isegi huvitavam.

Teise tunni alguses loetakse ette kodus kirjutatud uudiseid ja kommenteeritakse neid lühidalt. Edasi loevad õpilased iseseisvalt õpikust intervjuu kohta (lk 107–109). Koos kritiseeritakse harjutuses 99 toodud intervjuud. Edasi võib teha töövihiku ülesanded 115, 116, kiiremad võivad jõudu proovida ka 117-ga.

10 minutit enne tunni lõppu algab klassi ajalehemeeskondade komplekteerimine. Ajalehe tegemist võib läbi viia kahel viisil. Ühel juhul valmib ühistöö tulemusena üks suur klassi ajaleht (suurema klassi puhul võib ka kaks), teisel juhul moodustatakse 4–5 konkureerivat ajalehetoimetust.

Esimene võimalus. Õpetaja kirjutab tahvlile viie toimetuse nimed (vt õpik lk 109), õpilased ise pakuvad, kes mida teha võiks ja tahaks. Suurema klassi puhul võib moodustada ka kaks meeskonda, konkurendi olemasolu peaks toimetusi sundima endast parimat andma. Ajalehe maht võiks olla neli A3 lehekülge, sel juhul võiks korrektoreid ja kujundajaid olla neli (igal leheküljel üks kujundaja ja üks korrektor). Teiste toimetuste liikmete arv sõltub klassi suurusest, kuid kohad peaksid jagunema enamvähem võrdselt. Seejärel määrab õpetaja või valivad toimetused peatoimetaja, kelleks sobib mõni liidriomadustega õpilane. Peatoimetaja jälgib, et leht valmiks õigeks ajaks (ajakirjanike slängis *deadline*) ning selle sisu oleks kvaliteetne, tema ülesanne on ka lahendada võimalikke arusaamatusi. Toimetused valivad endale ka toimetuse juhi. Kui toimetusesiseselt on kokku lepitud, mitu lugu ja mis teemadel tuleb, kutsub peatoimetaja toimetuste juhid kokku (nõukogu), et koos selgeks vaielda, kuidas lood lehekülgede vahel jagunevad.

Veel mõningaid nõuandeid õpetajale.

• Kui ajakava vähegi lubab, võiks eraldada lehe tegemiseks 2–3 tundi, et õpilased saaksid ülesandeid koolis teha. Siis saab neid ka jooksvalt suunata.

• Kujundajatel võib tekkida mulje, et nende osa algab alles siis, kui teistel on kõik valmis. Tegelikult saavad nad kõigepealt mõelda ühiselt pealkirja kujundust ning seejärel teha igaüks oma leheküljest esialgse kavandi. Saab valmis mõelda kirjatüübid (suur pealkiri, väiksem pealkiri, alapealkiri), lugude paigutuse jne. Niipea, kui uudiste/intervjuude teemad teada, saab hakata pilte otsima/joonistama.

• Korrektoritel ei ole algul tõesti tööd. Nende ülesandeks võiks sel ajal olla lehe nime väljamõtlemine. Toimetuse otsustada jääb, kes lood puhtalt ümber kirjutab või arvutisse lööb.

• Arvamustoimetus saab toetuda töövihiku harjutusele 118.

• Kui just juhuslikult klassis ei leidu kedagi, kes valdaks mõnd arvuti trükisekujunduse programmi (PageMaker, Quark), on võimalik tehniline lahendus selline, et A3 paberile teeb kujundaja valmis aluse, kuhu on märgitud artiklite kuju, maht ja paigutus, ning tekstid kirjutatakse, eelistatult aga prindi-

takse (kuna siis mahub rohkem) vastavas formaadis paberile.

Teine võimalus. Klass jagatakse 5-liikmelisteks toimetusteks nii, et iga toimetus annab välja ühe ajalehe. Sel juhul tuleb ajalehe maht väiksem, iga toimetuse liige täidab ühe alatoimetuse rolli (üks kirjutab 1–2 uudist, teine arvamusloo, kolmas kujundab jne), kuid tulemusena valmib mitu lehte, mida on huvitav võrrelda.

Kui ajalehed valmis, tuleks korraldada nii, et iga õpilane loeb läbi ka konkureerivad väljaanded ning täidab nende kohta hindamislehe, mis võiks välja näha näiteks selline.

Ajalehe nimi	
Kujundus	1----2----3----4----5
Uudised 1. ülesehitus 2. huvitavus	 1----2----3----4----5 1----2----3----4----5
Arvamus	1----2----3----4----5
Intervjuu	1----2----3----4----5
Keeleline toimetatus	1----2----3----4----5

Lehtede hindamisel peaks õpetaja arvesse võtma ka avalikku arvamust. Teise võimaluse pluss on see, et iga õpilase töö tulemus paistab selgesti välja, hindamine on personaalne. Ühe suure lehe puhul tuleb hinne panna kollektiivile (toimetusele).

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 98. Milliste uudisloo reeglite vastu on autor eksitud? Tee sellest korralik uudis.

Sulev Sepp on teinud oma artiklis järgmised vead:

1. Uudise pealkiri on eksitav.
2. Ülesehitus ei vasta nõuetele: puudub juhtlõik ja üldse liigendatus.
3. Faktide järjestus on segamini, kõige tähtsam informatsioon on kõige lõpus.
4. Esitatakse kontrollimata infot.
5. Stiililt lobisev.
6. Autor avaldab oma arvamust.
7. Autor pole erapooletu.
8. Treenerilt pole kommentaari küsitud.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 109. Hea uudis vastab 6 küsimusele: *kes?, mida?, kuidas?, kus?, miks?, millal?*. Leia järgmisest tekstist neile kuuele küsimusele vastused.

Vastus: *Kes?* – Juku Juhm.
Mida? – tõi kooli mao.
Kuidas? – pintsaku põues.
Kus? – Tuku põhikoolis.
Miks? – et õpetajaid ehmatada.
Millal? – esmaspäeval.

▪ *Ülaltoodud tekstis on üleliigset informatsiooni. Puhasta lause liigsest.*

Tuku Põhikooli 7. a klassi õpilane Juku Juhm tõi esmaspäeval pintsaku põues kooli mao, et õpetajaid ehmatada.

Üldiselt on see ülesanne ebaõnnestunud, kuna küsimused pole päris täpsed ja tekst on liiga primitiivne.

Harjutus 112. Missugused pealkirjad sobivad uudisele? Põhjenda.

Põhjendada on õpilastel võibolla natuke raske. Tunnuslik on see, et uudise pealkiri annab teada äsja toimunud sündmusest ning sisaldab tegusõna.

1. Öö täis varje, karjeid ja deemoneid (ei sobi)
2. Saladuslik mõrv Peterburis (sobib)
3. Kasulapsed kasvavad hinge (ei sobi)
4. Ema päästis poja mao haardest (sobib)
5. Jõulud vanglas (ei sobi)
6. Võrus algas folkloorifestival (sobib)
7. Autost väljalennanud tüdruk pääses kriimustustega (sobib)

8. Eesti jalgpallikoondis toetas ratastoolis poisi ravi (sobib)
9. Hulkuvate loomade raske elu (ei sobi)
10. Kell võib seista, aeg mitte kunagi (ei sobi)
11. Avastati uus planeet (sobib)
12. Suusahüppaja alustas näljastreiki (sobib)

Harjutus 113. Loe läbi järgnev tekst ja vasta küsimustele. Milliste uudisele esitatavate tingimuste vastu antud tekst eksis? Loetle õpiku abiga eksimused.

1. Puudub juhtlõik.
2. Stiil on lobisev, kasutatakse slängi ja kaudset kõneviisi.
3. Tähtsaim info on uudise lõpus, osa infot puudub üldse (režissööri nimi, filmi pealkiri).
4. Esitatakse kontrollimata informatsiooni.

▪ Milline neljast sobib kõige paremini selle uudise pealkirjaks? Miks?

Vastus: Uus film, sest kirjutis, kuigi halval tasemel, peaks olema uue filmi tutvustus.

Harjutus 115. Muuda ajakirjaniku küsimused selliseks, et neile oleks võimalik mitmekülgselt ja huvitavalt vastata.

Need on näidisvastused, võimalikud on muudki variandid.

1. Kas teile meeldib teie töö? *Mis Teid teie töö juures paelub?*

2. Kas te teeksite mingit muud tööd? *Millistel tingimustel Te võiksite kaaluda oma töö vahetamist?*

3. Kas te olete kuulus? *Kas Te ootasite sellist kuulsust kui te alustasite?*

4. Kas teil on perekond? *Kuidas Te iseloomustaksite oma perekonda?*

5. Kas te olete oma eluga rahul? *Mida Te veel oma elult sooviksite?*

Harjutus 117. Proovi intervjueeritava vastustest leida talle esitatud küsimused.

Intervjuu	Esitatud küsimused
Muidugi olen hingelt vägagi eestlane ja selle üle uhke. Valimas pole käinud, alati on need valimised valele ajale sattunud. Hümni ja palju teisi isamaalisi laule tean peast.	*1. Kas Te peate end rohkem eestlaseks või maailmakodanikuks?*
Ma ei usu, et meie suhe muutub.	*2. Kuidas suhtub teie äsja avastatud Eesti juurtesse teie abikaasa?*
Allkirju pole andnud, aga autogramme tohutult.	*3. Kas Teil on tulnud ka oma seisukohta tõestada?*
Tegelikult ma kartsin hullemat.	*4. Nii et kogu juhtum vaid suurendas Teie populaarsust?*
Ei. Kuid lõõgastunud olen küll.	*5. Aga selline populaarsus siiski häiris teid?*
Tähelepanust eemale ja kalalemineku plaani pole maha matnud.	*6. Mis on teie edasised plaanid?*
Loll on alati kerge ja lihtne olla.	*7. Nii et otsustate lihtsalt kogu sellest karussellist kõrvale astuda?*
Tahan võimalikult palju esineda, et inimesed saaksid mind näha ja katsuda. Kõik oleneb summast. Tahan minna New Yorki, kus mind ei tunta.	*8. Kas Teile on ka konkreetseid pakkumisi tehtud?*

▪ Keda intervjueeriti? *Kuulus lauljat või muud meelelahutajat.*

▪ Milline võis olla intervjuu pealkiri? *Kuulus laulja X on Eesti päritolu.*

▪ Mida tahaksid temalt küsida sina? *Mis juhtum see oli, mis tema populaarsust suurendas?*

14. Muutumatud sõnad

Muutumatute sõnade peatükk on suures osas ülevaatlik. Vaid määrsõnu saab lauses vabalt lisada ning eemaldada ja sellega väljendust varieerida. Kaassõnad on suuresti osa grammatikast, mistõttu nende kasutus pole vaba. Sama kehtib ka sidesõnade kohta, selle vahega, et sidesõnade hea tundmine võimaldab kergema vaevaga erinevaid liitlauseid moodustada. Loomulikult on alati oluline tähelepanu pöörata ka sidesõnade interpunktsioonile. Hüüdsõnadel on teatav stiililine väärtus, ka nende õigekiri ja interpunktsioon väärivad käsitlemist.

Kindlasti tuleks muutumatute sõnade käsitluse juures vältida kaldumist liigitamisse. **Õpikus on küll mainitud määrsõnade ja kaassõnade liike tähenduse alusel, kuid nende tundmine, liiatigi veel analüüsi käigus määramine ei tohiks muutuda muutumatute sõnade õpetamisel keskseks tegevuseks**.

Üldreegel olgu selline – lühike grammatiline ülevaade koos kinnistava harjutamisega, seejärel aga tuleks keskenduda nende sõnade tekstivõimalustele – kõige pikemalt määrsõnade puhul, mõnevõrra ka sidesõnade puhul.

Kogu peatüki materjalile võiks pühendada 2 tundi – ühe tunni määrsõnadele ja teise ülejäänutele.

Esimene tund võiks alata muutumatute sõnade definitsiooni meenutamisega ja nende eristamise harjutamisega. Selleks sobib peatüki esimene harjutus õpikust. Seejärel tuleks juba tähelepanu alla võtta määrsõnad. Esialgu võiks olla käsitlus kirjeldav, koos näidetega. Seejärel võiks alustada töövihiku harjutuse 119 tegemist (määrsõnade osa). Samuti võib suuliselt teha õpiku harjutust 100.

Rõhumäärsõnadel tasub peatuda eraldi ja veidi põhjalikumalt. Kui üldse õpilastelt määrsõnade sisemist eristamist nõuda, siis just rõhumäärsõnade eristamist ülejäänutest. Seda seetõttu, et rõhumäärsõna väljendab kõneleja suhtumist lausega kirjeldatud olukorda ja seega võib rõhumäärsõnaga anda samale olukorrale üsna erinevaid hinnanguid. Oleks väga hea, kui õpilased saaks sellest võimalusest aru ning neil oleks aega ja võimalust seda ka ise aktiivselt katsetada. Selleks sobivad õpiku harjutused 102 ja 103. Samuti võib neil lasta teha paaristööga harjutust, kus üks mõtleb lause ja teine muudab seda ja siis teine jälle muudab seda ja nii edasi, kuni üks enam ei oska ühtegi rõhumäärsõna lisada.

Sama harjutust võib teha ka klassis suuliselt nii, et täiendusega lause lisaja nimetab järgmise nime, kes peab uue variandi looma. See viis on parem seetõttu, et õpetaja

saab kontrollida, kas lisatud sõna on ikka rõhumäärsõna. Koduseks ülesandeks võiks jääda õpiku harjutus 101.

Teises tunnis võiks tutvustada lühidalt kaassõnu ja teha harjutus nende tundmiseks (õpikust harjutus 104). Kaassõnade liigitamisele ei maksaks liiga palju tähelepanu pöörata, tasub vaid mainida, et liigitamisoskus pole 7. klassis vajalik.

Selle ase-mel võiks planeerida aega (eriti tugevamas klassis) õpiku harjutusele 105. Harjutust sobib teha rühmatööna või klassis ühiselt, vajadusel õpetaja abi ja suunamisega. Sidesõnade käsitlusega koos võiks korrata interpunktsiooni (näiteks harjutus 123 töövihikust). Hüüdsõnadele võiks pühendada aega vaid juhul, kui seda ülejäänud muutumatute sõnade käsitlusest üle jääb. Seda osa võib lasta ka ise lugeda ja kodus ette valmistada harjutus 106.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus lk 110. Liigita alltoodud teksti sõnad käändsõnadeks, pöördsõnadeks ja muutumatuteks sõnadeks.

(käändsõnad on alla joonitud, *pöördsõnad on kladkirjas*, **muutumatud sõnad paksus kirjas.**)

Peep *oli* **kergeusklikult** *arvanud*, **et** tal *on* kaksikvend, **aga kui** ta **hiljuti** *käis* kinos *vaatamas* filmi „Kuues päev", *sai* ta õudusega **aru**, **et** teda *oli* **tegelikult hoopis** *kloonitud*. **Miks muidu** *on* ta vennaga **täiesti** ühte nägu, **nii et** õpetajad neil vaevaga vahet *teevad*. **Raskelt** *hakkas* Peepu *painama* kahtlus, **et äkki** *on* **hoopis** tema oma venna kloon. **Ja** see mõte *oli* **veel palju** jubedam.

Harjutus 103. Aseta lünka järgmisi rõhumäärsõnu: ehk, muidugi, küllap, ju. *Seleta iga rõhumäärsõna puhul, kuidas ta muudab lause tähendust.*

1. **Ehk** on ema pannkooke küpsetanud. *Seab lause sisu kahtluse alla, kuid väljendab lootust, et äkki siiski on lause tõene.*

2. **Muidugi** on ema pannkooke küpsetanud. *Väljendab tugevat veendumust, et lause on tõene (sest alati on ju olnud nii).*

3. **Küllap** on ema pannkooke küpsetanud. *Väljendab juhusest suuremat tõenäosust, et lause on tõene (sest tavaliselt on nii olnud).*

4. **Ju** on ema pannkooke küpsetanud. *Väljendab, et mingite märkide järgi otsustades peaks lause olema tõene, väljendab järeldust.*

Harjutus 104. Leia järgnevast tekstist kõik kaassõnad.

Joosep tuli õhtul **mööda** teed trennist koju. Risttee **peal** tuli talle vanatühi vastu ja pakkus hõlma **alt** ehtsat puuki müüa. Puuk pidi Joosepile kõike head ja paremat tooma. Joosep ei mõtelnud kaua, vaid lõi vanatühjale reketiga **vastu** pead. Sel jäid sarved reketi nööride **vahele** kinni ega tulnudki enam lahti. Kodus naine küsis vanatühja **käest**, mis see tal peas on. Vanatühi öelnud, et see on ta uus nokamüts.

Harjutus 105. Võrdle alltoodud lauseid ja seleta, mille poolest erineb kaassõna **läbi**, **üle** *ja* **ümber** *tähendus, kui neid kasutada nimisõna ees või järel.*

Kui neid kaassõnu kasutada eessõnadena, siis on neil ruumiline tähendus, kui tagasõnadena, siis ülekantud, abstraktne tähendus.

Harjutus 106. Leia alltoodud tekstist 11 komaviga.

Hommikul **,** kui vanatühi üles ärkas, valutas ta pea **,** sest reket oli kõvasti sarvede

küljes kinni. Küll kangutas **,** ja väänas **,** aga reketit peast kuidagi ära ei saanud. Lõpuks ei jäänud muud üle **,** kui tuli sepa juurde minna **,** ning abi paluda. Sepp vaatas vanatühja pika pilguga ja küsis **,** kas too tahab soengut **,** või lihtsalt lõikust. Vanatühi vastas **,** et ära tahab, ikka ära. Võttiski sepp reketist kinni ja keeras selle kruustangide vahele. Võttis sae ka, aga ei saaginud reketit **,** vaid hoopis sarvi. Vanatühi ei saanud midagi aru **,** kuid peas surises mõnusalt.

Harjutus 106. Kirjelda, mida väljendatakse järgmiste hüüdsõnadega:

nojah – nõustumine, **säh** – üleolev pakkumine, **aituma** – vanaaegne tänamine, **halloo** – ma kuulen (telefonis) või tähelepanu!, **tšau** – tere või head aega, **oih** – ehmatamist, **ups** – äpardumist, **oot-oot** – ähvardust, aga ka leebumist, **ptruu** – hobuse peatamine, **nõõ** – hobuse ergutamine.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 120. Pane lünka sobiv muutumatu sõna.

Juku seisis vana tamme **juures**/**all**/**kõrval** ja ootas. **Eile**/**üleeile** oli ta saanud Katilt kirja, **kus** Jukut kohtama kutsuti. Juku polnud kohtama kedagi **kaasa** võtnud, **sest** kirjas paluti, **et** ta tuleks **üksi**. **Äkki** tundus Jukule, **et** keegi heidab tema **üle** halba nalja. **Võibolla** oli naljameheks tema õel pinginaaber. Poiss kägardas kirja **kokku** ja läks **tagasi** koju.

Harjutus 121. Leia sõnarägastikust nii palju muutumatuid sõnu, kui suudad (kokku 19), ja kirjuta need tabeli õigesse lahtrisse.

Määrsõnad: igav, nii, ju, peas, vahel, ahnelt, igavesti.
Kaassõnad: alt, alla, ees, vastu, all.
Sidesõnad: kui, aga, et.
Hüüdsõnad: ai, haa, ui, ae.

Harjutus 122. Pane lünka sobiv muutumatu sõna ja puuduvad kirjavahemärgid.

Ma pole **iial** näinud nii rumalat poissi **kui** sina. **Et** sa oled rumal, on sul **palju** sõpru. **Sellepärast** on nemad **ka** rumalad. Minule ei meeldi, **kuidas** sa endast vanemate inimestega räägid. Noored peavad endast vanematega **aupaklikult** rääkima **,** aga sina **miskipärast** naerad nende **üle**. **Ükskord** saad sinagi vanaks. **Siis** on sul **kindlasti** oma käitumise **pärast** häbi.

Harjutus 123. Pane puuduvad komad.

Kati ja Mari on parimad sõbrad. Nad lähevad koos kooli ning tulevad koolist samuti koos**, ehkki** alati ei lõppe nende tunnid ühel ja samal ajal. Ühel päeval läksid nad jälle koos kooli nagu tavaliselt**, kuid** tundide lõppedes ei paistnud Mari kusagilt. Kati ootas kuni garderoobitädi tuli Katile ütlema**, et** ta tahaks ka koju minna. Tüdruk läks üksinda koju**, sest** midagi muud tal ju üle ei jäänud. Kati oli väga vihane**, aga** samas murelik. Ta ei leidnud Mari teguviisile ühtki õigustust**, kuigi** püüdis mõttes talle vabandusi leida. Äkki oli tema sõbrannaga midagi halba juh-tunud? Kati vihastas**, kui** Mari vabandust kuulis. Õpetaja olevat Mari ja Juku pärast tunde jätnud ja Mari oli hiljem koos Jukuga koju läinud**, sest** oli arvanud**, et** Kati ammu kodus on. „Aga niikaua**, kui** me sõbrad oleme olnud**, oleme** me üksteist alati oodanud**, või** pole me enam sõbrad?" küsis Kati. Mari kinnitas küll Katile**, et** nende sõprus on endine**, aga** ise läks järgmisel päeval jälle Jukuga. Kati oli tige ega rääkinud enam Mariga. Samuti ei oodanud ta enam**, kuni** Mari tunnid lõppesid**, vaid** lahkus alati üksi.

Harjutus 124. Määra tekstis kasutatud muutumatute sõnade liik.

Kohamäärsõnad: (2) eemale, sinnapoole.

Viisimäärsõnad: (7) kortsus, sassis, kiiresti, halvasti, kultuurselt, viltu, kurvalt.

Ajamäärsõnad: (5) juba, enam, siis, täna, jälle.

Hulgamäärsõnad: (4) veidi, väga, üsna, kõik.

Rõhumäärsõnad: (7) ju, alles, kuigi, ikka, kahjuks, isegi, arvatavasti.

Kaassõnad: (6) peale, suunas, kallal, alla, pärast, sekka.

Sidesõnad: (3) sest, ega, ning.

Hüüdsõnad: (5) aitäh, hihii, no, appikene, ah.

Harjutus 125. Pane lünka sobiv sidesõna ja lisa vajalikud komad.

Mari nägi unes**, et** ta oli sportautos **ja** sõitis mööda siledat teed. Ta sõitis**, kuni** märkas teel hääletajat. Ta peatus kohe abivalmilt**, sellest hoolimata et** tegelikult talle hääletajad ei meeldinud. Hääletaja ütles**, et** ta on sunnitud sel viisil reisima**, sest** eelmisel ööl oli teda röövitud. „Kui mina oleks nii tugev mees, siis mina ei laseks ennast röövida**, vaid** kaitseks oma vara," ütles Mari. Siis tundus Marile**, justkui** oleks hääletaja ise pätt **või** röövel. **Nii** (**et**) polnudki ta üllatunud**, kui** mees võttis taskust püstoli ja ütles: „Kas annad mulle kohe kõik oma raha **või** jätad eluga hüvasti?" Siis meenus Marile**, et** ta ei oska autot juhtida **ja** ta lasi käed roolist lahti. Auto kihutas vastu puud**, nii et nii** tema **kui ka** hääletaja lendasid autost välja. Hääletaja edasine saatus jääb meile teadmata**, kuid** Mari maandus igal juhul turvaliselt oma voodisse.

Harjutus 126. Paranda vead.

Tulge natuke **siiapoole**. Kelle peanupp sealt **rahva seest** välja paistab? **Teed mööda** lähenes **maamees**. **Aegamööda** saad sa ehk targemaks. Jälle on su vanaisa **ninapidi** veetud. **Avarii korral** kutsuge mind. Mispuhul me teid pidime kutsuma? **Sel juhul** nõuan ma, et jätaksite kõik **enda teada**. Teatage mulle oma arvamus **kirja teel**. Ta oli kampsuni **valepidi** selga pannud. See olukord pole mulle **meeltmööda**. Parajasti polnud Jukul kääre **käepärast** ja selle pärast pidi ta pakendi **noa abil** avama. Mats oli Jukust ainult meetri võrra ees. Tänu haigusele ei saanud sõpradega **välja minna**. **Väljaspool** perekonda on ta rõõmus ja sõbralik inimene. Metsa kohal lendasid linnud. **Siinkohal** oleks sobilik väike paus teha. **Sel teel** õnnestus tal palju konkurente kõrvaldada.

15. Kuidas kirjutada mõtisklust

Peatüki **eesmärgiks** on astuda õpilastega sammukene lähemale arutleva teksti loomise oskusele. Just nimelt lähemale, sest selles vanuses ei ole laste analüüsivõime ja seoste loomise oskus veel tasemel, mis võimaldaks kirjutada nõuetele vastavat arutlust. Siit ka vastus küsimusele, miks on peatükis kasutatud sõna *mõtisklus*, mitte *arutlus*. Samas on järjepidevuse seisukohast täiesti õigustatud ka ühe ja sama mõiste kasutamine, muutes selle sisu vastavalt vanuseastmele keerulisemaks. Õpetajal on selles küsimuses vaba valik, mida õpilastele võiks lühidalt ka põhjendada.

Kui kujutleda kolme erinevat kirjutamislaadi – *kirjeldamine, jutustamine, arutlemine* – trepina, siis arutlevale trepiastmele ei ulatu 7. klassi õpilane veel astuma, küll aga sinna kiikama. Selles vanuseastmes on oluline, et õpitaks eristama kolme laadi, arutlev tekst aga võib sisaldada veel küllaltki palju kirjeldust ja jutustust.

Üks võimalus teemakäsitlust alustada ongi lugeda ette kolm lühikest teksti, millele järgneb arutelu, mille poolest need tekstid erinevad ja millises laadis need on kirjutatud.

1. Lihtsa arutleva teksti näiteks võib olla järgmine, just pigem mõtisklusena mõjuv tekst.

Miks on sügisvihmad nii head?

(Katrin Undi ja Juhani Püttsepa järgi)

Sügisvihm sunnib meid astuma loikudesse, kergitama mantlikraed, limpsama keelega külmi taevaseid piisku. Tundub, et ilm astub iga vihmaga eriti hoogsa sammu talve poole.

Sügisvihm peseb ilmal näo puhtaks ja rõõmsamaks, loodus hakkab lõhnama. Kuskil on kartuleid võetud ja seetõttu kandub laiali mulla lõhna, metsas äratab vihm seenelõhna.

Lastele meeldivad poriloigud, ehkki emadele see nii väga ei meeldi, kui lapsed müttavad sügisestes poriloikudes. Mõni armastab vihma, kui see aknale trummeldab. Vihm toob rõõmu vihmavarjukaupmeestele, nohutilgamüüjatele ja säärikutemeistritele. Kui rohke vesi mööda tänavaservi voolab, on selles lõbus ujutada väikesi laevukesi.

Vihmasadu paneb meid otsima teineteise lähedust. Nii hea on koos armsa inimesega mõnes kangialuses vihma lõppu oodata. Siis sooviks, et sadu kestaks igavesti.

Vihm inspireerib jazzmuusikuid, teeb väga märjaks tänavail hulkuvad koerad ja kassid ning õnnelikeks kastmisautode juhid, kes saju ajal puhata saavad.

Vihm ajab lõpuks kõik tuppa, kus ootamas on kuivad sokid, kuum taimetee ja õunakook.

Arutleva teksti üks võimalik käsitlus on teha ühiselt klassis läbi kogu mõtlemis- ja kirjutamisprotsess. Aluseks võiks võtta õpikus antud juhtnöörid, kuid teema tuleks valida võimalikult õpilastele lähedane ja huvitav („Tulevikukool" pole ehk kõige õnnestunum valik). Ajakirjandus ja (kooli-) elu aktualiseerib pea iga päev mõne uue noortega seotud teema või probleemi, kõige parem oleks arutleda just selle üle, mis parasjagu õhus (aga ei ole ka liiga pikalt arutusel olnud, n.ö ära nämmutatud teema).

Paar sõna ka **selgituseks** peatükis kasutatud **mõiste *kobar* kohta**. Õpiku käsikirja valmimise ajal (1990ndate aastate keskel) ei olnud see võte veel Eestis kuigi laialt kasutusel ning puudus ka vastav väljakujunenud mõiste. Praegugi on käibel mitu nimetust (*ideekaart, mõistekaart, märksõnaskeem* jm) ning õpetajal on vaba valik, millist neist eelistada.

Väga hästi sobib arutlusoskuse arendamiseks ja mõtlemise aktiviseerimiseks kasutada **diskussiooni**. Seda võiks teha pärast teemakäsitlust, kuid enne lõputöö (arutleva kirjandi/mõtiskluse) kirjutamist.

Diskussiooniks valmistutakse rühmatööna. Õpetajal tuleks vastavalt klassi suurusele varuda 2–3 huvitavat ja positsioneeruda võimaldavat teemat, kirjutada need tahv-

lile ja paluda õpilastel moodustada igale teemale poolt- ja vastugrupp. Õpilased peaks saama ise rühma valida, kuid õpetajal tuleks jälgida, et rühmad oleksid enamvähem ühesuurused, paludes vajaduse korral mõnel nutikamal õpilasel poolt või teemat vahetada.

Ette antud aja (näiteks 15 minuti) jooksul peab iga rühm kirja panema võimalikult palju argumente oma seisukoha toetuseks ning valima endi hulgast ühe esindaja, kes asuks teise poole esindajaga väitlema.

Enne väitlust peaks õpetaja kindlasti toonitama, et väitluse eesmärgiks pole välja selgitada, kummal on õigus, vaid leida võimalikult tugevaid argumente oma seisukoha toetuseks, samas aga ka nõrku kohti teise poole argumentatsioonis. Rühma liikmed võivad oma esindajat abistada ja talle nõu anda, eriti just vastaspoole nõrkade kohtade leidmisel. Õpetajal tuleks aga jälgida, et diskussioon ei muutuks tüliks (st vastaspoolde suhtutaks lugupidavalt) ega takerduks pikalt vaidlusse ühe argumendi ümber.

Kui klass diskussiooniga edukalt toime tuleb, võiks lõputöö – arutleva kirjandi – valikteemade hulgas kindlasti olla ka selliseid, mis nõuavad poolt- ja vastuargumentide esitamist. Proovitööna võiks lasta kodus või järgmises tunnis klassis kirjutada diskussiooni argumendid lahti teemalõikudeks ning lisada sobiv sissejuhatus ja kokkuvõte. Seejärel kogunetakse klassis taas rühmadesse ja vahetatakse töid, nii et iga õpilane loeb läbi kõigi rühmakaaslaste tööd. Lõpuks valib iga rühm parima sissejuhatuse, parima teema arenduse ja parima kokkuvõtte.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 109. Kumb tekst on sidusam? Milliste sidusvahenditega see on saavutatud?

Vastus: vasakpoolne tekst on sidusam (sidusvahendid on paksus kirjas).

Kõikides koolides on õppemaks. **Seetõttu** on koolide majanduslik olukord hea. Koolimajad näevad välja nagu luksushotellid**:** klassides on pehme mööbel, söökla asemel on restoran, kõikjal leidub mõnusaid puhkenurki, **kus** omaette olla ja näiteks muusikat kuulata. **Ka** õpetajate palgad on kõrged. **Samas** on õpetajate töö kergem: **kuna** koolis käimise eest makstakse, **siis** õpilased ei laiskle (muidu oleks see ju raha raiskamine). **Sellepärast** pole **ka** hindeid vaja panna.

Harjutus 110. Leida teise kirjandi (õpik lk 121) sõnastus- ja ülesehitusvead.

Sõnastusvead

1. Sõnakordus: sõnade *kes, see, käib, koolis* kordused; *õpi-õppi-õppe*-tüve kordused, sõna *võiks* kordused.
2. Mõttekordus: esimesed 5 lauset sisaldavad kolme mõtet – õppimine on vabatahtlik, seega pole vaja hindeid panna, sest koolis käivad ainult need, kes on haridusest huvitatud.
3. Pikk, ülekoormatud lause: Ka õpilased õpiksid siis paremini, kui juba kõva raha…
4. Halb sõnakasutus: õpsid, kohale saabuma.

Ülesehitusvead

1. Puudub liigendatus lõikudeks.
2. Puudub sissejuhatus ja lõppsõna.
3. Puudub teema arendus lõikude kaupa, mõtted on paberile pandud pähetulemise järjekorras.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 127. Järjesta lõigud õigesti.

Vastus: lõikude järjekord on 3, 6, 5, 4, 2, 1.

Harjutus 129. Leia, millised lõigud ei püsi kirjandi põhiteema juures.

Vastus: põhiteema juures ei püsi tegelikult ükski lõik. Antud kirjandi teema võiks olla pigem „Inimese parim sõber on loom". Päris mööda on aga kirjandi keskosa (Ameerika teema).

Harjutus 131. Kolme kirjandi sissejuhatused ja kokkuvõtted. Millised kuuluvad kokku?

Kokku kuuluvad

1. Lõik 3 (sissejuhatus) ja lõik 2 (kokkuvõte).

2. Lõik 4 (sissejuhatus) ja lõik 5 (kokkuvõte).

3. Lõik 6 (sissejuhatus) ja lõik 1 (kokkuvõte).

Noor keelekasutaja 8. klassile

Sissejuhatus: inimene ja tekst

Sissejuhatuse **eesmärk** on teadvustada keeleoskuse tähtsust. Eesmärgi paremaks saavutamiseks võiks korraldada aja peale võistluse – lasta õpilastel tekst läbi lugeda ja vastata seejärel küsimustele. Sisuliselt on tegemist funktsionaalse lugemise harjutamisega. Harjutusest kokkuvõtet tehes on õpetajal hea võimalus näidata, kuivõrd keskmise õpilase keelekasutusoskus veel vajaka jääb. Võistluse küsimused võiks olla järgmised:

1. Miks loomad ei õpi rääkima? (Neil puudub kaasasündinud/evolutsiooni käigus kujunenud võime õppida keelt.)

2. Milleks kasutab inimene keelt? (Et luua ja mõista tekste, suhtlemiseks.)

3. Kumb hakkab enne käima, kas inimlaps või ahvilaps? (Ahvilaps.)

4. Mis on inimesega juhtunud pikaajalise arengu tulemusel? (Talle on tekkinud keelevõime.)

5. Millest sõltub see, millist keelt üks või teine laps kõnelema hakkab? (Laps hakkab rääkima seda keelt, mida kõnelevad teda ümbritsevad inimesed.)

6. Millistel tingimustel võib juhtuda, et inimene, vaatamata evolutsiooni käigus tekkinud keelevõimele ja normaalsele füüsilisele ja vaimsele arengule, ei ole siiski suuteline ühtegi keelt omandama? (Juhul kui ta satub loomade sekka elama.)

7. Millisel moel on tekstist arusaamine seotud õppimisvõimega? (Oskus tekste mõista on kogu õppimise alus.)

8. Kas inimestest maha jäetud Mowgli kasvas üles metsas antropoloogide juures? (Ei.)

9. Mis on inimese keelekasutuse eesmärk? (Suhtlemine/tekstide mõistmine ja nende loomine.)

10. Mida käsitletakse 8. klassi „Noore keelekasutaja õpikus? (Seda, kuidas luua mõjusaid tekste ja milline on eesti keele ehitus.)

11. Kas rongide sõidugraafik on tekst? (Jah.)

12. Kas teksti põhjal võib väita, et emakeel on inimesele kaasa sündinud, st kui vanemad on eestlased, siis hakkab laps rääkima eesti keelt, kui jaapanlased, siis jaapani keelt? (Ei, laps hakkab kõnelema seda keelt, mida kõnelevad teda ümbritsevad inimesed.)

Et võistluse võitjat lühikese aja ja energiakuluga välja selgitada, võiks õpetaja korjata vastused kokku ja jagada juhuslikus järjekorras õpilastele tagasi, nii et igaüks saaks kontrollida kellegi teise tööd. Seejärel annab õpetaja igale küsimusele õige vastuse ja vajadusel põhjendab seda.

Tõenäolistel tuleb võtta otsuseid ka vahepealsete variantide suhtes, mille kohta õpilastest parandajad ei oska seisukohta võtta. See annab hea võimaluse arutada konkreetse teksti tähendust ja teksti mõistmise nüansse.

1. Suuline kõne ja hääldus

Selle peatüki **eesmärk** on anda põhiteadmised ilmekast kõnelemisest ja õigest häältdusest. Kumbki neist eesmärkidest ei ole saavutatav paari õppetunniga, sest inimese häältdusharjumused on enamasti ebateadlikud ning alluvad seetõttu halvasti korrigeerimisele.

Seetõttu tuleks õpilaste häältdust jälgida ja korrigeerida pidevalt, iseäranis aga kirjandustunnis, kus kindlasti tuleks lasta õpilastel tekste valju häälega ette lugeda. Ettelugemisel võiks tungivalt soovitada püstiseismist. Juhul kui õpetaja lubab õpilasel sundimatu õhkkonna loomiseks kohalt rääkida, siis tuleks õpilastele selgitada, et püsti lugemise nõue ei ole tingitud mingist iseäralisest distsipliininõudest või ametlikkusest, vaid sellest, et avaliku esinemise loomulik asend on seismine, pealegi võimaldab see ka füsioloogiliselt kõnet kõige paremini esitada.

Niisiis, käesolevas peatükis esitatud põhimõtteid tuleks tutvustada, õpetaja peaks need endale hästi selgeks tegema ja järjekindlalt õpilasi jälgima. Iga kord, kui tuleb kellegi kõnet korrigeerida, saab siis vastavat reeglit ka õpilastele meenutada.

Peatüki materjaliga tutvumiseks võib planeerida 1–2 tundi, olenevalt sellest, kui põhjalikult soovib õpetaja tegeleda õpiku ja töövihiku harjutustega. Juba näiteks õpiku harjutuste 1 ja 2 suuline sooritamine koos ettevalmistusega võib võtta 15 minutit, ja selleks ajaks pole veel teemakäsitlusega kõnetehnikani jõutud.

Igatahes tasuks võtta aega vahelihase tegevuse harjutamiseks, sedagi on hea teha püsti, siis on varieerimisvõimalused suuremad. Harjutamiseks võib sooritada õpikust harjutuse 3, samuti võib teha väikese võistluse, kes suudab ühe hingetõmbega kõige kauem selgelt valju häälega kõnelda (näiteks teksti ette lugeda). Mõõta tuleks sooritust sekundites, mitte loetud sõnade hulgas ja neid, kes loevad liiga vaikselt, peaks klass saama diskvalifitseerida.

Samamoodi tuleks käsitleda ka pause, rõhku, rütmi ja intonatsiooni. Kõigi kohta on õpikus ja töövihikus küllalt palju harjutusmaterjali – enamik harjutusülesandeist on integreeritud, põimides niihästi tekstimõistmise küsimusi laiemalt kui ka lihtsalt häälduslikku külge.

Veaohtlikke üksikjuhtumeid tuleks tutvustada lühidalt, prooviks võib sooritada õpiku harjutuse 8. Samas peaks õpetaja vastavaid eksimusi korrigeerima kogu õppeaasta vältel.

Õpiku harjutuste vastused

Et enamik harjutusi on tegevuslikud, siis ei ole võimalik siin näidisvastuseid anda. Järgnevalt on esitatud lahendeid vaid seal, kus sel on mõtet.

Harjutus 1. Selgita mis vahe on: a) veenmisel ja nõudmisel; b) veenmisel ja palumisel; c) veenmisel ja selgitamisel; d) veenmisel ja veendumisel. Vajadusel kasuta seletussõnaraamatu abi.

Veenmine on kellegi arvamuse mõjutamine ratsionaalsete argumentide abil või emotsioonidele tuginedes. Veenmise tagajärjel inimene muudab oma seisukohti ja tegusid iseseisvalt ja sisemise veendumuse sunnil. **Nõudmise** puhul ei ole oluline

sõna jõud, eesmärke püütakse saavutada ähvardustega. Nõudmine võidakse rahuldada ka ilma oma veendumusi muutmata. **Palumine** on nõudmise antonüüm, palujal puudub kontroll palutava üle, samuti ei ürita ta viimase veendumusi muuta, vaid apelleerib kaastundele ja inimlikkusele. Palumise rahuldamine tähendab sisuliselt meelevaldse otsuse tegemist või otsustamist mittesisuliste asjaolude põhjal. **Veendumine** on teadvuslik protsess, mille käigus inimene ise otsib põhjendusi mingi seisukoha õigsuse või vääruse kohta.

Harjutus 7. Esita järgmine anekdoot, kasutades dialoogi ilmestamiseks intonatsiooni.

NB! Enne või pärast anekdoodi lugemist tuleks selgitada õpilastele konteksti: et tegu on nõukogudeaegse anekdoodiga ja sel ajal õpiti ülikoolides kommunistlikku ideoloogiat peaaegu sama palju kui oma eriala. Marx ja Engels olid aga kommunismi peaideoloogid, kelle töid loeti ja tsiteeriti igas kommunistliku õpetuse loengus.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 1. Täida õpiku põhjal lüngad.

Kui soovid kedagi enda seisukohti jagama, siis tuleb teda **veenda**. Selleks pead oskama väiteid loogiliselt esitada, aga oluline on ka **häältdus**. Võõrsõnaga kutsutakse seda **diktsiooniks**. Selge häälduse määravad paljud tegurid, nagu näiteks **hingamine, pausid, rõhk ja rütm**. Selge häältdus on eriti oluline järgmiste ametite puhul: **näitleja, õpetaja, poliitik, diktor**. Lisaks selgele häältdusele on vaja tunda ka **õigehäältdust**, mis määrab, kuidas sõnu **kirjakeeles** häältdada. Selge kõne vältimatuks eelduseks on **hingamine**. Et kõnet oleks parem jälgida ja kõneleja saaks sisse hingata, tuleb kõnes teha **pause**. Kui aga on vaja mõnda tähtsat sõna iseäranis esile tuua, kasutatakse **rõhku**. Kõnelemisel on oluline ka intonatsioon, mis tähendab **häälletooni**. Intonatsiooniga võib edasi anda **tähendusvarjundeid**. Õigehäälduse kõige tähtsam reegel on, et sõnu häältdatakse eesti keeles nii nagu **kirjutatakse**. Meelde tuleks jätta ka see, et *g, b* ja *d* ei häältdu eesti keeles **heliliselt**.

Harjutus 3. Kujuta ette, et oled „Aktuaalse kaamera" uudistediktor. Märgi alltoodud uudises pausid ja lauserõhud ning loe see hea diktsiooniga ette.

NB! Alltoodud esitus ei ole muidugi ainuvõimalik.

Eesti võib saada NATO liikmeks pärast **seda**, / kui allianss on esitanud **ametliku** kutse liitumiseks. // Julgeolekuekspertide Harri **Tiido** ja Jüri **Luige** sõnul võivad **läbirääkimised** liitumiskutse saamise järel / kesta vaid paar **kuud** / ja pärast seda kuluks lepingu **ratifitseerimiseks** liikmesriikides / **poolteist** kuni kaks aastat. // Pärast liitumiskutse saamist avaneb Eestil **võimalus** / **osaleda** paljude meile seni suletud NATO komiteede ja komisjonide **töös**. // Eesti esindajail tuleb aga enne kindlasti vastata paljudele konkreetsetele **küsimustele**, / sealhulgas demokraatliku arengu **jätkumise**, / integratsiooni **süvendamise** / ja korruptsioonivastase võitluse **kohta**.

Harjutus 4. Leia järgnevate sõnade tähendus ja jutusta eelmises harjutuses toodud uudise sisu lühidalt oma sõnadega ümber nii, et sellest saaks aru 10-aastane laps.

allianss – liit
ekspert – asjatundja
ratifitseerima – lepingut parlamendis kinnitama
komitee – mingit valdkonda juhtiv kogu
komisjon – mingi probleemi lahendamisega tegelev kogu
konkreetne – selge, kindel ja ühemõtteline
demokraatlik – enamuse võimul põhinev
integratsioon – lõimumine, kokkupõimumine
korruptsioon – ametiseisundi kuritarvitamine omakasu nimel

Harjutus 5. Kirjuta iga nime taha selle korrektne häältdus ja põhjus, miks selle kandja on kuulus. Kasuta ülesande lahendamiseks entsüklopeediat.

Daniel Defoe – daniel defõu (kirjutas seiklusjutte)

William Shakespeare – uilliam šeikspiir (kirjutas näidendeid ja luuletusi)

Michelangelo – mikelanželo (renessanssi kunstnik ja skulptor)

Friedrich Robert Faehlmann – friidrih robert feelmann (eestluse rajajaid)

Magalhães – magaljass (purjetas esimesena ümber maailma)

K. E. von Baer – karl ernst von bäär (avastas munaraku)

Jean de Richelieu – žan de rišeljöö (väljapaistev prantsuse riigimees)

René Descartes – renee dekart (prantsuse filosoof)

Harjutus 6. Kirjandusteksti ilmekaks lugemiseks tuleb selle mõttest hästi aru saada. All on toodud küsimused kuulsa Hamleti monoloogi kohta. Loe monoloog vaikselt läbi, seejärel vasta küsimustele. Kui oled teksti mõttest aru saanud, siis märgi monoloogis ära pausid ja lauserõhud ning loe katkend ilmekalt ette.

▪ Mida Hamlet mõtleb, kui ta küsib: olla või mitte olla? *Kas sooritada enesetapp või mitte.*

▪ Mida tähendab sõna üllas? *Suursugune, väärikas.*

▪ Ridadel 2–5 räägib Hamlet kahest valikust. Mida ta nende valikute all mõtleb? *Kas elada edasi, kannatades ära kõik, mis elul pakkuda, või sooritada enesetapp.*

▪ Ridadel 5–8 räägib Hamlet surma eelistest. Mis need on? *Surnult ei tunneks hing piina ega keha vaeva.*

▪ Millega võrdleb Hamlet surma ridadel 9–10? *Magamisega.*

▪ Ridadel 11–15 väljendab Hamlet kõhklust enesetapu ees. Mis paneb teda kõhklema? *See, milliseid unenägusid võib surmaunes näha.*

Harjutus 7. Kirjuta iga kohanime taha selle korrektne häältdus ja seletus, mille poolest on see koht kuulus. Vastamiseks võid kasutada Õigekeelsussõnaraamatu lõpus olevat kohanime-valimikku.

Kilimanjaro – kilimandšaaro
(Aafrika kõrgeim mägi)

Bordeaux – bordoo
(kuulus veinimaakond Prantsusmaal)

Cambridge – keimbridš
(kuulus ülikoolilinn Inglismaal)

Champagne – šampanje
(kuulus veinimaakond Prantsusmaal)

Fuji – fudši
(Jaapani püha mägi)

Greenwich – griinuitš
(linn, mille observatoorium määratleb nullmeridiaani)

Rio de Janeiro – rio de žaneiro
(kuulus karnevalilinn Brasiilias)

La Manche – la manšš
(väin Inglismaa ja Prantsusmaa vahel)

Loch Ness – lohh ness
(koletisejärv Šotimaal)

Mallorca – maljorka
(kuulus suvituspiirkond Hispaanias)

Ulster – alster
(linn Põhja-Iirimaal, tuntud oma usulise konflikti poolest)

Waterloo – uoterluu
(Napoleoni kuulsa kaotuse lahinguväli)

2. Teksti eesmärk ja teema

Peatükk viib õpilase **teksti olemuse juurde**, avades sellega kaasnevad mõisted – eesmärgi ja teema. Selle peatüki abil peab õpilane jõudma äratundmisele **teksti eesmärgi, selle adressaadi ning esituslaadi seotusest**. Käsitletakse ka teksti teema ja põhiidee mõistet. Materjali käsitlemiseks võib kuluda 2 ainetundi.

Soovitav on kasutada iseseisvat lugemist ja samas märkida tahvlile tabel ning täita seda koos, nt: *Teadsin varem / Sain teada / Jäi ebaselgeks*. Viimast osa aitab õpetaja lahti mõtestada. Võte põhinebki kommenteerival lugemisel, et kõik saaks kaasa mõelda ja töötada.

Teksti mõistet käsitledes võib õpetaja vestlust juhtides selgitada, et suhtlemine võib toimuda nii kirjalikult kui ka suuliselt. Kumb neist on argielus tavapärasem ja kergemini kasutatav? Kui telefonivestlused ja raadioside välja arvata, siis on meie kasutada abivahendeid, et vastuvõtja (kuulaja) meie sõnumit täpsemalt mõistaks, nt intonatsioon, miimika, žestid, silmside, sõnade kordamine teatud rõhuasetusega või ümbersõnastamine. Kui õpilased esitavad mõtte, et kirjaliku teksti loomine on aeganõudev, siis tasub seda aktsepteerida ja küsida põhjendust: kas kirjutusvahendi ja paberi leidmine, sõnade otsimine ja lauseks vormistamine, stiili arvestamine jms on raske?

Enamasti jõuavad õpilased ise tõdemuseni, et üheselt mõistetava teksti moodustamine nii suuliselt kui ka kirjalikult on raske töö.

Kirjalik tekst on keerulisem, sest selle edasiandmisel pole mingeid kõrvalisi abivahendeid, mis sõnumi mõistmist hõlbustaksid. Seepärast nõuab kirjaliku teksti koostamine olenevalt teksti liigist mõtlemisvõimet ja sõnastamisoskust. Õpilased võivad avaldada arvamust, mis eesmärk on ühel või teisel tekstiliigil, ja kõnelda, missuguste tekstidega nad on ise elus lähemalt kokku puutunud. Kuidas üldse tõlgendada teksti eesmärgi olemust? Vestluses võib küsida, mis eesmärk on klassikirjandi kirjutamisel, grammatikaharjutuse lahendamisel, mis tahes tööülesande või instruktsiooni lugemisel jne.

Õpikus toodud näidetele toetudes tuleb leida ka ühist ja erinevat teksti keelekasutuse ja stiili eripära kohta. Tähelepanu köidab **kontrastiprintsiip**, kõrvutades näiteks ilukirjandust ja asjalikku tarbeteksti.

Õpikus on küllaldaselt loovharjutusi, et seda osa kinnistada. Läbiarutamist nõuavad ka teema ja põhiidee mõisted. Tasub meenutada, kus õpilased on nende mõistetega enne kokku puutunud. Kui vastus puudutab kirjandi teemat, on kerge edasi minna, selgitades, et **teema** on avaram, läbides paljusid eluvaldkondi, ent **idee**

tuleneb otseselt kirjutajast, tema sõnumist, mida ta lugejale vahendab. Võrdluseks võib meenutada mõnd kirjandusteost, leides selle põhiidee ja teema ning selgitada, kuidas kogu tekst on põhiidee teenistuses.

Hinnata võib nii aktiivsust mõistete avamisel ja kinnistamisel, kui jutt on asjakohane ja arukas, kui ka kõikide kirjalike tööde sooritamist.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 9. Moodustage klassis umbes viieliikmelised töörühmad ja mõelge välja ülaltoodud kirjalike tekstide eeskujul suuliste tekstide liigitus.

Õpilased pakuvad sageli vestlust, väitlust, kõnepidamist ja selle erinevaid liike, nt tervitusi, olmekõnesid, reklaami, veenmist, ent ka tutvustamist, esitlemist, suulist intervjuud, ettekandeid, refereeringuid jne. Nendega võib nõustuda.

Harjutus 11. Milline on antud teksti eesmärk? Iseloomusta keelekasutust.

Lennart Meri kõne eesmärk on kuulajate/lugejate mõjutamine, tähelepanu äratamine ja tegutsema innustamine keelepäeva ja eesti kultuuri tähtsustamisel. Keelekasutus on ülev-pidulikule stiilile omaselt kujundlik ja kantud isamaalikust paatosest.

Harjutus 13. Arutle, mis on antud tekstinäidetes sarnast, mis erinevat.

Sarnasus on arvustusobjektis – mõlemal juhul lüürika, sellest ka keele kujunditerohkus. **Erinevusena võiks** Arne Merilai puhul mainida murdekeele kohatist kasutamist ning sellest tulenevat iroonilis-vaimukat sõnaseadet.

Harjutus 22. Mõtiskle ja selgita, mis on järgmiste katkendite teema.

Esimese katkendi teema on poliitikasse minek.
Teise katkendi teemaks on õpetus potitaime kasvatamise kohta.
Kolmanda katkendi teemaks on puude olemus.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 9. Täida õpikuteksti põhjal lüngad.

Tekst on **kindlal eesmärgil kasutatud keel**. Tekst võib olla suuline või **kirjalik**. Suulise teksti näitena esitan **kõne**, kirjaliku näitena esitan **kirjandi**. Mõnel tekstil võib olla tarbeline eesmärk, nt õpikutekstil, **arvustusel, seadustekstil, instruktsioonil, teadaandel**, mõnel tekstil see puudub, nt luuletusel, **romaanil, päevikul**. Teksti eesmärk sõltub sellest, kellele see on adresseeritud, näiteks tuttavale või **võõrale**, kitsamale ringkonnale või **laiemale auditooriumile**. Olen ise enam kokku puutunud järgmiste tekstiliikidega: **tarbetekstid, arvustustekstid, ilukirjandustekstid** jne. **Tarbeteksti eesmärgiks pean konkreetse info edastamist, selgust, lakoonilist esitust; arvustused aitavad teosele vms hinnangut anda, seda lahti mõtestada; ilukirjandustekst lahutab meelt, pakub esteetilise elamuse, mõjutab tundeelu.** Teksti teemat on oluline teada, sest ... Näiteks, kui teksti teemaks on Eesti elukooslused, siis kasutan järgmist ainestikku: **bioloogia ja selle konkreetsemad teadusharud.** Kui teksti teemaks on interneti kasutamine, siis on määratletud järgmine ainestik: **arvutialane teave ja vastav kirjandus.**

Harjutus 10. Milline sõnum peitub järgmistes Murphy seadustes?

Vastus: 1. Igal ajahetkel on inimlik teatud asjadega tegelemist edasi lükata.

2. Kliendile on iseloomulik virisemine ka siis, kui talle on loodud kõige soodsamad tingimused.

3. Abistamise vajaduse tunnetamine meenub pigem uue raskuse puhul kui tänu headel hetkedel.

Harjutus 11. Määra järgmiste ajalehetekstide teema.

Vastus: 1. Röövpüüdjad Viljandi järvel.

2. Liiklussituatsioon ja lapsed.
3. Koolide teatripäevad ja tõsieluprobleemide käsitlemine nähtud lavatükkides.

Harjutus 13. Kellele on adresseeritud järgmised tekstid?

Vastus: 1) lapsevanemale; 2) ühistransporti kasutajale; 3) koerapidajaile; 4) spordihuvilistele, rulluisutajaile või üldse pargis viibijaile; 5) valijatele ja valitavatele.

Harjutus 14. Koosta igale järgnevale teemale vastav tekst.

Viimane (6.) tööülesanne sellest harjutusest sobib hindamiseks.

3. Teksti kompositsioon

Peatüki **eesmärk** on õpetada teksti kompositsiooni põhitõdesid, mis peaksid aitama kaasa teksti mõistmisel, samuti sisulise analüüsi kaalukusele ja loogiliselt koostatud teksti loomisele. Teksti välist ja sisekompositsiooni õpetavad lisaks õpikutekstile ka rohked loomingulise algega harjutused.

Teema omandamine koos harjutusvara lahendamisega hõlmab 2 õppetundi.

Metoodilistest võtetest on omal kohal lugemine, arutlemine, kirjutamine, iseseisev ja rühmatöö, samuti mõistekaardi koostamine.

Häälestuse asemel võib alustada rühmatööga, kus näiteks esimene rühm selgitab välja, missuguste valdkondadega seostub mõiste *kompositsioon*. Õpilased ei piirdu enamasti muusika, kunsti ja kirjanduse mainimisega, vaid esitavad ka täpsustusi, nt lillekompositsioon, helindi või maali kompositsioon jm. Teine rühm võiks otsida võõrsõnade leksikonist kompositsiooni korrektse tähenduse, selgitades ka sõnade *komponeerima, komponent* ja *komponist* tähendust. Kolmas rühm võiks läbisegi antud lausetest luua kompositsiooniliselt tervikliku jutustuse. Nt võib anda ebaloogilises järjestuses kätte järgmised laused.

Eesti rahvakalendri tähtpäevad näitavad, et alati on elatud loodusega ühes rütmis. Tõestuseks meenutagem: mihklipäevaks (29. septembriks) olid välitööd lõpetatud ja algas tubaste talutööde aeg. Hingedepäeval (2. novemberil) mõeldi kallitele kadunukestele, süüdates oma koduakendel küünlad. Sellal oli loodus juba tardunud olekus. Jõulud aga on toonud perre toredaid traditsioone ja talveõõme, mis eriti lapsi üllatavad. Rahvakalendri tähtpäevi leiame aastaringselt, kuid mulle on südamelähedased need. Põhjust, miks niisugused tähtpäevad tähistamist väärivad, otsigu igaüks iseendas.

Arutleda võib sellegi üle, kas kuuldu oli kirjand, jutuke või arutlus.

Soovitav on õpetajal üle seletada sisekompositsiooni osa, mida on välisest kompositsioonist keerulisem mõista. Viimast võib skemaatiliselt kujutada, silmale haaratav kinnistub kergemini.

Asjakohane on õppida koos harjutamisega, praktilise tegevuse käigus, nt lahendada paaris või rühmatöö käigus õpikus olevad harjutused 23–26. Harjutus 31 on tõhusam koos läbi arutada. Loomingulise töö harjutus 32 tuleks teha iseseisvalt.

Kompositsiooni printsiibid: ühtsus, vastandamine ehk kontrast, pinge tõstmine ehk gradatsioon, tuleks konkreetsete näidete varal läbi arutada, nt selgita nimetatud põhimõtete kooskõla avaldumist lilleseade või kuulatud muusikapala taustal (viimase puhul võiks muusikaõpetajalt abi paluda ilmeka näite leidmiseks), samuti on kunstiõpetaja näpunäited kasuks mõne maali vaatamisel. Need kõrvalepõiked teevad aine huvipakkuvaks ja täidavad ühtlasi ainetevahelise integratsiooni nõudeid.

Vihikusse võiks lasta konspekteerida jutustava teose kompositsiooni ja lugeda Juhan Liivi „Peipsi peal". Loomulikult toetab loetut selle kompositsiooni analüüs ja hinnangu andmine: miks on tekst tihe ja mõjuv, miks seda võib pidada stiilipuhtaks ja kompositsioonikindlaks tööks, mida on sul sellest kirjandi kirjutajana õppida?

Et selles eas pole õpilased näidendi kompositsiooni veel jälgida osanud, võiks õpetaja seda lühidalt mõne näite, nt „Libahundi" põhjal kommenteerida. Ka luuletuse ülesehitust võib konkreetse näite abil vaadata, nt Juhan Liivi „Kui tume veel kauaks ka sinu maa" jt.

Uudise kompositsiooni tuleb käsitleda samuti konkreetse näite, ilmunud uudise põhjal, lastes leida selle žanri põhilise eripära – põhisõnum on alguses.

Arvustuse skeem võiks olla vihikusse joonistatud. Arvustuse analüüsiks, nt harju-tus 38, tuleb paljundada õpilastele arvustusi, mis on neile eakohased ja mõistetavad. Omal kohal on kaasõpilaste kirjandite arvustamine ja kompositsiooni analüüs. Paremini õnnestub see õpetaja häälestuse ja konkreetsete nõuete esitamise kaudu punktide kaupa. Näiteks paluda jälgida teemale vastavust, sisukust, väidete õigsust, põhiideed, kompositsiooni (sissejuhatus, teemaarendus, lõpetus) terviklikkust, õigekeelsust, kirjavahemärkide õigsust, üldist keelekasutust jne. Võimalik on mõistekaardi koostamine kaaslase kirjandi põhjal jm.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 15. Järjesta laused loogiliselt ja lõpeta lugu. Pealkirjasta tekst.

Lausete järjekord: 8, 6, 3, 7, 2, 5, 4, 1.

Harjutus 16. Pane sõnad lauseis loogilisse järjekorda.

Vastus: Eesti toiduainete mainekad tootjad tarbivad Rohelist Energiat. Märgiga Roheline Energia toodete valmistamisel on kasutatud looduslikku taastuvenergiat. Valides sarnase hinna ja kvaliteediga kauba hulgast Rohelise Energia märgiga toote, aitab just tarbija hoida terve ja puhtana nii enda elukeskkonda kui ka tulevaste põlvede elukeskkonda.

Harjutus 17. Kirjuta lühikirjand „Eestimaa tänavalapsed". Enne kirjutamist vasta järgmistele küsimustele.

Mida tähendab mõiste *tänavalapsed*?
Kodutud ja erinevatel põhjustel tänavale sattunud lapsed, seega alaealised.

Pakutud vastusevariant on näidiseks, iga õpilane toetugu oma mõtetele, mida peaks võimalikult aktsepteerima.

Mõistekaardil võiks olla märgitud: hüljatud, orvud, puuduv kodu, probleemne pere, suhtlemisraskused, tõrjutus vanemate ja eakaaslaste poolt, sotsiaalne allakäik jms.

Peamõte: Tänavalapsed näitavad Eestimaa sotsiaalseid probleeme, ühiskonna valupunkte, nõrkust ja suutmatust tegelda raskete küsimuste lahendamisega.

Harjutus 19. Paiguta Lehte Hainsalu luuleread õigesse järjekorda. Võrdle oma kokkuseatud luuletust L. Hainsalu autoritekstiga. Milles on erinevus? Kuidas mõjutab see sinu arvates luuletuse sõnumit?

Haisalu tekst:

Kui kõrgel on kõrguste lagi?
Kui kiire on kiiruselagi?
Kõrgusi ründama paljud on nõus.
Jääb vähemaks tõusjaid, kui järsem on tõus.
Ja teada saavad ehk üksikud
kui kõrgel on kõrguselagi.
Ja teada saavad vaid üksikud,
kui kaugel neist kauguseäär.

Harjutus 20. Kasuta järgmisi Lehte Hainsalu värsse lühijutu erinevate kompositsiooniosade kirjutamisel:

Sissejuhatus: Töö võib tegijat kiita.
Teema arendus: Töö võib anda elule sisu, töösse võib uppuda, tööst võib väsida.
Kokkuvõte: Ilus töö – nõuab kuldseid käsi ta.

Harjutus on loominguline, kujundliku allhoovusega, mistõttu võib õpetaja seda diferentseeritult hinnata. Eelnevalt võib nõrgemas klassis kujundeid üheskoos lahti mõtestada. Kinnistamiseks tasub meenutada kompositsiooni osiseid tervikliku üldmulje saavutamiseks.

4. Sõnavara

Antud peatüki **eesmärk** on ühelt poolt ülevaate andmine sõnavara kujunemisest ja selle funktsioonidest stiili kujundamisel ning teiselt poolt õpilase sõnavara rikastamine sünonüümide, antonüümide, homonüümide ja paronüümide õppimise ja kasutamise kaudu. Ajaliselt kulub sellele 2–3 tundi.

Metoodilised võtted on lugemine ja teksti kohta küsimuste moodustamine, kirjutamine ja arutlemine, üldistamine mõisteskeemide joonistamise ning kasutamise abil. Lisanduvad mängulised elemendid rühmadevahelise võistlusena.

Häälestamiseks võiks vestelda teemal:

▪ Kõik tahavad jõuda haljale oksale. Seleta klassile, kas head töökohta on kergem leida ahta või ladusa sõnakasutusega inimesel? Põhjenda oma mõttekäiku.

▪ Nimeta elukutseid, mis nõuavad head sõnaseadmisoskust.

▪ Kuidas iseloomustab inimest tema sõnavara? (Nt inimene kordab üht ja sedasama

sõna (nt *tegema*), lisab lause lõppu „OK", sõnaga *nagu* liialdamine jms.

Klassis on laual palju erinevaid sõnaraamatuid – ÕS, võõrsõnade leksikon, sünonüümide ja homonüümide sõnaraamatud, slängisõnaraamat jm. Õpetaja jagab õpilastele rühmades sedelid järgmise tööülesandega, mille vastus tuleb kiiruse peale tahvlile märkida.

Ülesanne. Leiad seletus või tähendus järgmistele sõnadele ja väljenditele? Missugusest sõnaraamatust sa vastuse leiad?

1. Faks, kloonimine, fail, meilima.

2. Retrofilm, audiovisuaalne, demokraatia.

3. Anna plekki, mani noh, triipu panema.

4. Aus – autu, moraalne – amoraalne, fašist – antifašist.

Järgnevalt on soovitav iseseisvalt lugeda õpiku teksti lk 31–33. Tööülesandeks on kirjutada vihikusse loetu kohta märksõnu, millest tekiks kava, et anda materjalist klassile ülevaade. See tähendab iseseisvat konspekteerimist. Teine ülesanne seostub 3 küsimusse esitamisega naabrile, toetudes loetud käsitlusele.

Järgnevalt võiks lasta joonista mõisteskeemi, mille keskel on SÕNAVARA.

Ülesanne. Mõtle, kuidas saaksid seda rikastada. Märgi skeemile: 1) tuletamine, 2) liitmine, 3) laenamine teistest keeltest, 4) murdesõnad, 5) tehissõnade loomine. Seejärel paiguta esitatud näited õige märksõna alla.

vill+ne>villane, kaev+ur>kaevur –1.
sõna+sepp>sõnasepp,
mets+mees>mets(a)mees – 2
fakt, kirik, piibel – 3
nakkama, kõiv, veli – 4
aabe, nõme, süüme – 5.

Barbarismide, neologismide, arhaismide ja slängi kohta võib õpikust lugeda ja materjali koos läbi arutada. Milline koht on neil tänapäeva eesti keeles? Kas mõni keelenähtus on vajalik ja missugused on argikeelega seonduvad nähtused? Mis võivad meie keelt risustada, millest tasub alati pigem hoiduda?

Lisaks toodud harjutusvarale võib anda mõnele mahukamagi koduülesande, nt kirjuta uuring klassikaaslaste sõnavara kasutamise kohta: registreeri päeva või nädala jooksul kõrva riivanud õpilase või õpetaja sõnakasutust või lauseid, süstematiseerides vigade kaupa sõnavara, vigaseid lauseid, tuues välja barbarismid, slängi jms.

Sõnavara on eelkõige stiili teenistuses. Tuletatakse meelde, et hea stiil eeldab selgust, täpsust, puhtust, konkreetsust jne.

Arutletakse, kuidas hinnata stampväljendite (*paika panema, inimene kui looduse kroon, tal on malepisik sees* jpt) liigset kasutamist kirjakeeles ja kõnes. Sünonüüme võib klass leida nii sõnastikust kui ka arvutist.

Antonüümide, homonüümide ja paronüümidega on kõigil kokkupuuteid olnud nii keeletundides kui ka kirjanduse lugemisel. Tähtis on omandada termin ja selle sisu. Harjutusvara materjali omandamiseks on piisavalt.

Kinnistamiseks võib korraldada rühmadevahelise võistluse, võttes õpilasi ka kohtunikeks. Võistluse puhul arvestada vastuste õigsust ja määrata kindel aeg vastamiseks. Kiirust arvestada võrdväärsete vastuste puhul.

I rühma ülesanne	II rühma ülesanne
1. Leia sünonüüm.	1. Leia antonüüm.
hele, päike demokraatia floora, nõme	hele, päike demokraatia floora, nõme
2. Mida tähendavad järgmised väljendid?	
putru kokku keetma läbi tule ja vee nagu orav rattas (Vastus: *midagi keerulist ja segast tekitama; elus palju läbi elama; pidevalt askeldama, toimetama*.)	nagu hane selga vesi soolasambaks muutuma ümarlaud (Vastus: *mitte miski ei eruta ega puuduta; ehmatusest vms liikumatult seisma; läbirääkimised võrdsete partnerite vahel*.)
3. Selgita paronüümide tähendust.	
vahel (tähendab *mõnikord*) käsitama (tähendab *mõistma*)	vahest (tähendab *võibolla*) käsitsema (tähendab *kätega midagi kasutama*)
4. Selgita homonüümide tähendust	
kangur (2 tähendust – *kuduja* või *kivihunnik*) mast (2 – *laeval, kaardimängus*) hanguma (2 – *tarduma, heina hanguga tõstma*)	kangur (2 tähendust – *kuduja* või *kivihunnik*) mast (2 – *laeval, kaardimängus*) hanguma (2 – *tarduma, heina hanguga tõstma*)
5. Nimeta kolm argoosõna.	

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 40. Järjesta pinginaabriga järgnevad sõnad vanuse järgi ritta. Järjestamisel mõelge, millal iga sõna tähistav mõiste võis olla kasutusele tulnud. Põhjendage oma järjestust.

Järjestus tuleks koostada vastavalt kasutuselevõtmise ajastule. Vastus: *silm, oda, linnus, kirik, kool, suurtükk, laulupidu, auto, lennuk, aatompomm, televisioon, arvuti, internet, euro.*

Harjutus 41. Üks järgnevaist sõnadest ei sobi teiste hulka. Milline? Vajadusel kasuta sõnaraamatu abi.

Ei sobi *aganad*, sest need ei ole hobuseriistad.

Harjutus 50. Otsi järgmiste sõnade sünonüüme A. Õimu või P. F. Saagpaku sünonüümisõnastikust.

ehmatama – jahmatama, heidutama, kohutama, hirmutama, keeletuks tegema

abistama – aitama, toetama, avitama, abi osutama, abi andma, abiks olema, appi minema, appi tulema

kiitlema – hooplema, kelkima, uhkustama, suurustama, suurustlema, ärplema, kemplema, kehklema, keksima, hüppama, laiama, praalima, uhkeldama, laiutama, kiitma

avalikustama – paljastama

kavaldama – keerutama, riuklema, kõverdama, eksitama, kavalust kasutama

avameelne – aval, siiras, siirameelne, puhtsüdamlik, kavaluseta, avalik, puhtasüdameline, aus

arg – kartlik, arglik, pelglik, julgusetu, argne, aravereline, argpüks, jänespüks, heitlik, heituv, aravõitu, arapoolne, häbelik

kindel – kaheldamatu, kahtlematu, vaieldamatu, vastuvaidlematu, ilmne, ümberlükkamatu, selge, kõigutamatu, raudne, kõrvalekaldumatu, kõikumatu, vankumatu, murdumatu, vääramatu, tugev, meelekindel, kindlameelne, stoiline, ennastvalitsev, mittekahtlev, julge, püsiv, säiliv, stabiilne, püsikindel, konstantne, muutumatu, mittemuutuv, vastupidav, jääv

harjumuslik – harjumuspärane, habituaalne, tavakohane, tavapärane, harilik, harjunud, traditsiooniline, konventsionaalne, rutiinne, sissejuurdunud, stereotüüpiline

meeliülendav – ülev, subliimne, meeltülendav, paatoslik

harakas – kiitsakas, kidaratas, kepsakas

hädavares – hädapätakas, pupujuku, nannipunn, soss-sepp, õnnetusehunnik, toslem, tossike, könn, viletsusehunnik, äbarik, totu

keelepeksja – keelekandja, tagarääkija, külakell, külakrapp, jutumoor, klatšija, klatšimoor, kellaja, kobruleht

kraakjalg – tülitseja, riiukukk, riiunorija, riiumees, kraakleja

melanhoolia – elutüdimus, spliin, eluväsimus, hüpohondria, raskemeelsus

Harjutus 51. Leia sünonüümid järgmistele kohanimedele.

Eesti – *Maarjamaa*, Tartu – *Emajõe Ateena*, Atlandi ookean – *suur lomp*, Jaapan – *tõusva päikese maa*, Peterburi – *Neevalinn*, Austraalia – *Roheline Mander*, Läänemeri – *Balti meri*, Viljandimaa – *Mulgimaa*, *Sakalamaa*.

Harjutus 52. Leia võõrsõnadele sünonüümid.

Moment (hetk), spetsialist (eriteadlane), fotografeerima (pildistama), telegrafeerima (telegraafiga saatma v teatama), eksport (väljavedu), import (sissevedu).

Harjutus 53. Moodusta antonüüme.

Järgnev ei ole ainuke võimalus. Antonüüme võib olla mitmelt eri aluselt, mistõttu on võimalikud ka teistsugused vastused.

jalg – *käsi*, leib – *sai*, vaikima – *rääkima*, rikas – *vaene*, kitsas – *lai*, elu – *surm*, rahu – *sõda*, tagasi – *edasi*, sulgema – *avama*, aken – *uks*, kõrge – *madal*, rahulik – *rahutu*, sinine – *punane*, tool – *laud*, ema – *isa*, ostma – *müüma*, kaotaja – *võitja*, miniseelik – *maksiseelik*, andma – *võtma*, tark – rumal (*loll)*.

Harjutus 54. Moodusta antonüüme kasutades õigesti sõnu eba *või* mitte.

ebaharilik, **mitte**lubamine, **eba**tavaline, **mitte**söödav, **eba**mugav, **mitte**ilmumine, **eba**meeldiv, **mitte**loetav, **eba**huvitav, **mitte**ametlik.

Harjutus 56. Kirjuta järgmiste homonüümide tähendused.

kukkuma – kägu kukub, maha kukkuma

palk – palka saama, langetatud puu

vara – varandus, varakult

kari – loomakari, kaljurahu e kivine madalik

sulg – seasulg e aedik, linnusuled, suletud, sulgev

siil – loom, kleidisiil e kitsas riba

puur – kinnipidamiseks, puurimisriist

sool – maitseaine, soolestik, keemiline kolloidlahus (sool: sooli)

karjatama – loomi, kisama hirmust

Harjutus 57. Moodusta osalisi homonüüme, millel osa grammatilisi vorme langeb kokku.

lugu: loo: looma; tulema: tuli: tuld; madu: mao: magu; valgus: valguma; vedama: vea: viga; siga: sea: seadma; õde: õel: õelat

Harjutus 58. Leia tähendus järgmistele paronüümidele ja kasuta neid lauseis.

enamik (suurem osa) – enamus (arvuline ülekaal); enne (varem) – ennem (pigem); juhend (reeglite kogu) – juhis (reegel); käsitama (mõistma) – käsitlema (arutama) – käsitsema (käte abil kasutama); omandama (enda omaks tegema) – omastama (ebaseaduslikult enda omaks tegema) – omistama (määrama); vahel – vahest (võib-olla) – vast (äsja).

Harjutus 59. Millega on tegu järgmistes kalambuurides? Mis on nende luuletuste mõte?

Tegemist on sõnamängudega, kus homonüüme kasutatakse kummastava või sürrealistliku meeleolu loomiseks. Enam on see märgata J. Viidingu luuletuses, milles on raske leida mingitki üheselt seletatavat mõtet, tegu näib olevat lihtsalt sõnamänguga sõnamängu enda pärast. Vesipapi luuleridadest võib välja lugeda varjatud ühiskonnakriitikat nõukogude propaganda vastu, mis valetas ja tegeles ajupesuga.

Harjutus 60. Järjesta sünonüümid, alustades kõige tavalisemast ja lõpetades kõige haruldasemaga. Võrdle järjestust kaaslastega.

Järjestus sõltub inimese keeletundest, seetõttu võib mõnevõrra paikkonniti ja isikuti erineda. Järjekorda võib arutada klassis ja jääda selle juurde, millele esitati kõige veenvamaid põhjendusi.

1) Laisk, looder, vedelvorst, lodev, vedel, viitsimatu.
2) Lobisema, latrama, mulisema, pada ajama.
3) Tülitsema, sõnelema, sõnulema, sõnasõda pidama.
4) Ebaselge, umbmäärane, ebamäärane, selgusetu, hämar.

Harjutus 61. Leia ülekantud tähenduses antonüümipaare.

suured ninad – *laiad lehed*
lai joon – *suur žest*
kitsad huvid – *madal horisont*

Harjutus 62. Leia antonüüme.

eitama – *jaatama*, siin – *seal*, õnnetus – *õnn*, algus – *lõpp*, demokraatlik – *ebademokraatlik*, võõras – *oma*,
toores – *küps*, religioosne – *ilmalik*, kõrgrõhk – *madalrõhk*, amoraalne – *moraalne*

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 21. Täienda tabelit, lisades igasse tulpa ühe sünonüümi, tõmba maha sisult sobimatu sõna ning määra iga tulba sõnaliik.

Sõnaliik	**Nimisõna**	**Tegusõna**	**Omadussõna**	**Määrsõna**
Sünonüüm	**maja**	**omandab**	**energiline**	**kärmelt**
	hoone ehitis elamu ~~koloss~~	kahmab haarab ~~rahmeldab~~ võtab	reibas rõõmus ~~räige~~ elav	kiiresti ~~pööraselt~~ ruttu usinalt

Harjutus 22. Lisa omadussõnale 2 sünonüümi.

üleolev – *uhke, ülbe*
taipamatu – *arutu, loll*
sõge – *rumal, taipamatu*
täbar – *raske, väljapääsmatu*
põline – *iidne, vana*
põgus – *kiire, ülevaatlik*
helge – *lahke, heatahtlik*
sume – *õdus, meeldiv*

Harjutus 23. Täienda tulpa sünonüümidega.

õpetlane teadlane **professor** **akadeemik**	harrastus hobi **huviala** **tegevus**	torm raju **orkaan** **tornaado**	haliseb hädaldab **vingub** **viriseb**

Harjutus 24. Järjesta sünonüümid, alustades tavalisimast ja lõpetades haruldasimaga.

1. Tark, arukas, taiplik, nutikas, nupukas, kuldpea.
2. Ülbe, upsakas, kõrk, ennasttäis, lai, nina püsti.
3. Fotograaf, pildistaja, kaameramees, päevapiltnik.
4. Suitsetama, suitsu kiskuma, tossama, pinutagust tõmbama.
5. Teravdama, vürtsitama, pirtsutama, pipardama.
6. Väga suur, hiiglaslik, tohutu, gigantne, pirakas.
7. Täpselt, punktuaalselt, täpipealt.
8. Vähe, natuke, pisut, veidi, tsipake, raasuke.

Harjutus 25. Leia antonüüm.

virk – *laisk*	vurguma – *uinuma*
kitsi – *lahke*	egoist – *altruist*
kare – *sile*	kolossaalne – *väike*
põhjus – *tagajärg*	minoorne – *mažoorne*
haigus – *tervis*	minevik – *olevik, tulevik*
blond – *brünett*	lõhkuma – *parandama*

Harjutus 27. Igas lauses on üks vääralt kasutatud paronüüm. Tõmba sellele joon alla ja kirjuta õige sõna.

1. Sisestasin **Sisendasin** endale eksamieelsel perioodil hirmu puudujääkide pärast õppetöös. 2. Üldiselt omastan **omandan** teadmisi kibekiirelt. 3. Tegelikult ma väljastan **välistan** igasuguse läbikukkumise. 4. Jälitasin **Jäljendasin** kodus näitleja rolli seni, kuni teised said kõva suutäie naerda. 5. Olen parasjagu auahne ja ootan, et direktor nagu harilikult igal kevadel tunnistaks **tunnustaks** mu sportlikke saavutusi kooli ees. 6. Matemaatikas on meie klassil keskne **keskmine** hinne 3,5 – õpetaja meelest harju keskmine. 7. Juba 8. klassis valitsen **valdan** inglise keelt kõnekeele tasemel.

Harjutus 28. Leia paremast kastist antonüümi paariline ja tähista see sama numbriga. Vajadusel kasuta sõnastikku. Kasuta sobilikke sõnu oma klassikollektiivi iseloomustuse kirjutamiseks.

3 flegmaatiline, 4 optimistlik, 5 sangviiniline, 7 jäik, 8 ebaeetiline, 2 defektne, 6 passiivne, 1 ebaintelligentne

Harjutus 29. Muuda kõnekeelse seletuskirja tekst stiililiselt ühtlaseks ja sisult arusaadavaks.

See on loominguline töö, mida võiks hinnata.

5. Võõrsõnad ja nende õigekiri

Peatüki **eesmärk** on tutvustada võõrsõnu ning kinnistada võõrsõnade õigekirjareeglid. Nagu mainitud juba õppekomplekti sissejuhatuses, on sõnavara arendamine põhikooli vanemas astmes üks olulisemaid õppe-eesmärke.

Sõnavara arendamiseks on iga õpiku lõpus sõnastik, millest võiks tungivalt soovitada järjekindlat sõnade õppimist koos õpetajapoolse kontrolliga (näiteks 5 sõna nädalas). Seega on käesoleva peatüki ülesanne osaliselt ka võõrsõnade õigekirjareeglite meeldetuletamine või tutvustamine, nende püsiv rakendus peaks aga jätkuma loomulikult ka pärast aineosa omandamist.

Käesoleva peatüki materjali käsitlemiseks võiks planeerida 2–3 õppetundi, olenevalt sellest, kui palju on kavas õpitut harjutada.

Esimene tund võiks olla sissejuhatav, kõne all võõrsõnad, nende erijooned ja erinevused näiteks tsitaatsõnadest. Harjutusi võiks teha põhiliselt mitmesuguste võõrsõnade tähenduste kinnistamiseks, näiteks õpikust 64 ja 65, töövihikust 30 ja 31.

Teises tunnis võiks käsitleda võõrsõnade õigekirja. Harjutamiseks sobivad harjutused 32 ja 33 töövihikust ning 66 ja 70 õpikust. Vahelduse tekitamiseks võiks tunni lõpetada harjutusega 67, kui klass on liiga suur, siis võib seda võistlust läbi viia ka rühmatööna. Koduseks ülesandeks sobib hästi 69 või 70.

Kolmanda tunni võiks pühendada tervikuna töövihiku harjutustele. Nõudlikem neist on ilmselt harjutus 34, mis arendab põhiliselt funktsionaalset lugemist, kuid arendab ühtlasi ka sõnavara. Sama eesmärki täidab ka harjutus 37, mis ilmselt nõuab sõnaraamatute kättesaadavust klassis. Tunni lõpetamiseks võiks jääda harjutus 36, see on nii meelelahutuslik kui ka arendav.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 64. Seleta, mida tähendavad järgmised võõrsõnad.

Traditsioon – pikaajaline komme või harjumus midagi teha.
Teooria – teaduslik seletus mingi nähtuse mõistmiseks.
Žest – käeviibe.
Situatsioon – olukord.
Reform – ümberkorraldus.
Reaalne – tegelik.
Protsess – menetlus või tegevuskäik.
Probleem – lahendust vajav olukord.
Periood – ajavahemik.
Opositsioon – poliitiline vastasrind.
Missioon – tähtis pikaajaline ülesanne.
Loogiline – mõistusepärane.
Kriis – kitisikus, raske seisund.
Korruptsioon – ametiseisundi kuritarvitamine omakasu eesmärgil.
Konkreetne – asjalik, kindel.
Komisjon – mingi ülesande lahendamisega tegelev kogu.
Koalitsioon – poliitiline liit parteide vahel.
Ekspert – asjatundja.
Efektiivne – tõhus.
Defineerima – määratlema.
Arhiiv – dokumentide säilitamise ladu.
Analüüs – nähtuse osade eritlemine.
Aktiivne – tegus, teotahteline.
Administratsioon – juhtkond.
Argument – väide.
Aktsia – väärtpaber, mis kinnitab omaniku õigust teatud suurusega osale ettevõtte varast ja kasumist.

Harjutus 65. Leia võõrsõnalised vasted ning kirjuta jutuke (või lihtsalt laused), milles kasutad neid võõrsõnu. Jälgi õigekirja.

Moekas, aga rumalavõitu neiu – **beib**.
Ameerika preerias elutsev suur veis – **piison**.
Juukseid valgeks värvima – **blondeerima**.
Näitlejat ohtlikes võtetes asendama – **dubleerima**.
Istumiseks mõeldud mööbliese – **diivan**.
Korrapäratu ja hooletu eluviisiga haritlane – **boheemlane**.
Peedisupp – **borš**.
Esmakordselt avalikkuse ees esineja – **debütant**.
Kleidi kaeluse sügav väljalõige – **dekoltee**.
Lavakujundus – **dekoratsioon**.
Üliõpilane – **tudeng**.
Hambaarst – **dentist**.
Annus – **doos**.
Kahevõitlus – **duell**.
Näitlejate riiuetusruum – **garderoob**.
Külalisesinemisi andma – **gastroleerima**.
Jumestus – **grimm**/**make-up**.
Ilmakaarte määramise riist – **kompass**.
Inimese kõrgelt hinnatud maine, tema mõjukus – **prestiiž**.
Ilma kaanteta õhuke trükis – **brošüür**.
Tagarääkimine – **klatš**.
Närvivapustus – **šokk**.

Harjutus 66. Kirjuta iga võõrsõna taha vihikusse tema omastav ja osastav kääne ning tähendus.

nišš – õõnsus seinas, orv; **katastroof** – suurõnnetus, tavaliselt loodusõnnetus; **golf** – pallimäng; **seif** – rahakapp; **triumf** – võidujoovastus; **revanš** – kaotuse tagasitegemine; **telegraaf** – algeline elektrooniline teadete edastamise vahend; **nümf** – vana-kreeka haldjas; **bluff** – petteväide; **filosoof** – mõtteteadlane; **punš** – kuum alkohoolne segujook; **proff** – elukutseline või kõrgetasemeline asjatundja.

Harjutus 68. Seleta, mida tähendavad järgmised sõnad ja kirjuta neid kasutades lühike absurdne jutuke.*

Boheemlane – korrapäratu eluviisiga haritlane. **Almanahh** – ilukirjanduslik koguteos. **Mehhanism** – masinavärk. **Anarhia** – korralagedus. **Mehaaniline** – masinalaadselt toimiv. **Psüühika** – teadvus. **Psüühiline** – teadvuslik. **Stiihia** – loodusjõudude märatsemine. **Stiihiline** – organiseerimatu. **Mehaanik** – mingit masinavärki hooldav tööline.

Harjutus 70. Järgnev seletuskiri on väga veidras stiilis. Kirjuta see vihikusse, kasutades asjalikku stiili. Tsitaatsõnu vaata võõrsõnastikust.

pro et contra – poolt ja vastu; *job* – ülesanne, tööots; *traffic* – liiklus; *sic!* – Nii!; *bona fide* – heas usus; *just crazy* – hullumeelne; *De iure* – juriidiliselt; *de facto* – faktiliselt; *last, but not least* – lõpuks, kuid mitte vähem olulisena; *cool* – lahe; *movie* – kino.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 30. Kirjuta iga võõrsõna järele selle tähendus. Vajadusel kasuta sõnaraamatu abi.

integreerima – lõimuma, läbi põimuma
garanteerima – tagama
konkureerima – võistlema
aktsepteerima – nõus olema
korrektne – korralik
variant – natuke erinev teisend millestki
pedant – haiglaselt täpne inimene
reserveerima – kohta kinni panema
esteetiline – kunstiliselt kaunis
emotsionaalne – tundeline, tunnetele voli andev
absoluutselt – täiesti
situatsioon – olukord

Harjutus 31. Leia tähendusele vastav võõrsõna ja moodusta sellega lause.

Pilt või skeem raamatus – **illustratsioon.**
Sisserännanu – **immigrant.**
Ajalehed, ajakirjad, televisioon ja raadio – **meedia.**
Mälestussammas – **monument.**
Paarimees tööl või püsiv kaaslane eraelus – **partner.**

Harjutus 32. Kirjuta lünka *f, ff, š* või *šš*.

Üks minu tuttav pro**f**essor oskab mängida gol**f**i, aga meie naaberriigi kultuuriata**š**ee koguni har**f**i. Samas on mõlemad oma erialal täielikud pro**f**id: üks uurib a**f**orisme, teine afi**š**eerib bor**š**i söömist, mis on oluline osa tema riigi kultuuritraditsioonist. Mõlema noorus oli tormiline, üks oli bur**š**, teine a**f**erist, kes maalis luksusaurikul gua**š**iga teatriafi**šš**e. Ka vaadetelt on nad lähedased: üks ei salli fa**š**iste, teine ei tõsta jalga mo**š**eesse. Mõlemad tegelevad fotograa**f**iaga ja armastavad filmides erie**f**ekte. Loo puänt on aga selles, et nad sattusid juhuslikult ühele ja samale turismireisile Kreekas. Nad olid just mootorpaadiga saarte vahel sõitmas kui tõusis tugev torm, peaaegu et tai**f**uun, mis kandis neid tundmatule saarele. Kui torm vaibus, siis avastasid nad, et tra**f**o on katki ja nad ei saa tagasi. Siis astus nende ette imekaunis nüm**f**, kes kandis klo**šš**seelikut, ja ütles, et nad peavad igavesti tema saarele jääma. Loo lõpp on täielik kli**š**ee: pärast kümne aasta pikkust eksirännakut jõudsid nad tagasi kodumaale ja abiellusid.

Harjutus 33. Kirjuta lünka puuduv täht või tähed, kus vaja.

Tuntud filmitäht andis interv**j**uu seltskonnaajakirjale. Ta rääkis avameelselt oma bo**h**eemlikest elukommetest, sellest, et peab iga päev vähemalt 300 **g**rammi apelsine sööma, muidu tekib tagumiku peale tse**ll**uliit. Mandar**ii**nid ei pidavat aitama, sest nende koor on liiga õhuke. Siis rääkis ta veel, et tal on psüü**h**iliselt praegu väga raske aeg, sest ta kass sõi **t**raagiliselt ära naabri papa**g**oi ja nüüd on tal kõht hirmus kinni. Ta ei varjanud ka, et tal on 10 000 ak**t**siat ja Maailmapanga tippanalüütik ise on tema finan**t**snõustaja ja autome**h**aanik. Ja et ta lasi lahti re**ž**issö**ö**ri, kes ei teinud filmi nii nagu peab, ja diri**g**endi ka, kes seda loru kaitsta püüdis. Üldse valitsevat Holl**y**woodis praegu täielik anar**h**ia: võibolla et tuleb koguni pankrot. Kui intervjuu oli juba pool tundi kestnud, mainis ta, et jättis suitsetamise edukalt maha, aga täna poleks erandkorras siiski üks sigaret patt. Teate ju, et kunstiinimeste elus valitseb loominguline stiihia, kunstiinimesed ei hooli üldse mater**i**aalsetest hüvedest, neile piisab täiesti kui toas on voodi ja taburet. Aga noh, tema lasi just kogu oma interjö**ö**ri välja vahetada, sest kassil tuli **d**epressioon ja ta ei võinud vaadata, kuidas loom selles kulunud ümbruses piinles.

Harjutus 34. Loe läbi järgnev tekst ja vasta küsimustele.

Mis on võimuerakond? *Erakond, kes osaleb valitsuses.*

Mis on diagnoos? *Haigusmäärang või probleemi määratlemine.*

Mis on ressurss? *Varu või ainelised võimalused (raha, aeg, toiduvaru).*

Mis on strateegiline? *Pikaajalise arengu jaoks oluline.*

Mis on positsioon? *Asend, seisukoht, seisund.*

Mis on meediaplaan? *Plaan, kuidas ajakirjandust informeerida.*

Mis on positiivne? *Hea.*

Mis on valimiskampaania? *Kihutustöö valijate toetuse võitmiseks.*

Mis on apoliitiline? *Poliitikasse mitte puutuv või sellest mitte huvituv.*

Mis on lojaalsus? *Ustavus.*

Mis on liider? *Juht.*

Harjutus 35. Vasta eelmise harjutuse teksti põhjal küsimustele.

Mida riigikontrolör mõtles, kui ta ütles: võimuerakonnad jagavad riigiameteid ja selle kaudu riigiressursse nagu mingis lüpsifarmis lehmi? **Et valitsuse olevad erakonnad annavad olulised riigiametite töökohad oma erakonna inimestele.**

Mis kasu lootsid võimuerakonna juhid saada sellest, et soovitasid oma parteisse kuuluvatel ministritel rääkida ainult meeldivatest asjadest, aga ebameeldivatest lasta rääkida apoliitilistel ametnikel? **Siis seostatakse positiivsed uudised era-konnaga aga negatiivsed uudised väheoluliste ministeeriumi ametnikega. Sel juhul paistab erakond välja edukam kui tegelikult ja minister pääseb kriitikast ka eksimuste korral.**

Miks on selline tegevus taunitav? **Kuna töökoha peaks endale saama see inimene, kes seda tööd kõige paremini oskab, mitte erakonda ustavalt teeninud liige, kes asjast endast palju midagi ei tea.**

Harjutus 36. Lahenda ristsõna.

I		A			A	A					
N	K	M		B	L	U	F	F	I	M	A
T	O	O	G	A	P	D	I	K	T	O	R
E	M	R	R	L	I	I	L	I	A		
N	I	A	A	A	N	T	O	N	Ü	Ü	M
S	T	A	N	N	I	O	L	D			
I	E	L	I	S	S	O	O	R			
I	E	N	I	S	M	R	O	A			
V	E	E	T	Š	E	I	G	L	U		
N						U					
E						M					

Harjutus 37. All on esitatud kolm Ilmar Laabani kirjutatud absurdset mõttetera. Vaata võõrsõnastikust tundmatute sõnade tähendust ja katsu lausete sisud lahti seletada.

Sepsis keksis ja peksis kepiga skepsist. *Mürgistus keksis ja peksis kepiga kahtlemist.*

Kosmiline osmoos koomilises osmikus. *Taevaruumiline läbiimbumine koomilises osmikus.*

Notoorse molu tunnuseks on hea motoorne mälu. *Silmapaistva molu tunnuseks on hea liigutusmälu.*

6. Sõnamoodustus

Peatüki **eesmärk** on näidata sõnatuletuse võimalusi väljenduse rikastaja ja stiililise varieerumise allikana. Kuigi õpilased peavad neid väheseid tuletusliiteid tundma õppima, mis õpik esitab, ei ole vaja harjutada liidete liigitamist sõnaliigi või tähenduse järgi. **Käsitlus peaks olema suunatud praktilise keelekasutuse arendamisele**, näiteks lausete teisendamisele sõnatuletuse abil, mitte lingvistilisele analüüsile.

Käesolev **peatükk on keelekasutuse arendamise seisukohalt oluline**, sellele võiks pühendada umbes 4–5 tundi, et anda õpilastele piisavalt aega harjutamiseks.

Esimene tund võiks olla sissejuhatus sõnamoodustusse, kus käsitletaks ka seda, kuidas sõnatuletuse vahendeid panna keelekasutuse teenistusse. Märkida tuleks kindlasti kaht sõnamoodustuse liiki, veidi põhjalikumalt ja interaktiivsemalt võiks arutleda spontaanse tuletamise ja valmis tuletiste üle. Diskussiooni sobib alata sellega, et küsida, kas see või teine tuletis, näiteks sõna *armastus* või *õnnetu* on moodustatud spontaanselt reegli põhjal (*armastama+us* ja *õnn+tu*) või on need sõnad (või üks neist) tervikuna mälust võtta.

Et esimese tunni teoreetiline materjal ei ole väga mahukas, siis võiks rohkelt ae-ga jätta harjutamisele – kohased on õpiku harjutused 71–75. Erilist tähelepanu tasuks osutada harjutusele 74, sest selles avalduvad kõige selgemalt sõnamoodustuse kasutusvõimalused tekstiloomes. Koduseks ülesandeks võiks jätta töövihiku harjutuse 38, sest see on suhteliselt mahukas.

Teine tund võiks olla pühendatud nimisõnatuletusele. Käsitlusega paralleelselt võiks tahvlile tekkida skeem, mis kajastaks **nimisõnatuletuse** erinevaid liike koos näitesõnadega. Nimisõnatuletuse kohta on nii töövihikus kui ka õpikus ohtralt harjutusi, kõik sõnavaraarendusliku iseloomuga. Õpiku harjutusi tuleks sooritada kohe pärast vastava teoreetilise osa käsitlust: harjutused 76–78 isikut väljendavate tuletusliidete järel, 79 ja 80 üldmõisteid tähistavate liidete käsitluse järel ja 81–82 koos hulka ja paika tähistavate liidete käsitlusega.

Töövihikust kuuluvad nimisõnatuletuse juurde harjutused 39–43. Iseäranis olulised on harjutus 39 ja 42, sest need arendavad otseselt keelekasutusoskust. Arvestades, et nimisõnatuletus on üks rikkamaid tuletusliike, oleks üsnagi põhjendatud sellele alateemale pühendada ka teine tund, milles põhiliselt korratakse eelmises tunnis omandatut ja sooritatakse harjutusi.

Järgmine tund (kas siis kolmas või neljas) võiks olla pühendatud omadussõna-, tegusõna- ja määrsõnatuletusele. Käsitlus ei peaks minema õpikus esitatust oluliselt süvemale, sest liiteid on küll palju, aga enamasti me kasutame neid alateadlikult õigesti. Seetõttu ei anna nende liidete lingvistilise analüüsi tundmine keelekasutuse seisukohalt palju juurde. Ka selles tunnis võiks järgida sama malli, mis eelmiseski tunnis, st iga alateema järel sooritada õpiku harjutused. Võrreldes eelmise tunni malliga on siiski oluliseks erinevuseks rühma ja paaristöö kasutamise suur maht, mistõttu õpetaja peaks hästi jälgima ajakasutust. Töövihikust on sellele teemale pühendatud harjutused 44–46, aja puudusel tunnis võiks nende hulgast valida koduse töö ülesande.

Viimase tunni võiks pühendada liitsõnadele. Nende käsitluses on rõhutatud liigitusega seotud asjaolusid (näit liitsõnade liigid ja liitumise liigid). Seda tuleks käsitleda informatiivselt, käsitluse lõpuks võiks tekkida tahvlile ja õpilase vihikusse vastavad skeemid. Samas tuleks taas arvestada, et liigitus ei ole mõeldud pähe õppimiseks ega analüütiliseks kasutamiseks. Harjutada tuleks seda vaid niipalju, et õpilase arusaamist kinnistada (õpikust harjutused 87 ja 88, töövihikust 47). Põhimõtteliselt on kogu liitsõnade alapeatükk vaid sissejuhatus järgnevasse peatükki, mis käsitleb kokku- ja lahkukirjutust.

Õpiku harjutuste lahendused

Harjutus 71. Moodusta sõnast käsi *või* töö *nii palju tuletisi kui oskad.*

käsi – *käsik, käsil, käsile, käsitu, käsinik, käsitus, käsitsi, käsilane, käsiline, käsitelu, käsitlus, käsitsema, käsitsus*

töö – *töötu, töökas, töökus, töötav, töötus, tööline, tööndus, tööstus, tööstur, töötama, töötaja, töötlus*

Harjutus 72. Tuleta meelde veel omapäraseid liitsõnu nagu pintsaklipslane ja seleta, mida nad tähendavad.

Näiteks üleelusuurune (suurem kui elu), ajuloputus (propaganda).

Harjutus 73. Leia alltoodud loetelust tuletised ja proovi ära arvata, millistest sõnadest need on tuletatud.

magala – magama+la
avaja – avama+ja
perekond – pere+kond
voldik – volti-ma+ik
ausus – aus+us
hambutu – hammas+tu
katus – katma+us
imik – ime-ma+ik
pidur – pidama+ur
kiiresti – kiire+sti

Harjutus 74. Muuda lauseid nii, et tähendus jääks samaks. Selleks proovi asendada poolpaksus kirjas sõna tuletisega.

Ma nägin, kuidas konn hüppas. **Ma nägin konna hüpet. Ma nägin konna hüppamist.**

Hundil on hambas valu. **Hundi hammas valutab. Hundil on hammas valuline. Hundil on hammas valus.**

Vares tegi kraaks. **Vares kraaksatas. Vares kraaksus korra.**

Anton kirjutab luulet. **Anton luuletab. Anton teeb luuletusi.**

Öökullil oli kiire koju. **Öökull läks kiiresti koju. Öökull kiirustas koju. Öökull läks kiirelt koju.**

Harjutus 75. Allpool on toodud tuletised sõnast vaba*. Seleta, mida need tuletised tähendavad ja moodusta igaühega lause.*

Vabadus – vaba olek, **vabandama** – ennast süüst vabaks paluma, **vabastama** – vabaks tegema, **vabalt** – vabal moel, **vabadik** – maata talupoeg.

Harjutus 76. Moodusta igast alltoodud sõnast nii mitu isikut tähistavat tuletist, kui oskad.

Kirjutama – kirjutaja, kirjanik; **sõda** – sõdija, sõdur, sõjard; **Pariis** – pariislane, pariisitar, pariislanna; **kaevama** – kaevur, kaevaja; **õppima** – õpilane, õppur, õppija; **õmblema** – õmbleja, õmblejanna.

Harjutus 77. Seleta järgmiste sõnade tähendust ja moodusta igaühega lause.

Lambur – lambakarjane; **metsnik** – metsavaht; **pelgur** – nahahoidja, argpüks;

roimar – vilunud mõrtsukas; **ihnur** – kroonilisel ihne inimene; **tööstur** – tööstusettevõtja; **küünik** – küüniline inimene.

Harjutus 78. Väljenda sõnaühendi mõtet tuletisega.

Vastused: 1) süüdlane; 2) järglane; 3) tagurlane; 4) rattur; 5) ettur; 6) kroonik; 7) nõunik; 8) heinaline; 9) osaline; 10) tunnistaja; 11) muutuja.

Harjutus 79. Sõnasta laused ümber ustuletise abil.

Vastus.
1) Ta tunneb Jussi suhtes kadedust.
2) Ta sai reisilt palju huvitavaid kogemusi.
3) Tema aeglus ärritab mind.
4) Tänane jahedus mulle meeldib.

Harjutus 80. Pane viie minuti jooksul kirja nii palju kond*-lõpulisi tuletisi kui tead ja ole valmis suuliselt nende tähendusi seletama.*

Kond-lõpulisi tuletisi on ÕSis ligi 500.

Harjutus 81. Väljenda sõnaühendi mõtet tuletisega.

1) Ideede hulk – ideestik.
2) Peeneks jahvatatud kivipuru – killustik.
3) Ühe riigi kõik inimesed kokku – kodanikkond.
4) Ühe maja veevärgi torude süsteem – torustik.
5) Reeglite kogumin – reeglistik.

Harjutus 82. Seleta järgmiste tuletiste tähendust ja moodust igaühega lause. Vajadusel vaata sõnaraamatust.

Maardla – maavarade kaevandamiskoht, **valgla** – ala, kust jõgi saab oma vee, **pääsla** – sissepääsuputka, **lehtla** – aiamajake, **varamu** – varanduste panipaik, **koelmu** – kalade kudemiseks tehtud ala.

Harjutus 83. Tuleta järgmistest sõnadest omadussõnad.

Sammal – samblane, samblalik, samblatu.
Rauk – raugalik, rauklik, raugatu.
Kiskja – kiskjalik, kiskjas, kiskjatu.
Kumm – kummilik, kumjas, kummine, kummitu.
Ime – imelik, imeline, imetu.
Helves – helbeline, helbene, helvesjas, helbetu.
Valu – valulik, valus, valuline, valujas, valutu.
Lööve – lööbeline, lööbeline, lööbetu.
Enne – endine, endeline, endetu.
Suhe – suhteline, suhtetu.
Ema – emane, emalik, ematu.
Piste – pisteline.
Maagia – maagiline, maagialik.
Rõhk – rõhuline, rõhulik, rõhklik, rõhutu.
Koht – kohalik, kohatu, kohtlane.
Põhi – põhjalik, põhjatu, põhiline, põhine, põhilik.
Taevas – taevaline, taevalik, taevatu.

Harjutus 84. Moodustage rühmad ja võrrelge eelmise harjutuse lahendusi omavahel. Töötage rühmaga välja nii palju erinevaid omadussõnatuletisi iga sõna kohta, kui oskate. Seletage tuletiste tähenduserinevusi, kui neid on.

Eelmises harjutuses pakutud näidisvalik ei pruugi olla ammendav. Õpilaste loodud tuletistesse, mida käibel ei ole, aga mille tähendus tundub mõistetav, tuleks suhtuda positiivselt.

Harjutus 85. Tuleta igast järgmisest sõnast üks põhjuslikkust ja üks enesekohasust väl-jendav tegusõna.

Hukkama – hukutama, hukkuma.
Põrkama – põrgatama, põr-kuma.
Tallama – tallutama, talluma.
Tahmama – tahmastama, tahmuma.

Suitsema – suitsutama, suitsuma.
Kärssama – kärsatama, kärssuma.
Laiama – laiendama, laiuma.

Harjutus 86. Paaristöö. Vastake küsimustele.

1) Kas igast omadussõnast saab moodustada *lt*- ja *sti*-lõpulise määrsõna?

Peaks saama, kuigi mõned *sti*-tuletised mõjuvad veidi võõralt, näiteks *korralikusti, avalikusti*.

2) Kas samast omadussõnast moodustatud *lt*- ja *sti*-lõpulised määrsõnad on alati sama tähendusega?

Enamasti on väike tähendusnüansi vahe, *sti*-tuletised on sageli veidi vanamoelised.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 39. Väljenda alltoodud lauseid teiste sõnadega. Selleks asenda poolpaksus kirjas olev sõna mõne teise tuletisega.

Poliitik **põhjendas** tuumaelektrijaama ehitamise kava. Teadlased **kahtlesid** siiski kavas. Nende arvates võivad seetõttu **hävida** mõned taime- ja putukaliigid. „Need liigid **surevad välja** nagunii," arvas poliitik, „See ei ole meile suur **kaotus**." Teadlased väitsid, et poliitikud **käituvad** lühinägelikult. Looduses peab **valitsema tasakaal**.

Harjutus 40. Väljenda sõnaühendi mõtet tuletisega.

korrast lugu pidav – *korralik*
see, kes õgib – *õgard*
see, kes trükib – *trükkal*
see, keda soositakse – *soosik*
väle olemine – *väledalt*
andunud olek – *andumus*
torude süsteem – *torustik*
koht, kus suvitatakse – *suvila*
mullaga koos – *mullane*
ilma valuta – *valutult*
pigiseks tegema – *pigitama*
ise kinni minema – *sulguma*
orjaks muutma – *orjastama*
natuke blond – *blondjas*
igal reedel – *reedeti*
kõhnemaks muutuma – *kõhnuma*

Harjutus 42. Muuda lauseid järgneva näite põhjal: *Õhtul läks päike looja – Õhtul päike loojus*.

Vastus: 1. Pärast pooletunnist koosolekut teema ammendus. 2. Haigus avaldus ägedas köha ja nohu ilmnemises. 3. Mõne aja päras pingule tõmmatud köis lõtvus. 4. Temperatuuri langedes lülitus soojapuhur sisse. 5. Hommikuks taastusid organismi energiavarud.

Harjutus 43. Asenda poolpaksus kirjas sõnad samasisulise, kuid naissoole viitava tuletisega, näit *kuningas – kuninganna*.

Tulin just **sõbrannaga** kinost, kui meile tuli metsavahel **haldjatar** vastu. Vaatepilt oli nii vägev, et me langesime põrmu, öeldes: „Me oleme su alandlikud **orjatarid**." Meie **käskijanna** vastas: „Kõigi **jumalannade** nimel! Teie truudus peab saama tasutud!" Seejärel moondas ta mind **tsaarinnaks**, aga sõbra **bojaaritariks**. Teineteisele otsa vaadates märkasime, et olime muutunud ka lihtsalt **kaunitarideks**. Kui me koju jõudsime, siis **naabrinna** arvas, et me võitsime loteriil. On ikka **naiivitar**!

Harjutus 44. Tuleta alltoodud sõnadest vastandtähendusega omadussõnu. Näiteks *kord – korralik, korratu*.

Kasu – *kasulik, kasutu*.
Võima – *võimalik, võimatu*.
Teadma – *teadlik, teadmatu*.
Õnn – *õnnelik, õnnetu*.
Siht – *sihilik, sihitu.*

Taip – *taiplik, taipamatu*.
Karv – *karvane, karvutu*.
Hammas – *hambuline, hambutu*.
Stiil – *stiilne, stiilitu*.
Rütm – *rütmiline, rütmitu*.
Pilv – *pilvine, pilvitu*.
Hool – *hoolikas, hoolas, hooletu*.
Süda – *südamlik, südametu*.
Tava – *tavaline, tavatu*.

Harjutus 45. Tuleta igast alltoodud sõnast liitega *ta*-tuletis ja kirjuta selle taha tähendus, näiteks *harjuma – harjutama – harjumust tekitama*.

Kuivama – *kuivatama, kuivaks tegema*.
Algama – *alustama, algust tegema*.
Hävima – *hävitama, olematuks tegema*.
Jupp – *jupitama, juppideks tegema*.
Puhas – *puhastama, puhtaks tegema*.
Silp – *silbitama, silpideks tegema*.
Sobima – *sobitama, sobivaks tegema*.
Tõstma – *tõstatama, esile tõstma*.

Harjutus 46. Anna määrsõnaga väljendatud mõte edasi teiste sõnadega. Näiteks: *Ats lahendas ülesande valesti – Ats sai ülesandele vale vastuse.*

Pidin eile oma tüdrukuga kokku saama, aga ootasin teda **ilma asjata** – ta oli meie suhte **häbi tundmata** katkestanud. Järgmisel päeval teatas ta seda mulle ka **kirja teel**, öeldes, et ta on **kõrvuni** armunud ühte prantsuse moekunstnikku. Loomulikult kukkus kogu lugu **suure kolinaga** läbi. Kui ta kahe nädala pärast tuli minuga leppima, siis vaatasin **külma pilguga** talle otsa ja pöörasin **täie otsustavusega** ringi. See aga solvas teda **südame põhjani** ja ta lahkus **igaveseks**.

Harjutus 47. Liigita liitsõnad. Igasse liiki tuleb ühepalju sõnu.

Liitnimisõnad: hõõglamp, kiirkuller, aiakäru, elulugu, postkontor
Liitomadussõnad: linnatagune, üleeilne, kahepaikne, lumivalge, mõtlemisvõimeline
Liitarvsõnad: viissada, kaksteist, kakskümmend, seitseteist, üheksasada
Liittegusõnad: auhindama, jääpurjetama, purilendama, esietenduma, taasavama

7. Kokku- ja lahkukirjutamine

Kokku- ja lahkukirjutuse peatüki **eesmärk** on korrata, laiendada ja harjutada kokku- ja lahkukirjutamist. Teema oli vaatluse all ka 7. klassis, käesolev käsitlus on veidi süvendatum.

Kokku- ja lahkukirjutuse puhul on juhtumeid, mida võib kirjutada niihästi kokku kui ka lahku, nii et mõlemad variandid on enamikule keelekasutajaist vastuvõetavad (näiteks *elukutse valik* ja *elukutsevalik*).

On selliseid juhtumeid, kus üks variantidest on ilmselt eelistatum, teine aga vähem (näiteks *pedagoogikaülikool* ja pedagoogika ülikool). Samas ei ole siiski tegu kuigi tõsise veaga, sest kokkukirjutus lähtub traditsioonist, aga lahkukirjutusele võib leida tuge analoogiast (*pedagoogika instituut*).

On ka juhtumeid, kus pole mingit kahtlust, kuidas peab kirjutama (*kirjutusmasin* või *kirjutus masin*). Kõige olulisem kokku- ja

lahkukirjutuse õpetamisel on aktsepteerida, et osa juhtumeid võib kirjutada nii ja naa, et osa vigu ei ole tegelikult eriti olulised **ja et õpetaja harjumusest erinev kokku- või lahkukirjutus ei pruugi tingimata vale olla**.

Kui te soovite teada, kuivõrd oluline on üks või teine viga, siis kontrollige seda internetiotsingu kaudu. Võtke lahti Google otsingumootor ja sisestage algul sõna kokkukirjutatult, näiteks *matemaatikaõpetaja*. Vastuseid tuleb 900 ringis. Seejärel sisestage jutumärkides „*matemaatika õpetaja*". Selline otsing toob esile kõik lahkukirjutuse juhud, vastuseid tuleb 500 ringis. Seega, kirjutada võib nii kokku kui ka lahku, sest osa teeb nii, osa naa. Kui ühe variandi jaoks vastuseid ei tule või tulevad üksikud, siis on tegu selgelt väljakujunenud reegliga, ja sama tulemust tuleks taotleda ka oma õpilastelt. Näiteks „*kartuli puder*" annab 12 vastust, aga *kartulipuder* umbes 700.

Arvestades ülaltoodud (või miks mitte ka ülal toodud) märkusi, tuleks teema käsitlusele pühendada aega vastavalt sellele, millised on klassi võimed. Kõiki juhtumeid pole võimalik üheselt selgeks õpetada, seega klassi võimeid tuleks hinnata selle järgi, kui hästi on omandatud ühemõttelised juhtumid. Mida rohkem on nendes vigu, seda rohkem aega tuleks teemale pühendada. Väga tugeva klassi puhul võib kogu peatüki materjali üle korrata ühe õppetunni jooksul ja lasta kodus teha keerukamaid harjutusi. Nõrgemas klassis võiks samale materjalile pühendada 2–3 tundi.

Aine esitus peatükis peaks olema suhteliselt traditsiooniline ning ei vaja erilisi kommentaare. **Peatüki alguses on esile toodud kolm põhilist kokku- ja lahkukirjutamise reeglit**, mis peaks andma päris head üldjuhised kirjutamiseks, neid on ka hea kogu õppeaasta jooksul meenutada, kui tuleb ette keerukamaid juhtumeid.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 89. Määra, millised järgmistest ei ole liitnimisõnad ja tuleks seetõttu lahku kirjutada (kokku 6).

Lahku kirjutatakse: *armas laps, kannatuste karikas, ministri auto, tegemata töö, tütre kleit, haige hammas.*

Harjutus 90. Leia vead.

Pealkiri, tagatuli, kiire äravool, suure metsa taga, mustlaslaulik, Euroopasse minek, lastesaade, võimas metsaveok, armastuse okkad, pakiruum, eesti keele õpik, vahva rätsep, peaministri nõunik, elupuu, täitesulepea, valuraha, vana jahipüss, hea maastikuauto.

Harjutus 91. Leia vead ja kirjuta vihikusse õigesti.

Mäekõrgune, kõigi eelduste kohane, lollikindel, sõjaaegne, surmapõlglik, eileõhtune, ruudukujuline, 15aastane, viieteistkümneaastane kapten, Juhan Liivi nimeline, Saaremaakujuline, tikutoosipikkune, eestiaegne, kahekroonine, 2kroonine, väga meeleheitlik, Musta mere äärne, kuuelasuline revolver, naistesaapakujuline riik, läbitungiv pilk, sinimustvalge trikoloor, tuulealune parras.

Harjutus 92. Kirjuta sõnadega.

19 – üheksateist, 35 – kolmkümmend viis, 89 – kaheksakümmend üheksa, 233 – kakssada kolmkümmend kolm, 711 – seitsesada üksteist, 1056 – tuhat viiskümmend kuus, 3414 – kolm tuhat nelisada neliteist, 15 333 – viisteist tuhat kolmsada kolmkümmend kolm, 214 611 – kakssada neliteist tuhat kuussada üksteist, 5 397 482 – viis

miljonit kolmsada üheksakümmend seitse tuhat nelisada kaheksakümmend kaks.

Harjutus 93. Leia alltoodud tekstist liitsõna kokkukirjutuse vead ja põhjenda, millest viga on tingitud.

Oliver unistas võita **heategevusloteriil** vähemalt **viissada tuhat** krooni. Kõigil tema **kooliaja** sõpradel oli palju rohkem raha, kui temal. Aga neil ei jätkunud seda ikka kõigi **moeasjade** ostmiseks. Siis Oliver võitiski **hiigelsuure** rahasumma. Ta jagas igale sõbrale **paarkümmend** tuhat krooni, aga juba varsti oli see **noormeestel** otsas. Palju **tohutult vajalikku** kaupa oli aga siiski veel ostmata. Oliveri raha kadus sõprade kätte nagu **hundi kurku**. Nad ostsid **cd-plaate**, **spordivarustust**, **peoriideid**, **juuksehooldusvahendeid** ja kõike mis võimalik. Oliverile jäi raha ainult **pannkookide** jaoks. Aga just nende järele tal **parasjagu** isu oligi.

Harjutus 94. Millised järgnevaist sõnaühendeist on liittegusõnad ja tuleks kirjutada kokku?

Kokku tuleks kirjutada: alakoormama, esietendama, ristküsitlema, kuritarvitama, taasühinema, madallendama, häbimärgistama, hädamaanduma

Harjutus 95. Leia kokku- ja lahkukirjutuse vead.

Õhtul hakkas ida poolt puhuma jäine tuul. **Liitrite viisi** kallas alla **paduvihma**. **Niimoodi** sadas **meie pool** tavaliselt nädalate viisi. Pidin just minema **sõbra poole**, kuid **sel kombel** märjaks saada ma ei tahtnud. Mõtlesin, et **kuidasmoodi** ma sinna saan. Lõpuks otsustasin **varga kombel** vihmapiiskade vahelt **läbi hiilida**. Proovisin alguses **pea ees**, aga **niipidi** ei tulnud midagi välja. Mul oli **liiga suur** pea. See ei mahtunud **piiskade vahelt** läbi. Võtsin siis kirve ja raiusin vih-mast paraja raja läbi. **Sõbra poolt** koju tulin sama rada pidi. Ei saanud üldse märjaks. Hea ikka kui inimesel seda moodi nupp nokib.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 49. Alltoodud loetelus on kolm eksimust vormireegli, kolm eksimust liigireegli ja kolm eksimust täiendireegli vastu. Kirjuta vigased juhud tabelisse õigel kujul.

Vormireegel väljamõeldis, langevari, sajajalgne
Liigireegel tõenäoline, nelipühilane, kõvaketas
Täiendireegel tiheda võsa villem, väga peen mehaanika, väga vaene laps

Harjutus 50. Paranda tekstis kokku- ja lahkukirjutuse vead (17).

Suure saladuskatte all rääkis Julius eelmisel nädalal oma **pinginaabrile**, et tulgu see **globaliseerumisvastaste** koosolekule. Julius ise oli selle **rahvaliikumisega** juba mõnda aega seotud. „Ega me ei soovi kiviaega tagasi," sosistas Julius, „Me lihtsalt oleme vastu, et **hiigelsuured** rahvusvahelised firmad **omakasupüüdlikult** rikastuvad. Nad on nii suured, et isegi **riikide valitsused** ei saa nende vastu. Nad arvavad, et võivad maailmas **kõikvõimalikke** asju teha, sest neil on **väga palju** raha. Ja neid ei huvita **looduskeskkonna** säilitamine. Nad toodavad **rämpstoitu, rämpsfilme, rämpsmuusikat** ja teevad **rämpsreklaamiga** inimestele **ajuloputust**, et nad järjest rohkem ostaksid. Et kogu maailm oleks nagu **lambakari**, kes ei mõtleks midagi, ainult tarbiks. Meie ülesanne on võtta maailmal **silmaklapid** eest! Kui vaja, siis me läheme kasvõi **meeleavaldusele**."

Harjutus 51. Paranda kokku- ja lahkukirjutuse vead.

Võimuihas on kadunud **üllameelsus**

Missioonikonverentsi „Kas üks või kaks Eestit?" eesmärk oli tekitada konstruktiivne debatt ühiskonna peamiste **arvamusgruppide** esindajate vahel.

Paraku arutelu poliitikute ja muu rahva vahel ei õnnestunud. See polnudki ootamatu, kuid ootamatu oli **erakondade juhtide sõnavõttude** sarnasus. Siim Kallase, Mart Laari ja Sven Mikseri jutt ei erinenud üldse, **ettekanded** oleksid nagu kirjutatud ühe inimese poolt. Miks ajasid nad ühte juttu? Mis neid ühendas?

Tuli välja, et neil puuduvad kogu ühiskonda puudutavates küsimustes **erihuvid** ja nii on mul raske leida muud ühendajat kui võim. Võim ulatub üle meeste peade.

Kõik nad pidasid rääkimist kahest Eestist mitte ainult mõttetuks, vaid isegi kahjulikuks. **Nende meelest** pole mingit kahte Eestit – see on **sotsiaalteadlaste pahatahtlik väljamõeldis**, mida on võimendanud primitiivsed ajakirjanikud. Poliitikute jutt keskenduski **sotsiaalteadlaste** pahelisuse paljastamisele seoses kahe Eesti looga.

Paraku ei juletud või ei soovitud rääkida näiteks sellest, mida tuleks ette võtta inimestega, kes on kihistumise tulemusel jäänud **ühiskonnaelust** kõrvale. Reaalsete probleemide arutelu asemel hakati tegema avalikku **valimispropagandat**. Tõeliselt huvitav asi poliitikutele on ikka võim, mitte aga **probleemide arutelu**.

Teisi sõnavõtte kuulates jäi mulje, et **sotsiaalteadlaste** seas on palju äpusid, kes pole eluga toime tulnud. Tõepoolest, luuletaja ja mõtiskleja Hasso Krull ei jäta poliitikule-ärimehele tegija inimese muljet. Ei kujuta ette, et poliitik kuulaks tema tarka, aga **pingutust nõudvat** juttu. Äkki oled isegi **samasugune** ja kannad samu mõtteid – ühe sõnaga oled pärit sellest **toimetulekuraskustega** Eestist?

Seoses sellega ootasin **juhtivpoliitikutelt** leebet suhtumist **sotsiaalteadlastesse** kui teise Eesti esindajatesse. Ootasin lauset, et vaatamata kõigele oleme meie, poliitikud, tänulikud, et tunnete muret Eesti üle, vaevate oma südant, püüate meiega rääkida. Aga ei, nemad räägivad kurja džinni välja laskmisest pudelist, mis teeb ainult pahandust.

See valus **suhtlemise õppetund** viitab sellele, et ühe poole heast tahtest dialoogi organiseerimiseks ei piisa. Ilmselt on vaja kasutada kommunikatsioonispetsialistide abi, et tekitada kasvõi elementaarseim **suhtlemise tase** – kuulata ära **teine pool** või katsuda teda isegi mõista.

Voldemar Kolga, TPÜ ja **eraakadeemia** Nord **psühholoogiaprofessor**

Harjutus 52. Vasta eelmise harjutuse teksti põhjal järgmistele küsimustele. Vajaduse korral kasuta sõnaraamatu abi.

▪ Mida tähendab väljend kaks Eestit?
Et Eesti on kihistunud rikaste ja vaeste maailmaks, mis omavahel eriti kokku ei puutu.

▪ Mida tähendab sõna missioon?
Missioon on tähtis ülesanne, aga ka kohusetunne või sellest ajendatud tegevus.

▪ Mis on konverents?
Konverents on ettekandekoosolek, kus arutatakse mingit probleemi või teemat.

▪ Milline konverents on missioonikonverents?
Kohusetundest ajendatud ettekandekoosolek, mille eesmärgiks on lahendada ühis-

konna ees seisvaid keerulisi ülesandeid.

▪ Mida tähendab *konstruktiivne debatt*?
Konstruktiivne debatt on mõlemalt poolt hästi põhjendatud vaidlus, mis viib mõlemat poolt rahuldava hea otsuseni.

▪ Mis on arvamusgrupp?
Arvamusgrupp on inimrühm, kellel on mingis küsimuses ühesugune arvamus, näiteks majaomanikud on üüri piirmäärade küsimuses arvamusgrupp (nagu seda on ka üürnikud, kuid nad ei ole majaomanikega samas grupis).

▪ Mida uurivad sotsiaalteadlased?
Sotsiaalteadlased uurivad ühiskonna toimimist ja varjatud probleeme ühiskonnas, mis vajaksid lahendust.

▪ Mida on artiklis mõeldud kihistumise all?
Mõeldud on inimeste jagunemist rikasteks ja vaesteks.

▪ Keda autor silmas peab, öeldes „Äkki oled isegi samasugune ja kannad samu mõtteid...”
Et ka tema, autor, võib kuuluda koos kirjanikega teise Eestisse.

▪ Mis on propaganda?
Propaganda on poliitiline reklaam, kihutustöö mingi seisukoha vastu või toetuseks.

▪ Mida tähendab väljend *džinni pudelist välja laskma*?
See tähendab mingi probleemi tõstatamist või millegi tegemist, mille tagajärjed on suuremad kui algataja karta oskas. Piltlikult öeldes tähendab see sellise jõu vallandamist, mille üle pole enam hiljem võimalik kontrolli saada.

▪ Mis on dialoog? *Kahekõne*.

▪ Millega tegeleb kommunikatsioonispetsialist?
Korraldab suhtlemist asutuse ja meedia vahel.

▪ Milliste arvamusgruppide vahel püüdis missioonikonverents dialoogi tekitada?
Poliitikute ja sotsiaalteadlaste.

▪ Millised on artikli autori põhilised etteheited poliitikutele?
Et poliitikud ei tegutse rahva nimel, vaid võimu nimel ja et nad ei ole valmis ära kuulama sotsiaalteadlaste kriitikat.

Harjutus 54. Ühenda kokkukirjutatavad sõnad kaarekesega, vajadusel kasuta sidekriipsu.

Kõigi maade **Läänemeelsed** jõud toetavad **NATO-taoliste** organisatsioonide **ülemaailmset** laienemist. **Islamimeelsed** liikumised on **sellelaadsete** arengute suhtes möödunud 5-aastase perioodi jooksul **mitmesuguseid** avaldusi teinud. II **maailmasõja** eelne olukord oli poliitikas samuti pinev, paljud **eestiaegsed vanainimesed** veel mäletavad seda. Hitleri- ja **Stalini-suguseid** diktaatoreid ei igatse keegi tagasi. Nende pärast ei lehvinud **sinimustvalge** trikoloor Pika Hermanni tornis kogu **poolesaja** aastase okupatsiooni jooksul. Vaatamata kommunistide pingutustele ei suutnud **nõukogudeaegne** terror eestlasi murda. Ka **tänapäeva** maailmas ei saaks sellega keegi hakkama, sest me oleme **sellelaadsete murdmiskatsete** jaoks liiga paindlikud.

Harjutus 55. Täida tabel ja selle põhjal ühenda vajaduse korral *ma*-tegevusnimes tegusõna osised kaarekesega üheks sõnaks.

Sõnastikuvorm	*mina*-vorm	*nud*-vorm
taaselustama	taaselustan	taaselustanud
ära jooksma	jooksen ära	ära jooksnud
kiirparandama	kiirparandan	kiirparandanud
hädamaanduma	hädamaandun	hädamaandunud
juurde tulema	tulen juurde	juurdetulnud
videosalvestama	videosalvestan	videosalvestanud
pealt vaatama	vaatan pealt	pealtvaadanud
iluvõimlema	iluvõimlen	iluvõimelnud
salakuulama	salakuulan	salakuulanud
välja vahetama	vahetan välja	välja vahetanud
kaaskannatama	kaaskannatan	kaaskannatanud
helisalvestama	helisalvestan	helisalvestanud

8. Kõnekujundid

Peatüki **eesmärgiks** on keeletarvituse paljutähenduslikkusele osutamine, ilukirjanduse ülekantud ja piltliku väljenduse jälgimine ja tõlgendamine ning vastavate stilistiliste võtete ja kujundite kasutamine tekstiloomes.

See peatükk on **sild keele ja kirjanduse vahel**, mis osutab keele ja selle väljendusvahendite mitmekihilisusele. Seetõttu võiks vallanduda nn keelerõõm ja tahe kirjanike kunstilist sõna seda lugedes nautida. Klassis võiks olla õpilastel kaasas oma meelisluulet, mida tsiteerida ja meeldivust argumenteerida. Hinnata võiks loovust, kujundite mõtestamist jm.

Ajaliselt võib peatüki materjalile kuluda 2–3 tundi, mis sõltub klassi loomingulisusest.

Klassi aktiviseerimiseks võib õpetaja esitada katkendi E. Vilde „Mahtra sõjast”, kus rehepeksustseenis esineb rohkesti **epiteete**, **metafoore**, **võrdlusi**, **isikustamisi** ja **metonüümiaid** ning samas lasta ühel õpilasel teha loetust suulise resümee. Seejärel võiks õpilastelt küsida kumb tekst – Vilde oma või selle põhjal tehtud resümee – avaldas sügavamat muljet ja miks. Kumb on aga kergemini mõistetav? Kui klass on nõrk, võib õpetaja ise lühikokkuvõtte valmis kirjutada ja kellelegi ettekandmiseks anda. **Miks on kujundirikas tekst mõttearenduselt raskemini mõistetav**?

Võib lasta joonistada ka Venni diagrammi, kus leitakse tekstide ühisosa (teema ja idee) ning erinevused (kujundlik sõnastus – otsene sõnastus; mitmemõttelisus – ühemõttelisus; emotsionaalne – neutraalne).

Õpetaja võib ärgitada rääkima, missugustes ainetundides kuulevad õpilased kõige haaravamat/mõistatuslikumat ja oma mõtteid tekitavat teksti? Millest võib see olla tingitud? Kas on põhjuseks aine spetsiifika või õpetaja värske keelepruuk või õpilaste hoiak või hoopis ilukirjandustekstide, loojate materjali kasutamine tundides?

Õpetaja võiks õpilaste silmaringi avardada, jutustades, et **kõnekujundeid** ehk **troope** kirjeldati juba antiikkirjanduses. Selle kunstilise võtte eesmärgiks on sõna-

de tavatähenduse elavdamine. Et ootamatu sõnastus tekitab üllatusi, siis hakatakse sügavamalt mõtlema, mida kirjanik, luuletaja vms öelda tahtis. Hakatakse otsekui ütluse, sõna vms võtit otsima. **Nii juhatame õpilase teksti tajuma, uuesti lugema, seoseid looma ja kaasa mõtlema**.

Võimalusel võib õpetaja mõne õpilase kirjandist kujundlikke mõtteid lugeda. Põhiline võte on võrdlemine tavapärasega, nt kumb on meeleolukam ja põnevam: *hallist aegade hämarusest meenub üks lugu* või *vanast ajast meenub üks lugu*? Miks?

Kui õpilane jõuab äratundmisele, et tahab ise ka väljenduda kujundirikkamalt, pakkudes teistele mõtlemisainet oma väljenduslaadiga, võib katsetada loovülesannetega, kus tuleb kirjutada jutuke, kasutades epiteete, võrdlusi ja metafoore.

Õpetaja võib klassis lugeda ka lisaks toodud tekstikatkendeile M. Underi, B. Alveri (võiks osutada tema luuletuste ja ühtaegu luulekogude metafoorsetele pealkirjadele, nt „Tähetund", „Eluhelbed" ja „Korallid Emajões"), E. Enno, A. Alliksaare jt värsse. Üheskoos püütakse kujund määrata, kuid olulisem selle nimetamisest on **kujundi sisutähenduse ja mõjukuse analüüsimine** ning **mõtestamine**. Eesti luulest leiab omapäraseid isikustamisi, näiteks H. Visnapuu: *Toomingad valvavad talu, /*
üle ussaia vaatavad kopli

Samas saab osutada murdekeelele. Tore leid on G. Suitsu luules: *Mõte südant sööb* jt. Sümboli – võrdkuju – kohta võib tuua samuti G. Suitsu luulenäite: *Ma sõuan merel ja sõuan,/ üht saart mina otsin sääl.*

Allegooria näitena võib lugeda klassis H. Runneli luuletuse „Üks veski seisab vete pääl" ning selgitada, et veski võib viidata ühiskonna võrdpildile ja rääkida, et järelikult esineb allegooria kasutamist ka kaasajal.

Metonüümial esineb sarnasust metafooriga – tähenduse ülekande osas. Üldse võib esineda eri stiilikujundite segunemist, nt: *Terve vald oli kokku aetud,/ kihelkond kokku kutsutud* (rahvalaul). Metonüümia kõrval ilmneb ka liialdus.

Küllaltki palju esineb vastandväljendusi ehk oksüümorone. Vastandlike väljenduste ja mõistete seostamisel võib jõuda mõttetuseni, nt: *elav laip, kuum lumi, …lammas läks laudile munele* (rahvaluule). Oksüümoroni on palju kasutanud oma värssides Ilmar Laaban: *Ma olen kanatiib mille on kulland raju / ma olen jäämäe öökuub ja köietantsija nutt.*

Lõpuks võiks õpilased vihikusse joonistada skeemi ja leida näite illustreerimiseks.

KEELETARVITUS

Sõnasõnaline
laud on laud
L on L

Kaudsõnaline ehk **kujundlik**
*epiteet – *kuldne noorus*
*metafoor – *Tuulemaa, elutee*

Loomulikult saab õpetaja lasta koostada kokkuvõtvaks kinnistamiseks tavapärase kõnekujundite tabeli, milles on esitatud epiteedid, metafoorid, võrdlused, isikustamised, metonüümiad jne koos näidetega.

Õpetaja võib leida eneseharimiseks ajakohast lisamaterjali A. Merilai, A. Saro, E. Annuse õpikust „Poeetika" (TÜ Kirjastus 2003).

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 96. Missuguse kõnekujundiga on luuletuses tegemist?

Elu tuli on **metafoor**, *kui sinitaeva päike-ne* ja *kui äikene* on **võrdlused.**

Harjutus 109. Asenda allajoonitud sõna metonüümiga, näiteks Mihkel Mutt kirjutab irooniliselt ja tabavalt – tal on terav sulg.

Lugesin O. Lutsu teoseid. **Lugesin Lutsu**.
Sõin kaks portsjonit suppi. **Sõin kaks portsjonit**.
Jõime kolm klaasitäit morssi. **Jõime kolm klaasi.**
Klassivanem on klassijuhataja usaldusväärseim abimees. **Klassivanem on klassijuhataja parem käsi**.

Harjutus 113. Kuidas ja missuguste erinevate kõnekujundite abil iseloomustab G. Suits Eestit antud stroofi põhjal? Milline meeleolu on saavutatud troope kasutades?

Õudne kui needmine ajalugu, (võrdlus ja epiteet)
mahatallatud jõuetu sugu, (epiteet)
kõverad, küürakad vaevakased, (metafoor)
juurtega, juurteta mädasoo mülkas. (metafoor)
See on Eesti.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 56. Selgita järgmisi mõisteid.

Epiteet – kaunistav, kirjeldav lisandsõna.

Võrdlus – olendite, nähtuste, esemete kõrvutamine sarnasuse alusel.

Metafoor – tähenduse ülekanne sarnasuse alusel.

Isikustamine – elutule on üle kantud elusolendi omadused ja tunnused.

Sümbol – võrdkuju, kus pilt või märk asendab abstraktset mõistet.

Allegooria – mõistukõne.

Metonüümia – ümbervahetamine, sõna põhitähendus kantakse üle suhte alusel.

Oksüümoron – ühendatakse pealtnäha vastandlikud mõisted.

Harjutus 57. Lõpeta lause võrdlusega, mis oleks pikem kui üks sõna (näit *Kuu oli hele nagu hõbenööp korstnapühkija nõgisel kuuel*).

Hommikutaevas kumas nagu **kuldne rõngas/õhetav õun.**
Meri on tume kui **mustendav laotus/ tormituul.**
Tuba on külm kui **koera nina.**
Maja on vaikust täis nagu **ilm enne tormi.**
Mees oli märg nagu **kuu aega soos ligunenud metsavend.**

Harjutus 58. Kasuta võrdlemiseks sobivat omadussõna.

väike nagu nirk, **must** kui süsi, **arg** kui jänes, **kaval** nagu rebane, **raske** kui tina, **paks** kui siga, **väle** kui orav, **töökas** kui mesilane, **aeglane** kui tigu.

Harjutus 59. Märgi üles rahvalikke pühi ja tähtpäevi! Millised neist on kujundlikud? Lisa suuliselt, mis on kujundi taust (kombestik, nimi).

Soovitav on see harjutus anda kodutööna iseseisvalt rahvakalendriga tutvumiseks.

mihklipäev – siit ka väljend: igal oinal oma mihklipäev

hingedepäev – surmakuu november ja mõtleme oma lähedastele hingedele, kadunukestele, küünlad koduaknal

jüripäev – Jüri ajab karja välja, karjaste kauplemine jne

Harjutus 60. Leia kõnekujundeid ja selgita nende mõju luuletuses.

1. hääbunud möllune, raugenud – *epiteedid*

2. Erk-rohelusest – *epiteet*; nagu rätid – *võrdlus*; läbi põimit – *isikustamine*

3. nagu tee, nagu kivi, laul või lill – *võrdlused*; õide lastud – *isikustamine*

4. musttuhat – *epiteet;* palet, silmade – *metafoorid;* vaatab luule – *isikustamine*

Harjutus 62. Mida tähendavad järgmised metafoorid?

kes meeldida tahab, peab roomama – *enese mahasalgamine, pead pugema, end alandama*

minu esimesed „triibulised" – *vitsa saamine*

rahvuslik ärkamisaeg – *rahvusliku eneseteadvuse tekkimine*

karjuvalt kisendav ülekohus – *väga suur ülekohus*

paastukuu – *märts*

vene karu – *Vene riik, ka rahvusele vihje*

perekonnapea – *üldiselt isa, mõnikord ka ema, kui rahakott ja jäme ots on tema käes*

Harjutus 64. Moodusta piltlikke kujundeid, mis väljendavad:
tardumust – näiteks: elame väikelinnas kui konnatiigis

jõuetut viha – istun kui käed raudus, vahkvihas vaevlema

unistusi – hõljus kui roosades pilvedes, helesinised unelmad

nukrust – kolletuvad metsad kui sügisnukrus, nukralt värisevate lehtedega leinakask, hinges nutab nukrus

masendust – hall on taevas ja must on maa, must masendus südames

naeru, rõõmu – naerulinnu pesa on silmades, suu kõrvuni peas, oh seda lusti ja rõõmu! naeris, nii et vats vabises

9. Sõnastus

Peatüki **eesmärk** on õpilastöödes esineva sõnastuse parandamine, sõnaseade lihvimine ja täpsete ning stiililiselt korrektsete lausete moodustamine.

See ülesanne pole kerge ja loomulikult pole antud peatükk selle eesmärgi täitmiseks ammendav. Õpilastele tuleb sisendada antud tegevuse tähtsust kogu eluks: alati saab sõnavara rikastada ja huvitavamaid, stiililiselt sobivamaid väljendeid kasutada, et teksti adekvaatselt mõistetaks. Tuleb jõuda järeldusele, et tundes eesti keele sõnajärje põhilisi seaduspärasusi, vältides sõnakordusi ja võõrapärasusi lausetes, on õpilane astunud suure sammu edasi korrektse keelekasutuse teel. Sellele tegevusele järgneb autoristiiliga tutvumine ja oma stiili kujundamine.

Metoodilistest võtetest prevaleerivad arutlemine, mis peaks viima õpilase oma kirjatöö ja väljendusoskuse analüüsile, lugemine õpikuteksti omandamisena, kirjutamine nii õpikus kui ka töövihikus olevate harjutuste lahendamisel, ent ka paaris- ja rühmatööd, kus tekib võimalus enda loodut teistega võrrelda.

Ajaliselt kulub selleks 3 tundi, võimalusel 4 tundi. Kõik sõltub klassist, selle tööjõudlusest.

Õpetaja võib alustada küsitlusega, miks nimetame sõnavara teksti ehituskivideks

(vt õpiku 4. peatüki pealkirja). Seejärel võiks lasta õpilastel tuua mõne näite oma elust, kus neid ei ole ebamääraselt sõnastatud lause pärast mõistetud. Õpilaselt võiks paluda meenutada, mille vastu ta eksis?

Järgneda võiks küsimus: mille vastu on järgmistes lausetes eksitud?

1. Olen uus õpilane, seepärast õpetaja esitas mind klassile.
2. Siiani olen esitlenud luuletust täiesti veatult.

Järgneb töö õpikuga ja toodud paronüümide omandamine (lk 66).

Teine võimalus on rühmades ühe vigaderohke teksti analüüs, mille õpetaja on eelnevalt parandanud, nt mõne õpilase kirjandi vaatlus. Otsitakse vigu ja klassifitseeritakse, missugused on kõige sagedasemad eksimused, luuakse vastav pingerida. Vigade liigid märgitakse tahvlile, nt *sõnakordused, vale sõnajärg, sobimatu sõnavara või stiilivead, komad, õigekirjavead* jne. Rühmadel võivad olla erinevad tekstid, ent keelelise taibukuse ja võrdlemise seisukohalt pole paha ka ühe ja sama teksti vigade analüüs. Etteantud tekst peaks olema anonüümne, et vältida üksteise väljanaermist. Pigem rõhuda kasvatuslikule aspektile, et olete ise praegu pooleldi õpetajad, pooleldi korrektorid või keeletoimetajad, hoides õhus võistluspinget, kes kõige täpsemini vea liike ära tundis ja seejärel püütakse neid koos parandada.

Ka oma kirjandis vms loovtöös iseseisvalt pliiatsiga vigade parandamine on omal kohal või klassikaaslase töö redigeerimine.

Kogu õpikuteksti tasub lugeda ositi ja kohe lahendada vastavaid harjutusi nii õpikust kui ka töövihikust. Nii kinnistub olemasolev teooria kõige paremini.

Lõpetada võiks käsitluse eneseanalüüsiga: missugused on minu raskused sõnastuse ja hea stiili kujundamisel, milliseid eksimusi pean vältima, mis on minu tugevad kohad, milles saan klassikaaslast aidata? Missugused töövõtted, nt ÕSi kasutamine sõnavara omandamisel, kirjanduse lugemine ja autoristiili matkimine vms on mulle kasuks tulnud? Mida kavatsen veel teha? (Reegleid õppida, teiste loodud tekste vigu leides analüüsida jne.)

Vajadusel võib õpilane selle tabelina kirja panna, mis arendaks ju tema süsteemitunnet. Õpetaja võib materjali kokku võtta keelehoolde mõiste avamisega: praktilised toimingud keelekasutuse parandamiseks, keelenõu annab eeskätt õpetaja, ent ka EKI keelenõuandetelefon 631 3731, samas tuleks osutada ka teatmekirjandusele, käsiraamatutele, millega õpilased selles eas meeleldi kooliraamatukogus tutvust teevad.

Ühtlasi peaks õpetaja toetuma positiivseile näiteile, et ta on märganud edu mitmel keeletasandil, näiteks tabanud head selget asjalikku stiili, kus ei ole lohisevaid lauseid ega kantseleilikkust. Võimalusel lasta vastavaid töid lastel klassis lugeda ja neile hinnang anda.

Kinnistamisel võib ka arutleda õpilastega, mida head ja halba on õigekeeleoskusele andnud praegune internetiajastu. Võib eraldi grupeerida pluss- ja miinuspoole. Kui jõutakse välja selleni, et arvutikeel on senise suulise kõne kirjalik teisend, siis tasuks ikkagi seletada, et meie eesmärk on korrektse kirjakeele omandamine, mis on ju teine keeletasand.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 117. Leia lünka õige sõna eespool toodute hulgast.

edendamine, esindas, järele, käsitsemisega, esitleti, õigesti

Harjutus 119. Asenda sõna käib *sobivamate ja täpsemate sõnadega.*

Harjutus on loominguline, alltoodu on üks võimalik lahendusviis.

...kõnnib tugedeta; mina õpin; kell näitab aega; rong sõidab; praam kurseerib; Mari sõbrustab/kurameerib Jüriga; tüdruk annab lipuga tuld; marsib vales taktis/rütmis; tema pilli järgi tantsima; surub oma arvamust peale; teadmised kaovad/ununevad/vananevad.

Harjutus 121. Korrasta sõnajärg.

Peole tuli noori ja vanu, rõõmsaid ja murelikke inimesi. Ta sooritas edukalt üleminekueksamid. Möödunud õppeaastal olid kaks tüdrukut ja üks poiss vahetusüliõpilasteks välismaal. Lapsed jooksid paljajalu vihmas. Ega ta ole spordis nii nõrk. Küll ma põrutan talle veel. Ta läheb homme puhkusele. Talle meeldib väga arvutiga töötada.

Harjutus 122. Paranda tekstis sõnastusvead, pöörates tähelepanu sõnade tähenduste tundmisele, sõnajärjele, kaassõna liigsele tarvitamisele.

Nimetatud raamatukangelane oli **psüühiliselt** haige. Tema isa töötas **linnapeana**/**meerina.** Tema isa oli **linnapea**/**meer**.

Eestis oli elu **enne**/**varem** viletsam kui praegu. **Kodundusetunnis** õppisime juhendi järgi toidu valmistamist. Tulen **jah** teile külla. **Talle** (**Tema arvates**) ei ole haige inimese hooldamine probleem. Maaler värvis **pintsliga** seina üle.

Harjutus 123. Asenda sobimatud moesõnad.

projekt õnnestub, jalgpallihuvilistel, talvedepressioonist või -väsimusest, on valesti alanud, muinasjutuvestja.

Harjutus 124. Paranda sõnastust, muutes teksti avaldamiskõlblikuks.

Eesti suurim munatootja on Tallegg Tallinnast, mis varustab/müüb meid/meile valgete munadega/valgeid mune, mida on kolmes mõõdus. Karksi munatootjad on Eestis tootmise mahu poolest neljandal kohal. Seal toodetakse vaid pruune mune. Kaks korda aastas soovitakse aga rohkem valgeid mune, eriti Ülestõusmispühade ajal. Mõnekordse valgete munade suurema nõudluse tõttu ei korraldata aga Karksis kogu tootmist ümber, pealegi ostetakse ka pruunid munad hea meelega ära.

Harjutus 125. Muuda võõrapärasus eestipäraseks.

lauljate stipendium, tervise- ja spordikeskus, psühho-neuroloogiahaigla, rahaline olukord on halb, moosipirukad.

Harjutus 126. Paranda sõnastust.

Esimene ülesanne on õppida. Õpilane on veendunud sportlane ja muusik. Minu arust on peatänav linna tuiksoon. Teadagi, kes on meie klassi jänespüks. Tabusõna on susi… Omasõnavara moodustavad omasõnad, tsitaatsõnad nagu näiteks „happy end" on võõrkehad.

Harjutus 130. Sõnasta alltoodud laused ümber kujundiliselt, metafoorse väljendamise kaudu.

Sul on reeglid segi nagu kapsad ja puder. Sa seisad tikksirgelt. Su töö on koolipoisi kolm. Ta ei teadnud matemaatikast ööd ega mütsi. Tõusin enne kukke ja koitu. Ta

töötas ehani/poole ööni.

Harjutus 131. Milliseid kujundeid leiad E. Vilde „Mahtra sõja" katkendist? Anna hinnang autori stiilile.

Varjud ja hääled petavad – **isikustamine**. Öö peidab – **isikustamine**.
Öö tiivad – **metafoor**.
Unine poolmagav silm – **epiteet ja isikustamine.**
Kurb kollane helk – **epiteet**.
Rasvaküünlad on tontide silmad – **metafoor**.
Kiired poevad – **isikustamine**.
Kiired kahvatavad surnukarvaliseks – **isikustamine, metafoor.**
Laisad varjud – **epiteet**.
Varjud roomavad, ronivad, tõstavad päid – **isikustamine**.
Tuul ulub – **isikustamine, metonüümia**.
Tuul ulub nagu tahtes… – **võrdlus**.
Ilma ääreni kostev kisa – **epiteet**.
Reheväravad nuuksuvad – **metafoor, isikustamine.**
Katus ägab ja oigab – **isikustamine, metafoor.**
Pilved puistavad pisaraid – **metafoor**.
Nutu ja kaebe kujul – **võrdlus**.

Teksti stiil on ülimalt kujundlik, kõnekujunditest küllastatud tekst, kuid saladuslik, lugema kutsuv.

Harjutus 132. Leia stiilivead. Selgita, millise nõude vastu on eksitud järgmistes lausetes.

- *ämbrisse astuma* – sobimatu kõnekeelsus (7)
- *käsitas* – sõna vales tähenduses (5)
- *jutustus* – sõnakordus (3)
- *õpetab õpetlikult* – paljusõnalisus (4)

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 65. Täida lüngad sobivate sõnadega, pea silmas stiililist sobivust.

Hispaania muusik vapustas publikut

Hispaania helilooja ja kitarrist Eduardo Niebla, kelle esinemisplaanid on tehtud mitmeks aastaks ette, pakkus **elamuse**/**meeleülendust**, milleks on **suuteline** vaid parimas vormis maailmaklassi muusik. Rahvast pilgeni täis saal võttis **pakutu suurepäraselt** vastu. **Virtuoosi** kuulanud muusikateadlane märkis. „Ta ei mängi, vaid elab välja oma **tundeid**". Nii **meisterlikult** esitatud muusika on mõistetav kõigile. Kontsert avaldas äärmiselt **tugevat**/**sügavat** muljet.

Harjutus 66. Sõnasta laused lihtsamaks, selgemaks, loetavamaks.

Tragikomöödia tühjal väljal

Võiski arvata, et üle Eesti meediakanalites laialt reklaamitud volbrimessist midagi välja ei tule.

Korraldaja arusaamatu jutu järgi oli mõistetav, et tegemist ei ole professionaalse ettevõtmisega.

Et heinamaale tuleb palju ettevõtjaid ning 150 000 külastajat, ei usuks isegi see inimene, kes pole varem ühelgi messil käinud.

Ei tasunudki loota ürituse õnnestumisse, sest korraldaja ei nõustunud avalikustama isegi messil esinevate muusikute nimesid.

Tekib kahtlus, et messi korraldamine oli vahend mõne teise eesmärgi saavutamiseks.
(Sakala, 30. aprill 2002)

Harjutus 67. Paranda vääras tähenduses ning umbmäärase tähendusega ühend- ja väljendtegusõnad.

1. Õpilaste käitumisreeglid tuleb **üle vaadata/uuesti üle vaadata.**

2. Kooli arengukava sundis juhtkonda **muutma/revideerima** seniseid seisukohti.

3. Õpetaja **soovitab** õpilastele suveks klassivälist lektüüri.

4. Oleme klassiga ekskursiooni marsruudi **kavandanud**.

5. **Täpsustame** klassiõhtu organiseerimiseks kulutatud aja.

Harjutus 68. Paranda sõnastust, vältdi *saama*-tulevikku. Jäta ülearused sõnad välja.

1. Uuest ärikeskusest tuleb meie linna esinduslikemaid ehitisi.

2. Peagi toimuvad selles hoones avapidustused.

3. Homsest alates hakkab meie koolis tööle uus matemaatikaõpetaja.

4. Varsti toimub meie kooli esimene õpilaskonverents.

5. Ajalehte trahvitakse vale info edastamise eest.

6. Meie klass õpib hästi ja edukalt.

7. Põhjuseta puudumisi vaadeldakse/analüüsitakse nüüd avaramalt.

8. Kooli juhtkond vestles konstruktiivselt.

9. Ajalootundides toimuvad diskussioonid.

10. Ma ei tee seda tööd halvemini kui sina.

Harjutus 69. Sõnasta laused tänapäevaseks.

1. Meie külas elavad eestlaste kõrval isegi lätlased ja ukrainlased.

2. Oleme õnnelikud, et meie kodus on alati leib ja piim laual.

3. Selle koerustüki peale ei lausunud mehehakatis musta ega valget.

4. Enamik 1. klassi õpilastest nutab end esimese puuduliku puhul haigeks.

5. Õpetaja hüüdis: „Lõpetage otsekohe vasturääkimine!"

6. Fotograaf pildistas meie peret.

7. Meie ürituse sponsor oli Muinsuskaitse Selts.

Harjutus 70. Paranda sõnajärge.

1. Teadsin, et nad olid juba tagasi tulnud.

2. Selgus, et te olete selle teose läbi lugenud.

3. Eakad tunnetavad asjatult, nagu oleks noorus hukas.

4. Õpetajale näis, nagu variseks maailm ta ümber kokku.

5. Jaan õppis luuletust, tungimata selle sisusse.

10. Sõnade vorm: astmevaheldus

Astmevaheldus on eesti keele vormiõpetuse üks keerukamaid valdkondi, sest tüvemuutuste reegleid on palju ning astmevaheldus ise võib sõnas kombineeruda teiste tüvemuutustega, mistõttu selle tuvastamine on keerukas.

Eesti keelt emakeelena kõnelejatel põhisõnavarasse kuuluvate astmevahelduslike sõnade kasutamine probleeme ei tekita. Raskusi võib tekkida vaid vähetuntud või vananenud sõnadega, mille vorme õpilased pole piisavalt kuulnud, näiteks *ahas*: *ahta: ahast*. Selliste sõnade õige vormimooduse õpetamisel ei ole kasu reeglitest, sest need rakenduvad vaid osale sõnadele, teistele aga mitte (näiteks *lahas* on väga lähedane sõnale *ahas*, kuid on astmevahelduseta – *lahas: lahase: lahast*). **Seetõttu saab astmevahelduslike sõnade õigeid tüvevariante õppida vaid meeldejätmise teel, st neid kasutades**. Et astmevahelduse puhul valmistavad raskusi eeskätt vähetuntud sõnad, siis **on õpilastel lisaks vormile enamasti probleeme ka sõna tähenduse tundmisega.**

Ülalesitatust lähtudes tuleks seada ka astmevahelduse õpetamise **eesmärk** põhikoolis: **astmevahelduse kui nähtuse käsitluse vahendusel arendada õpilaste sõnavara**. Seega ei tuleks keskenduda mitte astmevaheldusreeglite meeldejätmisele ja analüüsiharjutustele, vaid teha võimalikult palju kõne- ja tekstiloomeharjutusi vähetuntud astmevahelduslike sõnadega.

Et vältevahelduslike sõnade puhul sõna kirjapilt ei muutu, siis ei ole käesolevas õpikus vältevaheldusele kui astmevahelduse alaliigile tähelepanu pööratud. See väljajäte on õigustatud teoreetilise materjali vähendamise soovist. Kui tegu on tugeva klassiga ja õpetajal jätkub aega, siis võib ühe tunni mahus käsitleda ka vältevaheldust.

Peatüki materjali sobiks käsitleda 4 tunni vältel. **Esimese tunni** võiks pühendada vormimoodustuse tutvustamisele ja eesti keele sõnade vormivõimaluste meenutamisele. **Teine tund** tutvustaks vormimoodustuse kaht võimalust (lisamist ja tüvevaheldust). **Kolmas õppetund** võiks käsitleda astmevaheldust ja selle määramist. **Neljas tund** tooks uue mõistena sisse A- ja B-tüve ning nende abil kinnistatakse tugeva ja nõrga astme tundmist. Tugevamas klassis võiks **viiendas tunnis** tutvustada ka vältevaheldust kui astmevahelduse eriliiki.

Esimene õppetund võiks alata sellega, et selgitada, mismoodi sõnavormid muudavad lause tähendust. Sobivaks lauseks, mille abil seda näidata on *Kuningas kinkis etturile vankri*. Kõigepealt tuleks täpselt lahti seletada selle lause tähendus (kinkija on kuningas, et kingitakse vankrit, selle sai ettur ja kogu tegevus toimus minevikus).

Seejärel katsetada sama lauset teiste sõnavormidega, näiteks *Kuningale kinkis ettur vankri; Kuninga kinkis etturile vanker; Kuninga kinkis ettur vankrile; Kuningas kinkinud etturile vankri, Kuningale kingitakse etturi vanker.* Nende näidete abil saab jõuda tõdemuseni, et sõnavormide abil on võimalik aru saada, millised on sõnadevahelised seosed lauses. Teema kinnistamiseks sobib õpiku harjutus 135.

Seejärel võiks meenutada, kui palju on eesti keeles käändeid ja millised on tegusõnavormid. Meenutuse järel tasuks tutvustada **sõnastikuvormi mõistet** (käändsõnadel nimetav, tegusõnadel *ma*-tegevusnimi). Selle juurde sobib õpikust suuliselt harjutus 133 ja kui aega on ja sõnaraamatud käepärast, siis kirjalikult ka harjutus 134 (see võib jääda ka koduseks ülesandeks).

Tunni lõpetamiseks võiks teha rühmatööna harjutuse 136. Rühmatöö tulemused tuleks klassi esitada ja õpilased võiks neid kajastada ka oma vihikutes. Koduseks ülesandeks sobiks töövihiku harjutused 71 ja 72.

Teises tunnis tutvustatakse vormimoodustuse kaht põhivahendit – lisamist ja tüvevaheldust. Lähenemine võiks olla induktiivne, st õpetaja esitab hulga näiteid, mille puhul palub nimetada kõigepealt

sõnavormi nimetuse (omastav, kaasaütlev vm) ning esitab seejärel küsimuse, mille alusel õpilane teab, et tegu on nimetatud vormiga. Õige vastuse puhul mainib õpilane, et ta saab sellest aru tunnuste ja lõppude abil.

Alguses võiksid näited olla astmevahelduseta sõnade hulgast. Näidete hulgas peaks olema sõnu, mille ainsuse osastav lõppeb *-t* või *–d*-ga, näiteks *aastat* või *puud*. Seejärel tasuks tuua näiteid, milles ainsuse osastav on moodustatud tüvevahelduse teel, näiteks *põtra, poodi, lehte*. Kuigi käändelõpp neil puudub, saame nende sõnade puhul aru, et tegu on ainsuse osastavaga selle järgi, et tüvi on teistsugune kui nimetavas või omastavas, seega tegu on tüvevaheldusega.

Sama nähtust võib ilmestada seejärel ka mitmuse osastavaga, võrreldes vorme *aastaid, käbisid* vormidega *jalgu, mände, kuuski*, milles tunnused ja lõpud puuduvad. Omandatud materjali kinnistamiseks sobivad õpiku harjutused 137 ja 138. Olenevalt sellest, kui palju on aega, võib teha kas mõlemad harjutused või lasta poolel klassil teha üht ja teisel poolel teist harjutust. Oluline, et tunni lõpuks jääks aega ka tehtu tutvustamiseks.

Kui klass on nõrgem ja on karta, et mainitud harjutustega ei saada tunnis valmis, võiks jätta need harjutused hoopis koduseks ülesandeks ja teha tunnis töövihikust harjutused 74 ja 75.

Kolmandas õppetunnis tutvustatakse astmevaheldust detailsemalt, seletatakse lahti tugeva ja nõrga astme mõiste ning see, kuidas astmevaheldusega sõnu ära tunda. Käsitlus võiks järgida õpikut, st kõigepealt alustada nõrga ja tugeva astme tutvustamisega, näidata, mille poolest astmevahelduslikud sõnad erinevad astmevahelduseta sõnadest ja teha õpiku harjutuse 139.

Seejärel tuleks selgitada, et astmevaheldust pole võimalik määrata reeglite põhjal (st et pole nii, et igas sõnas, milles on klusiil või *s*, on ka astmevaheldus) ja et seetõttu tuleb astmevahelduse õppimiseks lihtsalt sõna õiged tüvevariandid meelde jätta. Nähtuse ilmestamiseks sobib õpiku harjutus 140.

Lõpuks tuleb tutvustada ka seda, kuidas astmevaheldust ära tunda – võrrelda tuleb erinevaid tüvevariante. Seda reeglit aitavad kinnistada harjutused 143 kuni 146. Koduseks ülesandeks võiks jätta harjutused 141 ja 142.

Neljandas tunnis tutvustatakse A- ja B-tüve mõistet ja seletatakse, kuidas nende kasutamine aitab astmevaheldust ära tunda. Õpitu (niihästi A- ja B-tüve kui astmevahelduse kinnistamiseks) tehakse töövihikust harjutused 76–78 ja õpikust harjutus 147. Kui aega on, siis võib tunni lõpetada mängulise harjutusega 149. Koduseks ülesandeks võiks jääda õpiku harjutus 148 ja töövihikust 79.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 133. Leia järgmiste sõnade sõnastikuvormid.

kõrvetades – kõrvetada, valgustustga – valgustus, mürakarulikule – mürakarulik, kootidega – koot, juuksed – juus, kaantesse – kaas, suletakse – sulgema, pudruga – puder, küüntesse – küüs, lehad – lehk

Harjutus 134. Leia järgnevate sõnade sõnastikuvormid, seejärel vaata nende tähendust sõnaraamatust ja moodusta igaühega lause.

ei integreerita – **integreerima** – osadest tervikut moodustama, lõimima

garanteeritud – **garanteerima** – tagama, kinnitust andma

konkureerivaile – **konkureeriv** – võistlev, mingil alal rivaalitsev

aktsepteeritavate – **aktsepteeritav** – vastuvõetav

Harjutus 135. Kasutades vormimoodustuse võimalusi, koosta järgneva kolme sõnaga nii palju erinevaid lauseid kui oskad.

poiss, viskama, mets, kivi

Poiss viskas kivi metsa.
Metsast visati poissi kiviga.
Poiss metsast viskas kivi.
Kivist poiss visati metsa.
Poisile visati metsast kivi.
Poiss viskas kiviga metsani.
Poiss viskas metsast kivi jne.

Harjutus 136. Moodustage klassis töörühmad. Iga töörühm valib järgnevast loetelust ühe käände ja kirjeldab koos näidetega, milliseid tähendusi antud kääne võimaldab.

Seestütlevat kasutatakse põhiliselt lähtepunkti (a) ja ajalise alguspunkti (b) märkimiseks. Lisaks sellele kasutatakse seestütlevat ka siis, kui on vaja tähistada materjali, millest miski on tehtud (c), võrdlusalust (d), kehaosa, mida tegevus haarab (e), ja tegijat (f). Ka mõned verbid (*loobuma, hoiduma*) nõuavad seestütlevat käänet (g). Sellisel puhul ei ole seestütleval mingit konkreetset tähendust.

(a) Mees võttis **põuest** püstoli.
(b) Ta töötas juba **hommikust** alates.
(c) Sõrmus oli tehtud **puhtast kullast**.
(d) Tema jookseb **kõigist** kiiremini.
(e) Vanamees on vist **peast** segane.
(f) **Temast** võib kõike oodata.
(g) **Suitsetamisest** on targem hoiduda.

Alaleütlevat kasutatakse põhiliselt ruumilise (a) ja ajalise (b) suuna väljendamisel nagu sisseütlevatki. Erinevus on selles, et sisseütlev on sisekohakääne, alaleütlev aga väliskohakääne. Lisaks märgib alaleütlev veel adressaati (c) ja sihti (d). Alaleütlev esineb ka mõningate verbide laiendina, sel juhul tal konkreetne tähendus puudub (e).

(a) Poiss pani kommid **lauale**.
(b) Kohtumine määrati **ülehomsele**.
(c) **Tüdrukule** kingiti mootorratas.
(d) Jõudsin lõpuks **eesmärgile**.
(e) Sõdurid alluvad **ohvitserile**. Eelistan **praele** magustoitu.

Alaltütlevaga väljendatakse lähtekohta (a) ja ajalist alguspunkti (b), teate või asja lähteallikat (c) ning omadust (d).

(a) Ema tuli **turult**.
(b) Pidu lükati **kolmapäevalt** reedele.
(c) Kuulsin **sõpradelt** häid uudiseid.
(d) Ta on **olemuselt** rahulik inimene.

Saava käändega väljendatakse seisundit, mis kellelgi võib olla olevikus (a) või tulevikus (b), tähtaega (c), teatud ajavahemikku (d) ja otstarvet (e).

(a) Ta on meie koolis **õpetajaks**.
(b) Suureks saades hakkan **kirjanikuks**.
(c) Töö olgu valmis **esmaspäevaks**.
(d) Ta läheb **kaheks kuuks** skaudilaagrisse.
(e) Ostsin selle vaasi **kinkimiseks**.

Kaasaütlevaga väljendatakse vahendit (a), ajavahemikku (b) ja kaasasolu (c).

(a) Pärast tunde sõitsid nad tüdruku **mootorrattaga** ujuma.
(b) **Kahe tunniga** suutsid nad ennast veidi jahutada.

(c) Siis läksid nad **sõpradega** koduseid ülesandeid tegema.

Harjutused 137 ja 138 on tekstiloome harjutused.

137 harjutab populaarteadusliku teksti kirjutamise oskust (artikkel lasteentsüklopeediasse). Selle harjutuse puhul tasuks lasta õpilastel vaadata, mismoodi entsüklopeedias artikleid kirjutatakse – tähtis on lühidus ja asjalikkus. Samas arvestades, et artikkel on mõeldud lasteentsüklopeediasse, tuleks rõhutada käsitluse lihtsust ja lastele mõistetavust. Harjutus 138 keskendub suulise populaarteadusliku teksti loomisele. Tekst peab olema suuliselt kergelt jälgitav, samas mõjuma asjalikult nagu tõeline teadustekst.

Harjutus 139. Nimeta, millistes järgmistest sõnapaaridest avaldub astmevaheldus. Põhjenda oma otsust.

kargu : karku, suvila : suvilat, kana : kana, kollase : kollast, **vahin : vahtinud**, õmbleja : õmblejat, **hundi : hunti**, **valsi : valssi, kinda : kinnast, vaatlen : vaadelnud, leian : leidnud, kirgliku : kirglikku**, auto : autot, varruka : varrukat, **selja : selga, võidan : võitnud**

Harjutus 140. Järgnevates sõnapaarides on üks liige astmevahelduslik, teine mitte. Nimeta astmevahelduslikud sõnad ja põhjenda, mille alusel sa otsustasid.

siga – säga, musi – **susi**, tunnus – **lammas**, **urgas** – pargas, **paikama** – paitama, **madu** – mõdu, **kinnas** – pinnas, haakuma – **haukuma**, tõotama – **tõttama**, **pipar** – notar, pehkima – **pühkima**.

Harjutus 142. Kirjuta õpiku põhjal astmevahelduse lühikokkuvõte.

Lühikokkuvõte võiks olla paar lõiku pikk ja tooma esile järgmised aspektid.

▪ Mis on astmevaheldus? ▪ Millised häälikud sellele alluvad? ▪ Kas igas sõnas? ▪ Mis on tugev ja nõrk aste? ▪ Kuidas astmevaheldust ära tunda?
Nõrgemas klassis võib kokkuvõtte koostamiseks küsimused ette anda või sõnastada küsimused ühiselt enne kokkuvõtte kirjutamise algust.

Harjutus 143. Moodusta alltoodud sõnadest omastava ja osatava vorm ning määra nende põhjal, kas sõna on astmevaheldus-lik või mitte.

Harjutuse kõik sõnad on astmevaheldus-likud.
vuugi : vuuki, saate : saadet, tõuke : tõuget, nõo : nõbu, roide : roiet, ao : agu, rinde : rinnet, telje : telge, möirge : möiret, kõpla : kõblast, kopra : kobrast, helbe : helvest, kiu : kiudu, lodja : lotja, vagla : vakla.

Harjutus 145. Moodusta alltoodud sõnadest mina- *ja* nud-*vorm ning määra nende põhjal, kas sõna on astmevahelduslik või mitte.*

Selles harjutuses on kõik sõnad astmevahelduslikud.

vorbin : vorpinud, pandin : pantinud, maldan : mallanud, sopran : sobranud, käitlen : käidelnud, tihkan : tihanud, tembin : tempinud

147. Koosta järgnevatest sõnadest vihikusse sõnastik. Sõnastikuvormi järele kirjuta A- ja B-tüvi, seejärel tähendus.

ärgas : ärksa : ärgast – *erk, elav*
lähe : lähte : lähet – *alguspunkt*
sünnis : sündsa : sündsat – *kombekas, moraalne*
teave : teabe : teavet – *informatsioon*
hüljes : hülge : hüljest – *mereelukas*
kupar : kupra : kupart – *mooni vili, milles on seemned*
lahas : lahase : lahast – *tugev side luumurru kinnitamiseks*
veer : veeru : veergu – *kirjatulp ajalehes*
veer : veere : veert – *kaldaserv*
missa : missa : missat – *katoliku jumalateenistus*
pension : pensioni : pensioni või pensionit – *regulaarne rahaline toetus*
pedant : pedandi : pedanti – *tähenärija, ülikorralik inimene*
galerii : galerii : galeriid – *ruum maalikunsti jaoks, ka pikk akendega koridor*
mahitama : mahitan : mahitanud – *millegi (halva) toimumisele salaja kaasa aitama*
pruukima : pruugin : pruukinud – *tarvitama*
reserveerima : reserveerin : reserveerinud – *kohta kinni panema*
pärssima : pärsin : pärssinud – *millegi arengut pidurdama*

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 71. Täida lüngad.

Seda vormi, mille järgi sõna sõnastikust üles leiab, kutsutakse **sõnastikuvormiks**. Käändsõnade puhul on sõnastikuvormiks **nimetav** kääne, tegusõnade puhul ***ma*-tegevusnimi**. Seda grammatika haru, mis õpetab, kuidas moodustada sõnadest sobivaid vorme, kutsutakse **vormimoodustuseks**. Ta aitab aru saada sellest, kuidas sõnad on lauses **omavahel seotud**. Vormimoodustuse vahendid on **lisamine** ja **tüvevaheldus.** Seda, kui sõnatüvele lisatakse tunnuseid ja lõppe, nimetatakse **lisamiseks** ja seda, kui sõnatüve kuju muudetakse erinevates vormides, nimetatakse **tüvevahelduseks.** Tüüpiline tüvevaheldus eesti keeles on **astmevaheldus**.

Harjutus 72. Koosta vähetuntud sõnade sõnastik. Selleks leia iga alltoodud sõna sõnastikuvorm ja järjesta nad tähestikuliselt. Kirjuta iga sõnastikuvormi taha ta tähendus ja üks näitelause, kus seda sõna on kasutatud mõnes muus käändes kui nimetavas.

agu – *koidueelne hämarus*
helmes – *pärl, läikiv kivike või klaasitükk kaelakees*
jäik – *paindumatu*
katel – *suur pada*
kikas – *kukk*
liud – *vaagen*
nahkur – *nahaparkal, meister, kes töötleb nahku*
parras – l*aevakülg või ülemine äär*
pöid – *jalalaba*
riugas – *vemp*
sälg – *noor hobune (1–3 aastane)*
velg – *ratas*

Harjutus 73. Täida tabel.

Sõnastikuvorm	A-tüvi	B-tüvi	Tähendus
siug	siu	siugu	uss
väits	väitse	**väitse**	nuga
rääk	**räägu**	rääku	lind, kes elab rukkis
ronk	ronga	ronka	**suur must lind**
tõik	**tõiga**	tõika	asjaolu, fakt
rüpp	rüpe	rüppe	süli
keerd	**keeru**	keerdu	pööre või vint
röösk	rõõsa	**rõõska**	värske
pisar	pisara	pisarat	**tilgakene**

Harjutus 74. Täida tabel.

lendama	**lendan**	**lennanud**	**lennatakse**	**lennake**
töötama	töötan	töötanud	töötatakse	töötage
tüütama	tüütan	tüüdanud	tüüdatakse	tüüdake
vehklema	vehklen	vehelnud	veheldakse	vehelge
murdma	murran	murdnud	murtakse	murdke
tihkama	tihkan	tihanud	tihatakse	tihake
sööstma	sööstan	sööstnud	sööstetakse	sööstke
kuldama	kuldan	kullanud	kullatakse	kullake
väntama	väntan	vändanud	vändatakse	vändake

Harjutus 75. Täida lüngad sobivate sõnadega loetelust.

nahkur, kikas, riugas, parras, helmes, katel, liud, köis, kuub, kuld, jäik

Kui torm lõpuks otsa sai, oli laev kuni **pardani** vette vajunud. Laev oli raske ka, sest ta oli ääreni **kulda** täis. Varanduse hulgas oli ka palju hõbedast **liudu** ja kullast **katlaid**. Eriliselt hinnaline oli aga elusuurune koheva saba ja sorgus tiibadega kullast **kikka** kuju. Kõik need hinnalised asjad olid laevamehed indiaanlastelt **helmeste** vastu vahetanud. Kuigi tegemist oli vastiku **riukaga**, ei hakanud indiaanlased vastu. Kui meremehed panid kauba peale veel 50meetrise **köie**, oli indiaanlaste rõõm lausa piiritu. Nad lasid **nahkrul** õmmelda kõigile meremeestele uued **jäigast** nahast mantlid. Need **kuued** ähvardasidki nüüd meremehi ühes laevaga põhja viia.

Harjutus 76. Täida tabel. Viimasesse lahtrisse kirjuta, kas sõna on astmevahelduslik või mitte.

Sõnastikuvorm	A-tüvi	B-tüvi	Astmevaheldus
rähklema	rähklen	rähelnud	jah
töötama	töötan	töötanud	ei
vahtima	vahin	vahtinud	jah
kündma	künnan	kündnud	jah
armastama	armastan	armastanud	ei
tõmbama	tõmban	tõmmanud	jah
elama	elan	elanud	ei
söötma	söödan	söötnud	jah

Harjutus 77. Täida tabel. Viimasesse lahtrisse kirjuta, kas sõna on astmevahelduslik või mitte.

Sõnastikuvorm	A-tüvi	B-tüvi	Astmevaheldus
veski	veski	veskit	ei
koi	koi	koid	ei
oluline	olulise	olulist	ei
tuba	toa	tuba	jah
kõne	kõne	kõnet	ei
ratas	ratta	ratast	jah
ohutu	ohutu	ohutut	ei
nahk	naha	nahka	jah
õnnelik	õnnelik	õnnelikku	jah
raskus	raskus	raskust	ei
vilgas	vilgas	vilgast	jah

Harjutus 78. Järgnevas sõnaloendis on neljal sõnal A- või B-tüvi valesti. Paranda vead. Kirjuta iga sõna taha selle tähendus.

nõder : nõdra : nõtra – *nõrk, väeti*
üllas : ülla : üllast – *õilsameelne*
susi : **soe** : **sutt** – *hunt*
konts : kontsa : kontsa – *kinga osa*
kolp : **kolba** : **kolpa** – *pealuu*
hüüd : hüüu : hüüdu – *hüüatus*
siig : **siia** : **siiga** – *kala*
astel : astla : **astelt** – *ork, oga*
sulnis : sulni : sulnist – *malbe, meeldiv*
teder : **tedre** : **tetre** – *metslind*

NB! Harjutuses on 5, mitte 4 vigaste vormidaga sõna!

Harjutus 79. Kirjuta tähenduse järgi tabelisse sõnade sõnastikuvorm. Kui paned viimases tulbas sõnad õigesse vormi, saad ülevalt alla lugedes korrektse eesti keele aluse.

Tähendus	Sõnastikuvorm	Lause
koeralaadne kiskja	hunt	Hundi
koht, kus toitu seeditakse	kõht	kõhust
kadunud asja kätte saama	leidma	leiti
paar	kaks	kaks
vankri- või autokastitäis	koorem	koormat
sauna kuumaallikas	keris	kerise
kõva ja raske looduslik materjal	kivi	kive.

11. Lühike mitmus ja võrdlusastmed

Kooliõpilaste seas läbi viidud uuringud näitavad, et lühikese mitmuse osastava ja lühikese ülivõrde moodustamisel eksitakse massiliselt, eriti *e*- ja *a*-tüveliste sõnade puhul. Tallinna ja Põhja-Eesti suulises keelekasutuses on üsna tugevasti vähenenud lühikese mitmuse osastava esinemine, mille asemel kasutatakse *sid*-lõpulist osastavat (näiteks *kaupasid, jalgasid, pankasid*). Veelgi problemaatilisem on lühikese ülivõrde moodustamine (*mustim, targim* jt), kuid ka siin on õnneks olemas paralleelvormi võimalus. Seda suundumust tuleks arvesse võtta ka nende kahe keelenähtuse õpetamisel.

On selge, et harvemini esinevate sõnade lühikese mitmuse osastava õppimine on keeruline ja aeganõudev. Samas on alati olemas võimalus kasutada *sid*-lõpulist osastavat. Kuigi lühike osastav on kirjakeelne, paralleelne *sid*-osastav aga kõnekeelne, on see vahe muutumas: *sid*-vorm muutub üha enam tavaliseks ja vastuvõetavaks, samas lühike osastav muutub ilukirjanduslikuks ja kõrgstiilseks.

Seda silmas pidades tuleks lühikese mitmuse osastava õpetamisel lähtuda klassi võimekusest: nõrgemates klassides võiks neid kaht nähtust vaid tutvustada ja soovitada kahtluse korral alati kasutada *sid*-osastavat, tugevamates klassides aga jõuaks ilmselt ka lühikeste vormide moodustamist harjutada.

Et lühivormide moodustamisel eksitakse põhiliselt vähetuntud sõnades, siis ei maksa unustada, et vormiarendusega paralleelselt tuleks teha ka sõnavaraarenduslikku tööd, st oluline ei ole mitte üksnes oskus moodustada õiget vormi, vaid eeskätt see, mida sõna tähendab ja kuidas seda kasutatakse.

Käesoleva peatüki **eesmärk** on tutvustada vokaalivahelduse mõistet ja tüvevokaali vaheldumise reegleid, tuua välja lühikese mitmuse osastava ning võrdlusastmete moodustamise reeglid. Peatüki materjalist saab anda ülevaate 2 tunniga, soovi korral võib varuda kolmanda tunni harjutamiseks ja materjali kinnistamiseks.

Esimeses tunnis tuleks anda ülevaade vokaalivahelduse olemusest, reeglitest ja lühikese mitmuse osastava moodustamisest. Tunni alguses võiks õpetaja lasta moodustada reast sõnadest A- ja B-tüve, et kinnistada eelmistes tundides omandatud teadmisi. Seejärel võiks lasta esile tuua tüvevokaalid. Sellest kohast on sobiv jätkata õpiku harjutusega 150, mille võib teha suuliselt, koondades tulemused tahvlile. Iseseisvalt võiks teha töövihiku harjutuse 80.

Seejärel tuleks tutvustada tüvevokaali vaheldumise reegleid. Need reeglid võib tuletada induktiivselt näitesõnade põhjal, kuid see võib osutuda liiga ajamahukaks, sest reegel on keerukas. Ehk on mõistlikum esitada kõigepealt reegel ja seejärel lasta õpilastel otsida selle kinnituseks näiteid. Kui õpilased on juba mõningaid näiteid leidnud, võib küsida, millise tüvevokaaliga sõnu oli kõige raskem leida.

Tõenäoliselt olid selleks *e*- või *a*-tüvelised sõnad. Siin võib õpetaja rääkida, et neid sõnu ongi raske leida, sest neid on vähem kui *i*- ja *u*-tüvelisi sõnu. Kuna neid on vähe, siis inimesed eksivad sageli nendes sõnades tüvevokaali teisendamisega.

Selle järel võiks teha töövihiku harjutuse 82.

Järgnevalt võiks tüvevokaali vahelduse reegli põhjal seletada lühikese mitmuse osastava moodustamist ja harjutada seda õpiku harjutustega 151 ja 153, esimest harjutust suuliselt ja teist kirjalikult. Tunni võiks lõpetada töövihiku harjutusega 83, mis on veidi mänguline, kuid nõuab reeglite täpset rakendamist.

Koduseks ülesandeks võiks jääda õpiku harjutus 152 ja töövihiku harjutus 81.

Teine tund on pühendatud võrdlusastmetele. See võiks alata üldise võrdlusastmete mõiste seletamisega, millele järgneksid õpiku harjutused 154–156. Need harjutused pole pikad ja võiksid olla integreeritud käsitlusse nii, et pärast määrsõnadest võrdlusastmete moodustamise võimaluse mainimist tehtaks kohe harjutus 154 jne.

Õpilastel peaks olema võimalik oma näiteid suuliselt klassile esitada ja need võiks kirjutada tahvlile. On üsna kindel, et klassi peale saadakse palju selliseid määrsõnu, mis näitab, et nähtus on laiaulatuslikum kui arvame. Sama käib ka harjutuse 155 kohta. Harjutuse 156 järel võiks arutleda, kui sageli õpilased ise sellist nimisõna keskvõrdesse panemist kasutavad või kas nad on kuulnud selliseid vorme kellegi kõnes.

Seejärel tuleks tutvustada keskvõrde reegleid. Keskvõrde moodustamisega enamasti ei eksita, välja arvatud mõnede harvemate *a*- ja *u*-tüveliste sõnade puhul. Nende harjutamisele tasukski keskenduda (vt harjutus 157). Järgnevalt võiks liikuda ülivõrde lihtsamate võimaluste tutvustamisele. Et nende vormidega eriti ei eksita, siis ei pea ka käsitlus olema väga põhjalik. Kriitilisemaid sõnu tuleks eraldi harjutada, näiteks harjutuses 159.

Enim aega tuleks pühendada lühikese ülivõrde reeglite tutvustamisele ja harjutamisele. Tunnis lahendamiseks sobib näiteks õpiku harjutus 160. Koduseks tööks võiks jääda harjutus 158 õpikust ja 85 töövihikust.

Kui võrdlusastmetele on plaanis pühendada veel üks tund, siis võiks selles keskenduda põhiliselt töövihiku harjutuste sooritamisele ja jooksvale kontrollimisele. Kui piirdutakse kahe tunniga, siis võiks koduste ülesannete hulka lisada vähemalt harjutused 86 ja 89 töövihikust, millel on veidi loomingulisem iseloom ja mis aitavad avada lühikese ülivõrde stiiliväärtust. Neid harjutusi kontrollides võiks õpetaja pühendada natuke aega niihästi Laabani luuletuse kui ka õpilaste omaloomingulise luuletuse stiili iseloomustamiseks.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 150. Uuri eesti keele käänd- ja tegusõnu ning kirjuta uurimise lühikokkuvõte. Kokkuvõttes püüa vastata järgmistele küsimustele.

1. Kui palju on eesti keeles vokaale ja millised need on? *Eesti keeles on 9. vokaali:* a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü.

2. Millised vokaalid saavad esineda tüvevokaalidena? *Need on* a, e, i, u, *ja* o *(viimane võõrsõnades).*

3. Kas ühesilbilistes ja pikemates sõnades esinevad samad tüvevokaalid? *Ühesilbilistes sõnades saavad tüvevokaalidena esineda põhimõtteliselt kõik eesti keele vokaalid. Ainuke* õ*-lõpuline on sõna* nõõ.

4. Kas võõrsõnades esinevad samad tüvevokaalid, mis omasõnades? *Võõrsõnades esineb laialdaselt tüvevokaal* o*, vähemal määral* ü (fondüü) *ja* ö (adjöö).

Harjutus 151. Moodusta järgnevaist sõnadest lühike mitmuse osastav ja sid*-osastav. Kui Sa ei tea mõne sõna tüvevokaali, vaata sõnaraamatust.*

pung – pungi, pungasid
lumehang – lumehangi, lumehangesid
mõõk – mõõku, mõõkasid
julm – julmi, julmasid
kiik – kiiki, kiikesid
kena – keni, kenasid
lõtv – lõtvu, lõtvasid
komps – kompse, kompsusid
lõõts – lõõtsu, lõõtsasid
sark – sarku, sarkasid
nurm – nurmi, nurmesid
käsn – käsnu, käsnasid
uim – uimi, uimesid
hell – helli, hellasid
aur – aure, aurusid
heinahang – heinahange, heinahangusid
tõik – tõiku, tõikasid
pael – paelu, paelasid
metall – metalle, metallisid
väli – välju, väljasid
pada – padasid, (padu).

Harjutus 152. Seleta, mida tähendavad eelmises harjutuses allajoonitud sõnad. Vajadusel vaata sõnaraamatust.

julm – halastamatu, jõhker; **lõõts** – vahend õhuvoolu tekitamiseks; **sark** – puusärk, kirst; **nurm** – rohumaa; **heinahang** – hark; **tõik** – tõsiasi, fakt

Harjutus 153. Moodusta mitmuse osastav.

kartul–kartuleid, pesa–pesi, soolane–soolaseid, korralik–korralikke, must–musti, selg–selgu, arvuti–arvuteid, kolge–kolgesid, hein–heinu, lühike–lühikesi, sai–saiu, garaaž–garaaže, pank–panku, jooksja–jooksjaid, puri–purjesid, armastus–armastusi, kino–kinosid, surm–surmi, sale–saledaid, kõhn–kõhnu, kaunis–kauneid, kivi–kive, kuld–kuldi, printer–printereid, kühm–kühme, pärn–pärni, helves–helbeid, troska–troskasid, turi–turje, välk–välke, loi–koisid

Harjutus 154. Leia veel neli näidet määrsõnadest, millest on võimalik moodustada võrdlusastmeid.

Näiteks **vara** – varem, **vähe** – vähem, **halvasti** – halvemini, **ahnesti** – ahnemini.

Harjutus 155. Mõnikord käituvad võrdlusastmed ka ootamatult. Võrdle lauseid.
Tuppa astus vana naine. Tuppa astus vanem naine. ▪ *Kumb naine on vanem? Leia veel kolm sellist näitepaari.*

Vana naine on vanem kui vanem naine. Näited: Tuppa astus noorem mees. Tuppa astus eakam naine. Too oli selline väiksem hobune.

Harjutus 157. Moodusta järgmistest sõnadest keskvõrre ja seleta nende tähendust. Vajadusel kontrolli tüvevokaali ja tähendust sõnaraamatust.

roid, roiem – väsinud, nõrk; **võik**, võigem – kollakat karva (hobune); **erk**, ergem – ärgas, elurõõmus; **hell**, hellem – hoolitsev ja õrn; **jäik**, jäigem – paindumatu; **närb**, närvem – närbunud; **tuim**, tuimem – tundetu, ükskõikne; **ränk**, rängem – raske

Harjutus 159. Leia alltoodud loetelust sõnad, millest saab moodustada i-ülivõrret ja moodusta see.

õigeim, ülbeim, ~~kirju~~, haigeim, reipaim, helgeim, ~~lilla~~, kangeim, ~~läila~~, vilkaim, leigeim, ~~möku~~, malbeim, ~~prosta~~, näotuim, ~~tõmmu~~, räigeim, uhkeim, hapraim, maiaim

160. Muuda järgmises tekstis algvõrde vormid lühikeseks.

Eile toimus **rängim** ja **ohtlikem** seiklus minu elus. Sattusin oma **parima** sõbraga **paksima** ninasarvikuga vastamisi. Loom vaatas meid **julmima** näoga ja lasi kuuldavale hirmsa möirge. Olime hetkega **lähima** puu otsas. Kui ta poleks olnud kindlas puuris, oleks ta meid ka sealt kätte saanud.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 80. Kirjuta sõnad õigesse tulpa. Igasse tulpa tuleb ühepalju sõnu.

Tüvevokaal			
a	e	i	u
tõik põid liud serv riugas	lääts rüpp amm helmes velg	maskott korsett marionett polüglott pankrot	luisk siug nulg sälg tõhk

Harjutus 81. Kirjuta tähenduse juurde eelmisest harjutusest õige sõna.

Pankrott – kui ettevõte ei suuda oma võlgu maksta. **Velg** – auto või vankri ratas. **Riugas** – kaval temp. **Polüglott** – inimene, kes oskab palju keeli. **Põid** – varvastepoolne osa jalalabast. **Tõik** – asjaolu. **Amm** – imiku hooldaja, kes teda ka rinnaga toidab. **Siug** – madu, uss. **Rüpp** – süli. **Käi** – noa või vikati teritamise kivi. **Maskott** – õnnetoov asi või loom, sageli kasutatakse suurte spordivõistluste tunnusena. **Lääts** – prilli, binokli või fotoaparaadi suurendav klaas. **Korsett** – vanaaegne riietusese, millega vormiti naiste vöökohta saledamaks. **Marionett** – rippuv nukk, mida liigutatakse nööridest tõmmates. **Nulg** – pehmete okastega kuuse sarnane puu. **Sälg** – noor hobune. **Liud** – vaagen või kandik. **Serv** (või perv) – kallas, serv. **Helmes** – läikiv litrike või kivike. **Tõhk** – väike karusloom, kes peletab vaenlasi haisuga.

Harjutus 82. Ühenda tüvevokaalid mitmuse vokaalidega, igaühe järele kirjuta näide.

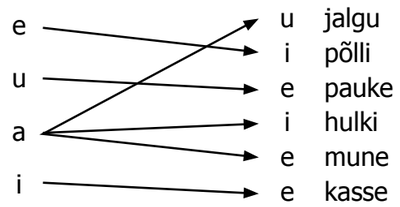

▪ Mõtle välja lause, mille abil meelde jätta, millised on mitmuse tüvevokaalid *e-, u-*, ja *i*-lõpulistel sõnadel (Kass kõrtsis ei käi eeskujul). Näiteks Ei tule mitte!

Harjutus 83. Allpool on esitatud rida eesti keeles olematuid sõnu. Moodusta vokaalivahelduse reeglite abil nõutav vorm.

kaks sulka – palju sulki; kaks teimi – palju **teime;** kaks ramme – palju **rammi;** kaks tampu – palju **tampe;** kaks nauka – palju **nauku;** kaks talpe – palju **talpi;** kaks narvu – palju **narve;** kaks sambi – palju **sambe**

Harjutus 84. Asenda tekstis *kõige*-ülivõrde vormid (näiteks *kõige suurem*) mõne teise ülivõrdega (*suurim*).

Enim maitseb mulle ikkagi vahukooretort, millele on kaunistuseks peale pandud aia **punaseimad** maasikad. **Vähim** maitseb mulle praetud maks, sest sellel roal lihtsalt on **ebameeldivaim** maitse. **Maitsvaimat** mannakreemi teeb vanaema. Tema on toidu tegemisel üldse **meie seast osavaim**. Kartulite koorimises on **meisterlikem** isa, sest ta on palju puutööd teinud ja oskab ka **teravaima** noaga täpselt lõigata. Meie pere **noorim** laps Anni sööb ainult keedetud kartulit ketšupiga. Ta on 10aastane. Sellepärast on tema toitmine **lihtsaim** –

iga päev täpselt sama söök. Anni on meie peres **väikseima** söömaga. **Parima** isuga on koer Amigo. Oma toiduvalikult on aga Amigo **sarnaseim** Anniga, sest sööb samuti iga päev täpselt ühte ja sama sööki – koerakrõbinaid, ainult et ilma ketšupita.

Harjutus 85. Tõmba algvõrde vormile üks joon (kaldkiri), keskvõrde vormile kaks joont (allakriipsutus) ja ülivõrde vormile kolm joont (poolpaks kiri) alla.

Sügisel läksid ilmad *külmaks*, seejärel veel külmemaks ja kui jõudis kätte jaanuar, siis tulid talve **kõige külmemad** ilmad. *Külmast* ilmast hoolimata ei muutunud jääkaru loomaaias rõõmsamaks. Tal oli ikkagi liiga *palav*. Talve puudumine oligi jääkarule loomaaiaelu juures **kõige kurvem**. **Suurima** heameelega oleks ta Põhja-Jäämerele tagasi läinud, aga ta ei saanud, sest ta oli loomaaias lepingulisel tööl. Kuigi talle ei makstud just kõige paremini, piisas sellest, et oma naist ja lapsi kaugel põhjas üleval pidada. Nimelt oli Arktikas *viimaste* aastate **tõsiseim** tööpuudus ja kõik vähegi hakkajamad jääkarud olid emigreerunud Lääne-Euroopasse. Kuid *kerge* polnud ka siin. Vaid tublimad said tööd külmhoonetes, enamik pidi leppima soojemate kohtadega.

Harjutus 86. Allpool on esitatud esimene salm Ilmar Laabani luuletusest „Virmaliste kõlblus". Selles salmis on neli sõnavormi, mis on moodustatud vokaalivahelduse abil. Kirjuta need välja ja märgi juurde, millise vormiga on tegu, näiteks *jalgu – mitmuse osastav.*

Vastus: **seebimullest** – mitmuse seesütlev, **mündena** – mitmuse olev, **pilvis** – mitmuse seesütlev, **soonis** – mitmuse seesütlev.

Harjutus 87. Moodusta kõik lubatud kesk- ja ülivõrde vormid.

kole – koledam, kõige koledam, koledaim
julge – julgem, kõige julgem, julgeim
roosa – roosam, kõige roosam
järsk – järsem, kõige järsem, järsim
ränk – rängem, kõige rängem, rängim
halb – halvem, kõige halvem, halvim
sinine – sinisem, kõige sinisem, siniseim
paha – pahem, kõige pahem, pahim
lilla – lillam, kõige lillam
tark – targem, kõige targem, targim
paks – paksem, kõige paksem, paksim

Harjutus 88. Moodusta järgnevate omadussõnadega laused nii, et ühes lauses oleks sama sõna algvõrdes, keskvõrdes ja ülivõrdes.

Näiteks *keeruline* – Vanasti oli elu keeruline, praegu veel palju keerulisem, aga tulevik on ilmselt kõigist ajastutest keerulisim. *Pime* – Kui kätte jõudis augusti pimedaim öö, läks pimedas toas veel pimedamaks.

jahe – jahedam, jahedaim
halb – halvem, halvim
arg – arem, kõige arem
virk – virgem, virgim
hell – hellem, hellim
must – mustem, mustim

Harjutus 89. Lõpeta luuletus esimese rea eeskujul. Kasuta järgmisi omadussõ-nu: *noor, hell, külm, tark, julm, suur*. Riimiskeem on aabbccdd. Mida tähendab krell?

Nõrgim on nõrgemast nõrk,
targim on targemast tark,
julmim on julmemast julm,
külmim on külmemast külm,
suurim on suuremast suur,
noorim on nooremast noor,
hellim on hellemast hell –
küll see maailm on krell!

12. Rõhk ja välde

Rõhk ja välde on huvitavad keelenähtused, kuid nende tähtsus emakeeleõpetuse seisukohalt on erinev. Traditsiooniliselt on eesti koolis vältemääramist peetud oluliseks, rõhust aga räägitakse vähe, kui üldse. Tegelikult peaks olema vastupidi: **rõhk on keelekasutuse seisukohalt äärmiselt oluline keelenähtus**, sest ta võimaldab teksti stiililist vormimist (rütmistatud kõne pidulikus pöördumises, erinevad värsimõõdud luules), samas on välde keelekasutuse suhtes neutraalne – teda ei ole võimalik kasutada teksti ilmekaks muutmisel. Ainuke tõsine põhjus, miks vältest eesti koolis nii palju räägitakse on asjaolu, et eesti keeles on kolm väldet, mis on maailma keelte seas suhteliselt haruldane. Selle omaduse tõttu väärib välde edaspidigi käsitlemist, kuigi rõhule tasuks siiski rohkem tähelepanu pöörata. Käesolev peatükk ongi niimoodi üles ehitatud, et rõhule pühendatakse rohkem aega kui vältele.

Peatüki **eesmärk** on tutvustada rõhku ja väldet ning harjutada erinevate värsimõõtude äratundmist luules. Välte käsitluses on peamine nähtusega tutvumine, põhjaliku analüüsi (väldete eristamise oskuse) harjutamine ei ole eesmärk. Materjalile võib pühendada 3–5 tundi, olenevalt sellest, kui põhjalikult õpetaja soovib värsimõõtudega seoses tegelda loominguliste ülesannetega.

Esimene tund võiks olla pühendatud rõhu ja välte üldtutvustusele ja kõnetakti mõiste avamisele. Värsijalgadele võiks pühendada 1–3 tundi, vältele ühe tunni.

Esimene tund võiks alata loenguvormis, millega õpetaja tutvustab rõhu ja välte võimalusi. Välte tutvustamise järel võib suuliselt teha õpiku harjutuse 161. Seejärel võiks aine esitamine jätkuda sõnarõhu mõiste tutvustamisega. Tutvustuse võiks lõpetada harjutustega 162–164 ning 166. Tunni viimases osas tuleks tutvustada kõnetakti mõistet ja tuua välja kolm erinevat kõnetakti liiki. Olenevalt sellest kui palju on aega, võiks tunni lõpetada harjutustega 167, 169 ja 168 või mõnega neist. Koduseks ülesandeks võiks jääda harjutus 170 õpikust ja 90 töövihikust.

Teine (**kolmas ja neljas**) **tund** oleks pühendatud värsijalgade tutvustamisele. Rõhu ja kõnetakti otsene rakendatavus luules on suurepärane näide keeleõpetuse, kirjandusõpetuse ja tekstiõpetuse integreerimisest, seda võimalust tuleks kasutada.

Praktika näitab, et õpilased ei suuda mitte alati luuletuse puhul värsimõõtu õigesti tabada, mistõttu kogu luuletuse rütm läheb kaduma. Käesolev ainestik on hea võimalus harjutada õpilasi kõne (ja luule) rütmilisust tajuma.

Hoolimata sellest, kas õpetaja otsustab värsijalgadele pühendada ühe või kolm tundi, tasuks esimeses tunnis esitada ülevaade kõigist kolmest värsijalast koos mõningate näidete ja harjutustega – õpikust 171, 174 ja 177. Koduseks ülesandeks võiks jääda töövihikust harjutused 91 ja 92.

Järgnevates tundides võiks keskenduda mitmesugustele tekstiloome ja luuleanalüüsi harjutustele. Koduseks tööks võiks anda loomingulist lähenemist nõudvaid ülesandeid nagu 93 töövihikust ja 178 või 179 õpikust.

Viimane selle peatüki materjalile pühendatud tund käsitleks välteid. Käesolevas õpikus ei ole väldete määramisel kasutatud abivahendina sisehäälikute määramist, sel lihtsal põhjusel, et selle abil on võimalik määrata vaid esimest väldet, teise ja kolmanda vahet aga enamasti mitte (v.a *koti: kotti* jt). Seetõttu võtab sisehäälikute määramise õpetamine palju kasulikku õppeaega selleks, et selgitada midagi, millel pole erilist praktilist ega hoopiski mitte teaduslikku väärtust.

Kõige tõhusam viis väldete erinevuse selgitamiseks on muusikaline eeskuju: teine ja kolmas välde erinevad teineteisest kõnetaktide silpide erineva pikkussuhte poolest.

Välteerinevuste tutvustamisele võiks järgneda mõned väldete eristamise harjutused, et õpilased saaksid ka praktilise keelekasutuse põhjal ettekujutuse, mille poolest mainitud kolm väldet teineteisest erinevad. Põhjalik väldete analüüsioskus ei ole aga põhikoolis oluline, sest sellest ei sõltu olulised õigekeelsus- ja õigekirjaprobleemid.

Käsitluse juurde võiks suuliselt sooritada õpiku harjutused 180, 182, 183. Kirjali-kult võiks teha näiteks töövihiku harjutuse 99. Koduseks ülesandeks võiks valida töövihikust 94–95, 96–97 või 98.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 161. Eesti keele I, II ja III välte vastandus tuleb hästi esile järgmistes sõnakolmikutes: ***ti**gu* – ***tõu**gu* – ***tõu**ku*; ***mõ**du* – ***mõ**te* – ***mõt**le* (rõhuline silp on poolpaksus trükis). Leia veel selliseid kolmikuid.

Pandagu tähele, et selles ülesandes pole näitena kasutatud mitte traditsioonilisi kolmikuid nagu *koli–kooli–kooli* või *koli–kolli–kolli*. Seda on tehtud sihilikult, et ei tekiks väära muljet, et eesti keeles on häälikutel kolm väldet. Nagu näitab *tõugu–tõuku* vastandus, on meil tegemist silpide erinevate väldetega, mitte häälikute väldetega, sest on ju võimatu näidata, milline häälik sõnas *tõugu* on II vältes ja milline häälik on III vältes sõnas *tõuku*.

Harjutus 163. Kirjuta ülaltoodud tekst koos sõnavahedega vihikusse ja märgi peale rõhud. Millised sõnad jäid rõhkudeta? Loe tekst ette koos rõhkudega.

Kui te **a**vate **pu**rgi, **mis** on **täis vih**ma**us**se, siis **a**inus **viis** neid **pu**rki **ta**gasi **saa**da on **võt**ta **suu**rem **pu**rk.

Harjutus 164. Leia, millisel silbil on järgmiste sõnade rõhk.

doonor, atel**jee**, süs**tee**mitu, **se**kund, **pul**jong, ar**hai**line, prob**leem**, **bluf**fima, fik**see**rima, garan**tii**

Harjutus 166. Sõnal traktorist võib rõhk olla kas esimesel või viimasel silbil. Seleta, mis juhtub sõna tähendusega, kui rõhu asupaika muuta.

Kui rõhk on esisilbil, siis on tegu sõna traktor ainsuse seestütleva vormiga, kui rõhk on viimasel silbil, siis traktorijuhiga.

Harjutus 169. Kombineeri järgnevatest kõnetaktidest nii palju sõnu kui saad.
mine, koer, kirjuta, lane, mata, ela, vatel (kokku tuleb 9 sõna).

Koerlane, minemata, elamata, kirjutamata, kirjutavatel, elamine, elavatel, kirjutamine, minevatel.

Harjutus 170. Oletame, et Sul on vaja esineda 5-minutilise ettekandega, milles pead selgi-tama 7. klassi õpilastele, mis on kõnetakt. Valmista ette oma esitus (ära unusta ka näiteid) ja kanna see klassis ette.

Harjutuse eesmärk on arendada suulise teabeteksti koostamise ja selle esitamise oskust. Õpetajal tasuks rõhutada ka adressaati – ettekanne peaks olema mõeldud endast nooremate informeerimiseks.

Harjutus 171. Mitu rõhulist silpi on järgmise luuletuse igas reas? **(7)** *Kuidas rõhulised silbid vahelduvad rõhututega?* **(Üle ühe silbi.)** *Kas tegu on trohheusega või mitte?* **(Tegu on trohheusega.)**

Enne**muis**te **o**li **la**stel **ras**ke **lap**se**põlv**.
Vähe**sed** said **koo**lis **kä**ia, **kõik**jal **luu**ras **nälg**.
Nukker **vii**si**jupp** vaid **huu**lil, **rin**gi **hul**kusid,
moos ja **ro**si**na**ga **sai**ad **mee**les **mõl**ku**sid**.
(Ott Arder „Imelapse lapsepõlv", katkend)

Harjutus 172. Leia luuletus, mis kasutab trohheust ja kanna see klassis ilmekalt ette.

Ühe abivahendina võiks lasta selles luuletuses enne rõhud märkida. Teisalt tuleks jälle jälgida, et õpilased ei hakkaks rõhke üle tähtsustama – ettekanne peaks olema rütmiline, kuid loomulikkuse piires.

Harjutus 174. Määra alltoodud luulekatkendites rõhulised silbid. Kumb neist kasutab trohheust, kumb jambi?

Trohheus
Mina **o**len **mit**te**kee**gi
Ma ei **o**le **min**gi **mees**
Ükskõik **mi**da **ma** ei **tee**gi
Olen **i**ni**mes**tel **ees**
T. Trubetsky „Vennaskonna hümn", katkend

Jamb
mis **pa**ha **on** see **po**le **hea**
küll **e**lan **veel** kuid **mul** ei **vea**
ma **ki**nni **reeg**l**itest** ei **pea**
ehk **peak**sin**gi** kuid **neid** ei **tea**
Contra „Ma ei tea ju", katkend

Harjutus 175. Ülaltoodud kaks luulekatkendit väljendavad lähedast sisu. Võrdle nende luuletuse rütmi ja püüa erinevust kirjeldada. Kas rütmi erinevus tekitab erineva meeleolu? Põhjenda.

Tundub, et trohheus on raiuvam ja kategoorilisem, sellega haakub hästi Vennaskonna hümni ühiskonnale veidi vastanduv sõnum. Jamb Contra luuletuses on lainjamalt rütmiline, sobides niimoodi hästi arutluse vormiks.

Harjutus 176. Võta eelmiselt leheküljelt Bernard Kangro luuletuse „Ajatu mälestus" katkend ja muuda see sõnade lisamisega jambiliseks.

Lisada tuleks ühesilbilisi sõnu nagu

*Ma laman selili ja olen / **vist** enda meelest reheahi…*

Harjutus 177. Määra alltoodud kahes luulekatkendis rõhulised silbid. Milliste värsijalgadega on tegemist?

Puškini värsid on järjekindlas jambis, Contra omad algavad daktülis, kuid kaks viimast rida ei ole järjekindlad (kasutatakse amfibrahhi, mida pole mõtet õpilastele tutvustada, et mitte asja liiga keeruliseks ajada).

Kui **i**me **jäi** see **tund** mul **mee**lde:
just **na**gu **põ**gus **nä**ge**mus**
sa, **kau**nis, **il**mu**sid** mu **tee**le,
kui **puh**ta **i**lu **ke**has**tus**
A. S. Puškin „A. P. Kernile", katkend

surma ma **am**mugi **oo**tan
kuid seda **mit**te ei **tu**le
kas **ta**sub mul **üld**segi **loo**ta
ta **peat**sele **tu**le**ku**le
Contra „Kill me please", katkend

Harjutus 178. Oletame, et entsüklopeedia toimetus on palunud Sul kirjutada sellesse teatmeteosesse märksõnaartikkel „Värsijalad". Vaata, mismoodi entsüklopeedia märksõnaartiklid välja näevad ja püüa enda oma kirjutada nende eeskujul.*

Harjutus peaks aitama arendada kirjaliku teabeteksti koostamise oskust. Tugevamas klassis võiks juhtida tähelepanu ka sellele, et entsüklopeediates kasutatakse sageli lühendamist ja seda võiks proovida ka õpilased.

Harjutus 180. Leia järgnevate sõnade hulgast üles esmavältelised (kokku 12). Välte määramiseks leia kõigepealt iga sõna rõhuline silp.

kalkun, kukk, **kana, tibu, hani,** lehm, pull, koer, kiisu, **siga, hobune,** kits, lammas, jope, mantel, hipi, **sibul**, katel, **lusikas, nuga, telefon,** tõke, **kibe**, soolane, **magus, mõru**

Harjutus 181. Eralda teise- ja kolmandavältelised sõnad (kokku 18) esmavältelistest. NB! Kõik sõnad, mis pole esmavältelised, on teise- ja kolmandavältelised!

tool, pink, kohver, paber, nägu, **suu, käpikud, käärid,** karu, **uss**, põder, **kartul, pilved**, vesi, **vikat**, nõgu, **küngas, prillid**, klaver, **viiul**, juhe, saba, **korrus, õpik,** süda, **soe, külm**, kole, ilus, **armas**

Harjutus 182. Määra välde.

must 3, mäda 1, muld 3, rohi 1, lilled 2, linnud 2, sügis 1, kevad 1, haige 3, terve 3, nohu 1, köha 1, mumps 3, gripp 3, tohter 3, rohi 1, hammas 2, huuled 2, põsk 3

Harjutus 183. Määra välde.

selline 2, alati 1, endine 3, harjutus 2, kannatlik 2, mullane 2, Merike 1, magus 1, metslane 3, õpikud 2, raamatud 2, makaron 2, nuudel 3, sool 3, hüüatus 2, surm 3

Harjutus 184. Määra välde sõna igas kõnetaktis ja nimeta sõnavälde.

Sõnavälde on sõna viimase kõnetakti välde (poolpaksus kirjas).

elu 1 kutse **2**, korra 2 likud **2**, pirukas **1**, päeva 2 lill **3**, marga 2 riin **3**, palk **3**, esma 2 välte 3 line **1**, mesi **1**, vede 1 likud **2**, määrde 3 aine **2**, orkester **3**, kirju 2 taja **1**, religi 1 oosne **3**, poli 1 kliinik **2**, magu 1 sasti **3**, kasvatus **2**, kirjuta **2**, habe **1**, kauboi **3**, ahel **1**, luule 2 taja **1**

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 90. Tõmba sõna rõhulisele silbile joon alla ja kirjuta järele tähendus.

ab**surd**ne – loogikavastane
kähar – lokkisjuukseline
de**tail** – koostisosa, üksikasi
komi**tee** – nõukogu
alli**anss** – liit
ekspert – asjatundja
re**form** – ümberkorraldus
ka**rak**ter – iseloom
naasma – tagasi tulema
puljong – lihaleem
diktor – teadustaja
terminal – lõppjaam
inspektsi**oon** – kontrolli tegev asutus

Harjutus 91. Märgi püstkriipsuga kõnetakti piirid.

Seisa / elus / kindlalt / nagu / kalju, / mida /mere/lainete / lakka/matu / loksu/mine ei / häiri / ega / kõiguta.

Harjutus 92. All on segi aetud kolme luuletuse katkendid. Üks neist on kirjutatud trohheuses, üks jambis ja üks daktülis. Igas luuletuses on 4 rida. Kui taastad luuletused, saad teada autorid.

trohheus
Luule, see ei tule tuulest
ega kuku käisest ka
ära sunni, ära keela –
kõik see oleks asjata.
Anna Haava

jamb
Küll väike on mu isamaa
ja väike minu rahvas
ja siiski üle ilmamaa
mul üle kõige armas.
Juhan Liiv

daktül
Tuule ja vihma käes elajad norgus,
karjakrantsilgi saba on sorgus.
Karjalaps vaeseke kuhja all kükib,
kaelani märg, külm kallale tükib.
August Alle

Harjutus 94. Tõmba rõhulistele silpidele joon alla ja tähista nende hulgas esma-vältelised rooma numbriga I.

Veri (I) on **ik**ka **pak**sem kui **ve**si (I). **I**ga (I) **lind hoi**ab **o**ma (I) **sel**tsi. Küll **vend ven**na **tun**neb. **En**da **koer** on **pa**rem (I) kui **võõ**ra **koer**. **Üks su**gu (I) **lau**lab **ik**ka **üht lu**gu (I). **O**mad **koe**rad ei **ham**musta.

Harjutus 95. Kõik eelmises harjutuses toodud vanasõnad väljendavad üht mõtet. Sõnasta see mõte. Mõtle ka ise välja üks vanasõna, mis väljendab sama ideed.

Vanasõnade mõte. Inimesed suhtuvad oma sotsiaalse rühma (perekonna, klassi, kooli, rahvuse) liikmetesse paremini kui nendesse inimestesse, kes sellesse rühma ei kuulu.

Minu vanasõna. Vastuse puhul tuleks hinnata kujundlikkust, metafoorilisust, mis on vanasõnade põhitunnus. Samuti algriimi ja rütmi.

Harjutus 96. Tõmba esmavältelistele silpidele üks joon alla, teise- ja kolmandavältelistele kaks joont (kursiivis).

Iga *se*tu *kii*dab oma *pot*ti. *Kes muu kuk*e saba *ker*gitab, kui *kukk* ise. Ise *teh*tud, *häs*ti *teh*tud. Varese *mee*lest on tema *laul kõi*ge ilusam. Oma *kii*tus *ik*ka *kõi*ge *ru*tem *käes*. Iga *sant kiid*ab oma *kot*ti.

Harjutus 97. Mis mõtet eelmise harjutuse vanasõnad väljendavad? Mõtle ise üks juurde.

Vanasõnade mõte. Inimesed arvavad endast hästi, et säilitada positiivset enesekuva (isegi juhul, kui neil objektiivselt poleks põhjust uhke olla).

Harjutus 98. Liigita sõnad rütmi alusel õigesse tulpa. Igasse tulpa peab saama ühepalju sõnu. Kirjuta iga tulba pealkirjaks õigesti, kas „II välde" või „III välde".

II välde	III välde	II välde	III välde
auto	kinda	karvase	tõelise
tubli	oota	õpiku	kartliku
kleidi	tütre	mustika	vaenlase
anna	veski	millise	vaatleja
roosa	jalga	lennuki	pikliku
mõte	haige	arvuti	aeglase

Harjutus 99. Määra välde kõigis sõnades. Kui sõnas on mitu kõnetakti, siis määra välde igas kõnetaktis.

Libe(1) tee(1) paneb(1) jala(1) libi(1sema(1). Ini(1)mene(1) eksib(2) kuni(1) elab(1). Annad(2) sõrme(2) kura(1)dile(1), võtab(2) kogu(1) käe(3). Kõver(1) tee(3) viib(3) kõrvale(2). Patt(3) ummistab(2) ini(1)mese(1) ära(1). Kui(3) puudutad(2) pahet(1) kolm(3) päeva(3), siis(3) pahe(1) puudutab(2) sind(3) kolm(3) aastat(3).

13. Uurimus

Peatüki **eesmärk** on anda ülevaade uurimuse koostamise etappidest ja korrektsest viitamisest, samuti valmistada ette õpilasi uurimuse koostamiseks. Et uurimuse koostamine on aine esitamise loogikast õppeaasta vältel suhteliselt sõltumatu, siis võib selles peatükis olevat materjali käsitleda õpetajale sobival ajal, mitte tingimata pärast 12. peatüki käsitlemist.

Samuti ei pruugi selle peatüki materjali käsitleda korraga mitmel järjestikusel tunnil, vaid selle võib osadeks jaotada ja käsitleda osi vastavalt sellele, kuidas edeneb uurimistöö, mille valmistamiseks peatükk teadmisi jagab.

Kui õpetajal aega jätkub, siis võib uurimuse koostamisele pühendada 5–7 tundi, soovitavalt muidugi jaotatuna mitme nädala peale vastavalt sellele, kuidas uurimus edeneb. Ajapuuduse korral võib selle peatüki materjali käsitleda ka 2–3 tunnis, sellisel juhul võiks sisulist osa käsitleda järjest (1–2 tundi), viitamist ja vormistamist (1 tund) aga siis, kui uurimused on juba sellesse staadiumisse jõudnud.

Järgnevas käsitluses lähtume eeldusest, et õpetajal on aega uurimusele pühendada vähemalt 5 ainetundi, ja et aine käsitlemisega paralleelselt koostavad kõik õpilased ka uurimuse.

Esimeses õppetunnis annab õpetaja ülevaate uurimistöö käigust ja uurimistöö esialgsest kavastamisest. Kesksel kohal selle aine juures on tööhüpoteesi püstitamine ja meetodi valik, millega hüpoteesi kontrollida.

Tööhüpoteesi selgitamist tuleks alustada selle eristamisega töö teemast. Tuleks seletada, et teema määratleb selle, mille kohta uuring on, näiteks teema *Viigerhüljeste populatsiooni muutused Saaremaa laidudel 1990ndatel aastatel*. Hüpotees on aga probleem, millele uurija otsib vastust, näiteks *Hüpotes, et viigerhüljeste populatsioon on mainitud ajavahemikul vähenenud 10%*.

Olles selle vahe ära seletanud, võiks lasta õpilastel ise pakkuda uurimistöö teemasid ja hüpoteese. Selles staadiumis võiks öelda, et ei pea muretsema, kas teemat on õpilase vahenditega võimalik uurida (ka viigerhülgeid ju pole), õpilased võivad lasta fantaasial vabalt lennata, peaasi, et oleks teema ja hüpotees, mis seda teemat puudutab.

Kui teema ja hüpoteesi mõiste on selge, siis tuleks selgitada põhilisi uurimismeetodeid. Iga meetodi juures võiks õpetajal olla mõned näited teemadest ja hüpoteesidest, mida vastava meetodiga uurida saab.

Oluline on, et seekord oleks juba tegemist õpilastele täiesti jõukohaste teemadega, sest nende näidete käsitlemise järel tuleks õpilastel lasta ise omale uurimistöö teema valida. Järgnevalt on toodud mõned näited, mis võiks aidata õpilaste mõttel õiges suunas liikuda.

Teema	Hüpotees	Meetod
Kooli raamatukogu külastatavus	Raamatukogu külastavad põhiliselt nooremate klasside õpilased.	Vaatlus (külastajate loendamine) ja saadud andmete statistiline analüüs.
Õpilaste hinnangud menüüle kooli sööklas	Enamik roogi ei vasta õpilaste maitsele.	Küsitlus ja tulemuste statistiline analüüs.
Filmi „Nimed marmortahvlil” vastuvõtt	Filmi puhul hinnati (tõsteti esile) kasvatuslikku külge rohkem kui kunstilist külge.	Filmi kohta kirjutatud ja öeldud kriitika analüüs, intervjuud filmi vaadanud inimestega (õpetajad, lapsevanemad, õpilased).
Romaan „Rehepapp” eestlaste minapildi kujundajana	Romaan naerab välja (naeruvääristab) eestlaste iseloomu halbu külgi.	Teose interpreteerimine, sisu tõlgendamine.
„Viimne reliikvia” – film ja jutustus	Film erineb Bornhöhe jutustusest oluliselt.	Filmi ja jutustuse detailne sisuanalüüs.
Grupi enamuse mõju üksikisikule	Grupi enamuse seisukoht mõjutab üksiku liikme seisukohta.	Eksperiment, kas katseisik nõustub grupii arvamusega.
Muukeelse õpilase raskused eesti koolis	Mitte-eestlane vajab tuge eesti koolis õppides	Kirjanduse analüüs ja intervjuud.

Pärast näidete tutvustamist võiks anda õpilastele kuni 10 minutit mõtlemisaega oma teema, hüpoteesi ja meetodi väljamõtlemiseks, aga seda võib vastavalt vajadusele lühendada, kui klassi keskendumine hakkab kaduma.

Seejärel võiks lasta mõnel õpilasel (tugevamatel) tutvustada oma töö teemat, hüpoteesi ja meetodeid, õpetaja võiks kommenteerida ja hinnata selle töö teostamise realistlikkust. Neile, kes ei suutnud omale uurimistöö teemat veel valida, tuleks see jätta koduseks ülesandeks.

Järgmises tunnis võiks kõigepealt kontrollida kodust ülesannet, parem kui suuliselt, et teised ka kuuleks, hinnet pole vaja selle eest panna, kuid õpetaja peaks andma hinnangu uuringu teostatavusele.

Seejärel tuleks anda ülevaade materjali kogumise viisidest. Seda on ilmselt kõige parem teha nii, kui anda esialgu mingi väike ülevaade ja seejärel hakata analüüsima erinevate teemade ja meetoditega seotud materjali kogumise viise.

Alustada võiks ehk mõne näidisteema analüüsiga ülaltoodud tabelist, seejärel võiks anda õpilastele aega oma materjali kogumise kava ettevalmistamiseks. Põhimõtteliselt oleks vaja sel etapil, et õpilased määratleksid oma meetodit natuke täpsemalt (mida ta konkreetselt silmas peab ja kuidas kavatseb materjali kogumise läbi viia).

Seejärel võiksid mõned õpilased oma andmekogumise meetodeid tutvustada, neid võiks analüüsida eeskätt teostatavuse aspektist ja selle suhtes, millist infot nad võiks pakkuda. Selle harjutuse eesmärk on õpilasuurimuste juhendamine, st sellise arutluse käigus peaks materjali kogumise metoodika selginema mitte ainult neil, kes oma kavasid tutvustasid, vaid ka neil, kes pealt kuulasid.

Selle tunni järel võiks õpilaed asuda andmete kogumisele. Muidugi peaks õpilasel olema võimalus ka oma valitud teemast loobuda, kui talle või õpetajale tundub, et hüpoteesi kontrollimine pole teostatav. Selleks võiks õpetajal olla ka rida näidisteemasid, mille hulgast õpilane võiks endale uue valida.

Kolmas tund uuringu teemal võiks toimuda siis, kui õpilased on andmete kogumisega just alustanud ja neil on olemas esialgne tagasiside selle kohta, kas andmeid on ja millised need andmed tunduvad. Tund võiks olla seminari vormis ja klass tuleks jagada 7liikmelisteks rühmadeks. Iga õpilane saab rühmas 3–4 minutit aega oma uurimistöö käigu tutvustamiseks, misjärel rühm arutab 1–2 minutit iga töö juures üleskerkinud probleeme. Kui need on sellised, et lahendust ei leita, tähendatakse probleem üles õpetajalt küsimiseks.

Neljandas tunnis, mis võiks kohe järgneda kolmandale, analüüsiks õpetaja üleskerkinud probleeme ja pakuks lahendusi, st juhendaks suures rühmas seminari vormis individuaalseid töid. Seejärel võiksid õpilased jätkata andmete kogumist vastavalt saadud juhendamisele ja vajadusel küsida nõu eraviisiliselt

Viies tund oleks taas seminari vormis, kuid alles siis, kui õpilastel on materjal kogutud ja analüüsitud. Iga õpilane valmistaks selleks tunniks ette 5–6minutilise ettekande, kus ta tutvustaks teemat, hüpoteesi, meetodeid, tulemusi ja teeks ka uuringust kokkuvõtte. Neid ettekandeid kuulaksid õpilased väikestes rühmades. Rühmad oleks hea koostada lähedasi meetodeid ja teemasid käsitlevatest õpilastest. Iga rühm valiks enda hulgast ühe kõige huvitavama ettekande, lähtudes uurimistöö süstemaatilisusest ja tulemuste uudsusest. Valitute nimed teatatakse õpetajale.

Kuuendas tunnis tutvustaks õpetaja viitamise ja vormistamise nõudeid. Üldine soovitus võiks olla, et õpilased järgiksid viitamises kas *Keele ja Kirjanduse* või *Akadeemia* formaati. Mõlemad ajakirjad on ilmselt kooli raamatukogus olemas.

Viimane tund tuleks pühendada uuringu kokkuvõtetele. See tund toimub pärast seda, kui valmis uuringud on õpetajale esitatud. Koos uuringuga peaks iga uurija esitama umbes 200 sõna pikkuse resümee oma uurimistöö ja selle tulemuste kohta.

Nende resümeede põhjal valib õpetaja välja tööd, mis võiks viimases tunnis ettekandele tulla. Nende hulgas võiks olla ettekandeseminaril rühmade poolt parimaks tunnistatud ettekanded ja lisaks veel paar tööd. Iga töö võiks saada ettekandmiseks 8 minutit, millele järgneks 2 minutit küsimuste esitamiseks.

Õpetaja peaks teatama väljavalitutele aegsasti, et neil tuleb pidada oma uuringu põhjal ettekanne. Ettekandeks valmistumisel peaks õpetaja rõhutama seda, kui oluline on püsida ajapiirangus ja selle aja jooksul kõik oluline ära öelda.

Töövihiku harjutuste vastused

Töövihiku harjutustele näidisvastuseid ei ole võimalik anda, kuid harjutuste järjekord töövihikus järgib üsna täpselt ülalkirjeldatud aine käsitlemise viisi. Seega võiks töövihiku harjutusi kasutada järjest vastavalt sellele, kuidas uurimistöö koostamine edeneb.

14. Kokkuvõte ja referaat

Peatüki **eesmärk** on kirjutiste kompositsioonis olulise osa – kokkuvõtte – mõtestamine, analüüsimine ja koostamine loetu üldistamiseks ning kirjandi või uurimuse lõpetamiseks. Teiselt poolt pühendatakse tähelepanu referaadi koostamise nõuetele, näitmaterjaliga illustreerimisele ja esitamisele.

Metoodiliselt seostub peatüki teema mõtlema ja analüüsima õpetamisega. Teadmisi kokkuvõttele ja referaadile esitatavaist nõuetest kinnistavad rohked harjutused ja ülesanded ning iseseisev töö õpiku ja lisamaterjaliga. Referaadi puhul on oluline ka töö ettekandmine ja soovitav retsenseerimine.

Ajaliselt hõlmab peatükk 4–5 tundi, sõltudes õpilaste suutlikkusest sügavuti minna.

Hindamisel võib arvestada kirjalike harjutuste, kokkuvõtete koostamise ja analüüsi tasemega ning referaatide ja retsensioonide tulemustega. Jälgida võiks ka õpilaste arengut vastava töö käigus. Arvestuslik hinne tuleb neile, kes esitavad referaadi. Nii töid kui hindamist on selle peatüki puhul mõttekas diferentseerida lähtuvalt õpilaste võimetest.

Peatüki materjali käsitlust võiks alustada mõttetegevusele häälestamisega. Tahvlile on kirjutatud aforism: „On inimesi, kellel on raha, ja on inimesi, kes on rikkad" (C. Chanel).

Järgneb arutelu.
▪ Mida see mõttetera tähendab? ▪ Kas pelgalt raha olemasolu määrab inimese rikkuse? ▪ Millist vastuolu märkad aforismis? ▪ Kas materiaalselt vähe kindlustatud inimene võib samuti rikas olla? ▪ Millest oleneb tegelik rikkus? ▪ Kuidas mõistad vaimset rikkust? ▪ Kuidas sobib antud mõte tänapäeva inimeste, eriti „Kroonika" peakangelaste eluhoiakut iseloomustama?

Harjutus. Tee paaristööna arutelust lühikokkuvõte ja esita see klassile. Kuidas pealkirjastad kirjutise? Kaasõpilased hindavad kokkuvõtet mõttetera sisu mõistmisest lähtuvalt.

Järgneb töö õpikuga leheküljel 105–106 ja harjutuste 189–191 suuline arutelu.

Soovitav on lasta õpilastel analüüsida oma üht hästi või halvasti kirjutatud kirjandi vms kokkuvõtet. Anda konkreetne tööjuhend: ▪ Mis Sinu kokkuvõttes on õnnestunud, mis ebaõnnestunud? ▪ Missuguseid soovitatud kirjandi lõpetamise võtetest oled kasutanud? ▪ Kuidas on need oma eesmärgi täitnud? ▪ Mida parandaksid oma kokkuvõttes? ▪ Mida arvestad tulevikus? ▪ Kirjuta näpunäidetele toetudes uus kokkuvõte.

Kui pole käepärast oma kirjandi kokkuvõtet, siis võib analüüsida järgnevat emotsionaalset kokkuvõtet.

> Suvi ja mereigatsus
>
> Nüüd on selge, miks ma suvisest marjakorjamisest ja moosikeetmisest ei hooli, vaid maismaa tüdrukuna igatsen Saaremaale oma talumajja, oma kadakasele karjamaale, oma mere äärde. Tahan tormata jooksujalu, meretuulega võidu, kadakate vahelt sillerdavat merepinda imetlema. Ühel unustamatul õhtutunnil kohtusid rannas omavahel päike ja kuu, meri ja mina. See suvepilt ei saa silmist ega südamest kaduda. Kas oled midagi niisugust tajunud?

Klassile võiks esitada küsimuse: ▪ Milles

avaldub selle kokkuvõtte tugevus või nõrkus? ▪ Mida kasulikku leidsid siit endale? (Suunata õpilase tähelepanu ka looduse tajule, sõnavara kasutusele, kordusele kui kujundile jne.)

▪ Kas kirjandit sobib antud juhul ja üldse küsimusega lõpetada? Võiks lasta õpilastel oma seisukohti põhjendada.

▪ Missugune võiks olla antud kirjandi sissejuhatus ja teemaarendus oma tundetoonilt? Kirjuta toodud kokkuvõtte järgi sissejuhatus ja seosta need osad omavahel.

▪ Kirjuta kokkuvõte kirjandile teemal „Ma ei õpi või ei oska õppida – kas viga on minus või õpetajas?"

Lugeda õpikust, kuidas teha loetu kohta kokkuvõtet (lk 106–108) ning teha juurdekuuluvad harjutused. Meelde tuleb jätta, et kokkuvõte edastab loos toimunu lühidalt ja ülevaatlikult, palju kiiremini, kui see tegelikult aset leidis.

Konkreetseid ülesandeid täites tunnevad õpilased, kui raske on asjalikku, detailidesse mitte laskuvat kokkuvõtet kirjutada või jutustada. Samas peab ju kokkuvõte olema ammendav ja üldistav. Õpetaja näpunäited ja soovitused kokkuvõtte kirjutamiseks on olulised.

Seejärel tuleks lugeda uuringu kokkuvõttest (lk 108–109) ning kirjutada lahti õpikus toodud ülesanded. Pöörata tähelepanu sellele, kuidas tõlgendada arve ja fakte, et tekiks n.ö ülevaatlikkus käsitletavast probleemist. ▪ Mõelda, miks kasutatakse sageli tabelimaterjali kokkuvõttena. ▪ Kas see on selgem ja oma konkreetsuses kõnekam kui pikad laused? ▪ Kas piisab statistilisest analüüsist või tuleb tulemusi ka interpreteerida ja järeldusi esitada?

Referaat on teaduslik tekst, millega 8. klassi õpilased on elus üsna kindlasti kokku puutunud. Seepärast võiks klassis arutleda, miks nende koostamist on vaja. ▪ Mida see Sulle õpetab? ▪ Mida klass arvab? ▪ Mis ainetes olete referaate koostanud? ▪ Kas referaati on huvitav jälgida, mida see kuulajale pakub? Põhjenda seisukohti.

Referaat pole omalooming, vaid toetub alustekstile. ▪ Analüüsige, millised ohud sellega seoses esile kerkivad? ▪ Avaldage arvamust näiteks internetist tõmmatud vananenud andmetega referaadi esitamise kohta. ▪ Loetlege põhjusi, mis võiksid veel olla komistuskiviks hea referaadi koostamisel.

Lugeda õpikust lk 109–112 ning lahendada harjutused.

Mõelda tuleks sellelegi, et referaat ei tohi olla laialivalguv jutustus, vaid siingi olgu oma probleemiseade, eesmärk. Ülevaate saamine teemakäsitlusest on õpilasele raske ülesanne, mistõttu peaks juhendaja suunama vajaliku info otsimist, allikaid, kava koostamist. Osutada tuleks ka materjali süstematiseerimisele, näitlikustamisele, kui teema seda võimaldab. Kui õpetaja aitab koostada teese ja seletab ettekandmisel esitatud nõudmisi, siis ei saagi mingeid mahakirjutisi esitada, sest käib ju ühine tööprotsess. Mõnikord on kasulik anda referaat kahe peale koostada, täpsustades mõlema õpilase tööülesanded.

Kui on aega, võib õpilastele anda nn elulisi referaate nende huvialadest lähtudes, mida mõnikord ka huviringi juht soostub juhendama, ja lasta neid klassis ette kanda, kasutades illustreerimisel valgustahvlit, arvutit vms tehnikat.

<u>Mõned referaaditeemad soovituseks, kui neid paari peale jagada</u>.

1. Eesti parimad sportlased olümpiamängudel.

2. M. Märtini sportlasekarjäär.
3. Eestis levinud okaspuid/lehtpuid.
4. Sibullilled eestlaste koduaias.
5. Minu lemmikkirjaniku lapsepõlve-, nooruse- ja loominguradadel.
6. Isetegevusringid meie koolis.
7. Meie kooli traditsioonidest.

Soovitav on lasta õpilastel endil meelepäraseid teemasid pakkuda, neid aktsepteerida ja vajadusel paremini sõnastada.

Õpetaja saab lisamaterjali eneseharimiseks M. Ehala õpikust „Kirjutamise kunst" (Künnimees 2000).

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 110. Lõpeta laused.

Kirjandi kokkuvõte on oluline kompositsiooni osa, sest **ta on järelduslik, tuues esile töö põhiidee, kirjandi peamõtte ja üldistused.**

Loetud teosest kokkuvõtet tehes pööran tähelepanu **juhtlõigu või põhiteema leidmisele, seejärel selle arendamisele ja taustinformatsiooni lisamisele**.

Uurimuse kokkuvõttes peavad kajastuma **uurimuse põhilised tulemused**.

Harjutus 112. Tee kokkuvõte tabelina algklassiõpilase Mari sõnavara tundmisest, kui ta ei teadnud testis toodud 20 sõnast 5 tähendust üldse ning 5 tähenduse tundmises esines eksimusi.

<u>Kokkuvõte</u>. Mari tunneb keskmiselt paremini tegusõnu, ülejäänud sõnaliikidesse kuuluvate sõnade tundmises esines vigu pooltes või rohkemates sõnades. Seega peaks Mari pöörama tähelepanu eeskätt nimi-, omadus- ja määrsõnade tähenduste omandamisele.

Harjutus 113 ja 114 on loomingulised, mida tasub hinnata. Eriti, kui õpilane on uurinud meelemürkide ja kultuurimälestiste ajalugu või leidnud materjali keskkonnaprobleemide käsitluseks.

Harjutus 115. Lõpeta laused.

Referaat esitab teose või artikli sisu **objektiivse ümberjutustusena**. Refereerida võib ka nähtut ja kuuldut, näiteks sõnavõtu **sisu**. Et usaldusväärsus on referaadi põhinõue, peavad refereeritavad teosed olema **viidatud, kasutada võib ka tsitaate**. Viitamisel esitatakse järgmised andmed: **autor, allika pealkiri, väljaandmise aasta, lehekülje number**. Refereerimisel tuleb vahet teha olulise ja **ebaolulise** vahel. Referaati on võimalik järgmiselt näitlikustada: **pildid, joonised, tabelid, graafikud, fotod**. Tsiteerimine tähendab **alustekstist täpset kinnipidamist**.

15. Tabelid ja joonised

Tegemist on küllaltki olulise ainelõiguga, sest tabeleid ja jooniseid kasutatakse paljudes õppeainetes, kus tuleb koostada pikemaid uurimusi või üldistusi arvmaterjali põhjal.

Peatüki **eesmärk** on õpetada koostama erinevaid tabeleid ja jooniseid arvulise materjali süstematiseeritud ja kompaktseks esitamiseks. Mitte vähem oluline pole tabelites või joonistel esitatud materjali

kasutamine uurimuse või ettekande näitlikustamisel. Õpetaja ülesandeks jääb ka mõnd koolitegevuse liiki vms kajastavat tabelit või joonist võimalikult mitmekülgselt analüüsida, julgustades õpilasi võrdlema, mitte üksikjuhtumit kirjeldama. Materjal võimaldab ainetevahelist lõimumist antud temaatika omandamise kaudu.

Ajaliselt võib selle peatüki omandamiseks kuluda 2 tundi.

Metoodilistelt võtetelt sobivad nii iseseisev kui ka rühmatöö, analüüs, lugemine ja tabelite / jooniste koostamine.

Hinnata võib nii iseseisvate harjutuste sooritamist kui ka aktiivset mõttetööd rühmas uute tabelite / jooniste koostamisel.

1. Iseseisev õppimine. Õpetaja juhib õpiku juurde, loob vastava meeleolu, motiveerib tabeleid ja jooniseid uurima ning ise koostama, selgitades, mis selle osa omandamine neile annab. Töö toimub omaette, ent õpetaja aitab ülesandeid ja harjutusi lahti mõtestada lõikude kaupa.

Eraldi on mõtet peatuda tabeli kujundamisel: tabelipea eraldamisel rõhtjoontega, arvud paiknegu tabelites nii, et samad kümnendkohad on üksteise all kohakuti.

2. Rühmatöö kodu- ja teemarühmades. Pikemalt töötavad koos kodurühmad, kellele on antud kindlad ülesanded, kuid aegajalt on huvitav korraldada mingi aineosa õppimist teemarühmas, nt I teemarühma ülesanne on selgitada kõike tabelitesse puutuvat: lisaks õpikumaterjalile toonitada, et igal tabelil on pealkiri ja number ning et pealkiri peab avama tabeli sisu lakooniliselt ja ammendavalt. Soovitav kasutada esialgu ühesuguse mõõtühikuga andmeid jms, mida õpik annab.

II teemarühm võib selgitada kõiki uurimustes esinevaid illustratsioone (graafikud, skeemid, fotod jne), seega jooniseid. Nad omandavad põhimõtted, et iga joonis on varustatud allkirjaga. Tuleb meelde jätta, et allkiri algab suure tähega ja selle järele punkti ei panda. Allkirja ette kirjutatakse „Joonis", seejärel joonise number, mis omakorda koosneb peatüki numbrist ja joonise järjekorranumbrist antud peatükis (nt „Joonis 3.1").

Pärast teemarühmas õppimist tulevad oma rühma liikmed „koju" ning teisi õpetades peavad nad seletama, mida nad omandasid, tehes seda vastutustundega, sest kui ise ei oska, siis ei suudeta ka kodurühma õpetada.

Lisaülesandeid rühmatööks. Rühmades võib mõelda välja, kuidas allkirjastada joonist, millel kajastub alakaaluliste laste % maailma vaesemates riikides 20. saj lõpul (võiks ju olla: „Alakaaluliste laste osatähtsus maailma vaesemates riikides 20. saj lõpul (%)"). Andmed: Bangladesh 55%, India 53%, Kambodža 51%, Afganistan 49%, Etioopia 49%, Nigeeria 42%, Angoola 41%, Madagaskar 40%, Mali 40%. Ülesanne on kujutada see andmebaas graafiliselt sõltuvalt oma oskustest. Võib kujutada diagrammi lapsed pikkuse järgi jne.

II rühm võib koostada tulpdiagrammi vm, illustreerida joonisega allkirja „Linnarahvastiku osatähtsuse kasv (%)". Vertikaalteljele kanda %näitajad ja horisontaalteljele aastad. Andmed: sajandivahetusel elas pool maailma elanikkonnast linnades, seega aastal 2000 – 50% linnades, 1950. a – 29%, 1900. a – 20%, 1850 – 5%, 1800 – 2,5%. Jälgida, et olukorda ei kirjeldataks, vaid püütaks analüüsida.

III rühm võiks koostada tabeli „Rahvaarvu muutumine maailma eri piirkondade suurlinnades (mln in)" ning teha selle järgi suu-

lise üldistuse, võrreldes pealinnade paiknevust kaardil, milliseid tendentse see näitab jne.

(Alusmaterjal S. Rits ja H. Lepik „Aktiivne geograafia" 2003, kirjastus Avita.)

1970. aasta	1999. aasta	2015. aasta
New York 16,5	Tokyo 26,4	Tokyo 26,4
Tokyo 13,4	Mexico 18,1	Mumbai 26,1
London 10,5	Mumbai 18,1	Lagos 23,2
Shanghai 10,0	Sao Paulo 17,8	Dhaka 21,1
Mexico 8,6	New York 16,7	Sao Paulo 20,4

Probleem on seotud linnade piiritlemisega. Suurteks linnadeks peetakse linnu elanike arvuga 1 mln, hiidlinnade elanike arv küünib 10 miljonini. Tänapäeval kasvavad plahvatuslikult Aafrika ja Aasia linnad.

Analüüsimiseks oleks kasulik maailmakaardi kasutamine. Õpetaja võiks osutada sellele, et tabelid ja joonised tuleb alati siduda vastava uurimuse tekstiga ja nad paigutatakse võimalikult selle tekstilõigu järele, milles neile viidatakse, nt samale või järgmisele leheküljele.

Kinnistamisel on üks võimalus lasta otsida lõikude tähtsaimad mõtted, lasta mõelda selle kohta küsimus ja siis oma küsimusele vastata. ▪ Anda hinnang, missugust lisateavet antud peatükk õpilasele pakkus. ▪ Mida tuleks juurde õppida, et joonised ja tabelid huvitavamad oleksid? ▪ Kuidas Sa seda teeksid? **See on õppija eneseanalüüs**.

Õpilane võib ka oma hetkeolukorra oskusi kokkuvõtvalt tabelite ja jooniste koostamise ning analüüsiga hinnata, nt tabelis minu

Tugevused | Nõrkused | Võimalused | Ohud

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 204 ja 205. Kujuta tulpdiagrammil tähti ja häälikuid järgmistes sõnades. Rühmita tulbad värvide järgi, nt täishäälikud on punased. Milliseid häälikuid esineb rohkem?

Neid harjutusi võib teha kahel viisil. Lihtsam on lugeda kaashäälikud ja täishäälikud eraldi, samuti kaashäälikuid tähistavad tähed ja täishäälikutähed. Sellisel juhul on diagrammis neli tulpa ja interpreteerimine on lihtsam.

Keerulisem on teha iga hääliku kohta oma tulp, sel juhul on näha häälikute esinemus eraldi, kuid mitte täishäälikute ja kaashäälikute vahekord. Mõlemal viisil tuleb tähti rohkem kui häälikuid.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 118. Eelmisel õppeaastal õppisid, et sõnad jagatakse kolme liiki ja käändsõnad omakorda nelja liiki. Täida vastav skeem ja lisa igale sõnaliigile näide.

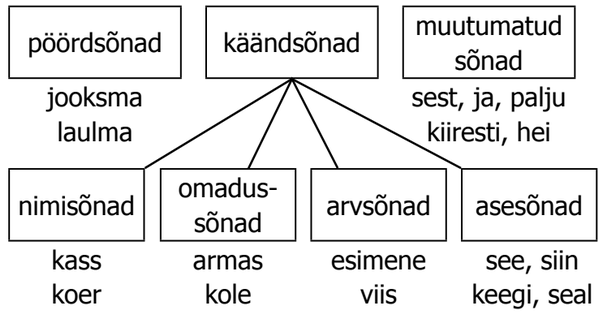

Harjutus 119. Seleta tulpdiagrammi põhjal lahti 8. klassi poiste ja tüdrukute vanuseline koosseis.

Analüüsimisel võrrelda poiste ja tüdrukute vanuselist suhet, kummal on see kõrgem ja leida ka põhjendusi ja üldisi tendentse.

Harjutus 121. Koosta teatmeteose järgi tabel viie Eesti suurima järve kohta. Andmetes kajasta nende pindala ja suurimat sügavust.

Tabeli juurde tuleks kirjutada ka paarilauseline analüüs.

Järv	Pindala	Suurim sügavus
Peipsi	3555 km²	15,3 m
Võrtsjärv	270 km²	6,0 m
Narva veehoidla	200 km²	15,0 m
Mullutu-Suurlaht	14,4 km²	2,1 m
Ülemiste	9,6 km²	6,0 m

Harjutus 123. Seleta tekstiliselt lahti järgmisel Venni diagrammil väljendatud mõte.

Anekdootide ja mõistatuste ühisosa on koolipärimuse küsitluskava. Järelikult on küsitlus koostatud süsteemikindlalt alaliikide kaupa, nt anekdoote on uuritud temaatiliselt, kus tegelasteks on õpilased, õpetajad, populaarseim õpilane Juku, teised tuntud isikud, loomad. Mõistatused on liigitatud alljärgnevalt: keerdküsimused, mõistujutud, arvutusülesanded, piltmõistatused, piltkiri.

Harjutus 126. Kirjuta antud skeemi põhjal lühikirjand.

Loominguline kirjutis, kusjuures hindamisel võib õpetaja jälgida, kas õpilane kasutas ära kõik võtmesõnad või kirjutas lahti vaid mõne osa, nt *mood*, või mis talle lähedasem tundus. Hinnata ka loogilist ülesehitust ja õigekirja.

16. Reportaaž ja olemuslugu

Peatüki **eesmärk** on anda ülevaade olulistest ajakirjandužanritest, õpetades nende tunnusjooni ja lastes õpilastel neid iseseisvalt ajalehtedest ja -kirjadest otsida. Peatükk võimaldab lõimumisi eri ainetega olenevalt pakutud materjalist. Oluline on õpilastes loovuse arendamine kirjutamise ja tähelepanu teritamine aktiivõppe metoodika abil. Ajaliselt kulub materjali käsitluseks 2 tundi.

Hindamine võiks olla loovülesannete täitmise eest, ent mõnikord ka aktiivse reageerimise, huvitava aspekti leidmise või lahenduse eest. Metoodilised võtted võiksid olla nii iseseisev töö õppematerjaliga ja arutlemine ning kirjutamine kui ka aktiivõppe metoodika ainekäsitluse elavdamiseks.

Häälestamisel võib õpetaja kasutada ajurünnaku meetodit: ▪ Missuguseid ajakirjandužanre sa tead või oled lugenud? Kirjuta need tahvlile vasakule poole. (Klassile on selgitatud, et ei tohi kritiseerida ega parandada / segada.)

Järgnevalt võib kasutada lõikude kaupa lugemist, mille põhjal üks paarilistest esitab teisele 2 küsimust reportaaži kohta (õpikust lk 119) ja teine vastab ning õpetajarollis olev küsija annab ka hinnangu vastustele. Loomulikult võib küsida laiemalt kui õpikus kirjas, nt: *kas meenub mõni loetud reportaaž ja millest võiks ise kirjutada* jne. Kui keegi jääb paariliseta, hakkab õpetaja temaga paaristööd tegema, olles just vastaja, seega õpilase rollis. Õpetaja võib ka pärast üldistada, kumb on kergem

tegevus, kas küsimine (õpetaja igapäevane töö) – või vastamine (õpilase töö).

Ka **insertlugemine** on mõttetegevust arendav: õpilased teevad õpiku või lisamaterjali teksti lugedes lehe servale märke (pliiatsiga ja nõrgalt!), mis on eelnevalt kokku lepitud. Tahvlil on järgmised märkide tähendused: *– ei tea; + tean; ? tahan veel teada; ~ teadsin teisiti*.

Koosta loetule toetudes inserttabel.

– ei tea	+ tean	? tahan veel teada	~ teadsin teisiti

Sellise tabeli täitmine toimub ajurünnakuna. Arutletakse tabeli täitmist, on selgunud õpikutekstist saadud uus info. Igasugused teksti vääritimõistmised lahendatakse õpetaja ja õpikuga koostöös. Kui täiendavat teavet ei jõua tunnis otsida, võib selle lahtri täitmise kodutööks anda.

Selles eas paeluvad õpilasi rollimängud, iseäranis ajakirjaniku põnev ja ettearvamatu töö. Et lahendada õpikuharjutusi 215 ja 216, võiks jagada rollid. Õpilased võivad olla rühmadesse jaotatud või ka lihtsalt oma kohal istuda. Näiteks võib valida 2 ajakirjanikku ja 2 õpetajat ning mõne õpilase, keda ajakirjanikud teiste ees asjalikult antud teema piires (nt harjutuse 216 juhendist lähtuvalt) intervjueerivad, ülejäänud õpilased teritavad pilku ja kõrva ning märgivad üles vajakajäämisi ning möödalaskmisi.

Muidugi peab õpetaja eelnevalt klassile selgitama rollimängu eesmärki: koguda materjali reportaaži kohta. Õpetaja peab leidma rollid

- Jagama rollid koos õpilastega, määrama vaatlejad / hindajad.
- Määratlema rollireeglid (ajakava, käitumisstiil jne).
- Aitama koguda rollile vastavat infot.
- Suunama situatsiooni läbimängimist.
- Suunama analüüsi ja hinnangut, mille põhjal reportaaž kirjutatakse.

Olemusloo õppimiseks võib samuti teha iseseisvat lugemist õpikust lk 120–123 ning lõikude kaupa loetut kommenteerida. Soovitav on kasutada nn ümarlaua meetodit, kus igaüks peab eelkõnelejat nii täpselt jälgima, et ei kordaks tema mõtteid. Seega öeldakse alati midagi uut, mida olemusloo kohta teada saadi.

Omal kohal on **ideekaardi** või **mandala** valmistamine. Uue osa õppimiseks on mõtet seda koos teha, nt joonistatakse vihikulehe keskele ringi sisse OLEMUSLUGU. Seejärel hakatakse teavet nimetatud žanri kohta vihikusse ideekaardile kandma. Osa teavet tuleb õpiku põhjal, kuid osa võib laieneda nn näiteargumentidena.

Ideekaardi (mõtteskeemi) võib koostada ka enne olemusloo kirjutamist, et selle ülesehitus oleks loogiline ja tihe. Kui olemusloo teemaks on „Mart kui meie kooli parim sportlane läbi aegade", siis võib skeemil märkida tema saavutusi võrreldes teiste kooli tippsportlastega, vestlus treeneriga, klassijuhatajaga, kes võrdleb Mardi saavutusi nii spordis kui õppimises teiste klassikaaslastega, kodu roll sportlaseks kujunemise teel – vestlus isaga, Mart koolikaaslaste silmis kui spordikuulsus ja lihtsalt võluv inimene jpm. Õpilased kui ajakirjanikud on väga nutikad värskeid vaatenurki leidma ja kujuteldavat kaaslast portreteerima.

Kui teooria on läbi võetud, võib kinnistamisel kasutada nn **väärtuste joont**. Õpilased leiavad endale klassis liikudes seismiseks õige koha (õpetaja on eelnevalt pluss- ja miinuspoole suunad kätte näidanud) vas-

tavalt äratundmisele, kas said reportaaži/olemuslugu õppides endale midagi juurde teadmiste või kogemuste osas. Miinuspoolel seisavad need, kes midagi ei suutnud omandada. Kui neid on pool klassi, peab õpetaja kannatlikult neid veel juhendama. Kõik äärmused peavad ühtlasi oma seisukohta põhjendama.

Õpikus olevad harjutused on loovale algele toetuvad, millest osa sooritamist tasuks hinnata just uudse aspekti kajastamise eest, rõhudes vaimukale või arukale, ent mitte trafaretsele lähenemisele.

Oluline on klassis või vajadusel nelja silma all kirjutiste analüüsimine. Kui õpilased tunnevad portreteeritu ära, on seda võimalik originaaliga võrrelda, kusjuures rõhutada tuleb: inimene on alati mitmekülgsem, huvitavam, käsitamatum kui see, mida tema kohta kirja osatakse panna, kuivõrd teda suudetakse avada.

Analüüsida võib ka eri vaatepunktilt: kui tuttava ja kui tundmatu isiksuse lugu. Jälgida, millega autor lugejat haarab, kaasa mõtlema paneb, kas on põhjuseks sisuline haare (kirjutamist vääriv suursündmus) või ilmneb tugevus heas stiilitundes, keelekasutuse dünaamikas jne.

Õpetaja võib tahvlile märkida põhipunktid, mille järgi analüüsitakse, ent lõpuks peaks kõlama jääma analüüsija järeldus, sest arukas analüüs õpetabki kirjutama ja uusi tahke märkama. Alati leidub midagi sellist, mida intuitiivselt tajutakse, millele ehk õpetaja oskab tõelise tähenduse anda. Seepärast peab õpetaja ennetama lahmivat kriitikat, et igat 8. klassi õpilast kui loojat kaitsta ja tunnustada.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 127. Loe läbi alljärgnev ajakirjanduspala ja vasta teksti lõpus olevatele küsimustele.

Millise ajakirjandužanriga on tegemist?
Reportaažiga.

Kui ülaltoodud pala oleks uudislugu, siis mis on see uudis, millest ta räägib?
Et eile alanud raamatute soodusmüügil pakuvad kirjastused eri tüüpi kirjandust, alates odavatest naistekatest kuni väärt õppekirjanduseni.

Leia neli erijoont, mille poolest ülaltoodud pala erineb uudisest.
Siin on lisainfot, üksikasju, ka tagasivaatelist taustinfot, vahetu osavõtja emotsionaalset pöördumist.

Kas ülaltoodud loo autor käsitleb raamatute soodusmüüki vahetu osavõtjana?
Loo autor on vahetu osavõtja, sest ta on jõudnud isegi poe tagaruumidesse.

Harjutus 128. Anna hinnang fotoreportaažile „Ökokiriküüt 2002".

Elmo Riig on tugev fotoreporter, kes oskab hetke tabada. See on talle ka rahvusvahelist kuulsust toonud. Siingi pole õigupoolest päris staatilisi pilte. Reportaažile on iseloomulik dünaamilisus. Nii fotod kui pildiallkirjad aitavad sündmuste käigust asjaliku ülevaate saada.

Harjutus 129. Olemusloo võti on võluv, huvitav, end avada tahtev inimene. Tema ongi pool olemusloost. Millist uut infot pakub sulle olemuslugu üldsuse silmis tuntud poliitiku kohta? Miks on vajalikud alapealkirjad? Milline on olemusloo põhihoiak?

Tekst nõuab süvenenud lugemist. Igaüks avastab midagi uut vastavalt oma teadmiste või kogemuste tasemele. Alapealkirjad on ülevaatlikud, aitavad ka infot kokku võtta. Kirjutatu põhihoiak on lihtne, sõbralik, poolehoidev ja R. Veidemanni laia haaret, ka tarkust näitav.

Sõnaseletused.
emotsionaalsus – *tundelisus*
intuitsioon – *etteaimav, vaistlik tunnetus*
improviseerima – *ettevalmistamatult midagi tegema, ettekandmisel looma*
ekspert – *asjatundja*
akadeemiline potentsiaal – *teaduslik võimekus, ressurss*
perifeeria – *piiriala, ääremaa, provints*

Noor keelekasutaja 9. klassile

1. Lause ja selle liikmed

Peatükk annab ülevaate lauseehitusest ja lauseliikmetest. Peatüki materjali **eesmärk** on omandada ülevaade lausestruktuurist ja põhimõisted kirjavahemärgistuse omandamiseks. Põhjalik süntaktilise analüüsi oskus ei ole põhikoolis vajalik, seetõttu võiks materjali käsitleda tutvustavalt ning mitte lauseanalüüsi harjutustega üle pingutada. Tervikuna võiks materjali käsitlemisele pühendada 3 tundi: esimene tund tutvustaks lause mõistet, öeldist ja alust, teine tund sihitist, öeldistäidet ja määrust, kolmas tund täiendit ja teisi lauseelemente.

Esimeses tunnis on oluline selgitada lause põhistruktuuri – et selle keskmes on pöördeline tegusõnavorm. Asjakohane oleks sellega seoses meenutada sõnaliike, iseäranis tegusõnu ja nende vormivõimalusi. Selleks sobivad hästi töövihikust kordamisharjutused 1–3. Öeldise kõrval tasuks kindlasti käsitleda ka alust, tuues esile asjaolu, et mitte alati ei ole lause aktiivseim tegelane alus. Õpitu kinnistamiseks sobivad õpiku harjutused 3 ja 4. Viimane on üsna raske, seda võiks teha õpetaja juhendamisel klassis suuliselt. Koduseks tööks sobivad töövihikust harjutused 4, 5 ja 7.

Teine tund võiks alata sihitise mõiste seletusega. Oluline on näidata, mille poolest erinevad alus ja sihitis tüüpjuhtudel – üks teeb, teine on see, kellele tehakse. Põhiline, et õpilased suudaks aru saada tüüpjuhtumeist. Keerukamaid juhtumeid nagu osaalust või sihitist umbisikulises tegumoes tuleks tutvustada, kuid nende nähtuste veatu analüüsioskuse omandamine ei ole eesmärk. Sihitise tutvustamisele võiks järgneda õpikust harjutus 5. Järgmisena tuleks tutvustada öeldistäidet, mis on suhteliselt lihtsalt ära tuntav lauseliige. Tutvustusele järgneks suuliselt õpiku harjutus 6.

Suhteliselt suure osa teise tunni ajast võiks jätta määruse tutvustamiseks – on ju tegu vormilt ja sisult kõige keerukama lauseliikmega. Määruste puhul tasuks nende sisu selgitada näidetega. Seejuures võiks mainida, et määrused võimaldavad väljendada aega, kohta, viisi, ruumi jne. Samas ei ole määruste liikideks jaotamine eesmärgiks. Määruse tutvustamise järel võiks teha harjutuse 7 õpikust. Koduseks tööks võiks jääda harjutused 9–11 töövihikust. Harjutus 11 vajaks kindlasti selgitust: valida tuleks selline määrus, mis sobib ülejäänud tekstiga stiili või ka tähenduse poolest.

Kolmandas tunnis tutvustatakse täiendit, ütet, lisandit, lauselaiendit ja sidesõnu. Kõige põhjalikumalt tasuks neist käsitleda täiendit. Tuleks näidata, kuidas täiendit ära tunda (väljajätmistestiga) ja seda veidi harjutada. Täiendeid võib lasta näiteks otsida õpiku harjutusest 7, mille algne tööülesanne oli teine. Täiendi lisamise peale on õpikus harjutus 8 ja töövihikus 12.

Täiendi juurest tuleks liikuda muude lauseelementide juurde. Neid tasub tutvustada näidetega, põhjalikumaks analüüsiks aega ei jää. Samas leiab üte, lisand, lauselaiend ja sidendid nagunii hiljem kordamist kirjavahemärgistuse õppimise juures. Kinnistamiseks võiks teha õpikust harjutuse 9 ja töövihikust harjutuse 13. Koduseks tööks võiks jätta töövihikust harjutused 12 ja 14, viimases tuleks õige lahenduse saamiseks lisada lauselaiendeid, ka ütteid või lisandeid. Harjutus 15 töövihikust võib olla veidi keerukas, seda tasub teha klassis nii, et esimene skeem tehtaks ühiselt.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 1. Millised järgnevaist on laused (allajoonitud)? Mille järgi Sa otsustasid? Põhjenda oma arvamust.

Elu ei ole meelakkumine. Rõõmsad laste kilked. Tuul ulub. Vaikus. Ristteel kükitas koer. Hurraa, meie võit! Aeglaselt sõudes kaugele jõuad. Magatakse raskelt. Miljonimängu sangaritel näpud põhjas. Muretsemiseks pole põhjust. Nukker lahkumine. Elu tahab elamist. Godot'd oodates.

Allajoonitud lauseis on kõigis olemas tegusõna pöördeline vorm, mis on öeldiseks. Seega on tegu lausetega.

Harjutus 2. Millised järgnevatest lausetest ei ole keeleliselt terviklikud (allajoonitud)? Põhjenda oma arvamust.

Paul sööb suppi. Isa annab koerale. Arno vaatas pilvi. Juhan hakkas teisipäeval. Ärandati auto. Mall leidis metsast. Niideti. Haukusid metsikult väraval. Pane puhvaika* selga. Reedel jäeti tegemata. Laps nurgas juuksed ära. Pärast tehti vallatusi. President pidas aastapäeval. Tee kohvi.

Kõigis allajoonitud lausetes on üks kohustuslik lauseliige puudu, mistõttu nad ei ole terviklikud.

Harjutus 3. Leia lausetest öeldised.

Mall **oli** tark, aga inetu tüdruk. Teda **peeti** koolis kõige inetumaks. Ükskord **nõelas** teda mesilane põse peale. Sellest **paistetas** põsk kohutavalt üles. Mall **nägi** välja nagu ühe poolega hamster. Kõik **naersid** koledasti. Mallel **oli** väga kurb. Lohutuseks **luges** ta Thomas Manni. Teisel päeval **sai** ta teise põse peale nõelata. Paistetuse tekkimine teisele põsele **ei võtnud** kaua aega. Paistetanud Malle nägu **omandas** mingi erilise eksootilise ilu. Sellest võlutuna **armus** temasse kooli õpilasomavalitsuse esimees Kevin. Nad **veetsid** terve nädalavahetuse aasal jalutades ja kirjanduse üle arutledes. Mall **kartis** paistetuse alanemist hirmsasti. Ta lausa **otsis** mesilasi. Ime **jäi** siiski sündimata. Paistetus **läks** alla. Sellest hoolimata Kevin **ei hüljanud** Malle. Vestlemine aasal ja ühised vaated elule **suutsid** neid jäädavalt liita. Siit moraal: olles ühele põsele nõelata saanud, **keera** ette ka teine.

Harjutus 4. Leia lauseis alus ja **öeldis**.

James Bond **saadeti** Eestisse salaülesannet täitma. Tema missioon **oli** keerukas ja ohtlik. Bond **pidi** üles otsima Eesti Nokia ja selle Inglismaale toimetama. Kohe saabumise järel **sai** talle selgeks ülesande keerukus. Igal neljandal inimesel **oli** Nokia. Milline neist **on** Eesti Nokia? 007 **hakkas** inimesi küsitlema. See **äratas** kahtlust. Bondi **aeti** taga. Tema pihta **tulistati**. Suure vaevaga **said** kõik inimesed küsitletud. Üle noatera **läks** Bondil **korda** naasta Londonisse. Eesti Nokiat **ei õnnestunud** tal leida. Siit moraal: loll **saab** kirikuski peksa.

Harjutus 5. Leia sihitised.

Koit ja Hämarik abiellusid. Alguses läks kõik hästi. Hämarik ootas alati **Koitu**. Nad veetsid koos **kauneid tunde**. Mõnikord ajasid nad **taevaserva** lausa punaseks. Siis aga sekkus nende suhtesse Öö. Algul ta tuli

lihtsalt ebasobival hetkel. Hiljem lahutas ta **paari** juba pikemaks. Oli algul Hämarikuga. Pärast jälle vaatas **Koitu**. Koit ja Hämarik jäid teineteisele kaugeks. Jõulude paiku **nende abielu** lahutati. Oli ka juba viimane aeg. Aga kevadel nähti **neid** jälle ninapidi koos. **Pulmad** tehti jaanipäeva paiku. No mitu korda võib sama reha peale astuda!

Harjutus 6. Leia tekstist öeldistäited.

Amigo oli **suur segavereline koer**. Ta ei olnud just väga **koolitatud**. Nutikust tal seevastu jätkus. Amigole ei maitsenud ka kõige kallimad koerakrõbinad. Temale meeldis hoopis rappeid otsida. Öösel käis ta tihti naabrite prügikastis vargil. Varastatud prügikotid kiskus ta oma kuudi ees lõhki. Kogu aed oli hommikul **prügine**. Peremees pahandas hirmsasti. Amigo näis **alandlik**, kuid läks uuesti prügikasti kallale. Lõpuks muutus suhe peremehega **väljakannatamatuks**. Amigo jooksis ära. Ta leidis omale prügikastide juurest uue peremehe. Koos käisid nad läbi tuhandeid prügikaste. Siit moraal: jää alati iseendaks ja õnn ei ole kaugel.

Harjutus 7. Määra poolpaksus kirjas tähistatud lauseliikmed.

Sootagusel oli **suur pahandus** (alus). Perepoeg oli läinud **internaatkooli** (määrus), sest Sootaguselt **sai** (öeldis) sügisel asulasse ainult paadiga. Intris oli **ta** (alus) näinud **telekat** (sihitis). **Sootagusel** (määrus) nimelt ei olnud elektrit. Nõukogude ajal **pandi** (öeldis) juba postidki paika. Siis aga tuli **kapitalism** (alus). Energiafirma **leidis** (öeldis), et nii kaugele **ei tasu** (öeldis) traate vedada. Nii elaski Sootaguse **Rein** (alus) oma naise ja viie lapsega **ilma elektrita** (määrus). Sellest hoolimata olid nad **õnnelikud** (öeldistäide). Karu aitas **küttepuid** (sihitis) teha. **Metskitsed** (alus) pesid kõik pesu puhtaks. Hunt oli lapsehoidjaks ja **tegi** (öeldis) süüa. Rotid ja hiired koristasid **laua** (sihitis). Reinu naine Merje aina laulis **heleda häälega** (määrus). **Kogu laas** (alus) kajas vastu. Nüüd aga tuli poiss **koolist** (määrus), teipis nina **ülespidi** (määrus) ja **ütles** (öeldis) siilile, et saagigu **pekki** (sihitis). **Nii julmalt** (määrus) ei olnud **Sootagusel** (määrus) veel keegi **loomi** (sihitis) kohelnud.

NB! Viimases lauses on *loomi* sihitis, mis kuulub tegusõna käändelise vormi *kohelnud* juurde.

Harjutus 8. Lisa teksti nii palju täiendeid kui oskad.

Näidisvastus.
Külmal talvel sadas **unisel** Sootagusel palju **valget** lund. **Kohev** lumi oli **suurelegi** mehele rinnuni. **Õnnetud** metssead ja -kitsed elasid täiesti **paksu** lume all. Neil olid seal oma **salapärased** käigud. **Kahvatut** päikest ei näinud nad enam üldse. Ka **kurjal** hundil olid oma **kavalad** käigud. **Ohtlikku** ristmikku ületades pidid **väiksemad** loomad **suure** hoolega vaatama, et mitte **näljase** hundi ette jääda. Ka **meie** Reinul oli oma **isiklik** käik. Selle kaudu viis ta **külmetanud** kitsedele **maitsvat** heina ja **täitmatutele** sigadele **krõbisevaid** tõrusid.

*Harjutus 9. Leia tekstist ütted, lisandid ja **lauselaiendid**.*

Armas siil, anna andeks, et ma sind, *auväärt metsaelanikku*, solvasin. Kirev linnaelu ajas mu pea **vististi** segamini. Aga kust mina, *väeti inimeselaps*, siis seda oleks suutnud ette näha. **Isegi** *mu armas kasvataja* hunt ei hoiatanud mind. **Muidugi** ma langesin linna ahvatluste võrku. Teenisin programmeerimisega kerget raha ning

kulutasin selle kõik tütarlastele ja kiiretele autodele. Usud, siil, mul oli 82. aasta BMW ja iga nädal uus tüdruk. Aga mulle, *pöörasele*, oli ikka vähe. **Lõpuks** ma kaotasin kõik, mis mul oli. Nüüd olen tagasi kodus, *oma lapsepõlvemaal*.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 1. Määra sõnaliik.

Nimisõnu on üks rohkem, mis tuleb sellest, et sõna *või* võib olla niihästi nimisõna kui ka sidesõna.

Muutuvad sõnad				Muutumatud sõnad	
Tegusõnad	Nimisõnad	Omadussõnad	Arvsõnad	Määr- ja kaassõnad	Sidesõnad
kirjutan	laul	teadlik	sada	kiiresti	kuid
keedetse	malend	kargeid	seitseteist	tõttu	et
vaadati	lahutus	julm	neljas	läbi	**või**
nuusutaksin	valgusest,	eluline	miljon	vaguralt	ja
kallista	ohe, **või**	hea	teine	all	sest
hüppama	paplid	vagur	kaks	tagant	ning
magasime	puhkus	elastne	kuuekümnes	vist	aga
süüa	poksija	kare	kolmteist	arvatavasti	ega

Harjutus 2. Tõmba tegusõna pöördelistele vormidele joon alla.

jooksen, jooksed, jookseb, jookseme, jooksete, jooksevad, jooksma, jooksin, jooksid, jooksis, jooksime, jooksite, jooksid, joosta, jooksnud, jookseksin, jookseksid, jookseks, jookseksime, jookseksite, jooksev, jookse, jookske, jookskem, jookstes, jooksmas, jooksvat, jookstakse, jookstud, jooksti, jooksmast, jooksmata

Harjutus 3. Moodusta *ma*- ja *da*-tegevusnime käändelised vormid (7).

saatma – *saatmas, saatmast, saatmata, saatmaks, saata, saates*
korjama – *korjamas, korjamast, korjamata, korjamaks, korjata, korjates*
nihelema – *nihelemas, nihelemast, nihelemata, nihelemaks, nihelda, niheldes*

Harjutus 4. Muuda tekst olevikust lihtminevikku.

Vanas veskis **elas** vaene möldritütar, kes **oli** väga tark. Kuningas **lasi** ta lossi kutsuda ja **käskis** endale roaks valmistada maailma kõige parema asja. Möldritütar **valmistas** kuningale vürtsitatud loomakeele. Kuningas **jäi** roaga väga rahule ja **lasi** järgmisel päeval möldritütrel roaks teha maailma kõige halvema asja. Möldritütar **valmistas** jälle vürtsitatud loomakeele. Kuningas **sõi** ja **küsis**: „Ma lasksin sul valmistada roa maailma kõige paremast asjast. Sa valmistasid mulle vürtsitatud keele. Siis lasin ma sul valmistada roa maailma kõige halvemast asjast. Sa valmistasid jälle vürtsitatud keele. Kuidas sa seda seletad?" „Aulik kuningas," **vastas** möldri-

tütar, „keelega võib öelda asju, mis panevad inimesed õnnest särama ja muudavad maailma kauniks. Keelega saab väljendada tõde. Sellepärast on keel kõige parem asi maailmas. Aga keelega saab muuta ka inimesed õnnetuks ja maailma haletsusväärseks. Keelega võib külvata vaenu ja vihkamist ning alustada sõdu. Sellepärast on keel kõige halvem asi maailmas." Kuningas **jäi** väga rahule ja **võttis** möldritütre endale naiseks.

Harjutus 5. Muuda isikulises tegumoes tekst umbisikuliseks.

Lõpuks hakati üheskoos maja ehitama. **Tassiti** kive, **kaevati** vundamendiauk ja **laoti** tugevad seinad. Katus **ehitati** samuti tugeva kivikattega. Rautatud uks **telliti** otse turvafirmast. **Tehti** ilus ja tugev maja. Siis **puhati**. **Küll joosti** vallatult aasal ringi ja **mängiti** kulli, **lõbutseti**. Kurja hunti enam üldse **ei kardetud.**

Harjutus 6. Täienda järgmisi lauseid omal valikul nii, et need muutuksid keeleli-selt terviklikuks ja moodustaksid kokku jutukese. Lauseid, mis juba on grammatiliselt terviklikud (neid on kolm), pole vaja täiendada.

Näidisvastus.
Mihklit peeti geeniuseks. Kell kaheksa algab kool. Metsast leiti nuga. Ootamatu tulemus jahmatas kõiki. Kõrgema juhtkonna teadmata ei sündinud midagi. Tagajärjed olid vapustavad. Hoolimata pikantsetest seikadest tegi lugu nalja. Kalle analüüsis ülesannet kiiresti. Malle pidi leppima halva hindega. Kõik rõõmustasid. Lahendus leiti kahtlaselt kiiresti.

Harjutus 7. Jooni alla öeldised.

Tegusõnad väljendavad tegevust ja olekut. Nad vastavad küsimusele *mida tegema?*, näiteks *jalutama, vedelema, vibreerima*. Tegusõnad muutuvad kõneviisis, tegumoes, ajas, arvus ja kõnes. Seetõttu on tegusõnadel palju rohkem erinevaid vorme kui käändsõnadel. Samas on tegusõnade hulk nimisõnadega võrreldes kõigis keeltes väiksem. On ju asjade, olendite ja ideede maailm palju mitmekesisem kui tegevuste maailm. Samas kuuluvad mõned sõnad lihtsalt natuke ühte, natuke teise sõnaliiki. Vaatleme järgmisi sõnu: *vapustav, söödav, magav, oigav, põgenev.* Esimesed kaks väljendavad omadusi, viimased kolm aga tegevusi. Vormiliselt kuuluvad nad aga kõik tegusõna kesksõnade hulka. Kesksõnu peetakse traditsiooniliselt tegusõna vormideks. Samas käänduvad kesksõnad nagu omadussõnadki. Tegusõnad ju teadupärast ei käändu.

Harjutus 8. Muuda loos „Poisid ja džinn" lauseid nii, et neis oleks ka alus.

Näidisvastus.
Alguses ootasid poisid bussi. Igavusest on mehepojad nii mõnigi kord rumalusi teinud. Leidsidki poisid imeliku pudeli. Kohe kiskusid nad selle korgi maha. Džinni väljumist pudelist nad aga takistada ei suutnud. Vaim esitas noortele mitu karmi küsimust. Poisid oskasid kõigile küsimustele vastata. Vaid Nebukadnetsari sünniaastat nad ei teadnud. Džinn oleks noored pudelisse toppinud. Õnneks jõudsid poisid enne bussi ära oodata.

Harjutus 9. Pane sihitis *see raamat* sobivasse vormi (nimetav, omastav või osastav).

Ma otsisin tükk aega **seda raamatut**. Kui ma **selle raamatu** leidsin, olin ma väga rõõmus. Mul tekkis mõte **see raamat** kolme päevaga läbi lugeda. Kui õde nägi mind, hakkas ta kohe **seda raamatut**

himustama. Ta lubas, et loeb **selle raamatu** hommikuks läbi. Mina ei uskunud, et keegi suudaks **seda raamatut** nii kiiresti lugeda ja samas mõttest aru saada. **Seda raamatut** peeti väga raskeks. Aga õde ei jätnud ja lunis mult kogu aeg **seda raamatut**. Lõpuks ma tüdinesin ära ja ütlesin talle: „Võta siis pealegi **see raamat**." Hommikul ma otsustasin, et oleks tarvilik **see raamat** õe käest tagasi võtta. Aga õde ütles, et ta kaotas **selle raamatu** ära. Mul oli just plaanis **see raamat** üles otsida, kui tuli politsei, näitas **seda raamatut** ja küsis, et ega te ei ole **seda raamatut** kaotanud.

Harjutus 10. Kirjuta tekst ringi nii, et selles poleks ühtki öeldistäidet, aga sisu jääks samaks.

Ükskord proovis kaval peremees Amigo lihtsalt ketti panna. Nukker Amigo ulus öö otsa. Keegi ei saanud magada. Naabrid said pahaseks. Nad kutsusid politsei. Politsei käskis koera ketist lahti lasta. Amigo rõõmustas, sest ta sai jälle vabalt joosta. Vaatepilt ülendas tõesti meelt. Amigo hüppas kõrgele ja liputas kogu oma tagumist kehapoolt. Järgmisel öösel tegutses Amigo eriti innukalt. Ta läks naabrite aeda, ajas prügikasti ümber ja puistas kogu prügi laiali. Kassil hammustas saba pooleks. Kass kisas verdtarretavalt. Naabrid kutsusid politsei. Politsei otsustas ühemõtteliselt: koer tuleb ketti panna.

Harjutus 11. Vali sulgudest lausesse kõige kohasem määrus.

Õhtu saabudes muutus ilm (**Atlandil**, Suurel Lombil, maailmamerel) (pahaendeliseks, **kurjakuulutavaks**, kahtlaseks). Ootamatult kiiresti kattus taevas (pilvkatte-ga, pilvisusega, **pilvedega**) ja tõusis tugev tuul. (Ebakultuurselt, **Metsikult**, Toorelt) pillutas hirmus torm räsitud laeva (**ulgumerel**, merepinnal, mere peal) tundide kaupa. Madrused pumpasid vett (raevunult, **raevukalt**, vihaselt), kuid lained kandsid seda (**üha**, püsivalt, kestvalt) juurde. (**Ühtäkki**, Niisama, Põhjusetult) torm vaibus (**ootamatult**, oodatult, ette teatamata). (**Väsinult**, Närtsinult, Roidunult) vajusid mehed (**koisse**, koikusse, sängi). (**Ärgates**, Virgudes, Elanvedes) sillerdas päike (vee peal, **veepinnal**, avamerel) ja päri tuul puhus (hoogsalt, hooti, **paraja hooga**). Madrustel oli (**sestpeale**, sestap, sellevastu) vähe tööd, nad tantsisid (**laevalael**, tekil, trümmil), lugesid raamatuid ja tegid käsitööd. Laev liikus (**jõudsalt**, silmnähtavalt, tormiliselt), kuid ometi ei jõudnud ta iialgi (**sadamasse**, kai äärde, reidile), sest ta purjetas (**nüüd**, tänapäeval, praegu) (**teispoolsuses**, paradiisis, surnute maailmas).

Harjutus 13. Tõmba ütetele alla sirge joon ja lisanditele punktiirjoon (*kaldkirjas*).

Mu arm, kuis igatsen ma sind, kui istun öösel tule ääres, ja lõõtsapill, *mu vana semu*, lööb vaikselt nurru põlve peal. Kas kuuled, punapäine piiga, Ameerikas, kus oled nüüd, mu nukrat laulu Rõngu laanes? Kas mäletad veel aegu neid, kui sõnajalus rinnuni, me, *lapsed* jooksime? Ja esimese armastuse valu ja kallistusi sambla peal? Nüüd üksi ma hundina hulgun siin metsas, *ses laanes*, oh kallis, mu osaks sai lein.

Harjutus 14. Kirjuta tekst ringi nii, et toimetuse vastus autorile muutuks viisakamaks.

Näidisvastus.
Vaatasime läbi teie kaastöö. Kahjuks me ei saa seda kuidagi avaldada, sest faktid on ilmselt kontrollimata ja teema arendus

tundub veidi nõrk. Kahjuks ka stiil lonkab sedavõrd, et parandamine ilmselt ei aita. Võiksite oma artiklit mõnele internetiportaalile pakkuda. Paluks meile enam kaastööd mitte saata.

Harjutus 15. Koosta laused, kirjutades kastidesse sobivad lauseliikmed.

Näidisvastus.

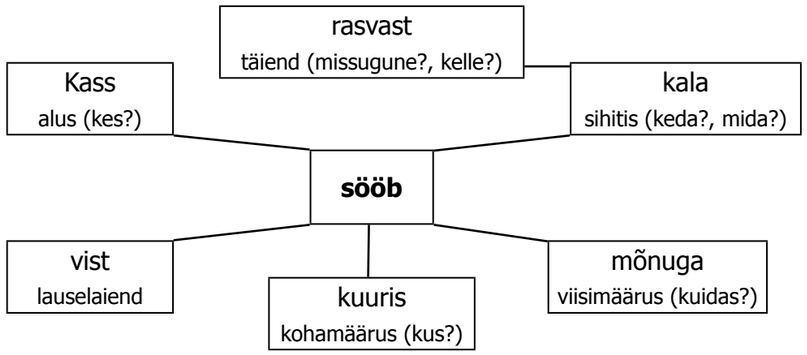

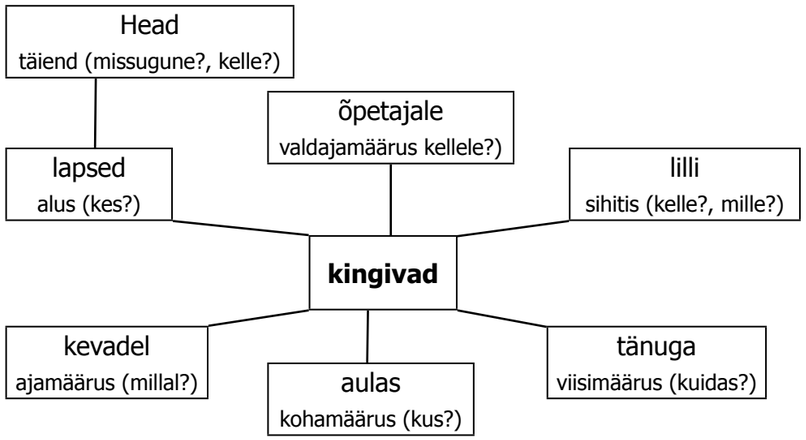

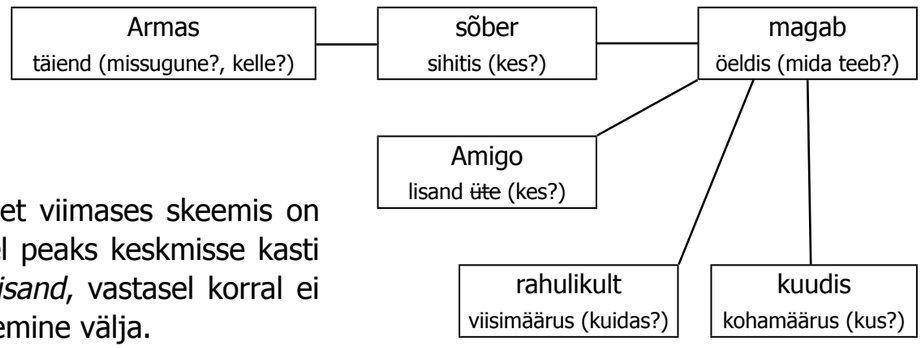

Tuleb tunnistada, et viimases skeemis on viga – *ütte* asemel peaks keskmisse kasti olema kirjutatud *lisand*, vastasel korral ei tule harjutuse tegemine välja.

2. Liht- ja liitlause

Peatükil on **kaks eesmärki**: tutvustada liht-, koond-, liit-, rind- ja põimlause mõisteid ning arendada nende mõistete abil stiilitunnetust ja tekstiloomeoskusi. Pea-tüki materjali sobib käsitleda 3 tunnis. Esimeses tunnis tutvustada mõisteid ja harjutada nende äratundmist, teises käsitleda liht- ja koondlausete mõju teksti dünaamikale ning viimane tund võiks olla pühendatud rind- ja põimlausete kasutamisele stilistilistel eesmärkidel.

Esimene tund võiks kulgeda suurel määral õpiku ülesehituse alusel. Kõigepealt defineeritakse lihtlauset kui lauset, milles pole korduvaid lauseliikmeid ja püütakse selle alusel liitlauseid tekstist ära tunda (näiteks harjutus 10 õpikust). Seejärel tuuakse sisse koondlause mõiste võrdluses lihtlausega. Samaväärsete ja hõlmavate määrustega lauseid tutvustatakse, kuid väga põhjalikult nende eristamisel ei peatuta. Nende kahe lausetüübi täpne eristamine on oluline kirjavahemärgistamise seisukohalt, millega seoses neid lausetüüpe käsitletakse detailselt kirjavahemärgistuse peatükis, samuti võimaldab see neid mõisteid korrata ka jooksvalt, kui õpilased teevad kirjavahemärgistusvigu.

Koondlause tutvustamise järel võiks mõistet kinnistada harjutusega 11 õpikust. Seejärel tutvustatakse liitlause mõistet, tuginedes mitme öeldise esinemisele lauses. Tähelepanu tasuks pöörata öeldiste eristamisele muudest tegusõnade vormidest, mis lauses esinevad. Õpetajal tasuks eraldi tähelepanu juhtida sellele, et öeldiseks on alati tegusõna pöördeline vorm. Tegusõna vormid võiksid olla selleks ajaks juba korratud (töövihikus on selleks harjutused 1–5), vajadusel võiks sellele pühendada ka omaette õppetunni.

Kõige keerukam selle peatüki mõistetest on ilmselt põimlause, mille eristamiseks rindlausest tuleks tunda alistuse mõistet kui mitte keeleteaduslikult, siis vähemalt intuitiivselt. Kõige kergem on seda teha, kui tuua näitepaare, milles ühes on esitatud mingi lauseliige ühe sõna kujul, aga teises terve osalausena (*Peedu armastas **seda** vaadata. Peedu armastas vaadata, **kuidas lumi langes***). Mõningate selliste näitepaaride järel peaks põimlause mõiste muutuma arusaadavaks. Mõistete kinnitamiseks sobib töövihiku harjutus 25, mille töökäsule võib lisada ka ülesande määrata, kas liitlause on rind- või põimlause.

Teise õppetunni võiks pühendada lihtlauselise ja koondlauselise stiili eripärade mõistmisele ja nende stiilide harjutamisele. Tunni algul võiks lühidalt korrata mõisteid, et seejärel siirduda töövihiku harjutuste 21 ja 22 lahendamise juurde. Esimese ülesanne on harjutada sisu edasiandmist teiste sõnadega, sel korral siis lihtlauseliselt. Teise harjutuse ülesanne on õppida tajuma stiilierinevusi, mis kaasnevad erineva lausestusega.

Töövihiku harjutuse järel võiks teha veel ühe samalaadse. Õpetaja võiks valida ise mõne tuntud kirjaniku tekstikatke, milles on pikad ja keerulised liitlaused (Tammsaare sobib hästi) ja lasta selle õpilastel lihtlausetega ümber kirjutada. Töökäsu esitamisel võiks õpetaja mainida, et kui lihtlausega on võimatu mõttekäiku edasi anda, siis võib viimases hädas kasutada ka liitlauset.

Lihtlause käsitluse järel võiks siirduda koondlause juurde. Mõiste kordamiseks sobib teha töövihiku harjutuse 23, seejärel aga loomingulise harjutuse 24 ja/või 16 õpikust. Õpetaja võiks anda õpilastele valida, kas nad kirjutavad ajalehe- või raadioreportaaži. See juhib tähelepanu ka suulise ja kirjaliku väljenduse erinevustele. Et tegu on fantaasiaharjutusega, siis võiks lasta üsna paljudel õpilastel oma reportaaže ka klassi ees esitada. Koduseks ülesandeks võiks jätta näiteks töövihiku harjutuse 28.

Kolmas õppetund on pühendatud rind- ja põimlause stiililistele iseärasustele. Tundi võib alustada õpiku harjutusega 15, mille eesmärk on muuta tekst voolavamaks liitlausete kasutamisega. Muuseas olgu öeldud, et harjutuse 15 tekst on võetud ühe tuntud Eesti poliitiku kõnest enne parlamendivalimisi. Kui on aega, siis võib isegi lasta õpilastel mõistatada, kes on teksti autor – sellega seoses on võimalik tähelepanu juhtida isikustiili mõistele. Sellel on mõtet vaid siis, kui õpilased püüavad ka põhjendada, miks nad teksti autoriks üht või teist poliitikut pakuvad. Pärast võib veel teha hääletuse, et selgitada, milline seletus leidis kõige rohkem pooldajaid.

Seejärel võiks valida sobiva komplekti töövihiku ja õpiku harjutusi, millega muuta tund vaheldusrikkaks ja loominguliseks. Selle teemaga haakuvad töövihiku harjutused 26–29 ning õpikust 17–19. On üsna ilmne, et neid kõiki ei jõua tunni ajal teha. Paar harjutust võib jääda ka koduseks ülesandeks. Kui tundub, et harjutused haaravad õpilasi ja aega jääb väheks, võib julgelt sedalaadi harjutustele pühendada veel ühe õppetunni. Pole kahtlust, et erinevate stiilide harjutamine sama sisu põhjal arendab keelekasutust jõudsasti.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 10. Millised järgnevaist on lihtlaused?

Lihtlaused on:
Antsul oli halb päev. See kummaline jagamatus ei andnud Antsule hetkekski rahu. Võib-olla on algarvudesse kodeeritud inimkonna jaoks mingi tähtis sõnum. Armsam tõstis talle kulbiga kuuma suppi taldrikusse. Ta vaatas oma armsama sügavatesse, pruunidesse silmadesse.

Harjutus 11. Leia tekstist koondlaused.

Koondlaused on:
Äkki tuleb sõda, rõuged või pomm. Sünged mõtted ja pahad aimdused ei andnud hetkekski rahu. Ta võttis oma nuku, kaks mängukaru, sipsiku ja koera veelgi kõvemini kaissu. Anni läks isa ja ema tuppa. Ta istus vaikselt voodi servale ja nohises.

Harjutus 14. Leia tekstist liitlaused ja määra, kas on tegu rind- või põimlausega.

Keiser Nerol oli väga suur võim, mida ta hoolimatult kasutas (P). Peale selle oli tal ettekujutus, et ta on suur näitleja (P). Ja ta ei olnud sugugi ainuke võimur, kellel oli „kunstiannet" (P). Näiteks Brežnev kirjutas ilukirjandust ja Hitler tahtis nooruses saada kunstnikuks (R). Sellest, kas ka näitlejad ja kunstnikud tahaks võimu omada, pole palju teada (P). Tunnustust aga vajavad kõik inimesed. Ilma selleta kaob aja jooksul innustus ja saavutustahe. Huvitav on seegi, et need lapsed, keda tunnustatakse piisavalt, ka saavutavad rohkem (P). Edu sünnitab edu, aga ebaõnnestumine võtab proovimisjulguse (R). Innusta oma sõpru ja lähedasi alati, siis õnnestub neil kõik paremini (R). Korda ka endale, et saad alati hakkama (P).

Harjutus 19. Kirjuta järgnev tekst ringi kahe-kolme põimlause abil.

„Õige" vastus on pärit Bornhöhe jutustuse „Vürst Gabriel" algusest ja õpilaste kompositsioone võib olla huvitav sellega võrrelda.

Maanteel, mis Tallinnast Paidesse viib ja sel ajal kõige viletsamas korras oli, sõitsid neli ratsanikku, kõik noored mehed saksa moodi riides ja silmnähtavalt heas tujus. Kõige lustlikum oli üks nende seast, kelle jumekas, paraku ka pisut lollakas nägu tema tulipunaste juuste ja vurrukihvadega võidu läikis. Tema nägu oli selle parandamata kergemeele peegel, mis Liivi orduriigi mõisnikke ja kodanikke hirmsa sõja hädasid unustama ja venelasi sagedasti imestama pani.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 16. Esita sõna A- ja B-tüvi.

Sõnastikuvorm	A-tüvi	B-tüvi	Sõnastikuvorm	A-tüvi	B-tüvi
jokker	jokri	jokrit	kemplema	kemplen	kembelnud
pappel	papli	paplit	vaatlema	vaatlen	vaadelnud
setter	setteri	setterit	vaagima	vaen	vaaginud
säinas	säina	säinast	vihtuma	vihun	vihtunud
kulles	kullese	kullest	pelgama	pelgan	peljanud
vaene	vaese	vaest	ketrama	ketran	kedranud
soodne	soodsa	soodsat	kärssama	kärssan	kärsanud
pide	pideme	pidet	süütama	süütan	süüdanud
sage	sageda	sagedat	maksma	maksan	maksnud
mitmes	mitmenda	mitmendat	pesema	pesen	pesnud
puder	pudru	putru	veenma	veenan	vennud
ohtlik	ohtliku	ohtlikku	käitama	käitan	käitanud
seik	seiga	seika	laekuma	laekun	laekunud

Harjutus 18. Täida lüngad, kus vaja.

Mägiron**ij**ate ma**j**a kohvikus on nägus müü**j**a, kes müüb soov**ij**atele soo**j**e sa**i**u. Sa**j**ad ports**j**onid olid proports**i**oonis tarb**ij**ate va**j**adustega. Poja naist kutsutakse min**i**aks. Akord**i**onimäng**ij**al kasvas aia taga akaats**i**a. Ma**i**a laskis koos äiaga o**jj**a kolm suurt siiakala. Nüüd ei pü**ü**a neid keegi enam kinni. Mater**i**aalseid väärtusi mädanenud mater**j**alidest luua ei õnnestu. Entroopia jaotab mateer**i**a ühtlaselt la**i**ale pinnale. Teekä**ij**a, kes sai preem**i**aks kä**i**a, ei tahtnud enam kä**i**a. Mil**j**onärid ei ole kõige paremad tarb**ij**ad.

Harjutus 19. Pane sulgudes olevad sõnad sobivasse käändesse.

Mati nägi toolil **ämblikku**. See rikkus ära kogu **kontserdi**. Viirastus vahtis sisse kõigist **akendest**, kuid ei pugenud sisse igast **korstnast**. Ta asetas oma pea **vaagnale**, et hirmutada järjekordset **ohvrit**. Enne jaanipäeva tuleb ette **vilusid ilmu** ja **vihmasadusid**. Agarate **aednike** hoolsa töö tulemusel hävitati hulk **ohtlikke röövikuid**. Skaut aitas vanuril **ristmikku** ületada. **Nüri** noaga ei ole mõtet **küünalt** lõi-gata. Neiu otsis oma **lillasid saapaid**. Poisile maitseb **puder ja kohv**. Laps tervitas oma **onu ja tädi**. Ohvitser vaatas

lahingut **suuril silmil**. **Harilike inimeste** meelest ei ole see sünnis. Suvistel **retkedel** kaunite **hetkede** mõjul tekkinud tundeid jagati tarkade **piiskoppidega**.

Harjutus 20. Pane lünka sõna *seadus* sobilikus mitmuse käändevormis.

Kohtunik allus **seadustele**. Kurjategija eelistab **seadustele** vägivalda. Advokaat vihjas **seadustele**. Inimesed pettusid **seadustes**. Riik põhineb **seadustel**. Majanduslik edu sõltus **seadustest**. Hipid ei kohane **seadustega**. Punkarid kahtlesid **seadustes**. Revolutsiooni ajal jäi ühiskond **seadusteta**. Murphy mõtteterad sarnanevad **seadustega**. Bond oli **seadustest** teadlik. Õigusteaduse üliõpilane armus **seadustesse**. Timukas vihjas **seadustele.** Patune alistus **seadustele**.

Harjutus 22. Lugege klassis kõva häälega ette eelmise harjutuse tekst ja selle lihtlauseline variant. Kirjelda, kuidas on lihtlauseline väljendus muutnud kogu teksti meeleolu.

Ilmselt on kõige suurem erinevus selles, et Krossi pajatav, ühtlaselt voogav jutulõng on asendunud millegi kiretu ja kirjeldavaga, kõige tõenäolisem on lihtlausete puhul fotograafilise stiili tekkimine. Loomulikult on võimalikud ka teistsugused muljed. Päris ühest vastust siin ju ei saagi olla.

Harjutus 23. Moodusta üks korduvate alustega koondlause, üks korduvate sihitistega, üks korduvate täienditega, üks korduvate öeldistäidetega ja üks korduvate määrustega koondlause.

Näidiseks.
1. Korduvad alused. *Peeter ja Ats sõid.*
2. Korduvad sihitised. *Peeter sõi suppi ja kotletti.*
3. Korduvad täiendid. *Peeter sõi soolast ja magusat suppi.*
4. Korduvad öeldistäited. *Peeter on suur ja tugev.*
5. Korduvad määrused. *Ats luges kokutades ja vigadega.*

Harjutus 25. Määra liitlaused (kursiivis), joonides alla öeldised.

Täna pidin ma kirjutama kodukirjandi sügisest. Midagi mõistlikku oskamata hakkasin paberile kirjutama mõttetuid lauseid. Sügisel valmivad mahlased õunad, suured magusad ploomid. Korja aga varahommikust kuni hilisõhtuni välja. *Siilid valmistuvad talveuneks, korjavad lehti ja sammalt kasuka külge*. Esimese klassi juntsudele jõuab õudusega teadvusse äratundmine oma elu lähema kaheteistkümne aasta perspektiivist. Mõnikord paistab päike veel heledasti, soojendades kolletanud rohtu. *Vahtralehed tõmbuvad esimeste külmadega punakaks ja katavad peagi pargiteid. Virgad vanainimesed käivad seenel ja jõhvikal, õhtul kallavad kummikutest välja vett ning oksapuru*. Mõni päev lihtsalt sajab, sajab, sajab. *Puškin jalutab Tsarskoe Selos ja tõmbab ninna kõdulõhna. Temale sügis meeldib, mida porisem on, seda parem.* Tal pidi olema kohtumine Betti Alveriga „Jevgeni Onegini" tõlkimise asjus. *Paraku jäi kohtumine ära, sest Alver ei olnud veel sündinud. Puškin jäi alati väga kurvaks, kui mõni kaunis naine jättis temaga kohtama tulemata*. Sügavalt ohates murdis ta esimese sinilille. Kuidas küll unistades aeg ei lenda.

Harjutus 29. Joonista alltoodud näite eeskujul järgmiste A. H. Tammsaare liitlausete skeemid.

Kui asi puutus jumalasse, siis nõuti usule tõendusi, aga kui räägiti oma poliitilisist unistusist, siis juhatati parimal korral tõendusena suurte raamatute juurde, mida kõnelejad isegi polnud lugenud, või pisteti kahtlejale mõni pisike brošüür pihku, mis pidi täitma käskude ja prohvetite aset.

siis _____ , siis _____, või ____,

Kui____ , aga kui_____ , mida _____, mis_____.

Ühed kinnitasid, et punane lipp tuleks tõmmata kuberneri lossile ja vanglale, aga teised pooldasid vürtspoodnik Vesiroosi väidet, et punase lipu õige koht on landstoal.

_____, aga_____,

et _____, et _____.

Sest sakslased tõid meile ristiusu, meie anname neile punase lipu vastu, saksad võtsid meilt maa ja kõik, meie võtame nüüd oma tagasi.

_____, _____, _____, _____.

Kui poleks olnud paari maameest, kes jäid kogu aeg rahulikuks pealtvaatajaks, siis Indrek oleks vististi ka ühes teistega asunud hävitustööle.

siis_____.

Kui _____,

kes _____,

Ja kui me seal seisime ja tuld vaatasime, siis ütlesite, et see pidi olema kuri inmene, kes seda tegi.

siis _____,

Ja kui _____, et _____,

kes _____.

Kui kaua ta õieti siin istus, seda ta pärast ei teadnud, aga tuli jäi pikkamisi väiksemaks ja kuma tõusis aina kõrgemale, nagu põletaksid leegid augu taevasse.

seda _____, aga _____ ja _____,

Kui _____, nagu _____.

3. Lauselühend

Käesoleva peatüki **eesmärk** on tutvustada lauselühendi mõistet ja liike ning harjutada lauselühendite kasutamisega stiili mitmekesisemaks muutmist. Seetõttu on peatükis üsna vähe tähelepanu pööratud lauselühendite määramisele ja äratundmisele, samas on rõhk pandud nende kasutamisoskuse arendamisele. Selle peatüki materjalile käsitlemisele võiks pühendada 3–4 tundi.

Esimeses tunnis tutvustataks lauselühendi mõistet ja seda, et ta on lauses mingi lauseliikme rollis. Lauseliikmelisust tuleks ilmestada mitmesuguste näidetega lisaks sellele, mis on õpikus. Ühtlasi aitab see kinnistada ka lauseliikme mõistet. Järgnevalt on mõned näitelaused, mida sellel eesmärgil võiks kasutada.

Alusena: *Üle kitse hüpata meeldib talle alati.*
Sihitisena: *Ta tahab alati üle kitse hüpata.*
Täiendina: *Üle kitse hüpanud sportlane lahkus areenilt.*
Öeldistäitena: *Töö on kolmandat päeva tegemata.*
Määrusena: *Treener nägi sportlast üle kitse hüppamas.*

Lauselühendi mõiste kinnistamiseks võiks teha õpikust harjutuse 20 suuliselt ning 36–37 töövihikust. Harjutus 38 töövihikust sobib hästi lauselühendi lauseliikmelisuse selgitamiseks ja kinnistamiseks. Kui tunnis jääb veel aega üle, siis võib asuda mõningate lauselühendi tüüpide (*des*-lühendi) käsitlemise juurde. Samas võib aga tunni organiseerida ka nii, et see algab hoopiski tegusõna vorme kordavate harjutustega töövihikust (30–35), millelt minnakse sujuvalt üle lauselühendi temaatikale.

Teises õppetunnis keskendutakse tervikuna erinevatele lauselühendi liikidele ja nende tähendusele ning kasutusvõimalustele lauses. Käsitluse põhitähelepanu on suunatud iga lauselühendi praktilise kasutusoskuse arendamisele. Pärast lauselühendiga tutvumist tuleks teha kas õpikust või töövihikust vastava lauselühendi harjutusi. Sisulisele tööle lauseliikmete tüüpide eristamiseks võiks pühendada kaks tundi. See annab piisavalt aega eri tüüpidega tutvumiseks ja nende harjutamiseks.

Viimane tund võiks olla pühendatud tekstistrateegia käsitlemisele ja selle seostele lauselühendiga. Käsitlus ei peaks olema eriti teoreetiline – piisaks lihtsast ülevaatest koos õpiku näidetega. Selle tunni eesmärk võiks olla toodud näidete eeskujul ise sama sündmuse kujutamine eri keeleliste vahenditega ja erinevalt positsioonilt. Selleks sobib hästi õpiku harjutus 29 ja töövihiku harjutus 46.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 20. Leia lauselühendid ja loe need ette.

Aastal 2037 startis Kaali järve lähedalt Eesti esimene kosmosesüstik „Lennuk". Lend võeti ette **toimetamaks orbiidile kesusüta generaator**. Generaatori ülesanne oli **ilma kliimatasakaalu rikkumata | tagada Eestis ja selle lähinaabruses aastaaegade ilmekus**. **Hinge kinni pidades** vaatas kogu maailm süstiku starti. Alles see oli, kui kolme suurriigi ühiskosmoselaev kaotas juhitavuse ja asus omapäi kulgema lõpmatuse teise otsa. Õnnetute kosmonautide surmasõitu jälgis kogu maailm otseülekandena ligi kolm aastat, kuni **toidu lõppedes** kõik surid. **Tõsielul põhinevad** kosmoseseriaalid olid muutunud hinnatuimaks meelelahutuseks. **Ilma vähimatki piinlikkust tundmata** veeti kihla, milliseks kujuneb ühe või teise lennu lõpp. Ka nüüd oli palju uudishimulikke **ihalemas maailma esimese kesusüta generaatori starti**. Vajadus kesusüta järele oli suur, sest heaoluriikides olid tööstuse ja liigtarbimise tagajärjel kõik aastaajad üheks pidevaks ja poriseks sügiseks kokku sulandunud.

Harjutus 21. Kirjuta tekst ringi, kasutades võimalikult palju des*-lühendit.*

Pudelit püüdes panid kosmonaudid mitu korda oma elu kaalule. Kätest kinni võttes moodustasid nad pika ahela, ulatumaks pudelini. Kellegi käe lahti pääsedes oleks teised päästmatult avarusse triivinud. Üks kosmonaut oleks ehmatusest peaaegu kaaslased hukatusse saatnud, olles tabamuse saanud Vene orbitaaljaamalt pudenenud ning juba 34 aastat orbiidil tiirutanud „Turisti eine" konservikarbiga. Õnneks püüti pudel siiski pikemalt mõtlemata kinni ja toodi see kosmoselaeva.

Harjutus 22. Kirjuta tekst ringi, kasutades võimalikult palju nud*-/*tud*-lauselühendit.*

Kosmonaudid kogunesid tihedalt leiu ümber. Pudeli avanud, tuli sealt välja paberileht kirjaga. Kirjutatud läänemeresoome algkeeles, ei valmistanud kirja lugemine kosmonautidele väga suuri raskusi. Arvutanud välja, et kiri oli kirjutatud 4000 aastat tagasi, asusid kosmonaudid sõnumi sisu kallale. Kirja läbi lugenud, lõid nende silmad särama. Tegu oli sensatsioonilise avastusega.

Harjutus 23. Muuda teksti nii, et selles oleks võimalikult palju mata*- ja* maks*-lauselühendit.*

Üksikasjadesse laskumata oli kirja sisu lühidalt järgmine: Kosmilise tormi tagajärjel oleme eksinud. Muretsemata enam ekspeditsiooni eesmärkide pärast otsime kohta hädamaandumiseks. Leidmaks sobivat planeeti, oleme läbinud 58 päikesesüsteemi. Läheneme praegu ühele planeedile, teadmata, mis meid seal ees ootab. Kirjutan seda kirja, teatamaks meie ekspeditsiooni saatusest neile, kes meid otsima tulevad. Pääsemisele lootmata anname end saatuse hoolde.

Harjutus 24. Paranda liigselt tarvitatud v*-/*tav*-lauselühendiga laused.*

„See uudis paneb kogu maailma jahmatama!" hüüdis Jüri, kosmonautide pealik ja lehvitas kaamerate poole. 7 miljardit televaatajat oli hinge kinni pidades jälginud pudeli õngitsemist ja põles nüüd soovist teada saada selle sisu. Aga Jüri oli oma leiu tõttu nii ülbe, et lasi eetrisse hoopis viieminutilise reklaami. Pärast seda kuulutas ta erutusest väriseva häälega: „Eesti rahva esivanemad pärinevad kosmosest!" Kogu maailm tardus hetkeks. „Seda dokumenti pole võimalik tõestada," teatasid seejärel nagu ühest suust kõigi suuremate riikide valitsusjuhid. Puhkes diplomaatiline skandaal.

25. Muuda teksti nii, et oleks võimalikult palju kasutatud vat*-lauselühendit ja absoluutset nimetavat.*

Sellel tähelepanuväärsel päeval nägid inimesed päikest tohutu mürinaga läbi taeva sööstvat. Seejärel kuuldi teda hirmsa mürinaga vastu maad prantsatavat. Seetõttu arvati maailma lõppu saabuvat. Inimesed jooksid ringi, pea laiali otsas. Tegelikult

tegi hädamaandumise tulnukate kosmoselaev, pardal 12 tulnukat. Kõik tulnukad jõudsid enne plahvatust katapulteeruda, ja maandusid õnnelikult Saaremaa inimtühjadele aladele. Juba paar sajandit hiljem teati Euroopas Eesti aladel elavat pikakasvulist, sinisilmset heledate juustega inimtõugu. See rahvas räägib imelikku keelt, milles on erinevalt kõigist teistest tuntud keeltest kolm väldet ja astmevaheldus.

Harjutus 26. Moodusta iga alltoodud liitlause põhjal lauselühendiga lause.

Elu üle järele mõtelnud, otsustas vana võitleja pensionile jääda. Pioneerina maailmas ringi rännates kohtus ta kolm korda tiigriga. Ta astus tiigrile julgelt vastu hoolimata tiigri teravatest hammastest. Võtmaks hüppeks hoogu, tõmbas tiiger küüru selga. Pioneer võttis kaelast punetava kaelaräti. Tiiger taandus lahinguta, saba jalge vahel. Pikalt mõtlemata rändas pioneer edasi. Lõpuks sattus ta kokku verest nõretavate hammastega tiigriga. Teinud kiire ülevaatuse, veendus pioneer, et veritsemine oli põhjustatud igemepõletikust. Ravinud tiigri kahe nädalaga terveks, jätkas ta oma teed.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 30. Täida tabel.

Olevik	Liht-minevik	Täis-minevik	Enne-minevik
kaotan	kaotasin	olen kaotanud	olin kaotanud
nokin	**nokkisin**	olen nokkinud	olin nokkinud
võitlen	võitlesin	**olen võidelnud**	olin võidelnud
kordan	kordasin	olen korranud	**olin korranud**

Harjutus 31. Muuda tekst tingivasse kõneviisi.

Kui mul oleks oma purjekas, siis ma läheks sellega ümbermaailmareisile. Ma peatuks kõigepealt Londonis ja Inglise kuninganna tuleks isiklikult mind teele saatma. Sina hakkaksid muidugi kindlasti kadestama, aga mina ei teeks sellest välja ja lubaks sul koos endaga purjetama tulla. Lõunamerel satuks me kindlasti vägeva orkaani kätte ja pääseks vaevu väikese saare randa. Seniks, kui me oma laeva parandame, annaks pärismaalaste pealik oma tütred meile naiseks. Olgugi, et lahkuda on raske, sõidaks me siiski edasi. Nelja aasta pärast jõuaksime habemesse kasvanult ja pruuniks päevitunult tagasi Eestisse. Berit ja Kätlin seisaks sadamasillal ja langeks meile nuttes kaela. Peaminister sõidutaks meid oma limusiiniga otse presidendi vastuvõtule, kus me saaks ordenid.

Harjutus 32. Kirjuta järgnev tekst ringi kaudses kõneviisis.

Kaudset kõneviisi saab väljendada kahel viisil: *olevat* + *nud*-kesksõna ja *olla* + *nud*-kesksõna. Mõlemad on lubatud. *Olla*-variant on veidi kõnekeelsem ja veelgi rohkem öeldut kahtluse alla seadev kui tavaline kaudne kõneviis. Viimases lauses oleks õige *andnud*, aga et tegu on suulise tekstiga ilmselt vanema inimese suust (ka *inimeseloomad* on vanainimese kõnepruuk), siis võiks ka murdeline *annud* omal kohal olla.

Toomas ja Paul olevat ümber maailma purjetanud. Kõigepealt olevat nad Londonis peatunud, kus kuninganna isiklikult olla käinud neid teele saatmas. Lõunamerel olevat nad hirmsa orkaani kätte sattunud ja vaid imekombel ühe väikese saare rannale pääsenud. Seni, kui nad oma laeva parandasid, olla nad saarel lausa uskumatut patuelu elanud. Tagasi olevat nad alles nelja aasta pärast tulnud. Berit ja Kätlin pidanud neid juba surnuks ja olla kloostrisse nunnaks minna plaaninud. No ütle, kus

on ikka inimeseloomadel südametunnistus! President olla sellistele veel ordeni annud.

Harjutus 33. Ühenda kriipsukesega liittegusõna osad, mis tuleb kindlasti kokku kirjutada.

juurde astuma, vastu panema, **esietenduma**, hukka mõistma, **ristküsitlema**, mehele minema, **kuritarvitama**, sõna kuulama, **taasühinema**, **madallendama**, pähe õppima, **häbimärgistama**, osa võtma, **hädamaanduma**, alla võtma, üle värvima, ära minema, **pealkirjastama**, alla kirjutama, üle pingutama, ette jääma, **rullvärvima**, **kooskõlastama**, maha laskma

Harjutus 34. Asenda allajoonitud ühendtegusõnad lihttegusõnadega.

Kallid külalised **sisenesid** valjude õnnesoovide saatel. Sünnipäeval **meenutati** vanu aegu. Kahjuks oli perenaine soolaga natuke **liialdanud**. Sellegi poolest kõik **veetsid** aega meeldivalt. Lõpuks **avati** ka suur šokolaadikarp. Poole öö ajal lõpuks **lahkuti** sünnipäevalt ülevas meeleolus. Kuuldused, nagu oleks peol igav olnud, **kummutati** järgmisel hommikul. Mälestused **talletati** ka videolindil.

Harjutus 35. Kirjuta tekst ringi, kasutades umbisikulist tegumoodi.

Savilinnu valmistamiseks võetakse tükk sinisavi ja vormitakse see linnukujuliseks. Seejärel puhutakse lindu sabast, kuni ta ellu ärkab. Kui lind ellu ei ärka, pühitakse suu savist puhtaks alustatakse otsast. Muuseas, vormimise ajal säilitatakse täielik vaikus!

Harjutus 36. Moodusta järgnevate tegusõnade kõik käändelised vormid (neid on 12 – oleneb kuidas lugeda, kui teo- ja tegijanime mitte arvestada, siis on 11, koos nendega aga 13).

kirjutan – kirjutama, kirjutamas, kirjutamast, kirjutamata, kirjutamaks, kirjutada, kirjutades, kirjutav, kirjutatav, kirjutanud, kirjutatud, kirjutamine, kirjutaja

tulen – tulema, tulemas, tulemast, tulemata, tulemaks, tulla, tulles, tulev, tuldav, tulnud, tuldud, tulemine, tuleja

õpin – õppima, õppida, õppimast, õppimata, õppimaks, õppida, õppides, õppiv, õpitav, õppinud, õpitud, õppimine, õppija

hakkan – hakkama, hakkamas, hakkamast, hakkamata, hakkamaks, hakata, hakates, hakkav, hakatav, hakanud, hakatud, hakkamine, hakkaja

õmblen – õmblema, õmblemas, õmblemast, õmblemata, õmblemaks, õmmelda, õmmeldes, õmblev, õmmeldav, õmmelnud, õmmeldud, õmblemine, õmbleja.

Harjutus 37. Jooni alla tegusõna käändelised vormid (17).

jooksis, laulda, sumisesid, kraapiv, kiiresti, kirjutaks, ahnus, armastama, vaikin, luuletage, hüpe, koitanud, oled, ohata, oskate, valendav, leidmaks, tiireldakse, esitati, töökus, pesemata, lahkusin, leitaks, unustuses, algatatud, korratu, vaevaliselt, lahustuv, nokitseme, juurdlesid, liidetud, mahlane, filmima, näriks, kuulaku, lenneldes, kaagutasid, ründamaks, vaadeldavale, mustuses, nutsin, müristada, andunud, meelsasti, palju, ai-ai

Harjutus 38. Esita sulgudes küsimus ja määra, millise lauseliikme rolli täidavad poolpaksus kirjas lauselühendid.

Ema tahtis pühapäeval **pannkooke küpsetada** (sihitis). **Eelmisel nädalal pestud** (täiend) kardinad olid juba määrdunud. Järgmisel hommikul lahkusid külalised, **tänamata pererahvast lahkuse eest** (määrus). Politsei üritas **pätte une pealt ootamatult tabada** (sihitis). Vanaema saabus juba kolmapäeva õhtul heli-kopteriga **tegemaks ettevalmistusi tütretütre pulmadeks** (määrus). Juhan on **sõpradega rannas suplemas** (määrus). **Oma perekonnast ja lastest unistada** (alus) on alati tore. Lambad olid **hoole ja armastusega pügatud** (öeldistäide). Uhke on **olla mees** (alus).

Harjutus 39. Alltoodud tekstis on kolmel korral kasutatud *des*-lauselühendit kahemõtteliselt. Vormista need laused korrektselt.

Eile toimus Vanaküla „Hiirte" ja Allküla „Konnade" vaheline jalgpallimatš. Hiired asusid kohe alguses rünnakule. Vastase väravale lähenedes tõusis pealtvaatajate seas pinge haripunkti. Kiirete söötudega manööverdasid hiired konnade karistusalas. Abitult hüpates püüdsid konnad nurjata hiirte kesktormaja pealetungi. Hetkel, kui toimus pealelöök, libastus konnade väravavaht ja pall lendas puhtalt võrku. Palli said konnad. Kui nad kiirelt vastase väljakupoolele tungisid, kaotasid hiired hetkeks kontrolli olukorra üle ja hakkasid reegleid rikkuma. Oli enesestmõistetav, et ründajale jalgadesse hüppamise eest näitas kohtunik kollast kaarti. Lisaks said konnad penalti, mille realiseeris kapten Krooks.

Harjutus 40. Väljenda sama mõtet kohasema lauselühendiga.

Peremehe hädaldamisest **välja tegemata** põletasid revolutsionäärid mõisa maani maha.

Pärast mitu aastat kestnud kohtuprotsessi võttis prokurör **ilma põhjendamata** süüdistuse tagasi.

Keskkoolis hoolsalt õppimata ei ole võimalik ülikooli sisse saada ja elus edasi jõuda.

Sõnagi lausumata joonistas ta mõõgaga reetliku printsessi kõhule suure Z-tähe.

Mitte lauldes, vaid tantsides tuleb läbi elu rännata, **kahetsemata** midagi.

Harjutus 41. Kirjuta iga lausepaari põhjal kaks *nud*-lauselühendiga, kaks *maks*-lauselühendiga ja kaks *mata*-lauselühendiga lauset.

1. Jaak leppis noorema vennaga ära. Jaak läks noorema vennaga kinno.
Noorema vennaga ära leppinud, läks Jaak temaga kinno. Noorema vennaga kinno läinud, leppis Jaak temaga ära. Leppimaks noorema vennaga ära, läks Jaak temaga kinno. Minemaks noorema vennaga kinno, leppis Jaak temaga ära. Noorema vennaga ära leppimata läks Jaak temaga kinno. Noorema vennaga kinno minemata leppis Jaak temaga ära.

2. Noorpaar saatis külalised ära. Noorpaar avas pulmakingid.
Külalised ära saatnud, avas noorpaar pulmakingid. Pulmakingid avanud, saatis noorpaar külalised ära. Saatmaks külalised ära, avas noorpaar pulmakingid. Avamaks pulmakingid, saatis noorpaar külalised ära. Külalisi ära saatmata avas noorpaar pulmakingid. Pulmakinke avamata saatis noorpaar külalised ära.

Harjutus 42. Ühenda lausepaarid, kasutades *v-/tav*-lauselühendit. Näide: *Lennuk tiirutab saare kohal. Lennuk viskas alla lendlehti. – Saare kohal tiirutav lennuk viskas alla lendlehti.*

1. Tüdrukud narrivad kergesti erutuvat noormeest.
2. Kontrollitud faktidel põhinev lugu kaevus varitsenud näkist kohutas lapsi.
3. Kevadised vihmad uhuvad minema maad katva lume.

Harjutus 43. Kirjuta lünka sobiv tegusõna nii, et lause jääks keeleliselt korrektseks.

Ma nägin akent purunevat. Ma **kuulsin** akent purunevat. Ma **ootasin** akent purunevat. Ma **aimasin** akent purunevat.

Harjutus 44. Jätka esimest lauset nii, et sellele lisanduks vähemalt neli tegusõnata lauselühendit. Teist lauset jätka nii, et sellele lisanduks üks tegusõnata lauselühend, milles oleks vähemalt viis sõna.

Näiteks: Kui Ketta Kusti sireeni kuulis, jooksis ta paanikas minema, endal *pea laiali otsas, särk püksist väljas, saapapaelad lahti ja müts leekides.*

Näiteks: Mõtlemata hetkekski ohule, hakkas kirurg kindlakäeliselt saagima, endal *suured hõbedaselt pärlendavad higipiisad päevitunud laubal*.

Harjutus 45. Kirjuta tekst ringi nii, et selles poleks ühtegi lauselühendit, aga mõte oleks sama.

Ta ei kiirustanud vähimalgi määral, võttis laualt jootekolvi ja säristas otsad kokku. Kui ta oli töö lõpetanud, võttis ta prillid eest. Mann polnud kellelgi näinud selliseid vasikasilmi, mis oleks nii sügavpruunilt sillerdanud. Mann kohmetus veidike ja viis pilgu mujale. Sellegi poolest aimas ta, et mees vaatab teda. Kes oleks võinud arvata, et too mees oli ainult lihtne keevitaja, kes ei olnud keskkooli lõpetanud. Mann tänas viisakalt ja tõusis. Lüpsik oli jälle nagu uus, terve sangaga. Et jõuda õhtusele lüpsile, pidi tüdruk kiirustama.

4. Kirjavahemärkide tarvitamine

Peatüki **eesmärk** on esitada kompaktselt kõik põhilised kirjavahemärgistuse reeglid (v. a otse- ja kaudkõne, mida käsitletakse järgmises peatükis) ja pakkuda harjutusvara reeglite kinnistamiseks. See, kui põhjalikult 4. peatüki materjali käsitleda, sõltub otseselt klassi tasemest. Üldiselt võib eeldada, et suur osa peatükis esitatud reeglitest on õpilastele tuttavad. Seetõttu pole ilmselt otstarbekas kogu peatüki materjali järjest „läbi võtta", lähenemine võiks olla pigem harjutusekeskne.

Sellise lähenemise puhul tuleks lasta õpilastel sooritada kohaseid õpiku ja töövihiku harjutusi. Kui kontrollimisel ilmneb mõne reegli tundmises vigu, siis tuleks vastavat reeglit korrata ja seejärel uue harjutusega korratut kinnistada. Sellisel viisil määrab klassi tempo peatüki materjali omandamise kiiruse. Kui vigu on vähe ja sama reegli harjutamiseks pole vaja kordusharjutust sooritada, siis liigutakse materjalis kiiremini edasi. Mida rohkem aga tuleb reegleid korrata ja neid harjutustega kinnistada, seda kauem kulub aega peatüki materjali omandamiseks.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 32. Leia koondlaused ja pane kirjavahemärgid. Põhjenda reegliga (selle töökäsu võiks ka ära jätta).

On teisipäev, lõikuskuu 16. päev. Seisatan metsa ääres väikese järve kaldal. Vesi on järves pruun ja läbipaistmatu, kuid siiski pilkupüüdev, saladuslik. Värvilised lehed, oksaraod, ebamäärased pudemed – kõike seda võib leida veepinnalt. Vaikne, aga äkiline tuulehoog paneb vee virvendama. See muutub rahutuks ning ärevaks. Ka minu seni rahulik, mõtlik meeleolu muutub. Tajun endas uusi tundeid: ootusärevust, lootust ja ka hirmu. Näen vees kummalist valgust: hajuvat, kaduvat, kutsuvat. Kuhu ta mind kutsub? Kas aeg on käes? Oh ei! See on vaid öise salapärase kuu võbelev, helklev valgus järvevees.

Harjutus 33. Leia harjutusest rindlaused. Kuhu paneksid kirjavahemärgid? Põhjenda.

Viimaks leitakse haamer, aga selleks ajaks on onul kadunud pildi asukohta tähistav märk. Kõik peavad ükshaaval ronima onu kõrvale toolile ning nad hakkavad märki otsima. Igaüks leiab selle erinevast kohast: Tomi meelest on see onu käe juures, Ida arvates hoopis tooli kõrval. Onu nimetab kõiki lollideks ning käsib toolilt alla ronida. Siis võtab ta joonlaua, mõõdab uuesti ning leiab: kolmkümmend üks ja veerand tolli tuleb jagada pooleks. Ta katsub arvestada peast, kuid ei suuda. Kõik üritavad peast arvutada, ja igaüks saab erineva tulemuse. Onu peab uuesti mõõtma. Ta võtab nööri, aga kui ta sirutab käe kõige kaugema paigani, lipsab nöör ta käest. Onu kukub klaverile, pea ja käed vajutavad korraga kõikidele klahvidele – see valmistab ootamatu muusikalise naudingu.

Lõpuks leiab onu märgi, asetab naela pahema käega õigele kohale, võtab haamri paremasse kätte. Esimene hoop langeb onu põidla pihta ja hädakisaga pillab ta haamri ümberseisjate jalgadele. Siis teeb ta uuesti katset: teine hoop kihutab naela läbi seina ja poole haamrit ka.

Aga kesköök on pilt seinal. Pilt ripub küll viltu ning sein on kui raudrehaga küntud, aga onu tuleb rahulolevalt toolilt maha, komistab teenija konnasilmadele ja jääb oma kätetööd imetlema.

(Jerome K. Jerome'i põhjal)

Harjutus 35. Leia ütted ja pane komad L. Koidula luuletustest võetud lausetesse.

Miks sa nutad, lillekene, nupud sul täis pisaraid? Kas sa rasket hingevalu, hellake, ka tunda said? Südame ma kinni katnud sinu külge, isamaa. Süda, kuis sa ruttu tõused kuumalt rinnas tuksuma, kui su nime suhu võtan, püha Eesti isamaa. Tee lahti, arm, nüüd oma süda. Sul laulan ma, mu ülem õnn, mu õitsev Eestimaa. Su rüppe heidan unele, mu püha Eestimaa. Ära lahku, ära lange, Eesti ühendatud hulk! Issand, surres maha jätan sinu hoolde isamaa. Mu Eestimaa, oh looda: ka ajad muutuvad. Üles unest, Eesti rand! Üles, isamaa, nagu üks põu!

*Harjutus 36. Leia **põhisõnad** ja lisandid. Põhjenda reegliga komade kasutamist.*

Ajakiri (eeslisand) „**Time**" valis 1999. aastal nii 20. sajandi kui ka eelmise aastatuhande kõige mõjukamaid inimesi. Leiti, et **teaduse ja tehnika revolutsioon** kui 20. sajandi kõige olulisem nähtus (*kui*-lisand) on määraranud kogu inimkonna saatuse. Seetõttu peeti **Albert Einsteini**, teaduse ja tehnika arengu suunanäitaja (põhisõna ja lisand omastavas) tegevust sellel sajandil kõige tähtsamaks. Kõrgelt hinnati ka **Franklin Roosevelti**, USA presideti, vabaduse ja demokraatia eest võitlejat (põhisõna+lisand). Mõjuvõimas on olnud India riigitegelase **Mahatma Gandhi** (eeslisand) tegevus ja tema vägivallatusteooria. **Vägivallatusteooria** paljude ideaalina (põhisõna ja lisand olevas käändes) on aga pigem idee ja õpetus, kahjuks mitte reaalsus.

Harjutus 38. Järgnevates Arvo Valtoni aforismides on esindatud kõik nimetatud variandid. Leia pea- ja kõrvallaused. Kuhu paneksid komad? Leia allpool toodud skeemide hulgast igsle lausele sobiv.

Võimatu on midagi teha lollikindlaks, sest lollid on haruldaselt leidlikud.

_____, sest_____

Kui tahad nägijaks saada, pane silmad kinni.

Kui _____, _____

See, kellel on, ei anna sulle midagi. See, kellel ei ole, ei anna sulle sedagi.

___, kellel_____,___

Kes meist suudaks olla nii usin, et laoks müüriks kivid, mis tema pihta loobitakse?

_____, et_____,

mis_____

Me loome pidevalt asju, mida ei ole võimalik luua, ja saavutame selles suurt edu.
___, mida_____, ja___

40. Kirjuta laused vihikusse. Leia pea- ja kõrvallaused. Tee side- ja siduvatele sõnadele ring ümber, jooni alla öeldised, pane komad. Joonista skeemid.

1. Suur inimene näitab oma suurust sellega, ***kuidas** ta kohtleb väikesi inimesi*. (T. Carlyle)
2. See, ***kes** on kõigi sõber*, pole kellegi sõber. (P. Ballanche)
3. ***Enne kui** hukka (saab) mõista*, tuleks alati kaaluda võimalikke vabandusi. (G. B. Lichtenberg)
4. Kõik, ***mis** ei tapa*, tugevdab mind. (F. Nietzsche)
5. Pea alati meeles, ***et** sinu otsus edukas olla on tähtsam kui miski muu.* (A. Lincoln)
6. Meil on ainult kaks kõrva ja üks suu, ***et** me rohkem kuulaksime ja vähem räägiksime*. (Diogenes)
7. Ma ei räägi kunagi ühestki inimesest halba **ja** kõnelen kõike head, ***mida** ma kellegi kohta tean.* (B. Franklin)
8. ***Kui** õpetaja kätkeb eneses armastuse **nii** aine **kui ka** õpilase vastu*, on ta täiuslik õpetaja. (L. Tolstoi)
9. Me mõtleme harva selle üle, ***mis** meil on*, **kuid** oleme alati mures selle pärast, ***mida** meil ei ole*. (A. Schopenhauer)
10. Ma olen alati valmis õppima, **kuid** mitte alati ei meeldi mulle, ***et** mind õpetatakse*. (W. Churchill)
11. On olemas sõpru, ***kes** tulevad tõusuga **ja** lähevad mõõnaga.* (F. Schiller)
12. Rikas pole mitte see, ***kel** palju on*, **vaid** see, ***kes** palju annab*. (E. Fromm)

Harjutus 41. Koosta Murphy seaduste katketest terviklikke lauseid. Jälgi, et kõrvallause laiendaks õiget sõna või fraasi.

- Telefonikõne, mida te ootate, tuleb just siis, kui te olete uksest välja astunud.
- See, kes norskab, jääb magama esimesena.
- Inimesed, kes armastavad vorsti ja austavad seadust, ei peaks kunagi jälgima, kuidas kumbagi neist tehakse.
- See, kes naerab viimasena, ei saanud tõenäoliselt naljast aru.
- Selle, mida te otsite, leiate alati viimasest kohast, kuhu te vaatate.

Harjutus 43. Leia lauselühendid ja otsusta, kas komasid tuleb tarvitada või mitte. Seejärel asenda lauselühend kõrvallausega.

1. Raamat loetud, puhkasin natuke.
Kui olin raamatu läbi lugenud, ...
2. Loetud raamat meeldis mulle väga.
Raamat, mida lugesin, ...
3. Palju lugenud inimeste silmaring on tavaliselt lai.
Inimestel, kes on palju lugenud, on lai silmaring.
4. Lugenud raamatu lõpuni, asusin referaati kirjutama.
Kui olin raamatu lõpuni lugenud, ...
5. Jüri, jõudnud raamatu lugemisega lõpule, mõtles kaua tegelaste saatusele.
Kui Jüri oli raamatu lugemisega lõpule jõudnud, mõtles ta kaua ...

Harjutus 44. Leia lauselühendid. Kuidas kasutaksid kirjavahemärke? Põhjenda. Seejärel jätka harjutust. Kirjuta loole õnnelik ja vägivallatu lõpp. Kasuta igas lauses lauselühendeid ja erinevaid kirjavahemärgistamise reegleid.

Punamütsike, korv käes, sammus metsa poole. Jõudnud metsa, kohtas ta seal hunti. Hunt, kaunid sõnad huulil, suutis petta kogenematut Punamütsikest. Hundi juttu uskuma jäänud neiu ei osanud õnnetust aimatagi. Jõudnud vanaema majja, imestas tüdruk mitmete asjade üle. Kõige kummalisem tundus vanaema ise, kes lebas voodis, silmad suured, kõrvad suured, suu suur. Küsimusi esitades märkas Punamütsike, et vanaema muutub aina veidramaks. Hunt aga oli olukorra peremees ja pistis Punamütsikese nahka südametunnistuse piina tundmata. Õnneks olid metsas jahimehed. Vanaema majast mööudes tajusid nad ohtu. Nad sisenesid majja, kartmata oma elu pärast. Jahimehed, mõistes kohe olukorra tõsidust, hakkasid tegusema. Päästmaks õnnetuid ohvreid …

45. Kordav harjutus. Leia öeldised ja kasuta kirjavahemärke. Põhjenda.

„Väikese Illimari" autor Fr. Tuglas sündis Tartumaal Võnnu kihelkonnas Ahja mõisas 1886. a.
3. Illimar teadis: nii need kapid kui ka imeväärne puumuna ja palju muudki ses korteris olid isa tehtud.
4. Suur kivikatus lebas maja peal nagu tumeruske kaabu.
5. Seina ääres kasvasid põõsad, nõgesed ja takjad ning ende taga algas põld, mis ulatus suure maanteeni.
6. Illimaril polnud kasside vastu midagi, aga see siin ehmatas teda nõnda, et juuksejuured ta peanahas liikusid.
7. Alles teist korda väljudes nägi Illimar, kui kaunis ilm tõeliselt oli.
8. Ta tõusis ehmunult varvastele ja nägi, kuidas rada mööda astus seesama rebasekarva vana kass, saba sorakil.
9. Sellele jalgrajale, kust oli kasski äsja tulnud, pidi ka Illimar pöörduma.
10. Kui kurg Joosepile midagi anti, siis ei hakanud ta seda kunagi kohe sööma, vaid läks kõigepealt randa, kastis saagi vette ja hakkas alles siis uurima, kas see üldse süüa kõlbab.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 47. Koosta järgneva seletuse põhjal skeem.

Sõnu liigitatakse muutumisviisi järgi kolme gruppi: käändsõnad, pöördsõnad ja muutumatud sõnad. Muutumatud sõnad ei käändu ega pöördu. (Mõnel võib siiski olla kuni kolm käänet.) Muutumatuid sõnu jagatakse traditsiooniliselt nelja liiki: määrsõnad (koha-, aja-, viisi, hulga- ja rõhumäärsõnad); kaassõnad (kuuluvad käändsõna juurde); hüüdsõnad ja sidesõnad.

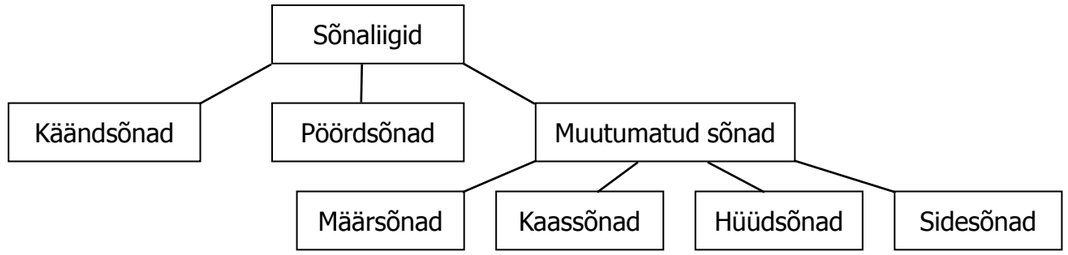

Harjutus 48. Tõmba maha väärad väited.

1. Kaassõna kirjutatakse käändsõnast lahku.
2. Iseseisev määrsõna kirjutatakse teistest sõnadest harilikult lahku.
3. Kui määrsõna ja muu sõna ühendist moodustub uus, eritähenduslik väljend, siis kirjutatakse need kokku.
4. ~~Kaassõna kirjutatakse käändsõnaga kokku.~~
5. ~~Määrsõna kirjutatakse teiste sõnadega alati kokku~~.

Harjutus 49. Otsusta, kas kirjutad kokku või lahku. Lisa eelmises ülesandes ole-va põhjenduse number.

Läks väga hästi (2),
vaata ülespoole (3),
tuleb kodu poolt (1),
sammus teed mööda (1),
pikkamööda (3) jõudis õhtu,
rääkis tagaselja (3), kõigepealt (3) puhkame,
võtsin tassi virnast kõige pealt (1),
vaatas altkulmu (3),
kuspool (3) see asub,
tule minu poole (1),
veetsin päeva jõe ääres (1),
see juhtus eile hommikul (2),
saabus üsna kiiresti (2),
kohtume täna õhtul (2) kooli ees (1),
materjali polnud käepärast (3),
muretsesin oma käe pärast (1),
jäime omapead (3),
kammis oma pead (0),
pidi läbi lugema (2),
tahtis ära võtta (2),
vaenlasele alla andes (2),
tulen kolme paiku (1),
kõike võib ette tulla (2),
teade anti edasi (2) kirja teel (1).

Harjutus 50. Kirjuta muutumatule sõnale peale, kas tegemist on kaassõnaga (ks), määrsõnaga (ms), sidesõnaga (ss) või hüüdsõnaga (hs). Sõnaühendis tõmba muutumatule sõnale ka joon alla.

pärast(ks) mind, lapse pärast(ks), oi(hs), kõrvale(ms) jääma, ahaa(hs), aga(ss), just(ms), kui(ss), võib-olla(ms), ju(ms), ja(ss), maa all(ks), ai(hs), ennäe(hs), ohoo(hs), homme(ms), kahekesi(ms), tohoh(hs), ning(ss), üsna(ms), uih(hs), kaua(ms), ehk(ms), ehk(ss), sest(ss), ülespoole(ms), sellepärast(ms) et(ss), laua alt(ks), ai(hs), hoia alt(ms), kaugelt(ms), andis üle(ms), nagu(ss), üle(ks) peade, hästi(ms), tulin tagasi(ms), säh(hs), laua taga(ks), hurraa(hs)

Harjutus 51. Koosta antud skeemide põhjal lauseid ja fraase. Võid need ise välja mõelda, aga võid ka tõlkida järgnevad ladinakeelsed sententsid ja paigutada need vastava skeemi alla. Abi saad „Võõrsõnade leksikonist".

1. Esimene võrdsete seas. *Primus inter pares.*
arvsõna + omadussõna + kaassõna

2. Nii hävib maailma hiilgus. *Sic transit gloria mundi.*
määrsõna + tegusõna + nimisõna + nimisõna

3. Läbi raskuste tähtede poole. *Per aspera ad astra.*
kaassõna + nimisõna + nimisõna + kaassõna

4. Kuni hingan, loodan. *Dum spiro, spero.*
määrsõna + tegusõna + tegusõna

5. Kus üksmeel, seal võit. *Ubi concordia, ibi victoria.*
määrsõna + nimisõna + määrsõna + nimisõna

Harjutus 52. Leia antud seletustele vastavad sõnad. Kasuta sõnu lauseis.

Ennem – **pigem.** Enne – **varem.** Järgi – **eeskujul.** Vahel – **mõnikord.** Vahest – **võib-olla.** Vast – **äsja.** Õieti – **õigupoolest.** Õigesti – **veatult.**

Harjutus 53, 54 ja 55. Õpilased peaksid ise lauseid moodustama.

Näiteks.
Pärnu, Eestimaa, külastama, linn, Tartu, Kohtla-Järve

Külastasime Eestimaa linnadest Pärnut, Tartut, Kohtla-Järvet. Külastasime selliseid Eestimaa linnu nagu Pärnu, Tartu, Kohtla-Järve.

Harjutus 56. Kas kasutad komasid või mitte? Põhjenda.

Sügisene karge ilus päev möödus kiiresti. *(Ei kasuta, sest täiendid märgivad erinevaid tunnuseid.)*

See päev oli sügisene, karge, ilus. (*Korduvate lauseliikmete vahele pannakse koma*.)

Täna veetsime enneolematu, haruldase päeva. *(Panen koma, sest täiendid on sünonüümsed.)*

Oskan inglise, vene ja saksa keelt. *(Korduvate lauseliikmete vahele pannakse koma.)*

Päev, sügisene ja karge, möödus kiiresti. *(Järeltäiendid on komade vahel.)*

Esinesime Tartus, Tallinnas, Võrus. *(Korduvate lauseliikmete vahele pannakse koma.)*

Elan Eesti Vabariigis Pärnus Kiili tänavas. *(Ei pane koma, sest korduvad määrused hõlmavad üksteist.)*

Saabun homme, 28. juunil 2003. a. *(Enne täpsustavat määrust panen koma, järgneb hõlmav määrus – ei pane koma.)*

Ma sündisin juunikuu 23. päeva hommikul. *(Hõlmav määrus.)*

Kiri kirjutati Tartus 23. juunil. *(Kõrvuti on koha- ja ajamäärus.)*

Harjutus 57. Pane vajalikud kirjavahemärgid.

Kr. J. Peterson sündis 14. märtsil 1801. a Riias, suri aga juba 1822. a. Tema isa pärineb Viljandimaalt Karula vallast Kikka talust. Kr. J. Peterson õppis kiriku- ja kreiskoolis Riias, hiljem Tartu ülikoolis. Tartus õppides kuulas ta loenguid usu- ja filosoofiateaduskonnas, aga ülikooli ta siiski ei lõpetanud. Juba varakult avaldus tema andekus keelte alal: ta omandas kerge vaevaga ladina, saksa, rootsi, kreeka, heebrea, vene, prantsuse, inglise keele. Sise- ja väliskohakäänded, täis- ja osasihitis – need olid tema eesti keele alaste artiklite uurimisteemad. Soome mütoloogia tõlke kaudu said tuntuks sellised tegelased nagu Vanemuine, Ilmarine, Lemmikäinen. Neid

mütoloogilisi aineid ning kujusid kasutasid oma kirjanduslikes töödes hiljem nii Fr. R. Faehlmann kui **ka** Fr. R. Kreutzwald. Oluline eesti kultuuriloo jaoks on ka Petersoni mahult väike, kuid isikupärane ilukirjanduslik looming, kuhu kuuluvad järgmised valdkonnad: oodid „Kuu", „Laulja", „Sügis" jt; pastoraalid „Ott ja Peedu", „Elts ja Ellu" jt ning päevaraamat. Autor tundis sügavat siirast kiindumust oma maa, rahva ja keele vastu. Ta unistas eesti keelest kui igaveste väärtuste loojast. Petersoni looming ilmus trükis alles 1922. a, 100 a pärast kirjaniku surma.
14. märts, emakeelepäev, Kr. J. Petersoni sünnipäev, on muutunud tänapäeva Eestis oluliseks tähtpäevaks nii noortele kui ka vanadele.

Harjutus 58. Pane vajalikud kirjavahemärgid (rindlause, koondlause).

Kägu on meie esivanemate meelest üks tähtis tegelane, temast pajatatakse nii lauludes, rahvajuttudes kui ka vanasõnades. Kevadel ennustati esimese käokukkumise järgi, mitu aastat kellelegi on elada jäänud. Seda ei võetud siiski tõsiselt, see oli rohkem käojaani ajamine. Kägudel polegi aega inimeste elukäiguga tegelda, neil on oma asjadega probleeme, näiteks kuhu jätta oma kirju muna. Kägudel on veider harjumus: nimelt ei ehita need vöödilise vestiga linnud ise üldse pesi. Ega kägude sugu sellepärast veel maailmast kao, leidlik käoema muneb oma muna hoopis teise linnu pessa. Munetud munale ei näita kukulind enam oma nägu, vaid jätab nii poja väljahaudumise kui ka toitmise pesapererahva hooleks. Kasuvanematelt nõuab see aga ränka tööd: nende endi pojad sirguvad kiiresti, aga käopoja iseseisvumiseni kulub kaks ja pool kuud. Kas kägu on rongaema? Bioloogide meelest on see väljend ekslik, nimelt hoolitsevad rongad oma järeltulijate eest andunult. Aga mis sest käoemastki kiruda, tema allub looduse seadustele.
Käopoeg tunneb end pesas väga koduselt: vaevalt munast koorunud, ajab ta noka õieli ja nõuab süüa. Kogult on ta tihtipeale suurem kui teised ning kui ta pesas end soputab, siis häda kasuvendadele, -õdedele – need tõugatakse üle pesa ääre. Ornitoloogid on kindlaks teinud, et linnuvanemad ei teagi oma poegade arvu pesas ning otsustavad lapsukeste kõhutühjuse üle noka suuruse ja kisa valjuse järgi. Kopsaka käopoja nokk on aga teistest suurem: kogukas kere nõuab ju rohkem toitu ning kasuvanemad täidavad oma kohust. Sellest hoolimata pidas vanarahvas käost lugu, ega's muidu oleks temale pühendatud nii palju taimi: käolina, käokuld, käoking… Väidetakse koguni, et pärast jaanipäeva läheb käole odraokas kurku ja temast saab raudkull. Aga viimane arvamine on küll köojaani ajamine, kukkumine kulliks ei tee!
(Ajakirjast Hea Laps)

Harjutus 59. Täida lüngad sobivate ütetega ja pane kirjavahemärgid.

Mis sa arvad, **Tõnisson**, kas Teele läheb Tootsile? Mispärast sa jood, **Lible**? **Imelik**, lase ruttu üks polka, ma lähen Tali pruudiga tantsima. No ütelge ometi, **põrssakari**, kas teil aru on pealuus? Näita, **Toots**, mis sul seal taskutes on? **Toots**, ma ostan su noa ära. Edasi, **Kentuki poisid**! Kus ta siis loba on, **narrid**, kui ma ise nägin! Ai, **tõbras**, ära kõdita! Tule välja, **kulla mees**, ega sa siil ei ole! Noh, **kaugelt nurga mehed**, teie ka siin? Head teed, **väike Lesta**! **Titake**, või tema tahab koju!
(Laused on O. Lutsu teosest „Kevade")

Harjutus 60. Jooni alla ütted ja pane vajalikud kirjavahemärgid.

Ma olen kindel, Šveijk, et teie asjad lõpevad kord räbalasti! Jätke, Šveijk, mind oma lobaga rahule. Kas teate, Šveijk, ma lasen teid pokri pista. Teate, Šveijk, mul on tahtmine teid välikohtu kätte anda! Härra ülemleitnant, mis kadetikoolis te õppisite? Teatan alandlikult, härra ülemus, ma olen jälle siin! Lase suitsud rivitult, Franta, ja tule ise siia. Raamat, mu härrad ja daamid, on suur hulk paberist lõigatud neljakandilisi lehti. Selle kohta on juba otsus olemas, härra kindralmajaor. Palun teid alandlikult, härra ooberleitnant, et mulle kahekordne ports määratakse. Kas te täna kõrtsi ei lähegi, härra vahtmeister?

(J. Hašeki põhjal)

Harjutus 61. Pane lisanditega lausetesse vajalikud kirjavahemärgid.

Renessansiperioodi tuntud maalikunstnik, kujur, teadlane ja arhitekt Leonardo da Vinci elas aastatel 1452–1519. Ta tegeles ka selliste kunstiliikidega nagu kirjandus ja muusika. „Püha õhtu söömaaeg", Leonardo üks tuntumaid maale, on haruldaselt huvitava ülesehitusega. Kõige kuulsamal maalil „Mona Lisa" ehk „Cioconda" võime imetleda kauni naise salapärast naeratust. Leonardo da Vinci oma ajast ees oleva insenerina kavandas mitmeid masinaid ja seadmeid, isegi lennumasina.

Michelangelo kui kõige jõulisem isiksus renessansikunstnikest kavandas oma maalid ja skulptuurid alati hiiglasuurtena. Näiteks Sixtuse kabeli laemaali, tõelise suurtöö teostamiseks kulus tal neli aastat.

Kolmas kõrgrenessansi meister Raffael kujutas harmoonilisi, terviklikke inimesi. „Sixtuse madonna", Raffaeli tuntud teos, kujutab noort ema lapsega. Tiziani, suure värvmeistri loodud portreede kaudu tunneme paljude tolleaegsete suurkujude välimust ja ka iseloomu.

Harjutus 62. Muuda lihtlaused põimlauseteks. Kõrvallaused moodusta allajoonitud sõnadest lähtudes. Pane vajalikud kirjavahemärgid.

Näiteks.
Probleem jäigi lahenduseta.
Probleem, mida uurisime, jäigi lahenduseta.

Harjutus 63. Pane A. Milne'i „Karupoeg Puhhi" põhjal koostatud teksti vajalikud kirjavahemärgid. Seejärel kirjuta tekst ümber, kasutades igas lauses võimalikult erinevaid lauselühendeid.

Puhh vaatas oma nina ette maha ja püüdis teha näo, et kõik on korras *(seda saaks muuta nt: püüdes teha nägu, nagu oleks kõik korras)*. „Vaadake, kuidas ma ujun!" piiksus Ruu oja keskelt. Kõik tegid midagi, et teda päästa. Notsu, kes oli äkki jälle täiesti ärkvel, hüples üles-alla ja karjus: „Oh jeerum, jeerum!" Iiah oli kohe, kui Ruu sisse kukkus, oma saba üle kaldaääre vette riputanud. Nii ta seal nüüd konutas ja hoidis selga õnnetuspaiga poole. Cristopher Robin ja Jänes tormasid tulistjalu Iiahist mööda ning karjusid teistele midagi. Puhh aga oli muretsenud midagi. Ta seisis Ruust allpool ja hoidis teivast käppade vahel. Kängu tuli ja haaras selle teisest otsast. Ja nii hoidsid nad seda risti üle oja ning Ruu, kes ikka veel uhkelt mulistas: „Vaata kuidas ma ujun!" triivis selle juurde.

Harjutus 64. Jooni alla lauselühendid ja pane vajalikud kirjavahemärgid.

Laul lauldud, läks neiu koju.
Poiss sammus saadionile, lauldes ilusat laulu.

Laulmata seda laulu, pole meil võimalik lahku minna.
Laulnud laulu, saime kingituse kätte.
Noormees kõndis tänaval, laul huulil.
Laulmata ei saa ma olla.
Lauldud laul oli imeline.
Tulime kokku, laulmaks seda laulu.

Harjutus 65. Kordav harjutus. Jooni alla öeldised. Märgi sulgudesse, kas lause on koondlause (KL), rindlause (RL), põimlause (PL) või lauselühendiga lause (LL). Pane vajalikud kirjavahemärgid.

1. Ta nägi vihaseid härgi, klähvivaid koeri ja puude otsa ronivaid vanamehi (KL). 2. Kui siga endast rohkemat elumärki ei andnud, tüdines Illimar temast (PL). 3. Ema vaatas, kuidas siga aplalt kartulikoori õgis (PL). 4. Veidi järele mõelnud, hakkas Illimar maja poole astuma (LL). 5. Ei kuuldud ühtki häält eeskojast, eestoast ega maja lähemast ümbrusest (KL). 6. Illimari huvitas pildil kõige rohkem mees, kes oli käe ühes luuaga õhku tõstnud (PL). 7. Kord kostis eemalt maanteelt vankriloginat, siis laulis kukk ja haugatas koer, kuid maja ise jäi vaikseks (RL). 8. Pääsukesed noolisid edasi-tagasi, välgutades oma sinivalgeid kehi (LL). 9. Illimar jäi jalapingile istuma, kummaski käes saabas (LL). 10. Kes viimasena tuli, pangu uks kinni (PL). 11. Ja siis nähti ka imet: taimed olid kuiva mullakorra oma kukile võtnud (RL). 12. Õllekoja rahvas käis tööle ikka seda rada mööda, viitsimata minna ümber aia (LL). 13. Moonakad, kes suitsutarest mööda käisid, võisid tast nii mõndagi rääkida (PL).

Harjutus 66. Pane vajalikud kirjavahemärgid.

Taevast kattis ühtlaselt hall pilvemassiiv. Jäine tugev tuul piitsutas näkku teravat vihma. Maad kattis hall jää ja lumelöga, kõikjal oli palju vett ja pori. Oli üks neist novembriilmadest, mil inimesed võimalikult vähe õues viibivad ning parema meelega toas kaminatulel „kuuma koera" küpsetavad.

Tänav oli inimtühi, kusagil lärmasid purjus mardisandid ja haukusid koerad. Nurgapealses kioskis konutas uniselt keskealine müüjanna ja näris keskendunult päevalilleseemneid. Niigi pime ilm läks veelgi pimedamaks. Siin-seal süttisid üksikud tänavavalgustid, heites tuhmi valguskuma, mis juba enne maapinnale jõudmist hajus pimedusse.

Rudolf Hallimäe avas ettevaatlikult kolksuva väravalogu. Ta haaras kaenlasse ühe suuremõõtmelise kohvri ja lompide vahel hüpeldes ning paaril korral jääl libastudes jõudis üle tänava vastasmaja trepikotta. Maja oli mäda ja õhk oli siin niiske nagu keldris.

Rudolf tormas kottpimeduses komistades trepist üles ärklikorrusele. Purustanud küünarnukiga klaasi väikeses aknas, ronis ta välja. Riskeerides allakukkumisega, vinnas ta oma koguka kere libedale katusele. Kohvriga tasakaalu hoides jõudis ta katuseharjale. Kergendust tundes toetas ta oma selja vastu nõgist korstnat ning avas ettevaatlikult kohvri.

Seal oli relv, külm ja metalne. Värisevate kätega laadis Rudolf püssi ning hinganud paar korda sügavalt sisse, tõstis püssi ja asetas näpu päästikule...

Pimeduses kõlas lask.

Koerad hakkasid veelgi valjemini haukuma, kioskis seemneid närinud müüjanna võpatas ning paiskas ümber ainsa putkas oleva riiuli kogu kaubaga, purjus mardisandid jäid kohkunult vait.

Rudolf pani rahulolevalt püssi uuesti kohvrisse ning eluga riskeerides jõudis lõpuks taas katuseservani, sealt läbi katkise akna

pimedasse koridori. Käsikaudu kobades leidis ta end viimaks tänavalt. Mingi saatusliku juhuse tõttu ei märganud Rudolf lähenevat kiirust ületavat asfaldilaoturit ning leidis asfalteeritud haua.
Inimkond oli kaotanud ühe oma parimatest sõpradest. Ta oli käinud katusel laskmas vareseid, kes istusid antennidel ja segasid televiisori vaatamist.

Harjutus 67. Pane komad Murphy seadustesse (põimlause, rindlause, lihtlause).

Arvutiprogramm teeb seda, mida te käsite tal teha, ja mitte seda, mida te tahate, et ta teeks. Eksimine on inimlik, aga et asju tõeliselt sassi ajada, on vaja arvutit. Arvuteid ei või usaldada, aga inimesi võib usaldada veel vähem.
Mida rohkem te eksamiks õppisite, seda vähem te teate, millist vastust nad teilt ootavad. Aru saate te asjast alles pärast eksamit. Kõige raskema eksami ajal istub klassi kõige veetlevam neiu teie ees.
Teine järjekord liigub alati kiiremini. Kui te vahetate järjekordi, siis see, kust te ära tulite, hakkab liikuma kiiremini kui see, kus te nüüd seisate. Tagasipöördumine ajab mõlemad järjekorrad sassi ja kõik ümberkaudsed vihaseks.
Kui te jõuate kohale liiga vara, jääb asi ära. Kui te näete vaeva, et õigeks ajaks kohale jõuda, tuleb teil oodata. Mis ka ei juhtuks, tehke nägu, et nii pidigi olema.
Et hankida vaenlast, tehke kellelegi mingi teene. Kui sina ei viska, ei saa nemad ka lüüa. Lind peos on ohutum kui lind pea kohal.
Need, kes oskavad, teevad. Need, kes ei oska, õpetavad. Need, kes pole võimelised õppima ega juhtima, suretavad välja nii hariduse kui ettevõtluse.
Iga asi töötab paremini, kui ta sisse lülitada. Kui enam miski ei aita, lugege instruktsiooni.
Inimene, kellel on üks kell, teab, mis kell on. Inimene, kellel on kaks kella, ei või kunagi kindel olla.
Igaüks tahab, et teda märgatakse, aga keegi ei taha, et teda vahitakse.
Kui teil on ükskõik, kus te olete, ei saa te ära eksida.

5. Otse- ja kaudkõne

Peatüki **eesmärgiks** on tutvustada otse- ja kaudkõne väljendusvõimalusi ja kirjavahemärgistuse reegleid. Peatüki omandamiseks võiks planeerida 2–4 tundi.

Esimeses tunnis tutvustataks mõisteid ja käsitletaks põhjalikult otsekõnet, eriti kirjavahemärgistust. Teise tunni võiks pühendada kaudkõnele, iseäranis asesõnade muutumisele lause teisendamisel otsekõnest kaudkõnesse. Kui aega on vähe, võiks sellega piirdudagi. Kolmanda tunni võiks pühendada siirdkõnele ja selle erisuste väljatoomisele otse- ja kaudkõnega võrreldes. Kui ei ole ajapuudust, siis võiks neljanda tunni pühendada dialoogirohke omaloomingu kirjutamisele (lühinäidend, sketš, jutt vms). See arendaks keelekasutust ja samal ajal kinnistaks otse- ja kaudkõne kirjavahemärgistuse reegleid.

Esimene tund võiks alata õpikus esitatud materjali liigendamisega: kõigepealt ülevaade põhimõistetest, seejärel otsekõne iseärasuste tutvustus, millele võiks järgneda õpiku harjutuse 46 sooritamine. Seejärel tuleks keskenduda otsekõne kirjavahemärgistusele. See on üsna keeruline reegel, millel on viis alatüüpi. Et aine omandamine oleks ladusam ja ülevaade reeglist parem, võiks reegli allosade tutvustamisega paralleelselt tekkida tahvlile skeem, mille õpilased võiksid ka omale vihikusse joonistada. Skeem võiks välja näha järgmine.

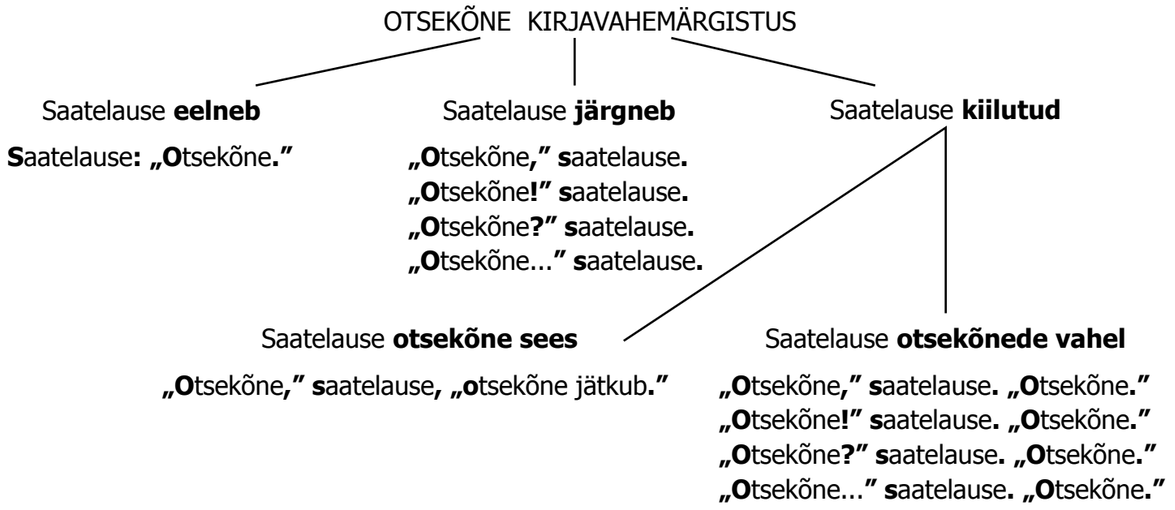

Sellel skeemil tähistab sõna *Saatelause* tervet saatelauset ja *Otsekõne* tervet otsekõne lauset. Sõna algustäht tähistab ka vastava lause algustähte. Neljandas näitetulbas on kaks otsekõnelauset.

Otsekõne kirjavahemärgistuse harjutamiseks sobivad õpikust harjutused 47 ja 48. Koduseks tööks võiks jääda töövihikust harjutus 76 ja 74. Et harjutus 76 on loominguline ülesanne, siis võiks lasta õpilastel oma töid kindlasti klassis ette lugeda.

Teine tund võiks olla pühendatud kaudkõne käsitlemisele. Tüüpjuhtudel on kaudkõne lihtne ega tohiks ka nõrgematele õpilastele raskusi valmistada. Keerulisem on kaudkõne siis, kui tuleb teisendada asesõnu või otsekõnes küsimusi. Juhul kui on tegu nõrgema klassiga, kus on probleeme õigekirjaga, siis võiks vabalt piirdudagi kahe tunniga, millest esimeses räägitakse otsekõnest ja teises tunnis kaudkõnest. Vabanenud aega võiks siis kasutada muude, põletavamate õigekeelsusküsimuste harjutamiseks. Tunni alguses tasuks esitada järjest kõik kaudkõnega seotud reeglid: asesõnade teisendamine ja küsilauselise otsekõne teisendamine. Seejärel võiks koos suuliselt teha õpiku harjutuse 49. Sellele võiks järgneda 78. harjutus töövihikust. Tundi lõpetama võiks jääda harjutus 50 õpikust. Koduseks ülesandeks sobib hästi harjutus 77 töövihikust.

Kolmas tund võiks olla pühendatud muudele kaudkõne võimalustele ja siirdkõnele. Tunni eesmärk on rikastada keelekasutust, õpetada noori kasutama sama sisu edasiandmiseks erinevaid keelelisi vahendeid. Pärast lühikest sissejuhatust võiks jätkata harjutusega 51 õpikust. Seejärel tutvustada siirdkõne mõistet ja teha harjutus 52

ja 53 õpikust. Kogu kaudkõne temaatikat aitab kokku võtta ja kinnistada töövihiku harjutus 79. Koduseks ülesandeks võiks jääda töövihikust harjutus 80. See on loominguline harjutus, mille sooritamise eel võiks õpetaja meenutada õpilastele, et tragöödia on kõrges stiilis ja et nad võiks kasutada harjutuse sooritamisel rütmistatud kõnet ja kõrgstiilseid sõnu.

Kui õpetajal on aega, siis võiks **neljas tund** olla täiesti pühendatud dialoogirohkele omaloomingule. Näiteks võiks valida koduseks ülesandeks olnud harjutuste lahenditest parima ja seda aluseks võttes kirjutada rühmatööna 5-vaatuseline lühitragöödia, nii et iga rühm kirjutab ühe vaatuse. Enne kirjutama hakkamist tuleb siiski omavahel süžee põhilistes joontes kokku leppida, et vaatused omavahel haakuks.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 46. Kõige tavalisem tegusõna saatelauses on ütlema. *See ei ole siiski ainus võimalus. Moodusta järgnevast lausest nii palju erinevaid variante, kui oskad, vahetades saatelauses* ütlema *mõne teise sobiva tegusõnaga: Arno ütles: „Kes tuult külvab, see tormi lõikab." Selgita, kuidas iga asendus mõjutab lause tähendust.*

Mõningaid võimalusi *ütlema* asemel: *lausuma, sõnama, mainima, tähendama, märkima, teatama, kostma, iitsatama, pistma, heitma, viskama, torkama, kohmama, prahvatama, pahvatama, ühmama, mühatama, kähvama, kähvatama, nipsama, nähvama, kärtsatama, klähvama, jõratama, lõikama, lajatama, nähvatama, sisistama, sähvama, suskama, salvama, nõelama, poetama, kähistama, kraaksatama, kädistama, käratama.*

Harjutus 47. Meenuta veel tabavaid ütlemisi filmidest ja vormista need otsekõnena kõigi kolme ülalkäsitletud tüübi kohaselt.

Mõned näited Eesti filmidest.

„Kevade" – Ei noh, pidusse ma tulen küll. Mis nad siis tulevad meie õue peale kaklema!

„Suvi" – Tšumadan ukradina. Igatahes, igatahes!

„Viimne reliikvia" – Kohe näha, et vanad sõbrad.

„Siin me oleme" – Me oleme Tallinnast, me maksame.

„Nukitsamees" – Üks on loll ja teine on laisk ja mina pean üksinda rabama.

Kui õpilastel ei taha filmidest paroole meelde tulla, siis võib ju lubada ka telereklaamide lööklauseid kasutada.

Harjutus 49. Jutusta järgnevast kahekõnest Juhanile, kasutades kaudkõnet.

Vanaisa küsis minult eile, kas ma koolivaheajal maale ka tulen. Ma vastasin, et kui Juhan ka tuleb, siis kindlasti. Vanaisa arvas, et ta peaks Juhanile siis helistama ja kutsuma… Mina vastasin, et see oleks temast küll väga lahke, kui ta meid mõlemaid kutsuks. Vanaisa ütles lõpetuseks, et miks mitte. Tal on meist alati hea meel olnud. Vanaema ütles muheldes vanaisale, et see ka neist lastest ei väsi.

Harjutus 51. Teisenda alltoodud kaks otsekõnes lauset kaudkõnesse nii mitmel erineval viisil, kui suudad (püüa leida rohkem võimalusi, kui ülalesitatud tekstinäidetes): Ta ütles: „Juku läheb koju." Kusti keelas: „Ärge minge õrna jää peale!"

Mõned variandid, mida õpiku lk 42 ei ole.

Ta arvas Juku koju minevat. Ta kuulutas Juku kojuminemist. Ta andis teada Juku kojuminemisest. Kusti keelas õrna jää peale minemast. Kusti hoiatas nõrga jää peale minemise eest. Kusti keelas õrna jää peale minna.

Harjutus 52. Transformeeri* järgnevad otsekõnes laused kaudkõnesse ja siirdkõnesse.

1. Maali laiutas käsi: „Ei mina seda küll pahaks ei pane!" **Maali ütles käsi laiutades, et tema seda küll pahaks ei pane. Maali ütles käsi laiutades, et ei mina seda küll pahaks ei pane.**

2. Müügimees ohkas: „Oleks minul olema selline suuvärk kui sinul, armas sõber, oleks ma juba miljonär!" **Müügimees ohkas, et oleks temal olema selline suuvärk kui minul, oleks ta juba miljonär. Müügimees ohkas, et oleks minul olema selline suuvärk kui sinul, armas sõber, oleks ma juba miljonär.**

Harjutus 53. Kirjuta dialoog ümber, kasutades siird- ja kaudkõne erinevaid võimalusi.

Näidis.

Õpetaja Laur ütles, et Arno oleks võinud veel mõneks päevaks koju jääda ja end kosutada, ja lubas õpilastel istuda. Toots sosistas, et Arno! Arno, näe, mis mul on! Õpetaja Laur küsis kohe Tootsilt, et mida ta seal teeb. Toots vastas, et midagi ei tee. Õpetaja aga käis peale, et näidaku Toots ette, mis see „ei midagi" on! Siis ilmus Tootsi põuest välja koerakutsikas. Õpetaja vangutas pead, et no vaat see veel puudus. Homme topid vahest endale veel mõne põrssa põue. Ütle, miks sa kutsikast kooli vedasid? Toots seletas, et Kiir tahtnud ära osta. Kiir protesteeris, et Toots valetab. Ta ise ütles, et temal on kodu kutsikas, kes tantsib ja trummi lööb. Mina ei ütlend midagi selle peale. Toots aga vastu, et kuidas ei ütelnud midagi? Ära tahtsid osta, käskisid täna kooli tuua!

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 68. Jooni alla need *k, p, t*-ga algavad sõnad, millel oleks ka *g, b, d*-ga algav vaste. Kontrolli, kas tead sõnade tähendusi. Lisa sarnaseid sõnu.

Kaas, keiser, kild, kong, pall, paas, paar, pass, plokk, poor, puss, toos, treenima

Selliseid paare (*paat, pai, pakk, tokk* jt) on kõige kergem leida elektroonilisest õigekeelsussõnastikust aadressil ee.www.ee. Kui otsinguaknasse kirjutada b*, d* või g*, siis tulevad vastuseks kõik vastava algustähega sõnad. Sealt on siis suhteliselt lihtne vasteid otsida.

Harjutus 69. Jooni alla sõnad, mille lõpus võiks olla ka kaks sarnast tähte? Lisa näiteid.

Mul, sul, tal, meil, teil, neil, mil, kel, kus, kas, ma, sa, ta, me, te, nad, sus, mus, tas.

Lisaks: *mu, su, mi, na, ehe, las*

Harjutus 70. Jagage klass viide gruppi. Iga grupp otsib üht võõrsõna tunnustest. Selleks märkige järgnevate sõnade juurde vastavate väidete numbrid. 3. ja 4. grupi õpilased leiavad ka sõnade tähendused. Seejärel tehke grupitöödest kokkuvõte. Harjutust võib teha ka individuaalselt.

Sõnas on võõrhäälikuid (1), rõhk on järgsilbil (2), sõna algul on *g, b, d* (3), sõnad algavad konsonantühendiga (4), järgsilpides on *o, ö* või pikk vokaal (5).

Absoluutne(2), prožektor(1, 2, 4, 5), žilett(1, 2), traagiline(4), distsipliin(2, 3), garaaž(1, 2, 3), režissöör(1, 5), pankrot(5), prožektor(1, 2, 4, 5), intelligentne(2), oranž(1, 2), abiturient(2), professionaalne(2, 4,) drastiline(3, 4), garantii(2, 3, 5), kissell(2), kalligraafia(1, 2), grandioosne(2, 3, 4), bravuurne(2, 3, 4),

totaalne(2), tragöödia(2, 4), diagramm(3), globaalne(2, 3, 4), krematoorium(2, 4), boiler(3), generatsioon(2, 3), staaž(1, 4), progressiivne(4), likvideerima(2), okupeerima(2), monotoonne(2), modernne(2), pidžaama(1), barbaarne(2, 3), deklameerima(2, 3), mänedžer(1)

Harjutus 71. Lisa lünkadesse tähed nii, et saaksid tähendusele vastava võõrsõna.

Tähestik – a**lf**a**b**ee**t**; vanaaegne – **ant**ii**kne**, naljalugu – a**nek**d**oot**; tühistama – a**nnu**l**leerima**; ehituskunstnik – **arhi**t**ekt**; mõrvakatse – **aten**t**aat**; kohataotleja – k**andi**d**aat**; tasakaalustama – b**alan**ss**eerima**; menuraamat – **be**sts**eller**; kuupäevastama – d**at**ee**rima**; kord – d**ists**i**pliin**; teatmeteos – **en**t**s**ü**klopeedia**; keeleõpetus – **gra**mm**atika**; jõuline, vapustav – d**ün**aa**miline**; näitekirjandus – d**ram**aa**tika**; plaksutama – **ap**l**odeerima**; pilkepilt – **ka**r**ikatuur**; nentima – k**ons**tat**eerima**; kursis olev – **kom**pet**entne**; ainuvalitseja – **mona**rh; võimalik, varuks olev – p**oten**tsi**aalne**; kunstiteose liik – ž**anr**

Harjutus 72. Lisa igasse tulpa võrdsel arvul sõnu. Kus on võimalik, põhjenda, miks just nii kirjutatakse.

Anekd**oot**	Mandar**iin**	Apels**in**	Kotle**t**	Galo**pp**
brigaad	baleriin	insener	kabinet	šašlõkk
pokaal	karikatuur	personal	sigaret	menuett
montaaž	garderoob	eksemplar	liliput	sonett
miraaž	marmelaad	sekretär	pankrot	ballett
korrektor	kommentaar	restoran	taburet	guljašš

Harjutus 73. Täida lüngad.

f, š, ff või *šš*

Ära blu**f**i, et ma**ff**ia tegutseb jälle; ka pro**f**fidel juhtub fini**š**ijoone ületamisel äpardus; e**f**ektsetele pro**f**essoritele mängiti tu**šš**i; pärast du**š**i all käimist pole vaja tu**šš**iga joonistama hakata; de**f**ektseid bro**š**üürid kõrvaldati lettidelt.

i või *j*

Seer**i**a, mater**j**al, mater**i**aalne, ekskur**si**oon, konsultats**i**oon, sümfoon**i**a, var**i**ant, mis**si**oon, or**i**enteeruma, famil**i**aarne, illu**si**oon, melood**i**a, komis**j**on, ports**j**on, interv**j**uu, ma**j**or, geograa**f**ia.

h või *hh*

Ja**h**, stiihiline epohh kestab; aitä**hh** psü**hh**oloogile, kes tegeles bo**h**eemlase psüü**h**ikaprobleemidega; na**h**aalse ni**h**ilisti ma**hh**inatsioonid tse**hh**is ärritasid korralikke kodanikke; almana**hh**i väljaandmine ei lõppenudki kra**hh**iga.

▪ Kuidas kirjutatakse *h* pika vokaali järel? *Ühe tähega*.

h-ga või *h*-ta

aru**h**arva, **h**ajameelne, **h**ajameelne, **a**jujää, **u**lgumeri, **u**lguma, **i**givana.

▪ Lõpetuseks leia sõnu, millel on tähendus nii sõnaalgulise *h*-ga kui ka ilma *h*-ta, nt: *hagu – agu* (koiduvalgus), *hiilid – iilid*,

Vastuseks.

Hõige – õige, haare – aare, himur – imur, hoie – oie.

Harjutus 76. Pane puuduvad kirjavahemärgid.

Rolf ütles**: „A**eg on oma mõtted välja öelda. Vanamoodi enam edasi ei saa!**" „**Õige, õige**!"** hüüdis Mart**. „Ü**hiskond nõuab meestelt võimatut!**" „**Juba koolis**,"** märkis Aivar**, „**ei käi nende käsi hästi, sest tüdrukud arenevad nooruses kiiremini ja saavad seetõttu paremini hakkama.**" „**Jah**,"** sõnas Rolf**, „**seepärast ongi poistel kogu aeg kehvemad hinded ja siis arvatakse**,** et nad on laisad ja lohakad.**" „**Ja kui sa püüad natuke omamoodi olla, siis ei lähe see kindlasti kokku sisekorraeeskirjadega**,"** tõdes Mart. Pärast väikest nukrat pausi ütles Gunnar**: „**Pole siis ime**,** et ülikooli saavad tüdrukud, neil on ju hinded paremad.**" „**Täpselt**,"** täiendas Ain**, „**ja enesehinnang on neil kõrge. Kui ikka tegija ei ole, siis ei vaata sinu poolegi.**" „**Tegija, tegija… Kuidas sa oled tegija, kui ülikooli sisse ei saanud. Polegi muud võimalust kui metsa ärida**,"** täiendas Martin**. „K**ui ikka bemm ja pappi on, siis võtavad jutule küll.**"** Peeter lisas**: „**Ja osa ei taha siis ka, ütlevad**,** et rullnokk.**" „**Nii et mees olgu tark ja teenigu härjalt, käigu poes ja hoidku lapsi, aga kui tal midagi sellest puudu jääb, siis on ta luuser**,"** võttis Mart asja kokku. Ning Paul lisas**: „**Pole siis ime, et pooled pensionieaks surnud on.**"**

Harjutus 77. Teisenda järgnevad laused kaudkõnesse.

1. Heinz ütles, et ükskord me võidame niikuinii!
2. Hamlet mõtiskles, kas olla või mitte olla?
3. Jürka tõdes, et eit mäletas, aga eit suri ära…
4. Uuno küsis, mis värvi on armastus?
5. Gustav kordas, et olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!
6. Ivo küsis, mitu korda ta ühte ja sama meest peab tapma?
7. Röövel ütles, et ta sööb oma mütsi ära, kui üks neist pole naine.
8. Vidri Rein õhkas, et Vanemuine laenaku kannelt…
9. George ähvardas, et kes ei ole meie poolt, on meie vastu!

Harjutus 78. Teisenda järgmised kaudkõnes laused otsekõnesse.

Juhan kuulutas: „Kord olgu vali!"
Edgar leidis: „Meiega võidavad kõik!"
Hans arvas: „Tegelikult olen mina Liivimaa parim ratsutaja!"
Musketärid ütlesid: „Saagu mis saab, meie alla ei anna."
Miku ütles Mannile: „Tahaksin sinuga sauna taha konnapoegi püüdma minna."
Caesar kuulutas: „Tulin, nägin, võitsin!"

Harjutus 79. Järgnevas tekstis vahetavad kolm inimest mõtteid. Kujutle, et oled üks neist. Jutusta dialoogi sisu edasi kaudkõnet kasutades teisele osalisele (omal vabal valikul), just nagu meenutaksid talle kunagi toimunud vestlust.

Ütlesin, et minul pole veel ühtegi mõtet, kuhu pärast põhikooli lõppu edasi õppima minna, aga sul Alo? Alo vastas, et talle meeldiks minna kunstigümnaasiumi, juba ta vanaema õppis seal. Margo märkis, et kuule Alo, sinu vanaema on ju igavesti vinge kunstnik. Aga Margole endale meeldis militaargümnaasium ning ta kahetses, et sellist ei ole. Mina nähvasin siis, et Margole meeldiks muidugi ainult püssi lasta, nagu maailmas rahumeelseid ameteid vähe oleks. Margo vastas, et mis ma ise parem olen – mind ei huvita ju miski. Alo siis lepitas, et jätku me mõlemad kohe järele, aina läheme omavahel kokku nagu kass ja koer. Elagu me ikka sõbralikult!

Harjutus 81. Paiguta lünkadesse sobiv liide. Seejärel ühenda nooltega saadud sõnad ja kirjanik Ilmar Laabani humoristlikud seletused neile. Liited: *-ne-, -tle-, -sta-, -lik, -line, -tse-, -tse-.*

Pühi**tse**ma – Natuke pühkima.
Pigi**sta**ma – Pigi eraldama.
Mäle**tse**ma – Nõrgalt mäletama.
Maagi**line** – Maakide sugukonda kuuluv.
Ime**tle**ma – Pidevalt imetama.
Liider**lik** – Juhivõimetega.
Are**ne**ma – Aremaks muutuma.

Harjutus 82. Jaga sõnad koostisosadeks.

Sõna	Tüvi / tüved	Liide / liited	Tunnus(ed)	Lõpp
korvpalluritele	**korv, pall**	**ur**	**te**	**le**
perekondlikust	**pere**	**kond, lik(u)**	**-**	**s**
uhkeldame	**uhke**	**lda**	**-**	**me**
majal	*maja*	-	-	*l*
õnnelikkudeks	*õnn*	*lik*	*de*	*ks*
mängijana	*mäng*	*ja*	-	*na*
sportlastel	*sport*	*lane*	*te*	*l*
lambavillaks	*lammas, vill*	-	-	*ks*
eesmärgistan	*eesmärk*	*sta*	*n*	-
neljakohalises	*neli, koht*	*line*	-	*s*
odavnevat	*odav*	*ne, v*	-	*t*
kolmekümneil	*kolm, kümme*	-	*i*	*l*
hoolsasti	*hool*	*sti*	-	-

Harjutus 83. Missugust sõnamoodustusviisi on eelmise ülesande esimese tulba sõnades kasutatud? Paiguta näidissõnad õigesse kohta.

1. Tuletamine (tüvi+liide): *perekondlikust, uhkeldame, õnnelikkudeks, mängijana, sportlastel, eesmärgistan, odavnevat, hoolsasti.*

2. Liitmine (ühendatakse mitu eri tüve): *lambavillaks, kolmekümneil.*

3. Liitmine ja tuletamine koos (tüved liidetakse ja lisatakse liide): *korvpalluritele, neljakohalises.*

▪ Missugused sõnad jäid üle? Miks?
Majal, sest tegu on lihttüvega.

▪ Missuguseid keele sõnavara rikastamise võimalusi veel tead?
Laenamine, uute tüvede väljamõtlemine.

Harjutus 84. Eespool nimetatud autor I. Laaban on kirjutanud ka „mitte-teri". Tõmba järgnevas tekstis üks joon alla liitsõnadele, kaks joont **tuletistele** (liidete abil moodustatud sõnadele). Tee ring ümber sõnadele, kus on kasutatud mõlemat sõnamoodustusviisi.

Rroosi Selaviste oli iseenda **nimekaim** nimekaim. Tuleb jäämeri, jääb tulemeri. Nii **õhuke** oli Rroosi Selaviste hingeõhuke, et tema südametuks muutus **hõlpsasti südametuks**. **Luuletaja**, ära aja oma ajaluulet! Rroosi Selaviste lipukiri: kõik ühe ükskõikse eest! **Küürakat pahandab** vaid raud.

Harjutus 85. Moodusta liite abil uus sõna. Põhjenda õigekirja. Määra ka sõnaliik.

tulema+ja – **tulija**
olema+ja – **olija**
surema+ja – **surija**
minema+ja – **mineja**
kevad+ti – **kevadeti**
talv+ti – **talviti**
mõte+tu – **mõttetu**
mõte+kas – **mõttekas**
pikk+lik – **piklik**
tünn+jas – **tünjas**

ingel+lik – **ingellik**
siin+ne – **siinne**
kesk+kond – **keskkond**
korralik+us – **korralikkus**
järg+stikku – **järjestikku**
järjestikku+ne – **järjestikune**

Harjutus 86. Missugune tähendusvarjund on järgmistel väljendusvõimalustel? Kasuta neid lauseis. *Maainimene – maakas, tantsima – tantsiskelema, haukuma – haugatama, kordab – kordub, väike laps – väiksekene, logeleja – logard.*

Maainimene – neutraalne väljend, **maakas** – tahumatu, ja veidi lihtsameelne.

Tantsima – neutraalne väljend, **tantsiskelema** – peenutsevalt, hõljuvalt tantsima.

Haukuma – neutraalne väljend, **haugatama** – ühe korra haukuma.

Kordab – teeb veelkord midagi, **kordub** – toimub veelkord.

Väike laps – neutraalne väljend, **väiksekene** – hellitav pöördumine.

Logeleja – see kes parasjagu logeleb, **logard** – paadunud logeleja.

Harjutus 87. Moodusta sõnast *maa* võimalikult palju tuletisi ja liitsõnu. Liitsõnades võib *maa* olla nii täiend- kui ka põhisõna.

Maa-aadel, maa-ala, maa-alune, maa-arst, maa-asula, maabuma, maaehitus, maaelanik, maaelu, maafond, maagaas, maailm, maaisand, maakamar, maakera, maakitsus, maakond, maakoor, maalane, maalapp, maalihe, maalähedane, maamats, maandama, maanduma, maandus, aantee, maapagu, maapealne, maapind, maarott, maastik, maatasa, maatu, maavara, aiamaa, asumaa, heinamaa, isamaa, karjamaa, kiltmaa, kõnnumaa, kõrvemaa, maismaa, marjamaa, mägismaa, peenramaa, põllumaa, sisemaa, sünnimaa, uudismaa, välismaa, ääremaa.

6.–8. Kirjalik tekst

Peatükkide **eesmärgiks** on teksti mõistmise ja loomise oskuste arendamine. Lähtutakse tasandist, kus läheb vaja mõistmis-, analüüsimis-, seostamis-, rakendamis-, küsimis- ja järeldamisoskuskusi ja neid oskusi püütakse ülesannetega arendada.

Tekstiõpetuse peatükkides **keskendutakse kahele omavahel tihedalt seotud valdkonnale: kirjutamisele ja loovale, oskuslikule lugemisele.**

Lugemisoskus tähendab loetust arusaamist ja saadud info igakülgse kasutamise oskust. Kirjutamine aitab oma mõtteid sõnastada, süveneda probleemidesse. Ise tekste luues mõistab õpilane paremini ka teiste loodud tekste. Nii enese kui võõraste autorite tekste analüüsides õpitakse, ja ka väärtustatakse teiste kogemusi.

Tekstiõpetuse osa ülesanded on erineva mahu ja raskusastmega. Olenevalt tundide arvust (nt võimalikud lisatunnid) ja õpilaste eripärast ning sellest, kui põhjalikult on varasemates klassides ning kirjandustundides tekstiloomet käsitletud, saab õpetaja teha valiku teemadest ja ülesannetest, mis on tema õpilastele olu-

lised. Orienteeruvalt võib arvestada kolme õpikupeatüki materjali läbimiseks 15–20 tundi. Kui aga kirjandiõpetuse põhiosa on jäetud 9. klassi ja paralleelselt õpiku harjutustega tehakse kohe ka töövihiku harjutusi ning planeeritakse rohkem klassi- kui kodukirjandeid, siis kulub rohkem tunde.

Õpiku 6., 7. ja 8. peatükis antakse juhtnööre tervikteksti (kirjandi) kirjutamiseks. Ülesanded on järjestatud kirjutamisprotsessist lähtuvalt: materjali kogumine, teemas olevate võimaluste nägemine, vajaliku tekstitüübi valimine ja jutustuse, arutluse kirjelduse eripära mõistmine, ülesehituse põhimõtted, teksti liigendamise ja lõigu koostamine, sidususe arvestamine.

Õpiku materjal on koostaja meelest sobivas järjekorras, arvestades kirjutamist kui protsessi. Samas võib õpetaja oma äranägemise järgi alustada materjali käsitlemist tema õpilastele vajalikust teemast, näiteks kas või teksti ülesehitusest (8. ptk). Loominguprotsess ja selle suunamine on individuaalne. Seetõttu on ka õpikus olevad nõuanded, alustekstid ja koostatavate tekstide pealkirjad vaid soovituslikud. Soovituslik on ka õpetamiseks vajalik aeg.

Õpikus ja töövihikus on antud võimalusi valikuteks, individuaal- ja grupitöödeks, uute teadmiste toetumiseks varasematele. Lähtutud on põhimõttest, et õppimine on sihipärane tegevus, mis toimub mõtestamise, harjutamise, katsetamise ja loomise käigus.

Tekstiga töös on oluline, et õpilased analüüsivad mitmesuguseid erinevaid tekste sisulisest küljest (missuguseid mõtteid ja tundeid see tekitas, missuguseid seisukohti tutvustati, kuidas need tõed kehtivad õpilase elus, milliseid vastuväiteid saab tuua, kus ja kuidas on sama teemat käsitletud), aga jälgitakse ka teksti ülesehitust ja seda, kuidas autor saavutas tulemuse ning mida saab autorilt õppida.

Töövihikus, kus keskendutakse just alustekstide põhjal kirjutamise oskuste arendamisele, **ei ole ülesanded jagatud kolme peatükki, vaid on esitatud tervikuna**. Loobutud on põhimõttest, et paralleelselt õpiku peatükile leitakse töövihikust õpiku teksti toetav harjutus (kuigi ka selline lähenemine on võimalik). Otstarbekaks peeti seekord järjestada üleanded lähtuvalt teemavaldkondadest. Keskne märksõna on *mina*, sellega seonduvalt ka *minu juured, perekond ja kodu, Eestimaa, noorteprobleemid, mina ja teised.*

Eelnevat arvestades on soovitav enne omandada vastavate peatükkide õpikumaterjal ja pärast seda asuda töövihikuülesannete juurde. **Neid on soovitav teha enne vastaval teemal kirjutama asumist.** Loodetavasti aitab selline lähenemine õpikumaterjali kinnistada, ja mis peamine – paremini oma tekstide jaoks materjali koguda, ideid ja mõtteid saada, seisukohti kujundada, seoseid luua ja siis saadud mõtete, teadmiste ja tunnete abil uusi tekste koostada.

Õppimisprotsessi ja loovtööde **hindamine** on õpetajale ja õpilastele sageli tõsine probleem. Tänapäevastest seisukohtadest lähtudes on oluline, et tunnis uuritakse, mõeldakse, analüüsitakse; sageli ei olegi õigeid–valesid vastuseid. Tähtis on õpilase aktiivsus, et erineva temperamendi ja võimetega õpilased oleks töösse haaratud.

Kui on loodud sõbralik, salliv, kuid kindlatest reeglitest kinni pidav õhkkond, kus iga õpilase isikupära ja mõte on tähtis, on loodud ka võimalused avatud õppeks. Õpetaja

on abistaja, nõuandja, juhendaja, suunaja. Koostööpartnerile ja abistajale ei sobi klassikaline autoritaarne hindaja roll.

Samas vajavad õpilased ka võimalikele vigadele osutamist igal õppimise ja materjali omandamise etapil. Kuna traditsioonilisi hindamispõhimõtteid on sellises loomingulises töös raske kasutada, soovitatakse teistsuguseid võtteid.

Positiivselt peaks hindama just õpilaste arengut, aktiivsust, nende ideid, mõtteid, järeldusi, osavõttu õppeprotsessist. Näiteks lepivad õpilased ja õpetaja kokku hindamiskriteeriumides.

Oluline on tutvustada ka enesehinnangu põhimõtteid (selle kohta on juhtnööre ka õpikus). Ka rühmatööst osavõttu saab hinnata rühm ise, juhindudes kokkulepitud küsimustest (nt ülesandest arusaamine, sellest mitte kõrvalekaldumine, koostöö, igaühe panus jne).

Siiski peab õpetaja ka hindeid panema. **Esimene arvestuslik hinne** võiks tulla siis, kui on jõutud jutustava kirjandi koostamiseni. **Teine hinne** võiks olla arutleva teksti eest. (Soovitused hindamiseks on õpetajaraamatus vastava osa käsitluse juures.)

Edaspidi, kui õpilased on juba rohkem tekstide koostamist harjutanud, võiks kirjandite hindamisel kasutata eksamikirjandi hindamise juhendit. Selle järgi hinnatakse eksamikirjandit neljast aspektist: sisu – kuni 20 punkti; õigekiri – kuni 10 punkti; sõnavara ja stiil – kuni 5 punkti; ülesehitus – kuni 5 punkti. (Vt igal aastal ilmuv ülevaade: M. Hennoste „Õpilasele põhikooli eesti keele lõpueksamist".)

6. Alustekstide kasutamine, materjali kogumine, teema avamine

Teema sissejuhatamisel võiks arutleda selle üle, missuguseid tekste on õpilased seni koostanud, missuguseid oskusi ja teadmisi on need nõudnud ja mis üldse tähendab kirjand. Kui õpilased teadvustavad endale, milleks kirjand vajalik on, missuguseid oskusi sellega arendatakse, kus neid oskusi veel kasutada saab, siis peaks see tekitama huvi ja motivatsiooni edasiseks.

Materjali kogumise üks võimalustest on kasutada alustekste. Klassis võiks arutleda selle üle, kas ja mil määral luuakse uusi tekste tuntud tekstide eeskujul ja abil (nt muinasjuttude süžeede töötlused tänapäeva filmides, ilukirjanduslikes teostes). Välja võiks tuua näiteks referaadi, uurimuse ja ilukirjanduskiku teksti eripära, selgitada erinevate tekstide loomise eesmärke.

Enne alustekstide põhjal kirjutamise tutvustamist on kasulik meelde tuletada **oskusliku lugemise soovitusi** (õpikus lk 45–46). Õpiku harjutus 58 on soovituslik ja mõeldud kodutööna, kusjuures kogutud materjali põhjal on otstarbekas koostada õpimapp, millest võiks välja kasvada lühiuurimus või kirjand.

Kui õpetaja tahab õpiku teemale paralleelselt töövihiku harjutusi leida, siis ka see on võimalik. Alustekstidest lähtuval kirjutamisel saab kasutada harjutusi 90 (foto

kui tekst), 100, 101 ja 102, 104 ja 105, 107–108, 111–113, 116–119. (Nendest harjutustest tuleb juttu edaspidi.)

Õpiku järgnevad ülesanded tutvustavad mitmesuguseid matejali kogumise võtteid, mida läheb vaja siis, kui õpilasel ei ole kasutada tekste ega muud lisamaterjali, kui teksti loomiseks vajalikud ideed, mõtted ja teadmised tuleb leida oma peast.

Ideede genereerimine on teksti koostamise kui protsessi esimene etapp. Oluline, et õpilasel tekiks huvi valitud teema vastu. Huvi tekib, kui õpilasel on oma suhe materjaliga, eelteadmised. Selles faasis õpilane tuletab meelde, mida ta antud teemast juba teab. See aitab mälusse talletut teadvustada. Uus osa jääb paremini meelde, kui see toetub juba olemasolevatele teadmistele. Meetoditest sobivad ajurünnak, teadmiskategooriate moodustamine (s.t mõistete ja ideede süstematiseerimine), mõistekaardi, skeemide, mandala, kava koostamine, antud teema kohta küsimuste esitamine jne. Erinevate meeltega tajudes kinnistuvad teadmised paremini. Seda soodustab läbikirjutamine, väljaütlemine.

Ajurünnaku puhul (harjutus 59) võiks õpilastele meelde tuletada, et siin ei ole õigeid ja valesid vastuseid. Kõik ideed sobivad. Ajurünnaku käigus kogutud mõtteid võib vahetada nii paarilisega kui ka suuremas grupis. Kuna kõik probleemid on olulised, pole head ega halba vastust, võib loota, et kõik õpilased on tööst isiklikult huvitatud. Omavahel teadmiste jagamine on oluline meeskonnatöö ja üksteiselt õppimise eeldus.

Harjutus 60 on eelmise ülesande jätk. Märksõnaskeemid, ideekaardid pakuvad võimalusi nähtuste rühmitamiseks, struktuuri loomiseks. Kuna alles tehakse katsetusi materjali süstematiseerida, ei pea veel jõudma maksimaalselt heale tulemusele. Vastavaid oskusi arendatakse edasi järgnevate harjutustega.

Mitmesuguste küsimuste esitamise oskus (harjutus 61) on oluline teema avamisel. Õpikus toodud küsimused *kes?, kus?, millal?, kuidas?, miks?* sobivad just teatud liiki teemade avamiseks, sageli toetuvad neile ajalehtede uudis- ja arvamuslood, aga ka kirjandid. Hea oleks, kui õpilased leiaksid ise veel nn mõtlemisküsimusi, mis aitaksid tekste mõista ja neid ise koostada, nt: *mida see annab?, millega seostub?, kuidas seda kasutada?, miks on nii?, mis seda takistab?, mis on selles head?, millega seda põhjndada?* jne.

Kuubimäng (vt seletus õpikus ja harjutus 62) võimaldab teemat vaadelda erinevatest aspektidest. Ülesanne põhineb Bloomi taksonoomial. Õpetaja võib katsetada kuubimängu erinevate teemadega, (näiteks: Mina, Sport, Vägivald, Sõprus). Alati ei peagi teemat vaatlema kuuest tahust. Võib näiteks visata täringut ja kirjutada sellest aspektist, mis veeretamisel sattus.

Õpikus antud teemat (harjutus 62) võib lahendada individuaalselt või siis grupitööna. Kui ülesanded jaotatakse kuue liikme vahel, siis võiks iga õpilane oma tahu avada kodutööna, järgmisel tunnil püütakse osadest tervik kokku panna. Sel juhul peab grupp tavaliselt hoolega mõtlema, kuidas tekste nii viimistleda, et erinevad lõigud omavahel haakuksid. Kui ei peeta paljuks, siis võiks ju papist või paberist ka kuup meisterdada ja selle igale küljele tekst kirjutada. (Materjali kogumise kohta on töövihikus harjutused 89, 92–94, 96–99, 101–103.)

Õpiku järgnevates ülesannetes keskendutakse pealkirja mõistmisele. Õpilaste tähelepanu tuleks pöörata sellele, et teema avamisel on tähtis arvestada, missugused on tuumsõnad, kas tegemist on laia või kitsa teemaga, kas pealkirjas on probleem või peamõte olemas või tuleb need ise leida.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 63. Missuguseid huvitavaid lahendusi, aga ka eksimisvõimalusi on teemades „Milleks mulle raamat?", „Ilusast ja inetust inimeses", „Kas kasvatada iseend, teisi või mitte kedagi", „Sel hetkel ma mõistsin, mida tähendab kodu"?

Kuna pealkirjas on iga sõna tähtis, siis eksimisohud on järgmised.

„Milleks **mulle** raamat?" ja „Ilusast ja inetust inimeses" – kuna iga sõna on tähtis, siis need teemad on nn kahe poolega teema.

„Kas kasvatada iseend, teisi või mitte kedagi?" – jälle peaks märkama kolme erinevat aspekti.

„**Sel hetkel ma mõistsin**, mida tähendab **kodu**"

Harjutus 64. Ühenda pealkirjad, mis kuuluvad samasse teemagruppi.

Vasakpoolsed teemad on laiad, parempoolsed kitsamad teemad.

Harjutused 70–72.

Teemad on antud õpiku lk 50 algul. Peamõtte ja põhiprobleemi leidmine on kirjandi õnnestumise oluline tegur, seetõttu peaks nende harjutuste tegemiseks piisavalt aega varuma.
Õpitakse katsetamise, harjutamise ja õpetaja juhtimisel toimuva arutelu käigus. Et õpilane saaks piisavalt tagasisidet, võiks kasutada rühmatööd (rühm otsustab ja valib, missugused on paremad ja täpsemad vastused) ja ka individuaalset tööd, kus õpetaja annab hinnanguid ja kommentaare õpilase kirjalikele vastustele.

7. Kirjeldamine, jutustamine, arutlemine

Peatükis korratakse süvendatult varasemateski klassides käsitletud kirjeldamist ja jutustamist kui tekstide koostamise olulisi võtteid. Kirjeldamist käsitlevate harjutuste (75–80) hulgast valib õpetaja sobivad ja vajalikud. Õpilased peaksid olema valmis koostatud kirjeldusi ette kandma. Suurtes klassides on otstarbekas jagada õpilased 4-liikmelistesse gruppidesse, kus igal oleks võimalus oma teksti esitleda. Ühiselt valitakse välja paremini õnnestunud töö, mida klassile tutvustatakse.

Õpiku ülesande 81 tegemisel võiks õpetaja tööjuhise esimese küsimuse esitada ise. Kui õpilased on oma valiku teinud, tutvustatakse tööjuhise teist poolt. Jutustamise käsitlemisel saab toetuda ilukirjanduslikele tekstidele, millega õpilased kirjandustundides kokku puutuvad.

Käesolevas õpikus kasutatud näidistekste („Minu lapsepõlve mängumaa" ja „Vallutaja") analüüsides jälgitakse, kuidas autor on saavutanud hea tulemuse, mida võiks

temalt õppida ja ühtlasi korratakse eelnevat (põhiprobleem, idee, kirjeldus, iseloomustamine, meeleolu loomise võtted, novelli tunnused). Selleks sobivad harjutused 83–86 õpikust ja vajadusel 88 ja 109 töövihikust.

Kui on tutvutud jutustava kirjandi koostamise põhimõtetega, on õige aeg lasta õpilastel kirjutada jutustav kirjand või jutustus. Harjutuses 87 on antud ka üldteema, kuid loomulikult võib iga õpetaja ise teema(d) pakkuda. Õpilane võiks hoolega jälgida jutustava kirjandi koostamise nõuandeid (lk 56).

Kui kirjand on valmis, saab autor ise oma tööd hinnata ja analüüsida. Kasulik on pakkuda õpilasele võimalus õpetajaga dialoogi astuda: õpilane sõnastab konkreetsed probleemid ja küsimused, mis tal töö käigus tekkisid, ning esitab need õpetajale koos kirjandiga. Õpetaja saab neile vastates anda vajalikku tagasisidet. Kui on näha, et õpilane on teksti koostamisega tõesti vaeva näinud, aga tulemus pole veel kõige parem, võib ju esialgu, õppimise esimeses etapis piirdudagi hinnangu andmise ja analüüsiga, rõhutades kindlasti ka töö positiivseid külgi ja õpilase arengut. Halb hinne võib võtta loomisrõõmu.

9. klassis on õpilased jõudnud sellisesse arenguetappi, kus tuleks juba suuremat tähelepanu pöörata arutlemisoskuse arendamisele, sest just sellele toetub iseseisva mõtleja ja aruka õppija kujundamine. Arutlemise teema sissejuhatamisel võiks meenutada erinevaid ajakirjanduslikke žanre, leida, mis on erinevat ja mis sarnast analüüsivatel ajalehelugudel ja koolikirjanditel (vastuse leiavad õpilased lk 57). Samal leheküljel tutvustatakse ka juhtkirja eesmärke ja ülesehitust.

Harjutus 88 (juhtkirja analüüs) võiks jääda pikemaajaliseks kodutööks ja selle kontroll sobib arutleva teksti käsitluse lõpetamiseks. Vastus (lugejakiri) võiks olla ka arutleva teksti nõudeid arvestav. Võimalik on ka variant, et õpetaja leiab ise sobiva juhtkirja, mida klassis ühiselt analüüsida.

Õpikus ja töövihikus on ülesanded, mille eesmärgiks on arendada analüüsi- ja sünteesioskusi ja julgustada õpilasi mõtlema: võrdlemine, vastandamine, põhjuste toomine, näidete leidmine, küsimuste koostamine, poolt- ja vastuargumentide leidmine, teeskava koostamine, diskussioonis osalemine, informatsiooni selekteerimine, teemantluuletuse koostamine, järelduste tegemine, lahenduste pakkumine, tervikteksti koostamine. Loodetavasti jääb aega nii erinevate võtete katsetamiseks kui ka tagasiside andmiseks. Kindlasti vajab õpilane õpetajalt tagasisidet harjutuse 93 (teeskava) puhul. Teeskava koostamine tundub paljudele õpilastele esialgu raske ja vaevanõudev, kuid ometi on see mõtete korrastamisel, struktuuri mõismisel ja seega kogu teksti õnnestumisel väga oluline (töövihikus on vastavad harjutused 100, 110, 116–117, 118).

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 83. Leia kirjandi probleem ja idee. Sõnasta need.

Oodatavad vastused.
Probleem – mida tähendab mulle Tatramäe, minu lapsepõlve mängumaa?
Idee – see koht on seotud mälestustega, tunnen seal oma juuri, see annab mulle kindlustunnet.

Harjutus 85. Missuguste võtetega on ülaltoodud kirjandi autor meeleolu loonud?

Oodatav vastus.
(näiteid sõnakasutusest leiavad õpilased) Oskuslik detailide nägemine, täpsed kirjeldused, olulise rõhutamine, detailide abil tervikpildi loomine.

Harjutus 86. Kuidas ilmnevad novelli tunnused järgnevas loos? Kus on sõlmitus, pinge tõus, kulminatsioon, puänt?

Novelli tunnused: tihe sündmustik, vähe tegelasi, tegevus esitatakse ajalises järgnevuses, tegevus areneb kulminatsiooni suunas, lõpus on puänt.
Sõlmitus: *Veidi enne koitu jõudis ta linnakese lähedale.*
Kulminatsioon: *Tüdruku seni unised silmad läksid pärani /...../ pisarad veeresid /..../*
Puänt: *udu on linna alla neelanud.*

Harjutus 92. Anna kirjandile hinnang. Leia tugevad ja nõrgad küljed. Tee kirjandi teeskava: sõnasta sissejuhatuses püstitatud probleem, lõikude teesid, põhiidee.

Hinnang: Kirjandi ülesehitus on selge ja loogiline.
Sissejuhatuses püstitatud põhiprobleem: miks on raamat mulle nii oluline?
Võimalik teeskava:
1. Raamat on hea kaaslane, ta pakub mulle huvitavat ja kordumatut seltskonda.
2. Raamatus avaneb paralleelselt tegelikkusega hoopis teine maailm.
3. Raamatutegelastelt on palju õppida.
4. Hea raamat annab mõtteid, kuidas peaks elama.
Põhiidee: Raamat on meelelahutaja, nõustaja ja palju muudki, ilma raamatuteta oleks mul raske elada.

8. Kirjaliku teksti ülesehitus

Peatükis keskendutakse teksti ülesehitusele. Peatüki sissejuhatuses võikski arutleda selle üle, kumb on tähtsam, kas sisu või vorm ja kuidas need üksteist mõjutavad. Kirjandi ülesehitust on sageli võrreldud maja ehitamisega. (*Sissejuhatus* nagu trepp, esik, eeskoda; *kokkuvõte* nagu katus, *lõigud* nagu erinevad ruumid. Mis juhtub, kui mõnd nendest pole, kui üks ruum on küll ilus, aga muu laguneb? Missuguses majas on inimesel hea elada? jne.)

Enne kui õpilased hakkavad ise sissejuhatusi koostama, peaks ühiselt meelde tuletama laia ja kitsa teema mõistet ning kuidas mõjutab teksti koostamist pealkirja sõnastus. (Vrd: missugusele majale missugune sissepääs sobib.) Järgnevalt saab katsetada erinevaid sissejuhatuse variante.

Harjutused 94–96 moodustavad terviku. Harjutuse 94 puhul on tähtis, et õpilased katsetaksid erinevaid võtteid: neid, mida on eespool tutvustatud, aga nad võiksid pakkuda ka päris omanäolisi lahendusi. Harjutuses 95 on toodud näited eelmise ülesande teemade kohta, seega kui õpilane on oma variandid koostanud, on tal võimalus võrrelda oma tekste toodud näidetega (h 96). (Oleks parem, kui ta sellest võimalusest eelnevalt ei teaks, muidu võib näidis nende loomingut mõjutada.) Nõuan-

ded lk 63 annavad võimaluse õpilasel oma tööd hinnata, aga oleks hea, kui ka õpetaja saaks anda individuaalset tagasisidet.

Järgnevat lõigu ja sidususe teemat saab seostada jälle maja ehitamisega: ühest ruumist teise peab saama liikuda. Harjutus 96 näitab, kuidas muutub tekst *lause*-tasandil, kui lausete vahele pannakse sobivad „sideained". Õpilased võiksid oma tekste ette lugeda ja analüüsida. Harjutus 99 on näiteks selle kohta, kuidas muutub tekst tervikuks alles siis, kui selle osad on loogilises järjekorras ja omavahel seotud.

Lõigu koostamist saab proovida harjutuse 102 abiga („Elu on...."), aga õpilased võivad ka ise sõnastada mitmesuguseid elutõdesid, mõtteid, aforisme vms, mille üle lõigus arutleda. (Töövihikust saab kasutada harjutusi 101–102, 115.) Lõigu väliseks piiriks on taandrida. Jutustavas kirjandis märgib sisulist lõigupiiri uus olukord, mõttepööre, meeleolu või tegevuse muutus. Selle kohta saab kinnitust ülesandes 100.

Enne kui õpilased tutvuvad arutleva kirjandi lõikude koostamise põhimõtetega, tuleks korrata mõisteid *idee* (*tees*), *probleem* ja meelde tuletada arutluse võtteid (sellest oli juttu õpikus lk 57–59 , nüüd ka lk 65). Soovitusi lõigu koostamise kohta saab õpikust ning seejärel on sobiv koos kirjandit analüüsida (h 101). Siin on võimalik tuua näiteid nii lõigu ehituse kui ka arutluse võtete kohta. Lisamatejaliks sobivad jälle mitmesugused ajakirjandustekstid, esseed jms.

Teksti lõppsõna käsitlemisel võib vaadata, kuidas on lõpetatud näidiseks toodud kirjandid. Kindlasti peaks jälgima ka kokkuvõtte seost sissejuhatusega, põhiprobleemiga, kogu tekstiga.

Kordav harjutus (104) on oluline ja õpilane vajab siin oma tööle õpetaja hinnangut. See ülesanne võiks olla tulevase arutleva kirjandi eeltööks. Kui õpetaja on eeltöös võimalikkudele vigadele tähelepanu juhtinud, õpilane on vigadest õppinud, siis on sellest teksti loojale igati kasu. See on küll õpetajale lisatöö, kuid mida rohkem saab õpilane õppimise käigus tagasisidet, seda paremaid tekste õpilased edaspidi koostavad ning eduelamust kogevad nii õpilased kui õpetaja.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutused 95 ja 96. Missuguseid sissejuhatuse koostamise võtteid on kasutatud? Ühenda sissejuhatused pealkirjadega.

94a = 95e – probleemi püstitamine, oma vaatenurga leidmine.
94b = 95a – idee rõhutamine, teema piiritlemine, mõiste avamine.
94c = 95b – kirjeldus.
94d = 95f – teema piiritlemine.
94e = 95d – hoogne ostekõne, vastupidine seisukoht.
94f = 95c – teemakohane lühilugu.
94g = 95g – otesekõne.
94h = 95h – lühilugu, katkend reportaažist.

Harjutus 99. Paiguta järgneva kirjandi lõigud loogilisse järjekorda.

Vastus: c, b, a, d, f, e.

Harjutus 100. Jaga järgnev kirjand lõikudeks.

Vastus (lõigu algustega)

• Lapsena küsisin emalt, kas inimene on kauem laps või täiskasvanu. Kurvastasin vastuse üle. Kurvastan siiani.
• Elasin üks hetk korraga.
• Hilisemast ajast meenub mulle, et meie maja ümbruses oli palju vanu kopliaedu.
• Kõige rohkem meeldis meile aga üks vana peldik, mis maja taga sirelite varjus seisis.

• Tuleb meelde, et kunagi murdsime mitu korda järjest katki ema vitsad, millega ta meid karistas.
• Igatsen neid aegu, kui olin veel väike laps.
• Tahaksin olla veel väike rõõmus laps oma väikeses rõõmsas maailmas.

Harjutus 101. Jaga kirjand lõikudeks. Leia ideelaused, toed, **järeldus**.

Mida tähendab mulle perekond?

Inimene vajab oma elus nii mõndagi: sõpru, haridust, kohta, kus elada, toitu, armastust ja palju muud. Inimene vajab ka perekonda. Ka minu elus on perekonnal tähtis koht.

Perekonnalt saan ma alati toetust. Kui mul on mingi probleem, pöördun alati esmajoones mõne pereliikme poole. Nii juhtus ka paar aastat tagasi, kui olin kooli vahetanud ja ma ei leidnud uute klassikaaslastega ühist keelt. Seetõttu olin ka ise sõjakas, tõrjusin teisi ja mu probleemid süvenesid. Tundsin, et enam ei suuda ma kooli minna ja tegingi mitu päeva poppi. Lõpuks rääkisin kõigest emale. Mulle jäid meelde tema sõnad: „Ära anna alla enne, kui oled lõplikult kaotanud." Lõplikku kaotust ei saanud ma tunnistada. Läksin kooli ja ajapikku probleemid tõesti lahenesid. Sellest saan teha järelduse, et **perekond on nagu sümbioos, kus kõik toetavad kõiki ja saavad sellest ka ise kasu.**

Kodu ja pere kasvatab inimest. Aafrikas kasvatab last terve küla. Ka perekond on mingis mõttes nagu see küla, sest kasvatamisega tegelevad ju kõik pereliikmed. Ema õpetab kombeid, õed-vennad mänge ja suhtlemist, isa räägib igasugustest huvitavatest asjadest. Tegelikult sõltubki ju lapse tulevik kodusest kasvatusest. Kasvatamatu inimene ei jõua elus edasi ja tal on raske.

Pere ei ole siiski alati läbinisti positiivselt meelestatud. Ka minu pere on küllaltki suur ega ole alati nii üksmeelne, kui võiks olla. Me oleme kõik erinevad isiksused ja seetõttu tülitsen mõnikord õdede ja vennaga. Samas iga tüli õpetab käituma, järgmistest konfliktidest hoiduma. **Tülide kaudu mõistan paremini erinevate inimeste mõttemaailma ning püüan teistega edaspidi rohkem arvestada.**

Sõbrad ei asenda iialgi perekonda. Sõpru saab valida ja sõprust lõpetada, aga pere jääb alati meiega. Perekond peab kõik erimeelsused lahendama, sest muud võimalust ei ole. Perekond ongi andestamine, unustamine ning koos eksisteerimine.

Minul on perekonnaga vedanud. Soovin, et ka kõikidel teistel oleks perekond, kust leida toetust, kaitset ja armastust ning võimalust õppida inimeseks olemist.

6.–8. Kirjalik tekst. Töövihiku materjal

Töövihiku 6.–8. peatüki ülesannetega soovitakse arendada alustekstide põhjal kirjutamise oskust, samas ka kinnistada õpiku vastavate peatükkidega omandatud teadmisi.

Alustekstidest on kirjutamisülesanded koolitöös varemgi lähtunud. Antud õppematerjalis kasutatakse alustekste kui abivahendit tervikteksti loomisel. Alustekstide kasutamine on abiks ideede genereerimi-

sel, suunab õpilast aktiivselt ja eesmärgipäraselt lugema, küsimusi esitama, oma teadmisi ja tekstist saadavat teavet seostama ja võrdlema, iseseisvalt mõtlema ja looma. Suuri võimalusi pakub alustekstide kasutamine lisaks mõtlemisoskuse arendamisele ka väärtushinnangute kujundamisel, emotsionaalse intelligentsuse arendamisel. Oluline on ka see, et alustekstidest lähtuv kirjutamine julgustab õpilasi oma mõtteid väljendama, vähendab kirjutamiskrampi ja tuleb õpilastele n.ö poolele teele vastu.

Õpilaste east lähtuvalt on kesksel kohal *mina*. Peetakse oluliseks õpilase motivatsiooni: et õpilane tunnetaks isiklikku sidet õpitavaga ning tajuks, et tal on sellega asja. Mina kaudu juhitakse õpilasi vaatlema, meelde jätma, enda ja teiste kogemusest õppima, mõtlema ja looma.

Töövihiku harjutused on koondatud tsüklitesse ja neid on otstarbekas teha enne vastaval teemal kirjandi kirjutamist. Iga tsükli materjali kokkupanemisel lähtuti 3-faasilise õppimisprotsessi mudelist.

1. **Evokatsioonifaasis** äratatakse huvi teema või probleemi vastu. Sagedasti lähtutakse küsimustest *mida tean?* See peaks andma motiivi edasi mõelda. Toimub integratsioon, üks probleem tekitab teisi.

2. **Tähenduse mõistmise faasis** toimub aktiivne õppimine: lugemine või muus vormis info kogumine, selle süstematiseerimine, mõistmine ja seostamine, probleemide püstitamine, neisse süüvimine, erinevate lahendusvariantide leidmine, analüüsimine, argumenteerimine, olulise nägemine.

Tundides tehakse ka rühmatööd. See hõlbustab ideede genereerimist, õpetab nii individuaalset kui ka kollektiivset vastutust, suhtlemisoskust, üksteisega arvestamist. Töö võib toimuda erineva suurusega grupis. Kuna meie koolides on tavaliselt väga suured klassid, on hea, kui grupitöö toimub väiksemates rühmades. Väiksemas grupis saab iga õpilane suhelda, oma tugevaid külgi näidata, arvamust avaldada. Sagedasti järgneb grupitööle mõttevahetus klassis.

3. **Reflektsioonifaasis** tehakse kokkuvõte õpitust, sellele leitakse rakendus. Tekstiga töös on oluline, et õpilased analüüsivad, missuguseid mõtteid ja tundeid eelnevalt kogeti. Hea, kui kogu tsükli lõpetab kirjand. Selles faasis luuakse õpitust omanäoline tervikpilt, kasutakse materjale uutes seostes, antakse võimalus väljendada oma teadmisi, tundeid ja mõtteid loovalt. Kirjutamine aitab oma mõtteid sõnastada, süveneda probleemidesse. Ise tekste luues mõistab õpilane paremini ka teiste loomingut. Teemasid võiks olla mitu, et õpilane saaks valida talle sobivaima. Loodetavasti on eelnevate tundide töö andnud kõigile ka palju mõtlemisainet ning õpilastele pakub loovtöö rõõmu.

1. tsükkel – Mina ja minu juured

Töövihiku harjutused 88–91. Eelnevalt on õpilased kodutööna otsinud mõne vana foto, kus on õpilasele oluline inimene (inimesed) tema suguvõsast, ja kleepinud selle töövihikusse ning täitnud tööülesande. Tunni alustamiseks sobib harjutus 88. Kirjandi lugemine ja analüüs häälestab, loob meeleolu, võimaldab korrata jutustava kirjandi koostamist. Kirjandi autori meenutused aitavad viia mõtteid oma suguvõsa vanadele liikmetele ja seega ka oma juurtele. Enda isiku puuna kujutamine (h 89) aitab materjali visualiseerida, kasutada erinevate meelte kogemusi. Kui õpilase peres on koostatud sugupuu, võib ka seda kasutada. Harjutus tegemise käigus teadvustavad õpilased endale, et nad kuuluvad kusagile, et kõik on omavahel seotud.

Eelmise ülesandega haakub harjutus 90. Vanade fotode otsimine, perega koos fotodel olevate inimeste meenutamine on tänuväärt ja huvitav tegevus nii õpilastele kui nende vanematele. Kindlasti peaks õpilasel olema tunnis võimalus saadud infot klassis või grupis teistega jagada.

Tsükli lõpetab kirjand (h 91).

2. tsükkel – Mina ja kodu

Töövihiku harjutused 92–95. Tsükkel algab dramatiseeringuga (h 92). Draamaelementide kasutamine aitab näha, mõista ja analüüsida probleeme erinevatest aspektidest, arendab empaatiavõimet ning suhtlemis- ja esinemisoskust.

Dramatiseeringu algus võib olla kodus tehtud, tunnis valib grupp välja nende meelest huvitavama alguse ja lõpetab selle ekspromt esinedes. Võib aga ka kohe, ilma koduse eeltööta asuda situatsiooni ette kandma. Oluline on ka järgnev analüüs (juhised on h 93). Selline töö häälestab end kujutama ema-isa rollis (h 94), analüüsima erinevaid kasvatuspõhimõtteid, oma seisukohti põhjendama.

Tsükli lõpetab kirjand.

3. tsükkel – Mina ja Eestimaa

Töövihiku harjutused 96–106. Esimestes harjutustes (96–98) kasutatakse materjali kogumise võtetest ajurünnakut, märksõnaskeemi (neid võtteid tutvustati vastava õpikuteema juures). Harjutused 102 ja 103 sobivad suurema üldistamisoskusega õpilastele. Harjutus 104 lahendamine on hõlpsam, kui õpilased arvestavad vihjet, et tulpades on salmid õiges järjekorras.

Tsükli lõpetuseks võib anda valida harjutuse 105 ja 106 vahel. Ballaadi põhjal jutu kirjutamine aitab mõista erinevate žanride väljendusvahendeid. Õpilasele on antud teksti idee, tegelaskujud, miljöö, samas on piisavalt võimalusi kasutada oma fantaasiat. Et peategelase hingeelu paremini avada, võiks kasutada mina-vormi.

Harjutus 104. Paiguta Jakob tamme „Orjakivi" salmide kolm tulpa õigesse järjekorda. Pane puuduvad kirjavahemärgid.

Kontrollida saab kasutades mõnd luuleantoloogiat või M. Hennoste koostatud teost „Eesti kirjandus tekstides I".

Helme mõisast eemal
maantee ääre sees
seisab kivi kindel
kraavikalda ees.

Kui vast möödakäija
teda vaatma läeb,
iste-aset kohe
kivi küljes näeb.

Orjakivi nimeks
on sel kivil veel;
tema üle nõnda
räägib rahva keel:

Helme mõisas ori
suisa sõgenes,
piinajate paeltest
ära põgenes.

Halastust tal polnud
kurja kupja käes:
väljal vaikust otsis
viimses rammuväes.

Hirmsad päevad ihus, vere-
vermed pääl,
ihaldavalt ihkas
surmakohta sääl.

Jooksul aga lõppes
jõud tal jalge seest:
kõva külma kivi
leidis tema eest.

Selle kivi pääle
istus maha mees,
et võiks surma minna vagusu-
se sees.

„Oh sa kuri kubjas!"
ärkas rinnus hüüd.
„Süda sul kui kivi,
kuhu istun nüüd!"

Aga vaata ime
sündis otse sääl:
tundis mees, kui istuks
otse pehme padja pääl.

Unerammestuses
mõtles kurtja meel:
„Halastus ei ole
ilmast kadund veel!

Kui ka kõvaks kiviks
sundja süda jääb –
kivi ise kohe
lausa pehmeks lä'eb!"

Selle peale vajus
rinnale ta pää...
Oh kuis oli uni
nõnda magus, hää

Ja kui sinna saivad
orja otsijad,
külma surnukeha
kivilt tõstsivad.

Aga imestusel
polnud piiri seal:
iste-ase oli
kõva kivi pääl.

4. tsükkel – Mina ja noorteprobleemid

Töövihiku harjutused 107–111. Tsükli esimeste ülesannetega (107, 108) harjutatakse diagrammide ja statistiliste ülevaadete lugemist, saadud andmete kasutamist, probleemide nägemist ja nendele lahendamisvõimaluste leidmist.

Harjutuse 107 vastuseks tuleks uurimuse põhjal noorte põhiprobleemidena nimetada narkootikumide tarvitamist, kuritegevust, tööpuudust, suitsetamist jne. Harjutuse 108 vastus on, et enamik narkomaanidest on alustanud narkootikumide tarbimist 15–19-aastaselt ja umbes 70% narkootikumide esmatarbijaist on kuni 19-aastased.

Järgnevalt tuletatakse meelde erinevaid ajalehežanre (harjutused 109 ja 110), ühtlasi kogutakse ka teemakohast materjali.

Harjutuse 109 vastus on: Reportaaž – sündmuste vahetu kirjeldamine ajakirjanduses. Jutustavale teksti tunnustele on viidatud õpikus lk 53 ja 56.

Harjutuse 110 kohta vaadata õpikust lk 57. Loo põhiprobleem: kuidas sisustada laste koolivaheaega? Loo põhitees: lapsed vajavad koolivaheajal huvitavat tegevust. Kokkuvõttes kõlama jäänud mõte on harjutuse viimases lõigus.

Kui on aega, võiks kasutada sellist õppemeetodit nagu **pressikonverents**. Igapäevaelust või ajakirjandusest leitakse noori puudutav aktuaalne juhtum, sündmus või probleem. Seejärel valitakse õpilased, kes kehastuvad juhtumiga seotud tegelasteks. Ülejäänud õpilased on ajakirjanikud, kes esindavad erinevaid väljaandeid. Pressikonverentsil esitavad ajakirjanikud eelnevalt ette valmistatud küsimusi juhtumiga seotud tegelastele. Pressikonverentsi võib juhtida õpetaja.

Tsüklit lõpetava kirjandi kirjutamisel on õpilastel võimalik toetuda eelnevalt käsitletud materjalidele, aga ka loetud raamatutele, raadio- ja telesaadetele, eelkõige aga oma elukogemusele.

5. tsükkel – Mina (mina ja teised)

Töövihiku harjutused 112–119. Tsükli alustuseks saavad õpilased võimaluse iseend uurida graafiliste lahenduste abil ja oma mõtteid, mälestusi, tähelepanekuid korrastada. Nn huvide ringid tulevad tavaliselt erinevad ja neid on tore võrrelda.

Harjutus 112 graafiku lahendus võib olla vägagi isiklik ja seda ei pea õpilane teistele tutvustama. Kui ta aga soovib, peaks tal olema võimalus oma mälestusi jagada.

Harjutused 113 ja 114 eeldavad huvi horoskoopide ja eneseanalüüsi vastu. Tavaliselt selles eas tüdrukud uurivad tähelepanelikult oma horoskoopi ja siis pakub ülesannete tegemine rõõmu, aga arendab ka analüüsi-, võrdlemis-, vastandamisning üldistamisoskusi. Teemantluuletusega (harjutus 114) arendatakse oskust materjali sünteesida, täpseid väljendeid leida, väheste sõnadega olulist väljendada.

Kui eelmises tsüklis oli rohkem probleemidele ja muredele viitavaid alustekste, siis selle tsükli harjutused on optimistlikuma tooniga. Näidiskirjand (harjutus 115) peaks looma positiivse meeleolu, samas korratakse arutleva kirjandi loomise põhimõtteid. Ka harjutuses 116 toodud elujuhised on igikestvad, tuge pakkuvad ja küllap ka erinevaid seisukohti tekitavad. Poolt- ja vastuargumentide leidmine (harjutus 118), erinevate seisukohtade võrdlemine arendab mõtlemis- ja arutlemisoskust.

Ka selle tsükli lõpetab kirjand. Õpilasel võiks olla võimalik valida erinevaid teemasid (harjutused 112, 114 või 119).

Harjutuse 115. Jaga järgnev kirjand lõikudeks. Kas tegemist on jutustava või arutleva tekstiga? Jooni alla ideelaused. Leia toed, üldistused ja **järeldused**. Analüüsi lõikude ja kirjandi ülesehitust.

Vastus.
Tegemist on arutleva kirjandiga, kus on kasutatud ringkompositsiooni võtet, tekst algab ja lõpeb sarnase looga. Lõikudes on teesid, toetusmaterjal ja järeldused-üldistused.

Kuidas olla õnnelik?

„Vanaema, kuidas saada õnnelikuks?" küsis väike Pille. „Oota, ma kohe räägin sulle. Siin see retsept mul ongi!" lausus vanaema. „Võta kaks osa mett ja kolm osa kirsimoosi, sega ühtlaseks, maitsesta soola, suhkru, pipra ja kaneeliga. Seejärel määri end üle kogu keha saadud seguga sisse ja oledki õnnelik."

Päris nii lihtsalt õnnelikuks siiski kahjuks ei saa. Kuid ühe paralleeli vanaema retseptiga saab tõmmata küll. Ka minu arvates koosneb õnn paljudest komponentidest.

Esimeseks komponendiks võiks olla perekond ja kodu. Kui pere keskel on kõik hästi ja omavahelised suhted on head, siis tundub, et midagi muud ei oska enam tahtagi. Kodu peab olema nagu kindlus ja perekond kaitsev armee. Kes meist ei ole igatsenud pärast rasket koolipäeva koju, maailma parimasse kohta. Et oleks alati olemas armastavad inimesed, kellele toetuda, on vaja omalt poolt ka midagi anda — **tuleb hoida ja armastada oma peret**.

Kindlasti tuleb ka osata olla õnnelik. Elus on nii palju ilusat ja head, kui seda vaid nähakse. Positiivne suhtumine tulevikku, olevikku ja iseendasse annab elule palju värve juurde. Kui sügisel tormab õues tuul, painutab metsikult puid ja põõsaid, sajab vihma ja lörtsi, siis pessimistlikule inimesele tundub kõik nii lootusetu. Kuid isegi selles mornis sügisilmas võib näha ilusat: näiteks looduse võimsust või tuule tohutut jõudu.

Paljud peavad elu suurimaks õnneks vabadust. Ka mina. Kuid mis seal salata — inimese elu ongi üks piirangute jada. Selle teadmisega on loomulikult raske leppida. Siiski ma loodan, et **kunagi võtan piiranguid kui paratamatust ja siis olen õnnelikum kui praegu**.

Minu arvates saavad kõik oma elu õnneks palju ära teha. Õnne saavutamine on sageli suhtumise, avatuse ja hoolimisega seotud. Võib isegi nii öelda, et kes õnnelik tahab olla, see ka on.

Võib-olla on huvitav teada, mis sai edasi väikesest Pillest. Tüdruk kasvas suuremaks ja hakkas tasapisi kahtlema vanaema antud õnneretseptis. Kahtlus kasvas nii suureks, et Pille koostas oma õnneretsepti. Mina seda kahjuks avaldada ei tohi — igal perenaisel peab ju olema oma väike saladus.

Teksti mõistmise kordamisharjutused

Harjutus 120. Loe läbi väljavõtted „Euroopa Liidu põhiõiguste hartast" ja vasta küsimustele.

1. Kas laste seisukohtadega arvestatakse tingimusteta? **Ei, nendega arvestatakse vastavalt lapse küpsusele ja juhul, kui need pole vastuolus tema enda huvidega.**

2. Missugustes toimingutes peavad avalik-õiguslikud asutused või eraõiguslikud institutsioonid seadma esikohale lapse huvid? **Kõigis neis toimingutes, mis on seotud lastega.**

3. Millal ei saa laps olla otseühenduses mõlema vanemaga? **Kui see on vastuolus tema huvidega.**

4. Missugune peab olema vanuse alammäär noorte töölevõtu puhul? **Alammääraks on kooli lõpetamise alammäär**.

5. Missuguse töö eest tuleb lapsi kaitsta? **Lapsi tuleb kaitsta sellise töö eest, mis tõenäoliselt kahjustab nende ohutust, tervist, füüsilist, vaimset, moraalset või sotsiaalset arengut või takistab nende hariduse omandamist**.

Harjutus 121. Loe läbi Gustav Suitsu luuletus „Oma saar" ja vasta küsimustele.

1. Leia tekstist sünonüüme pealkirjas olevale kujundile. *Ilus sadam, ilus unistus.*

2. Leia tekstist epiteete. *Lage meri, määratu meri, ilus sadam, ilus unistus.*

3. Mis kirjanduž anrisse „Oma saar" kuulub? Põhjenda oma arvamust. *Mõtteluule*.

Harjutus 122. J. D. Salingeri novellis „Puusepad, tõstke sarikad kõrgele" on kirja pandud taoistlik legend. Loe tekst läbi ja vasta küsimustele.

1. Miks otsis vürst uut hobusetundjat? *Vana hobusetundja oli juba kõrges eas.*

2. Miks Chin-fang-Kao vastus looma sordi kohta vürsti vihastas? *Sest see ei vastanud tõele looma väliste tunnuste osas*.

3. Kas Chin-fan-Kao oli sinu meelest hea hobusetundja? Põhjenda vastust. *Oli küll, sest ta valis välja võrratu looma.*

4. Iseloomusta Po Lod. *Po Lo oli aus, sest ta ei sokutanud oma sugulast ametikohale. Po Lo oli õiglane, sest ta suutis tunnistada endast suuremat annet. Po Lo oli tark, sest ta leidis, et inimese anne peab leidma parima lahenduse (ta leidis, et Ching-fang-Kao peaks otsustama tähtsamate küsimuste üle).*

5. Mida tähendavad Po Lo sõnad: „Ta peaks õieti otsustama millegi tähtsama kui hobuste üle." *See tähendab, et ta peaks oma tarkust rakendama seal, kus sellest oleks rohkem kasu.*

Harjutus 123. Loe tekst läbi ja vasta küsimustele.

1. Missuguseid inimeste kohta kasutatavaid termineid tekstis käsitletakse? *Selliste inimeste kohta, kes püüavad käituda ja olla mõne teise rahvuse moodi, kuhu nad ei kuulu.*

2. Missuguseid seoseid võib leida sõnade *pajuvenelane* ja *võsainglane* ning vastavate puude-põõsaste vahel?
Seos on selles, et need puud võtavad väga kiiresti võimust, kui nad kasvama lähevad, sama tendentsi näitab ka see matkimiskomme.

3. Kuidas tekkis eesti keelde sõna *kadakasakslane*?
See on tulnud alamsaksa-keelsest sõnast katesaks, *mis tõlkes tähendas hurtsikusakslast.*

4. Kes on võsainglane?
Inimene, kes matkib inglise või ameerika kultuuri ja püüab end näidata inglase või ameeriklasena.

5. Tekstis on taotluslikult kasutatud mõnd võõrkeelset sõna nagu omakeelset. Leia need sõnad ja kirjuta nii, nagu eesti keeles tsitaatsõnu kirjutatakse.
Simple, small talk.

9. Suuline tekst: kõne, lühiettekanne, diskussioon

Peatüki **eesmärk** on anda põhiteadmised kõne koostamiseks ja esitamiseks, samuti diskussiooni pidamiseks. Mõnevõrra on peatükis käsitletud ka ettekande pidamist ja aktiivset kuulamist.

Peatüki teemade käsitlemiseks ja omandamiseks võiks kuluda umbes neli tundi. Üks tund oleks vajalik selleks, et anda ülevaade kõne koostamise ja esitamise põhialustest. Kaks õppetundi võiks kuluda kõnevõistluse läbiviimiseks. Diskussiooni käsitlemisele võiks pühendada ühe tunni, kuid see tund ei peaks tingimata järgnema kõnele pühendatud tundidele. Tunduvalt tõhusam

oleks diskussiooni teema planeerida mõne intrigeeriva kirjandusteose käsitluse lähedusse. See võimaldaks kasutada omandatud materjali praktikas kirjandusteose probleemide lahkamiseks.

Lühiettekande materjali võiks samuti käsitleda siis, kui see temaatika muutub aktuaalseks, st kui õpilastel on kirjanduses või mõnes muus aines valminud uurimused. Ainetevahelise integratsiooni huvides võiks selle teema käsitlemise aja kooskõlastada. Koos lühiettekandega tuleks siis käsitleda ka kuulamist, sest just ettekannete kuulamine on valdkond, kus tähelepanu kõige kergemini kipub hajuma. Olenevalt klassi tasemest võib nende kahe teema peale kuluda paarkümmend minutit kuni terve tund.

Esimene õppetund võiks alata kõne eesmärkide, aja, koha ja kuulajate rolli määratlemisega. Õpetaja võib need põhimõtted esitada loenguvormis, võimaldades õpilastel sobivas kohas anda tagasisidet õpiku harjutuste 105, 106 ja 107 suulise lahendamisega.

Seejärel võiks ülevaate anda kõne sisu koostamisest, alustuse ja lõpetuse valimisest. Selle järel võiks kirjalikult sooritada töövihiku harjutuse 2 (II osast). Harjutust tuleks ka kohe kontrollida, et kinnistada kõne sisu koostamise põhimõtteid.

Tunni lõpuks võiks jääda töövihiku harjutus 3, eriti tuleks tähelepanu pöörata harjutuse teisele töökäsule, kus palutakse koostada kõnele vastus. Oleks hea, kui jõuaks mõned vastuskõned ka ära kuulata. Enne kõnede kuulamist võiks õpetaja rõhutada kõne esitamise põhimõtteid ja pärast iga kõne kuulamist natuke esitusi ka kommenteerida. Kommenteerida võib lasta ka õpilastel, kuid tuleb jälgida, et noored ei läheks oma hinnangutes liiga karmiks.

Koduseks ülesandeks võiks jääda õpikust harjutus 118, st ette valmistada kõne. Kõne ettevalmistamiseks võib jätta ka veidi rohkem aega – kõnevõistlus ei pea tingimata toimuma kohe järgmisel tunnil.

Kõnevõistluse läbiviimiseks kulub päris kindlasti kaks õppetundi (kui klassis on ca 32 õpilast). Kõne esitamiseks tuleks anda igale õpilasele 5 minutit, st ühe tunni jooksul jõuab kuulata 8 kõnet. Kõnevõistluse esimese vooru läbiviimiseks tuleb 32 õpilasega klass jagada neljaks 8-liikmeliseks rühmaks ja igale rühmale leida oma ruum. Esimeses voorus hindavad rühma liikmed ise oma rühma kõnesid. Hindamine peaks olema salajane, st iga rühma liige valib kaks tema meelest kõige paremat kõnet. Edasi lõppvooru pääseb igast rühmast kaks kõige enam hääli saanud kõnet. Esimese vooru läbiviimiseks kulub niisiis üks õppetund

Lõppvooru jaoks kulub samuti üks tund. Esinevad kaheksa finalisti, kelle hulgast iga õpilane valib välja ühe. Kolm enim hääli saanut võiks saada auhinna, samuti võiks õpetaja kommenteerida võitjate kõnesid ja esitust. See aga eeldab, et järgneb kohe teine emakeeletund, sest võistlus ise võtab ühe tunni. Samuti võib lasta õpilastel kommenteerida. Selleks tuleks õpilastele enne lõppvooru tutvustada töövihiku harjutust 7 ja lasta igaühel valida, millise finalisti kõnet ta soovib kirjalikult analüüsida. Sellisel viisil saab iga kõne kohta umbes neli analüüsi, mille põhjal oleks hea analüüsida, miks kõnevõistluse tulemused just selliseks kujunesid. Kindlasti vajab see eraldi tundi. Alternatiivselt võiks õpetaja kontrollida TV harjutust 7 kirjalikult.

Kui kõnevõistlusele kulub oodatust rohkem aega, siis võib ka diskussiooni käsitleda kirjandustunnis. Teoreetilist materjali diskussiooni õppimiseks palju ei ole, selle võib vabalt esitada asjakohase kirjandustunni alguses. **Diskussiooni** võiks läbi viia töövihiku harjutuse 4 järgi – teemaks oleks käsitletava kirjandusteose problemaatika. Kuulajad analüüsiksid diskussiooni käiku, tunni lõpuks võiks analüüside puhul teha kokkuvõtte.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 105. Missugused on esinedes kõne eesmärgid?

a) Euroopa liidu alasel konverentsil – **veenmine ja info edastamine,**

b) kooli lõpuaktusel – **tunnete väljendamine ja meelelahutus,**

c) sõbra sünnipäeval – **meelelahutus ja tunnete väljendamine,**

d) naljapäeval tervituskõnega – **meelelahutus,**

e) kooli omavalitsusse kandideerimisel – **veenmine**,

f) klassi kokkutulekul 20 aasta pärast – **tunnete väljendamine, meelelahutus.**

Harjutus 107. Mis vahe on kõnel ja monoloogil? Mis vahe on kõnel ja oma mõtete kirjalikul esitamisel?

Monoloog esitatakse ilma kuulajateta, teatris näiteks väljendab see tegelase sisekõnet, seega on monoloog nagu kõne iseendale, selles ei ole vaja arvestada ühegi kuulajaga. Seetõttu on monoloog sageli väga intiimne. Kõne on alati kellelegi adresseeritud, ja mõeldud ette kandmiseks teatud kindlal puhul. Seetõttu kujundatakse kõne sisu lähtuvalt kuulajate arvatavatest taustateadmistest, hoiakutest ja kuulajate arvust ning ürituse ametlikkuse astmest. Hea kõnepidaja arvestab alati publiku reaktsiooniga ja kujundab oma kõnet jooksvalt vastavalt sellele. See on ka peamine erinevus kirjalikust tekstist. Viimast pole võimalik käigu pealt paremaks teha, ei saa korrata keerulisi kohti, kui lugeja ei saanud aru jm. Samas on lugejal võimalik kirjalikku teksti mitu korda üle lugeda, samas kui suulist kõnet saab kuulata vaid korra.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 2. Loe läbi Lennart Meri kõne NATO peasekretäri Javier Solana auks antud õhtusöögil 1996. aastal.

▪ Jooni alla pöördumine.
<u>Kõrgesti austatud peasekretär, kallid külalised.</u>

▪ Missugust alustamise võtet on kasutatud? **Sõnastatud on kuulajate meeleolu, ootused ja olukord; tehtud on seda humoorikas võtmes.**

▪ Markeeri või jooni alla kõne põhiteesid.

<u>Teises lõigus</u>: Ja need **vähesed poliitikud**, kes **möönavad julgeolekuriske tänapäeva Euroopas**, teevad seda nostalgiliselt, peaaegu igatsedes vana hea Nõukogude Liidu stabiilse konfrontatsiooni aegu.

<u>Kolmanda lõigu lõpus</u>: **emba-kumba, kas tulevikku ku-jundame meie või kujundab tulevikku totalitarism**.

<u>Neljandas lõigus</u>: **Vene välis- ja kaitsekomisjoni hiljutine ülevaade on seadnud endise Nõukogude Liidu taastamise aastaks 2005**. Ma nõustun Nõukogude Liidu restaureerijatega ühes punktis: **järgmised viis aastat on saatuslikud aastad**.

<u>Viiendas lõigus</u>: Seepärast võin teile kinnitada: **Eestis on piisavalt poliitilist tahet probleemi defineerida ja selle-**

le lahendust leida. See ongi meie optimismi allikas. See ongi põhjus, miks me kavatseme kõiki Rahupartnerluse võimalusi kasutada ja kavatseme neid võimalusi ka avardada. **See ongi põhjus, miks me algusest peale oleme deklareerinud oma kindlat tahet saada NATO liikmesriigiks**.

▪ Tee ühe lõigu kohta kõnekaart. Missuguseid võrdlusi, näiteid ja fakte on teeside tõestuseks toodud?

Kõnekaart

> **Tees**: Kaks võimalust, kas tulevikku kujundame meie või kujundab tulevikku totalitarism.
>
> **Tõestused**: Vene välis- ja kaitsekomisjoni hiljutine ülevaade on seadnud endise Nõukogude Liidu taastamise aastaks 2005. Järgmised viis aastat on saatuslikud aastad. Nad näitavad, kas Euroopas laieneb demokraatia või totalitarism. Eestis on piisavalt poliitilist tahet probleemi defineerida ja sellele lahendust leida. See ongi põhjus, miks me algusest peale oleme deklareerinud oma kindlat tahet saada NATO liikmesriigiks.

▪ Jälgi mõttekäigu arengut kogu teksti ulatuses. Iseloomusta antud kõne keelt ja stiili.

Kõne kasutab üsna palju retoorilisi pöördumisi, keelekasutus on metafooriline, kasutatakse lämbumise ja kella tiksumise kujundit, näitamaks, et Euroopal on jäänud vähe aega valmistuda võimalikeks muutusteks Venemaal.

Harjutus 3. Loe läbi katkend Jakob Hurda 1871. a. kõnest. Jooni alla vananenud sõnad ja väljendid. Kirjuta esimene lõik ümber, kasutades tänapäevaseid väljendeid, lauseehitust ja õigekeelsusnorme.

Meie kaebamine, nurisemine ja hukkamõistmine vana aja kohta ei maksa tänapäev midagi. See ei aita meie nüüdisi asju karva väärt kaugemale. Niisama ei või meie järeltulijate käest vastamist selle eest nõuda, mis meie esivanemad omal ajal kurja ja kahju teinud.

Meil on nüüd tõised ajad käes ja tõised tööd toimetada. Teeme meie oma aja kohta seda, mis meie kohus ja õigus teha! Sest tuleb meile ja tulevale ajale tõsine tulu. /…../

Juhatagu meid igal ausal tööl ja tululisel ettevõtmisel üksmeel. Näidakem isamaa ja vendade armastust mitte suuga, vaid tegudega. Olgem usinad igale hääle tööle ja väsimata vaeva nägemas. Meie meel olgu kindel ja ärgem laskem ennast igast tuulest senna tänna puhuda nagu ivata aganad. Meie tahtmisel ja tegemisel olgu alati tuum sees, mis midagi maksab, aga kibedusest puhas. Ivata aganaid ja tuumata teri eneste sõpruses ärgem salligem, niisama vähe kui neid, kes tühja ja tuult külvavad, et tormi lõigata.

Oleme ja elame meie nii, siis oleme meie tõepoolest oma esivanemate ausad lapsed ja tulev aeg saab meid niisama auuga nimetama, nõnda kui meie nüüd oma esivanemaid auuga oleme nimetanud.

(J.Hurt „Kõned ja kirjad")

Esimese lõigu näidisvastus.
Hädaldamisel mineviku üle ei ole tänapäeva seisukohalt mingit tähtsust. See ei aita tänaseid probleeme kuidagi lahendada. Samamoodi ei tohiks järeltulevatelt põlvedelt vastutust nõuda selle eest, mis nende esivanemad on teinud.

Harjutus 5. Oletame, et juhid õpilaskonverentsi. Tutvusta järgmist esinejat. Jooni alla väljendid, mida saaksid kasutada? Tekst koosta siiski ise.

Lugupeetud kuulajad! Kõige kallimad, üliaustatud ja suurepärased kuulajad. Hei, rahvas! Kallis koolipere! Mul on rõõm tutvustada teile järgmist esinejat.

….. on meie kooli 9. klassi õpilane, kelle huvialaks on ……. ja ……

Järgmisena esineb see kutt, keda te kõik tunnete. Ta on igati lahe ja muhe sell. See esineja on kõigiti austamisväärne, kaunis ja ülev olevus.

10. Sõnajärg

Peatüki **eesmärk** on tutvustada eesti keele sõnajärje põhireegleid, võrrelda neid põgusalt teiste keelte sõnajärgedega (asetades pearõhu võõrmõjude äratundmisele ja vältimisele) ning õppida sõnajärje varieerumist kasutama stilistilistel eesmärkidel.

Peatüki materjali käsitlemiseks võiks kulutada kaks tundi. Esimeses tunnis käsitletaks eesti sõnajärje iseärasusi ning teises tunnis sõnajärje kasutamist stilistilistel eesmärkidel.

Esimest õppetundi võib alustada sellega, et lasta õpilastel lugeda peatüki esimest, sissejuhatavat lehekülge ning selle järel võiks teha õpiku harjutused 120 ja 121. Need harjutused on sissejuhatava iseloomuga, õpilastel võiks lasta mõned näited ette lugeda, kuid mitte hinnata. Seejärel võiks õpetaja anda ülevaate sellest, kuidas informatsiooni lauses liigendatakse ja kuidas see kajastub eesti keele sõnajärjes (reegel, et tegusõna on teisel kohal, teema esimesel ja uus info lause lõpus, pärast tegusõna). Selle käigus võib suuliselt teha õpikust harjutused 122 ja 123. Viimane annab ka hea võimaluse korrata lauseliikme mõistet, eriti öeldist.

Võrdlusele teiste keelte sõnajärgedega pole mõtet liiga palju aega pühendada, see on vaid selgitus, miks teatud tüüpi sõnajärgesid peetakse võõrmõjuliseks. Samuti on lugu kõrvallause sõnajärjega. Eesti keeles on see väga varieeruv ja sageli on raske öelda, kuidas on parem, kas öeldis lõpus või teisel kohal. Seepärast ei maksaks kõrvallause iseäraustesse liialt süüvida – lihtsalt mainida ja teha harjutusi (124 ja 125 õpikust). Koduseks ülesandeks võiks jääda töövihiku teisest osast harjutus 13 ja õpikust harjutus 126.

Teises õppetunnis võiks käsitleda küsilause sõnajärge ja erinevaid markeeritud sõnajärgesid. Materjalile lähenemine võiks olla stilistiline, st erinevaid sõnajärje-variante vaadeldagu sellest aspektist, kuidas nad mõjutavad teksti stiili. Küsilause sõnajärje käsitlemise järel võiks teha töövihikust harjutuse 14, markeeritud sõnajärje juures harjutused 127–129. Koduseks ülesandeks võiks jätta töövihikust harjutused 15 ja 16 või õpikust 130.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 120. 120 aastat pärast Jakobsoni isamaakõnet kuulutas kunstnik Heinz Valk laulva revolutsiooni ajal rahvale: „Ükskord me võidame nagunii!" Muuda selle hüüdlause sõnajärge. Arutage klassis, kuidas teiseneb muudetud sõnajärjega lause mõte ja meeleolu.

Nagunii me võidame ükskord! Siin on rõhk sõnal *ükskord*. See tekitab mulje, et

praegu ei õnnestunud, aga ehk tulevikus läheb paremini.

Nagunii me ükskord võidame! Selline sõnajärg jätab mulje, et võitmine ei ole eriti oluline, ükskord see juhtub nagunii, ei maksa sellest erilist numbrit teha.

Ükskord võidame nagunii meie! Siin on rõhk sõnal *meie* ja see loob mulje, et on keegi *nemad*, kes praegu võidavad, või igatahes takistavad *meid*. Lause rõhutab ühtsust ja ka konfrontatsiooni.

NB! Loomulikult tuleb arvestada, et ülaltoodud seletused pole ainuõiged, tegemist on lihtsalt näidetega.

Harjutus 122. Kirjelda, mille poolest erinevad järgnevate lausete tähendused teineteisest.

Hommikul avastas poeet kirjutuslaua alt kadunud muusa. **Neutraalne sõnajärg, kirjeldab lihtsalt olukorda.**

Poeet avastas kadunud muusa kirjutuslaua alt hommikul. **Jätab mulje, et poeet otsis öö otsa muusat taga ja leidis alles hommikul.**

Kirjutuslaua alt avastas hommikul kadunud muusa poeet. **Jätab mulje, et muusat otsisid paljud (kunstiinimesed), aga õnn sai osaks just poeedile**.

Kadunud muusa avastas poeet hommikul kirjutuslaua alt. **Jätab mulje, et poeet otsis kõikvõimalikest kohtadest ja kirjutuslaua alune oli viimane koht, kuhu ta oskas vaadata.**

Harjutus 123. Leia igast lausest öeldis ja määra, mitmendal positsioonil ta on. Seejärel erista teema (kaldkirjas) ja ***uus info.***

Alguses sõudsid (2) üle taeva **hallid pilved**. *Sulased ja tüdrukud* aeti (2) laupäeval juba varavalges **niitma**. *Uuel sajandil* on (2) kõik **teisiti**. Võta (1) **püss selga**! *Kaotatud aega* ei õnnestunud (2) enam **tagasi võita**. *Hirmsatest terroritegudest väsinud maailm* otsib (2) paaniliselt **tasakaalu**. *Elasid* (1) kord **eit ja taat**. *Suvepäeva kuumusest eufooriasse sattunud tüdrukute pöörase sambaga* ühinesid (2) **kõik**.

Harjutus 124. Leia järgnevast tekstist võõrmõjulise sõnajärjega laused ja paranda need.

Ühel päeval **mõtles Joosep** elu üle järele.

Selle nimel **olid inimesed** valmis tegema igasuguseid tehinguid.

Kõik lehed **kirjutasid sellest** iga päev.

Omakasu **mõlkus meeles poliitikutel**, omakasu mõlkus meeles ka tavalistel inimestel. Selle üle tuli tõsiselt mõtelda.

Harjutus 125. Muuda öeldiste asendit kõrvallauses (kui öeldis on osalause lõpus, siis paiguta ta teisele kohale ja vastupidi).

Ülesande eesmärk on harjutada kõrvallause öeldise äratundmist. Samas võimaldab harjutus näidata, et kõrvallause sõnajärg on varieeruv, st võib olla nii ja naa.

Vanasti tormasid noored barrikaadidele, kui maailm **tundus neile ebaõiglane**. Tänapäeval keerab enamik tümpsu kõrvaklappides kõvemaks, et ümbritsev **neid ebamugavalt häirima ei hakkaks**. Neid, kes **aitasid oma teadmistega** inimesi, oli kunagi palju. Nüüd on suur osa üliõpilasi sellised, keda **huvitab haridus** vaid kõrge palga pärast. Kui nad **sobiva juhuse leiaksid**, siis läheksid nad elama mõnda heaoluriiki. „Kus **parem on**, seal on ka isamaa", ütlesid selliste sisserändajate kohta juba vanad roomlased.

Harjutus 126. Leia tekstist saksapärase sõnajärjega laused ja muuda nad eestipäraseks.

Põhiline selle harjutuse juures on, et abiverb ei oleks lause absoluutses lõpus. Kas asetada ta peaverbi ette või lauses teisele positsioonile, on suures osas maitse küsimus.

Pärast seda, kui Kevin Pool oma suurepärase äriidee **oli leidnud**, muutus tema elu kardinaalselt. Ta hakkas tegutsema. Kui ta **oli** pangast paraja summa raha **laenanud**, ostis ta Alutaguse sügavaimas sopis lahmaka maad. Enne veel, kui keegi oli arugi saanud, oli mets juba maha võetud ja rahaks tehtud. Kevin ostis Armani ülikonna, BMW, palkas kauni sekretäri ja sõitis äriklassis New Yorki, kus tal **oli** hotellis Ritz juba luksnumber **kinni pandud**. Õhtul läks ta oma kauni sekretäriga kasiinosse. Kui ta **oli** sada tuhat dollarit naeratades **maha mänginud**, tutvus ta paari mõjuka ameerika ärimehega. Vestlus muutus tõsisemaks, kui Kevin ennast toksiliste jäätmete töötlemistehase omanikuna **oli tutvustanud**. Et Kevini töötlemishinnad **olid** väga **konkurentsivõimelised**, kirjutati juba järgmisel hommikul alla pikaajalisele lepingule. Nüüd oli Kevin superrikas. Kui ta tolliametnikke ja muid asjapulki paarikümne miljoniga **oli sponsoreerinud**, ei tundnud need Alutagusele veetavate konteinerite sisu vastu enam mingit huvi. „Norrmaalne!" tõdes Kevin, pärast seda kui ta esimese kuu kasumi **kokku oli lugenud**. „Kümme aastat peavad need konteinerid seal kindlasti vastu, edasi pole enam minu mure."

Harjutus 127. Muuda alltoodud tekst markeeritud sõnajärje abil muinasjutuks.

Õpilastele võib öelda, et sõnastust tohib muuta, et oleks rohkem jutustava stiili moodi.

Vastusevariant.
Sõitis mööda Piibe maanteed Kehrast Tallinna poole sinine Old Thomase reklaamikirjadega liinitakso, salongis üle poole tosina reisija. Jõudis Firmale Noklon kuuluv sõiduk kella 10 paiku hommikul paari kilomeetri kaugusele Peterburi maantee viaduktist, kui äkki teelt välja kaldus ja üle katuse kraavi paiskus. Juhuse tahtel aga avastas kraavi sõitnud bussi väljakutsele sõitev kiirabi ja võttis kähku peale kolm õnnetuses kannatada saanud inimest.

Harjutus 128. Muuda keeldumine sõnajärge muutes kategoorilisemaks.

Vastusevariant.
Sinu luuletused mind kõigutada ei suuda, võrgutada mind võimalik ei ole. Niisiis, võta palun teadmiseks, et ma sinuga teatrisse ei tule, pärast seda ma ennast koju saata ei luba, ning koridoris ma ennast lahkumiseks suudelda ei lase. Ja kui see sulle veel kohale ei jõudnud, siis tea, et seejärel ma kindlasti sind enda juurde sisse tassi kohvi jooma ei kutsu. Ja millestki enamast unistada ei tasu sul kohe kindlasti.

Harjutus 129. Muuda tekst täiendi järelasendit kasutades luuleliseks.

Vastusevariant.
Karini silmad, selged ja sinised ning suu, nii vapper ja jonnakas ei läinud uneski Joosepil meelest. Kui Karin naeris, haaras Joosep käega oma südamest, hellast ning piinlevast. Miks nuhtleb teda saatus kuri? Kust leida sõnu, küllalt kauneid, et teada anda oma tunnetest? Ta tahaks luua

värsse, malbeid ja stroofe, hingeminevaid, kuid nagu needus praegu just sai süsi otsa pliiatsist.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 8. Kirjuta sõnad kokku, lahku või kasuta sidekriipsu. Seejärel jaga sõnad kolme rühma ja põhjenda kokku- ja lahkukirjutamist.

Põhisõnaks on omadussõna

kokku	**lahku**	**sidekriipsuga**
kolmeaastane	kahekümne kolme aastane	3-aastane
onunimeline	L. Koidula nimeline	Koidula-nimeline
Emajõelaiune	selle tänava laiune	U-kujuline
tänavalaiune	suure kuuse kõrgune	14-korruseline
nelinurkne	O. Lutsu aegne	
minuvanune		

1. tulba sõnad kirjutasin kokku, sest **täiendsõna kirjutatakse järgneva omadussõnaga tavaliselt kokku**.
2. tulba sõnad kirjutasin lahku, sest täiendsõnal on **omakorda täiend**.
3. tulbas kasutasin sidekriipsu, sest täiendsõnaks on **arv, pärisnimi või sümbol**.

Harjutus 9. Pane antud omadussõnadele ette täiendsõnad nii, et peaksid kasutama kokkukirjutamise reeglit, nt *minusarnane.*

mäe-, kivi-, pea-, herne-, oasuurune;
jõe-, järve-, mereäärne;
mere-, metsa-, soo , nurgatagune.

Harjutus 10. Muuda eelmises harjutuses leitud väljendeid nii, et peaksid kasutama lahkukirjutamise reeglit.
Nt: minu venna sarnane.

Suure mäe suurune, väikse kivi suurune.
Meie jõe äärne, naabri järve äärne.
Selle metsa tagune, suure mere tagune.

Harjutus 11. Kasuta üleeelmises harjutuses leitud sõnu ja moodusta väljendeid järgmiste sõnadega. Kas kirjutad kokku või lahku? Põhjenda.

Pea suurus, herne suurus, jõe ääres, järve ääres, mere taga, metsa taga.
Põhjendus: täiendsõna kirjutatakse nimisõnast lahku, kui ei teki omaette mõistet, kaassõnast kirjutatakse eelnev nimisõna alati lahku.

Harjutus 12. Leia võõrsõnale sobiv liitomadussõnaline sünonüüm. Vajadusel saad abi võõrsõnaleksikonist või õpiku sõnastikust.

Loomulikult ei ole toodud variandid ainuvõimalikud.
adekvaatne – otstarbekohane
fantastiline – suurepärane
detailne – üksikasjalik
apaatne – tusameelne
diskreetne – peenetundeline
galantne – peenekombeline
intuitiivne – alateadlik
konservatiivne – vanameelne
objektiivne – erapooletu
arhailine – vanamoodne
antipaatne – vastumeelne
biograafiline – elulooline

professionaalne – elukutseline
monotoonne – üksluine
globaalne – üleilmne
terroristlik – vägivaldne
konkreetne – selgepiiriline
ratsionaalne – mõistuspärane

Harjutus 14. Paiguta järgnevad küsilaused korrektsuse alusel pingeritta. Võrrelge oma pingeridu ja töötage välja klassi ühine pingerida.

Järjestamisel tuleks arvestada, et umbisikuline pöördumine on üldjuhul viisakam kui otsene pöördumine. Mida rohkem on kasutatud viisakussõnu, seda viisakam on tervik. Teietamine on viisakam kui sinatamine. Muidugi on võimalik järjestuse üle vaielda, siin on üks võimalus, mis enamvähem vastab skaalale.

Üliviisakas: 1. Kas ma tohiks veidi suhkrut paluda?
2. Vabandage, kas te ulataksite suhkrut?
3. Kas ma saaks veidi suhkrut?
Neutraalne: 4. Kas keegi annaks suhkrut siiapoole?
5. Kas sa ulataksid suhkrut?
6. Kus suhkur on?
7. Suhkrut saab ka vä?
Ebaviisakas: 8. Annad ka suhkrut või?

Harjutus 15. Kirjuta alltoodud M. J. Eiseni ülestähendatud muistendi ainel uudisnupp ajalehele.

Üks võimalik näidisvastus.
Eile ründas Vanapagan äsja valminud Pühalepa kirikut. Õhtul, hämaruse saabudes viskas ta Õunamäe suunalt kaks suurt kivirahnu kiriku pihta. Seejärel tuli ta ratsutades kuni kirikuni välja, et hinnata oma rünnaku tulemusi. Kohalike elanike õnneks ei olnud kivirahnud kirikut tabanud. Hetkel kui Vanapagan kiriku juurde jõudis, laulis kukk ja ründaja oli sunnitud taanduma. Ekspertide hinnangul ärritas Vanapaganat Pühalepa kiriku kellade helin. Pühalepa kirik valmis kuu aega tagasi ja sellest alates on seal igal pühapäeval kelli helistatud.

Harjutus 16. Võrdle eelmise harjutuse muistendi stiili ja omakirjutatud uudisjutu stiili. Too välja erisused lausestuses (sõnajärg, lause pikkus, liitlausete hulk), sõnakasutuses (ametlikkus, kujundlikkus) ja ülesehituses (informatsiooni esitamise tihedus, järjestus).

Sõnajärg on uudises tavaline V2 (öeldis teisel positsioonil), laused on pikemad kui muistendis, kasutusel on rohkem liitlauseid. Uudisnupp on erapooletum, asjalikum, võrdlusi ega kõnekujundeid ei kasutata. Informatsiooniliselt esitatakse uudises kõigepealt olulisim info (sündmus), taustainfo esitatakse lõpus. Uudises on info esitatud kompaktsemalt.

11. Stiil

Peatüki **eesmärk** on tutvustada eri stiile ja harjutada keelekasutust mitmesuguseid stiilivõimalusi proovides. Õpetuse eesmärk on saavutada, et õpilased teadvustaks argi- ja ametliku stiili erinevusi ühelt poolt ning neutraal- ja emotsionaalstiili erinevusi teiselt poolt, ja suudaks mõlemat kasutada. Peatüki materjali käsitlemisele võiks pühendada kolm tundi, kuid kui õpetaja soovib erinevaid stiile ka praktikas rohkem

harjutada, siis võib lisada veel kaks harjutustundi. Et stiiliga puutub õpilane kokku pidevalt, siis on võimalik neid teemasid lühidalt meenutada ka kirjanduse ja tekstiõpetuse tundides üldisemalt.

Esimene tund võiks alata üldise arutlusega stiili teemal. Et muusika näitel (koverid) on noored stiili mõistega intuitiivselt kursis, siis võikski vestlus alata muusikastiilidega, näiteks võiks lasta neil kirjeldada mõne laulu kahte eri stiilis varianti. Võib isegi paluda selleks tunniks kodust muusikalisi näiteid kaasa võtta. Õpetaja võib ka ise noori üllatada mõne koveriga (Beatles'ite ja Propelleri „Esterday – Eile veel" variantidega või Gentel-Denteli lugudega).

Seejärel võiks teha õpikust harjutuse 131. Kui aega on vähe, võib lasta loost kirjutada ka ühe variandi, aga sellise, mis oleks algupärandist hästi erinev ja neid lugusid siis natuke klassi ees ette lugeda. Seejärel võiks tutvustada õpiku leheküljel 87 oleva skeemi abil erinevate stiilide mõisteid, igat lühidalt iseloomustades.

Tutvustuse järel sobiks teha õpiku harjutus 132. Tunni lõpul võiks tutvustada ka argi- ja ametliku stiili mõistet ja jätta koduseks tööks töövihikust harjutus 19.

Teine tund võiks alata argi- ja ametliku stiili mõistete kordamisega, seejärel võiks teha õpikust harjutuse 133. Järgnevalt võiks pühendada aega koduülesannete kontrollimisele, tuues esile mõningaid tüüpilisemaid vigu ametliku teksti koostamisel.

Seejärel võiks teha õpiku harjutuse 135. Harjutuse kontrollimise juures võiks küsida õpilastelt, millised olid need sõnad, mis muutsid teksti argistiilseks, kas nad oskaksid neid sõnu kuidagi iseloomustada.

Seejärel võiks tutvustada publitsistlikku ja teadusstiili ning teha harjutuse 136, et õppida neid stiile ära tundma. Kui aega jätkub, võiks teha ka harjutuse 137. Koduseks ülesandeks võiks jääda harjutus 20 töövihikust.

Kolmas õppetund võiks alata ametliku ja publitsistliku stiili lühida kordamisega, millele järgneks stiilide praktiline harjutamine. Selleks võiks teha õpikust harjutuse 134, milleks võiks kulutada 10–12 minutit.

Seejärel võiks teha kohe harjutuse 138, mille jaoks võiks kuluda umbes 15 minutit. Tunni lõpul võiks mõned eeskirjad koos juurdekuuluvate publitsistlike tekstidega klassis ette lugeda. Kui õpetajal ei ole piisavalt aega, siis võib ülalkirjeldatud harjutustunni ka ära jätta ja pärast teist tundi liikuda kohe neljanda tunni materjali juurde.

Neljas tund võiks olla pühendatud neutraalstiili ja emotsionaalstiili eristamisele ja praktilisele harjutamiseks. Stiilierinevuste seletamiseks võiks kulutada suhteliselt vähe aega, enamik võiks jääda harjutamiseks.

Alustada on kohane töövihiku harjutusega 22. Töökäsku seletades võiks õpilaste tähelepanu juhtida asjaolule, et teksti adressaat on laps, kes ei suuda vastu võtta korraga väga palju informatsiooni. Seega tuleks osa infot lihtsalt välja jätta, mitte püüda kõike kramplikult emotsionaalstiili väänata.

Seejärel võiks sooritada õpikust harjutuse 139. Mõlema harjutuse järel võiks lasta mõnel õpilasel oma töö ette lugeda, et seda siis ühiselt veidi analüüsida. Tunni lõpuks võiks teha harjutuse 141. Koduseks ülesandeks võiks võtta kas õpiku harjutuse 140 või töövihiku harjutuse 21 või 23.

Kui aega jätkub ja temaatika tundub õpetajale oluline, võib **viienda tunni** pühendada veel kordamisele ja harjutamisele. Õpetaja võib ka ise teha mõne ülesande, näiteks leida Õhtulehest ja mõnest päevalehest sama uudise kaks erinevat käsitlust, millest üks on emotsionaalstiilis ja teine neutraalstiilis.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 132. Määra, milliseid funktsionaalstiile esindavad alltoodud tekstikatked. Põhjenda oma arvamust.

a. On ilukirjandusstiil, see on värvikas ja kirjeldav, kasutatakse kujundeid.

b. On ametlik stiil – täpne ja asjalik.

c. On teadusstiil – detailne ja erapooletu, kirjeldav.

d. On argistiil – lihtne keelekasutus, emotsionaalne väljenduslaad.

e. On publitsistlik stiil – argumenteeriv, selge esitus, mitte väga keerukas.

Harjutus 133. Võrdle alltoodud kolme tekstikatket. Kaks neist on kirjutatud ametlikus stiilis, millised? Mille poolest need kaks ametlikus stiilis teksti teineteisest erinevad? Põhjenda oma arvamust. Millises stiilis on kirjutatud kolmas tekstikatke?

Ametlikus stiilis on esimene ja kolmas tekstilõik, teine tekstilõik on argistiilis. Ametlikus stiilis lõikudest on esimene neutraalstiilis ja kolmas emotsionaalstiilis. Emotsionaalstiili võib ära tunda hinnanguliste omadussõnade järgi nagu *ennekuulmatu*, *pehastanud* jt.

Harjutus 135. Alltoodud tekst on muudetud argistiilseks 10 sõna lisamisega. Muuda tekst ametlikuks, eraldades lisatud 10 sõna.

Rahvuspark on ~~mu meelest~~ erilise rahvusliku väärtusega kaitseala ~~imearmsa~~ looduse ja ~~vanavanemate~~ kultuuripärandi, sealhulgas ~~kõiksugu~~ ökosüsteemide, ~~muu seesuguse~~ bioloogilise mitmekesisuse, maastike, rahvuskultuuri ning alalhoidliku looduskasutuse säilitamiseks, kaitsmiseks, uurimiseks ja ~~miks mitte ka~~ tutvustamiseks.

Harjutus 136. Samast nähtusest on kirjutatud publitsistlikus stiilis ja teadusstiilis. Kumb tekst on teadusstiilis? Võrdle tekste ja too esile stiilierinevused.

Esimene lõik on teadusstiilis, teine publitsistlikus stiilis. Sellest annavad tunnistust hinnangulised väljendid nagu *leian, äärmiselt oluline, on ju nii, omal kombel.* Teadusstiilis selliseid autori suhtumist väljendavaid keelendeid ei kasutata või kasutatakse minimaalselt.

Harjutus 137. Sõnade lisamise ja asendamisega on publitsistlikus stiilis tekstikatke muudetud argikeelseks. Muuda tekst tagasi publitsistlikuks, eraldades argistiilsed sõnad ja väljendid.

Märkamatult on juhtunud nii, et mõnda asja on ~~lahedam~~ **mugavam** ajada inglise keeles: laulda Eurovisioonil, pidada omavahelist eurokirjavahetust, valmistada õpilasi ette õppimiseks mõnes ~~šefis~~ **mainekas** ülikoolis, pidada ülikoolis loenguid, et vahetusüliõpilasi siia meelitada. Ja kui inglise keel juba ~~ruulib~~ **kasutusel on**, milleks siis üldse eestikeelses koolis ~~hängida~~ **käia**. Inglise keel on ju ~~palju rohkem in~~ **populaarsem**. Kui niimoodi mõelda, siis ei ole kaugel päev, kui eesti keelt võib ähvardada hääbumine. ~~Okei~~?

Harjutus 139. Muuda emotsionaalstiilis tekst neutraalstiilseks.

Möödunud reede õhtul otsustasin oma sõbraga minna üle jää õmbluskooli ühiselamusse. Kukkusime pimeduses libedal jääl õnnetult, nii et kulm sai vigastada ja nina hakkas veritsema. Õmbluskooli ühiselamu ees kohtasime oma koolivendi ning jäime hetkeks arutama eelseisva geograafia kontrolltöö probleeme. Sattusime elavasse keskustellu mõningate küsimuste õige lahenduse üle, mistõttu tõenäoliselt kergitasime natuke häält. Sel hetkel saabus kohale politsei, kes meid meie jääl saadud vigastuste tõttu kaklemises kahtlustas. Politsei konfiskeeris mult ka õllepudeli, mille olin ostnud muhkude jahutamiseks. Pudel oli suletud ja alkohoolseid jooke ma tarvitanud ei olnud.

Harjutus 141. Kirjuta oma „Sisekorra eeskirjadele" emotsionaalstiilis sissejuhatus (võid eeskujuna kasutada põhiseaduse sissejuhatust, vt eespool).

Ka selle harjutuse puhul võiks lasta õpilastel oma vaimukusega hiilata. Sellest pole midagi, kui sissejuhatus tuleb lausa groteskne. Ülepingutuse kaudu õpib veel stiilierinevusi kõige pareminigi, samas tuleb õpilaste tähelepanu juhtida sellele, kui nende stiil on juba ülepingutatult stiilne, sellised tekstid hakkavad mõjuma ebaloomulikult.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 17. Moodusta lühike mitmuse osastav.

kaks pulka – palju pulki
kaks palki – palju palke
kaks utte – palju utti
kaks kampa – palju kampu
kaks käsna – palju käsnu
kaks rüppe – palju rüppi
kaks kiilu – palju kiile
kaks nunna – palju nunni
kaks luike – palju luiki
kaks kannu – palju kanne
kaks rauka – palju rauku
kaks kärssa – palju kärssu
kaks hõimu – palju hõime
kaks farssi – palju farsse
kaks pärna – palju pärnu
kaks ritva – palju ritvu

Harjutus 18. Täida lüngad ja kirjuta allajoonitud sõnade tähendus harjutuse lõppu.

rohkeid torso**sid**, ohmu**sid** töölisi, kahtlasi/ hipi**sid**, argi**seid** arutelusid, filosoofilis**i** vestlus**i**/vestlus**eid**, trotslik**ke** tüdrukuid, kuivanud skalp**e**, kristlik**ke** raamatuid, lõplik**ke** otsuseid, agaraid metsnik**ke**, arglik**ke** imik**uid**, leplik**ke** autojuht**e**, kahtlas**i**/ kahtlas**eid** viisa**sid**, uhke**id** tõld**u**, okslik**ke** känd**e**, varajasi õhtu**id**, roosa**sid** kampsun**e**, okkalis**i** radu, ohtlik**ke** kurv**e**, mõtlik**ke** vanaisa**sid**, igavaid kontsert**e**, tulevas**i** lendureid, vallatuid sälg**e**, erakordseid polüglott**e**, ootamatuid pankrott**e**, vaieldamatuid tõik**u**, vastikuid vistrik**ke**, üksikuid näitsik**uid**, auklik**ke** hambaid, võimatuid saatus**i**/saatus**eid**, hell**i** käsi, nüri**sid** nuge, ogar**aid** prints**e**, tublisid poisitar**e**, tark**u** raamatuid, tumm**i** filosoofe, tollis**eid** laudu, nõrk**u** marionett**e**, rohelis**i** rubla**sid**, kehv**i** amulett**e**, lilla**sid** haldja**id**

torso – jäsemete ja peata raidkuju
skalp – vaenlase mahanülitud peanahk
sälg – noorhobune
polüglott – inimene kes oskab paljusid keeli
pankrott – maksu-jõuetus
tõik – tõsiasi, fakt

Harjutused 19–23 on tekstiloomeharjutused.

Nende puhul on vähe kasu näidisvastuse andmisest, sest sama tulemuse võib saavutada erinevate keelevahendite abil. Stiiliharjutuste juures peaks õpetaja juhtima tähelepanu olulise ja ebaolulise informatsiooni esitamisele. Seega ei ole mainitud harjutuste puhul tegu mitte ainult tekstiloome harjutustega, vaid ka tekstianalüüsi harjutustega.

Nende harjutuste lahendamisel võib soovitada õpilastel kõigepealt harjutustekstis alla joonida olulised mõtted, mida oma tekstis edasi anda ja alles seejärel asuda kirjutama. Nõrgemas klassis võib analüüsitööd lausa koos teha, eraldades kõik ebaolulise. Selle analüüsi juures tuleks arvestada ka sihtrühmaga, kas 3. klassi õpilased või tavalised täiskasvanud lehelugejad, ametnikud või teadlased.

12. Suur ja väike algustäht

Peatüki **eesmärk** on korrata süvendavalt algustähereegleid ning lühendamise põhimõtteid. Kuivõrd põhjalikult peatüki materjali käsitleda, sõltub eeskätt klassi tasemest. On ju algustähereegleid ja lühendamist vaadeldud ka nooremates klassides, iga aastaga keerukamaid juhtumeid kaasates.

Seetõttu võiks soovitada selle peatüki materjali käsitlemise eel teha etteütlus, mille tulemused annaksid õpetajale ülevaate põhilistest vigadest ja puudujääkidest. Etteütluse võib teha ilma eelneva kordamiseta, kuid võib lasta ka õpilastel kodus tööks õpiku abil valmistuda. Nii või teisiti saab peatüki materjali käsitlemise sügavuse planeerida vastavalt sellele, kui palju ja milliseid vigu õpilased etteütluses tegid.

Et materjali käsitlemine sõltub olulisel määral klassi varasematest teadmistest, siis ei ole siinkohal mõtet täpsemaid juhtnööre tundide planeerimiseks anda. Kuna mõlemad valdkonnad põhinevad reeglite heal tundmisel ja analoogia kasutamise oskusel, siis on kõige efektiivsem õpetusviis ilmselt traditsiooniline nn dogmaatiline õpetusviis, kus õpetaja annab reeglid ja suhteliselt palju näiteid ette ja nende põhjal harjutatakse, kuni reeglid on kinnistunud.

See ei tähenda muidugi tuima drilli. Suure ja väikese algustähe kasutusreeglid põhinevad semantilisel analüüsil: selleks et õige algustäht valida, tuleb vaatlusalust juhtumit tähenduslikult analüüsida: kas tegu on nime või nimetusega, kas tegu on ettevõttega, kaubaga, isikuga, tähtpäevaga, pealkirjaga jne. See võimaldab algustähe valiku lahutada väikesteks kognitiivseteks ülesanneteks, mis tuleb sooritada kindlas järjekorras. Õpilased, kes on tugevad matemaatikas ja abstraktsete operatsioonide sooritamisel võivad sel viisil algustähe reeglid efektiivselt omandada.

Need õpilased, kellel domineerib kujundlik mõtlemine suudavad ilmselt kergemini leida lahenduse analoogia põhjal. Neile tuleks soovitada ära õppida kindel hulk näidiseid ning uusi juhtumeid lahendada tuntud juhtumite analoogia põhjal.

Õpetaja võiks õpilaste tähelepanu juhtida

mõlemale võimalusele ja julgustada igaüht leidma omale sobivaim viis. Välistatud ei ole muidugi reegli ja analoogiapõhise lähenemise kombineerimine.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 142. Põhjenda algustähe kasutamist.

Põhjendused.
Nimed kirjutatakse suure tähega, liigisõnad ja nimetused väikese tähega. Pealkirjalaadsed nimed pannakse jutumärkidesse, esimene sõna on siis suure tähega.

Harjutus 143. Kas suure või väikese tähega?

Õpilane võiks põhjendada reegliga siis, kui ta on eksinud. Reeglid on õpikus lk 93–94.

Ajakiri Eesti Naine, Eesti Rahva Muuseum asub Tartus, Friedebert Tuglase novelliauhind, spordiühing Kalev, rong Sinine Nool, Eesti Kirjanike Liit, Rõõmsa Meele baar, Soome-Eesti filateelianäitus, rahvusvaheline muusikakasvatuse konverents, Tallinna Tehnikaülikooli raamatukogu, šokolaad Must Roos, Rukkilille mängud, Madisepäeva lahing, linnade pommitamine viimases sõjas, Eesti Päevalehe majanduslisa, Vähi tähtkuju, draakoni aasta, Tuhande Samba saal, Eesti Geenivaramu eetikakomisjon.

Harjutus 144. Kas suure või väikese algustähega?

Los Angeles, Rio de Janeiro, Missouri Osariik, Araabia Ühendemiraadid, Hispaania, jaapani keel, jaapanlane, Meloni tänav, Saia käik, Lääne-Euroopa, lääneeurooplane, Vana-Vigala, Rootsi Kuningriik, Venemaa, venekeelne, valgevenelane, Taani Kuninga aed Tallinnas, Hea Lootuse neem Lõuna-Aafrikas, Taevase Rahu väljak Hiinas, Eesti Vabariigi pealinn, eesti laul, Eesti väliskaubandus, eesti maalikunst, eesti luule, Eesti pass, tagakaukaaslane, kohtlajärvelane.

Harjutus 146. Kääna ainsuse omastavas, osastavas, alaltütlevas.

Päts – Pätsi, Pätsi, Pätsilt (Päts, Pätsu, Pätsult)
Kallas – Kallase, Kallast, Kallaselt
Süda – Süda, Südat, Südalt
Tamme –Tamme, Tammet, Tammelt
Bach – Bachi, Bachi, Bachilt
Perrault – Perrault', Perrault'd, Perrault'lt
Shakespeare – Shakespeare'i, Shakespeare'i, Shakespeare'ilt

Harjutus 147. Missugused neist nimedest kuuluvad eesti kirjanikele ja riigitegelastele? Jutusta lühidalt, mida neist tead.

Konstantin Päts – Eesti poliitik ja riigitegelane; mitmeid kordi valitud Eesti riigivanemaks, Eesti esimene president.
Friedrich Reinhold Kreutzwald – eesti kirjanik, eepose „Kalevipoeg” ja kogumiku „Eesti rahva ennemuistsed jutud” koostaja.
Friedrich Robert Faehlmann – eesti kirjanik, „Kalevipoja” idee algataja, „Müütiliste muistendite” autor.

Harjutus 149. Ühenda autorid ja pealkirjad. Kasuta õigesti suurt ja väikest algustähte ning jutumärke.

Alan Marshall – „Ma suudan hüpata üle lompide”.
Antoine de Saint-Exupéry – „Väike prints”.
Alexandre Dumas – „Kolm musketäri”.
Friedrich Reinhold Kreutzwald – „Kalevipoeg”.
Silvia Rannamaa – „Kadri”.
Fjodor Tšaikovski – „Luikede järv”.
Georges Bizet – „Carmen”.
Eduard Viiralt – „Lamav tiiger”.
Pablo Picasso – „Veresaun Koreas”.

Harjutus 150. Kasuta järgnevaid sõnu nii, et saaksid neid kirjutada kord suure, kord väikese algustähega. Võid kasutada tuletisi, sõnaühendeid.

Näiteks.
MIHKEL – mihklipäev, onu Mihkel
REEDE – Robinsoni kaaslane Reede, nädalapäev reede
REHEPAPP – vana rehepapp, romaan „Rehepapp”
EESTI – Eesti lipp, eesti keel
LÄÄS – Lääne-Eesti, lääne pool
MAI – tüdruk Mai, maikuu
PRESIDENT – Presidendi juust, meie president
JÜRI – onupoeg Jüri, jüripäev
ÜLIKOOL – Tartu Ülikool, käin ülikoolis
TARTU – Tartu linn, tartlane
LUTHER – Martin Luther, luterlased
MUTT – kirjanik Mihkel Mutt, mutid
KASS – modell Carmen Kass, minu kass
VÄIKE – Väike-Maarja, väike laps
MAA – planeet Maa, käisin maal
TEMA – Tema Majesteet, tema onu

152. Mida tähendavad järgmised üldkasutatavad lühendid? Kui hätta jääd, saad abi ÕS-ist. Missuguseid lühendamispõhimõtteid on kasutatud?

Vt ka harjutus 34 töövihikus.

riigiettevõte – **RE**, välja arvatud või väga austatud – **v.a**, õpilane – **õpil**, kolmapäev – **K**, sealhulgas – **sealh**, see on – **s.o**, enne meie ajaarvamist – **e.m.a**, enne Kristust – e.Kr, sidejaoskond – **sjsk**, väikeettevõte – **VE**, ja muud seesugust – **jms**, ja nii edasi – **jne**, Rahvusvaheline Olümpiakomitee – **ROK**, sekund – **s**, hektar – **ha**, siinus – **sin**, jaanuar – **jaan**, veebruar – **veebr**, aprill – **apr**, august – **aug**, september – **sept**, oktoober – **okt**, november – **nov**, selle kuu päeval – **skp**, sajand – **saj**, tänav – **tn**, võrdle – **vrd**, näiteks – **nt**, sündinud – **sünd**, ühendettevõte – **ÜE**, tänav või tund – **t**, aktsiaselts – **AS**, raudteejaam – **rtj**, juunior – **jun**, telefon – **tel**, vaata – **vt**, vananenud – **van**, lehekülg – **lk**, supilusikatäis – **sl**, saatja – **stj**, Euroopa Liit – **EL**, Ühinenud Rahvaste Organisatsioon – **ÜRO**.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 29. Paranda algustähe vead. Lisa pealinna nimi ja kontrolli selle õigekirja ning lubatud variante ÕS-ist.

Riigi ametlik nimetus	Elanikunimetus	Pealinn
Ameerika Ühendriigid	ameeriklane	Washington
Austraalia Liit	austraallane	Canberra
Austria Vabariik	austerlane	Viin (Wien)
Eesti Vabariik	eestlane	Tallinn
Hiina Rahvavabariik	hiinlane	Peking (Beijing)
Iisraeli Riik	israellane	Tel Aviv, faktiliselt Jeruusalem
Itaalia Vabariik	itaallane	Rooma (Roma)
Leedu Vabariik	leedulane	Vilnius
Läti Vabariik	lätlane	Riia (Rīga)
Mehhiko Ühendriigid	mehhiklane	México
Prantsuse Vabariik	prantslane	Pariis (Paris)
Saksamaa Liitvabariik	sakslane	Berliin (Berlin)
Soome Vabariik	soomlane	Helsingi (Helsinki)
Suurbritannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriik	britt (britid) ~ inglane ~ ühendkuningriiklane	

Harjutus 30. Paranda algustähevead.
NB! Allajoonimise võib ära jätta!

Ida-**E**uroopa, **V**ahemeri, **T**eine maailmasõda, keskaeg, ajaleht **M**aaleht, **V**äike **M**unamägi, hispaania keel, neljapäev, **E**stonia teater, **K**irju **K**uke kohvik, ajaleht **O**ma **S**aar, **V**alge **R**oosi orden **S**oomes, **F**ord **T**ransit, kätekreem, eesti keele õpetaja, (**R**)**r**iigikogu valimised, rahvaerakond **M**õõdukad, purjekas **K**olm **V**enda, **K**adrioru loss, **S**hakespeare'i teos **„E**ksituste komöödia**"**, **A**vatud **E**esti **F**ond, **P**äike liigub **K**aalude tähtkujusse, ladina keeles, **L**adina-**A**meerika, vana sepa **I**van **O**rava meenutusraamat **„M**älestused kui helesinised mäed**"**, jaanipäev ehk **R**istija **J**ohannese päev juunikuus, jõulud detsembrikuus, **N**eitsitorn **T**allinnas, **AS T**artu **L**aululava, **F**inlandia kirjandusauhind, **T**ema **M**ajesteet kuninganna **E**lizabeth II, parfüüm **C**errutti 1881, **HIV**-viirus, **I**nternet, **E**duard **V**ilde romaan **„M**ahtra sõda**"**, 1856. a toimus **M**ahtra sõda, **J**üriöö ülestõus toimus jüripäeval, islami usk, noorte infomess **„T**eeviit**"**, **K**uu kraatrid, emadepäev maikuus ehk lehekuus, **M**oskva olümpiamängud, läänemeresoomlased, **K**odavere murrak, **S**aaremaa tuulikud, kirjastus **E**esti **R**aamat, saade **„L**ooduse lood**"**, **V**äike kaar on tänav **T**artus, maeti **T**allinna **M**etsakalmistule, külaskäik **V**äikesele **T**ütarsaarele, viljandlane, vene hõimude suhted vanade eestlastega, lauamäng **„R**eis ümber maailma**"**, artikkel **„T**urg ja tarbimine**"**, raamatusari **„L**oomade elu**"**, mihklipäev **T**artu muuseumis, eestimaalaste osavõtt taliolümpiamängudest, riigi lõuna- ja põhjaosa, rootsikeelne raamat, tantsiti rahvatantsu **„O**ige ja vasempa**"**, olukord **M**ägi-**K**arabahhias, külastame **V**äike-**M**aarjat augustis, **S**aksamaa autoauhind **„K**uldne rooliratas 2003**"**.

Harjutus 31. Jooni alla sõnad, mis peaksid olema suure algustähega. Igaks juhuks võid algustähele ka ringi ümber tõmmata. Pane vajadusel jutumärgid.

NB! Lause alguse suurtähte ei ole siin alla joonitud.

20. SAJ ALGUSEKS OLID VASTUOLUD VENE IMPEERIUMIS TERAVNENUD ÄÄRMUSENI, EESTLASED AGA JÕUDSID KULTUURILISE ISESEISVUSENI. 1905. A ALATES HAKKAS TEGUTSEMA RÜHMITUS NOOR-EESTI. 1906 TOIMUS TARTUS ESIMENE EESTI KUNSTINÄITUS, TEATER VANEMUINE ALUSTAS TÖÖD KUTSELISTE TEATRINA, LOODI ESIMENE EESTIKEELNE GÜMNAASIUM. 1909 AVAS UKSED EESI RAHVA MUUSEUM. 1914 ALGAS ESIMENE MAAILMASÕDA JA KUNI 1919 AASTANI PÕRKUSID EESTIMAAL SAKSAMAA, VENEMAA JA EESTI RIIGI HUVID. KASUTADES VENESAKSA KONFLIKTI, KUULUTAS PÄÄSTEKOMITEE 1918. A 18. VEEBRUARIL VÄLJA EESTI VABARIIGI. PIKA HERMANNI TORNI HEISATI EESTI LIPP. ISESEISVUSLIIKUMINE KASVAS ÜLE VABADUSSÕJAKS. 1919. A JÜRIPÄEVAL TULI TALLINNAS KOKKU ASUTAV KOGU, MIS VÕTTIS VASTU ISESEISVUSDEKLARATSIOONI.

1920. A SÕLMITUD TARTU RAHULEPING AVAS TEE OMARIIKLUSELE. ARENDATI RAHVUSKULTUURi. TARTU ÜLIKOOLI KÕRVAL HAKKAS TEGUTSEMA KUNSTIKOOL PALLAS, KÕRGEM SÕJAKOOL (ametlik nimi, aga võib kasutada ka väikesi tähti) JT. 1925. A LOODUD EESTI KULTUURKAPITAL TOETAS ERINEVAID KUNSTIALASID. JÄTKUS LAULUPIDUDE TRADITSIOON. 1922 LOODI EESTI KIRJANIKE LIIT JA ILMUMA HAKKAS AJAKIRI LOOMING. AKTIIVSELT TEGUTSES EESTI KIRJANDUSE SELTS, RÜHMITUSED TARAPITA JA KIRJANDUSLIK ORBIIT. ILMUSID JÄRGMISED RAAMATUSARJAD: „NOBELI LAUREAADID", „PÕHJAMAADE ROMAANE", „MAAILMAKIRJANDUSE VÄÄRTROMANE". 1938. A VÕIS EESTI VABARIIGI PRESIDENT KONSTANTIN PÄTS KINNITADA, ET EESTLASED ON KAHEKÜMNE AASTAGA SAAVUTANUD ROHKEM KUI PALJUD TEISED AASTASADADEGA.

Harjutus 32. Kirjuta väljendid õigetesse lahtritesse. Lisa põhjendus.

Kohanimed suure tähega.
Eesti kaup, Leedu sõdur, India suurmeister, Norra lipp, Itaalia lips, Rootsi kohv, Vene keiser, Eesti ühiskond, Iisraeli minister, Taani väed.
Põhjendus: kohanimega rõhutatakse riiki või territooriumi.

Kohanimed väikese tähega.
poola rahvalaul, soome keel, vene kirjandus, eesti kombed, india suurmeister.
Põhjendus: kohanimi on väikese tähega rahvuskuuluvust ja rahvusele omast rõhutavates ühendites.

Harjutus 33. Paranda algustähevead. Pane ka kõik puuduvad kirjavahemärgid.

Meediasõbralikem autofirma on **N**issan **B**alti**. E**elmisel aastal võitis selle tiitli **AS J**apauto.
Lugesime ajalehest **P**ostimees**,** et **E**esti väliminister soovib külastada **V**alget **M**aja **W**ashingtonis.
Kirjutasin eile**,** 23**.** juulil avalduse **E**esti **V**abariigi **H**aridus- ja **T**eadusministeeriumile.
1940**.** aasta võidupühal pöördus eesti rahva poole vabariigi president kõnega**,** mis kandis pealkirja **„E**esti rahva pojad ja tütred**"**.
Kunda (**Ü**)**ü**hisgümnaasiumi inglise ja soome keele õpetaja uus romaan **„H**aldjatants**"** võitis noorsooromaanivõistluse ühe peapreemiatest.
Tartu Raekoja platsile tahetakse panna jääskulptuur **„T**artu vaim ja **Ü**lemiste vanake**"**.
Omal ajal**,** kui taastati **E**esti **V**abariiki ja **V**abadussõja mälestusmärke**,** oli suhtumine muinsuskaitsekuussegi teistsugune.
Saates **„A**ktuaalne kaamera**"** teatati**,** et seitsmendate noorte interpreetide konkursi **„C**on brio**"** võitis tšellist **M**arkus **J**ärvi**,** kes pälvis ka **ERSO** preemia esinemisega orkestri ees.
Kas sa oled näinud filmi **„N**imed marmortahvlil**",** mis on tehtud **A**lbert **K**ivikase romaani ainetel?
Olen ujunud **M**ustas meres**, M**ustjões**, K**ollases meres ja **E**majões. Esmaspäeval on kontrolltöö geograafias ning teisipäeval inglise keeles, aga kolmapäeval toimub spordipäev.
Eesti, **L**äti ja **L**eedu on **B**altimaad.
Fr**. R.** Kreutzwald**, „K**aevipoja**"** ja **„E**esti rahva ennemuistsete juttude**"** autor sündis **K**adrina kihelkonna **J**õepera mõisa vabadikukoha suitsutares 26**.** dets 1803.

Harjutus 34. Kirjuta sobivad lühendid. Vaata õpikuharjutus 152 vastuseid.

13. Tarbetekstid

Peatükk on suhteliselt praktiline, selle **eesmärk** on anda õpilastele igapäevaste tarbetekstide praktiline koostamisoskus. Materjali tutvustamiseks ei kulu ilmselt rohkem kui üks õppetund. Samas käsitletud tarbetekstide harjutamise võib venitada pikema aja peale. Eriti hästi sobib avalduse, seletuse ja ametikirja koostamine jätta kodutööks.

Et nende koostamine ei muutuks õpilastele tüütuks kohustuseks, on mitmeid võimalusi, kuidas neid ülesandeid mängulisemaks teha.

Näiteks CV koostamiseks võiks välja kuulutada 2–3 fiktiivset töökohta, millele õpilased oma elukogemust ja olemasolevat haridust arvestades võiks kandideerida. Iga õpilane võiks valida ise, millisele töökohale kandideerimiseks ta avalduse kirjutab ja CV saadab. Kui avaldused on laekunud, siis võiks valida iga töökoha jaoks kahe- või kolmeliikmelise „töölevõtmiskomisjoni", kes töötab läbi laekunud avaldused ja koostab põhjendatud nimekirja, keda töövestlusele kutsuda. Ühe valikukriteeriumina tuleks kindlasti arvestada dokumentide vormistamise korrektsust. Kui komisjon oma töö tulemusi klassile tutvustab, siis peaks ta analüüsima, miks valik langes just neile inimestele ja miks osa taotlejaid jäi kutsumata.

Kui klassis on eliidi ja tõrjutute vahelist nokkimist, siis võib kaaluda selle töölevõtmisülesande esitamist nii, et igaüks esitab avalduse ja CV väljamõeldud isikuna, ka konkursil olevad ametipostid võivad sellisel juhul olla kõrgelennulised. Et avaldused on sellisel juhul sisuliselt anonüümsed, ei hakka klassi võimusuhted tulemusi oluliselt mõjutama.

Teise võttena võiks pikema aja jooksul (paar nädalat) praktiseerida **ametikirjade vahetamise rollimängu**. Selleks jagatakse klass paarideks või väikesteks töörühmadeks, mis moodustavad paarid. Iga paar saab rollid ja probleemi, mida tuleb hakata kirja teel lahendama. Näiteks: OÜ Koer soovib rajada kodanik Kassikese eramu kõrvale koerte jalutusväljaku ja peab selle rajamiseks majaomanikuga kokkuleppele saama. Eesmärgiks võiks olla see, et kirjavahetusel saavutatakse konsensus, nii et mõlema poole huvid saaks vähemalt osaliselt rahuldatud. Eeldatavalt tuleks selle nimel mõlemalt poolt vähemalt kaks kirja saata. Kirjavahetus hoitakse alles ja esitatakse pärast probleemi lahendamist õpetajale, kes teeb kokkuvõtted ja võib huvitavamaid kirjavahetusi ka klassis ette lugeda. Alljärgnevalt olgu pakutud väike valik olukordi, mida saaks kasutada ametikirjade kirjutamise harjutamiseks.

• Metallivargad varastasid eramu juurde viiva elektriliini. Eramu omanik pöördub liinivaldaja poole elektriühenduse taastamiseks.
• Maa-amet pöördub suvilaomaniku poole nõudega lammutada ehitis, mis on rajatud rannaribale liiga lähedale.
• Juhusliku mööduja riietele pritsis tellingutelt värvi. Mööduja pöördub ehitajafirma poole nõudega kompenseerida majanduslik ja moraalne kahju.
• Kollane ajaleht nimetab erakonda vahetanud naispoliitikut libarebaseks. Poliitik nõuab ajalehelt vabandust ja moraalse kahju korvamist.

• Reklaamifirma pöördub tuntud sportlase poole palvega lubada kasutada tema nime ja pilti mitmesuguste kaupade reklaamiks.
• Tartu Ülikooli rektor pöördub Tallinna Ülikooli rektori poole ettepanekuga ülikoolide ühendamiseks Eesti Ülikooliks.
• Kasiinos suure summa maksumaksja raha maha mänginud ametnik pöördub prokuröri poole kohtuvälise lahendi leidmiseks.
• Kodanik pöördub telefonifirma poole, sest talle on esitatud arve kõnede eest tasulistele liinidele, kuhu ta ei ole helistanud.
• Kodanik pöördub Jõuluvana poole sooviga saada jõuluks uus sõiduauto Mercedes Benz.
• Patune kaebab Põrguvürstile halbade olmetingimuste üle põrgus.

14. Raadio ja televisioon

Peatüki eesmärk on arendada meediakriitilist suhtumist. Kui palju aega sellele temaatikale pühendada, sõltub täiesti ajalistest ressurssidest, mis õpetajal on õppeaasta lõpul veel kulutada. Arvestades meedia võimu naiivse inimese käitumise üle, ei ole meediakriitika tähtsust võimalik vähimalgi määral alahinnata. Samas, kui klass on nõrgem ja pole hästi valmistunud lõpueksamiks, siis võib jätta peatüki ka iseseisvaks lugemiseks ja tegeleda põletavamate probleemidega.

Käsitlust sobiks alustada ehk hoopiski õpikuvälise materjaliga. Võib-olla pole paha maalida isegi veidi hirmutav pilt sellest, kuidas inimesed käituvad vastavalt sellele, mis neile massikommunikatsiooni teel sisendatakse.

Keskseks küsimuseks siinkohal on **reaalsuse mõiste**. Õpetaja võiks küsida õpilastelt, mida nad teavad neid ümbritseva reaalsuse kohta. Kui õpilased nimetavad erinevaid asju, siis õpetaja võiks küsida: *kuidas sa tead, et see nii on?* Vastuseid tuleb ilmselt mitmesuguseid, alates sellest, et ta on seda nähtust ise kogenud kuni selleni, et on näinud telest, kuulnud raadiost, lugenud raamatust või kuulnud kellegi tuttava käest. Kui on juba küllalt palju vastuseid kogunenud, võiks teha kokkuvõtte, et seda, mida inimene ise on tunnetanud, on võrratult vähem, kui seda, mida ta on vastu võtnud meedia vahendusel ehk **suur osa meie reaalsusest on keele abil konstrueeritud** – meil ei ole tegelikult mingeid sõltumatuid tõendeid selle kohta, et meie maailmapilt on adekvaatne.

Olles jõudnud nii kaugele, tuleks teadvustada massimeedia tohutut jõudu meie kõigi reaalsuse kujundamisel. Tehke hüpoteetiline katse. Kujutage ette, et näete televisioonist suurt pantvangidraamat kuskil suures riigis. Väga palju inimesi saab surma hullude äärmuslaste käe läbi. Kogu maailm on nördinud – asi on läinud juba üle igasuguse mõistuse piiride. Siis ütleb suure riigi president, et selle teo tegijad peavad saama karmi, aga õiglase karistuse. Ja kõik on nõus, sest tegu oli tõesti väga ebainimlik. Selle peale alustabki president sõda.

Kujutame ette, et mingit pantvangivõtmist ei olnudki, kogu sündmus lavastati selleks, et leida ettekääne sõja alustamiseks. Et inimesed on nördinud kujutletavast rün-

nakust, ei ole nad vastu sõjalistele operatsioonidele, mis võimaldabki presidendil populaarsust kaotamata sõda alustada.

Järgmisena võib tuua veel õpiku näited leheküljelt 113 ning võtta kokku, et selliseid manipuleerimisi läbi näha, tulebki tunda hästi meedia toimimismehhanisme. Selle koha peal võiks teha õpikust harjutused 167 ja 168. Kui aega on, sobivad siinkohal ka veidi põhjalikumad harjutused 170 ja 171.

Sealt edasi võiks käsitlus järgida teema liikumist peatüki algusest. **Tunni ülesehitus võiks olla dialoogiline**. Näiteks kohe pärast seda, kui on mainitud mitmesuguste helide kasutamist raadios info edasiandmise jaoks, tuleks küsida õpilastelt näiteid (harjutus 165). Samamoodi tuleks toimida pärast seda, kui on tutvustatud audiovisuaalseid keelevahendeid televisioonis (st heli- ja pildisümboleid). Harjutuste 165 ja 166 sooritamiseks oleks hea, kui õpetaja enne veidi raadiot kuulaks, et vajaduse korral suunavaid küsimusi esitada, näiteks: *kas te seda raadiosaadet teate?, mismoodi seal heliefekte kasutatakse?, kas te seda reklaami teate?* jne.

Raadio kui nähtuse käsitlemine ei peaks olema väga pikk, tuleks vaid esile tuua ta iseärasused võrreldes kirjutava meediaga, mille osana võiks teha harjutuse 169 õpikust.

Põhiline tähelepanu tuleks pöörata **televisiooni** kriitilisele analüüsile, sest kahtlemata on selle mõju tänapäeva inimeste maailmavaate kujundamisel kõige olulisem. Esmane analüüs võikski keskenduda erinevate saadete ideoloogia ja eesmärkide analüüsile, püüdes leida vastust küsimusele, kellele on kasulik teha just sellist saadet. Selle käsitluse järel sobiks koduseks ülesandeks anda töövihiku harjutused 43 ja 44.

Seejärel võiks asuda **meediatekstide dekonstrueerimise** juurde. Et sageli pole õpetajal võimalik kasutada oma võrdluseks kahte uudisklippi, mis sama sõnumit erinevalt tõlgendavad, siis võib seda teha ka kahe ajaleheteksti põhjal. Põhimõtteliselt kehtivad uudiste dekonstrueerimise küsimused õpiku leheküljel 117 ka ajaleheuudise dekonstrueerimiseks, sest ka seal tuleb leida fakti ja kommentaari piirid, eristada kommenteerijad, kaaluda, kas esitatud on erinevaid seisukohti ja milliseid hinnanguid annab loo autor.

Kui tunnis on kaks ajaleheuudist üheskoos edukalt dekonstrueeritud, siis võib anda koduseks ülesandeks õpiku harjutuse 173, mille lahendamisega paralleelselt võib koguda materjali ka töövihiku harjutuse 45 tegemiseks. Üldse võiks uudiste analüüsile ja dekonstrueerimisele pühendada vähemalt ühe õppetunni.

Vähemalt üht õppetundi vajab ka **reklaami olemuse avamine** ja reklaamide dekonstrueerimise harjutamine. Nii nagu uudiste puhul, võib ka reklaamide puhul klassis harjutamiseks valida mõne trükireklaami näite, kui ei ole võimalik kasutada mõne telereklaami videosalvestust. Tunni lõpu võiks pühendada rühmatööle õpiku harjutusega 175. Koduseks ülesandeks võiks jääda harjutus 174 õpikust ja/või 46 töövihikust. Rohkem aega (näiteks kuni 2 nädalat) võiks anda töövihiku harjutuse 48 lahendamiseks. Stsenaariumide hindamiseks võiks klass valida enda hulgast kompetentse žürii, kes valiks välja kolm parimat.

Muusikavideote analüüs võib jääda käsitlemata, kui ollakse üldises ajahädas.

Tugevama klassiga, kus ajaprobleemi pole, võiks aga muusikavideote dekonstrueerimine kujuneda üsnagi huvitavaks ja loominguliseks. Oluline on selle valdkonna käsitlemise juures video kasutamise võimalus, sest erinevalt uudistest ja reklaamist puudub muusikavideol otsene trükiekvivalent.

Et muusikavideod on üsna sageli raskesti dekonstrueeritavad ja mitmetähenduslikud, siis tuleks alternatiivsetesse seletustesse suhtuda rahulikult ning püüda erinevate argumentide abil leida sobivaimat seletust, st dekonstruktsiooniga tuleks püüelda konsensuse poole klassis, aga kui selle saavutamine on raske, siis tuleks aktsepteerida erinevaid tõlgendusi. Pärast video näidisdekonstruktsiooni võib teha harjutuse 49 töövihikust. Koduseks ülesandeks võiks jääda õpiku harjutus 176, selle lahendamiseks oleks kohane moodustada umbes 7–10-liikmelised töörühmad (3–4 klassi kohta).

Kui aega on, siis võiks ühe tunni pühendada veel harjutuse 176 lahendustele, st töörühmad võiks võtta kooli kaasa ka oma analüüsitud video, näidata seda klassile, esitada oma dekonstruktsioon. Arvestades, et muusikavideo pikkus on keskmiselt 4 minutit ja dekonstruktsioonile võiks pühendada 8 minutit, jõuaks tunnis käsitleda kolme videot. Kui töörühmi oli neli, siis saab igale rühmale anda aega koos video näitamisega 10 minutit.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 164. Kosmosest on saabunud kohutavalt võimas tulnukas – Meediaõgija.

Selle harjutuse tegemiseks peaks varuma aega, kui seda on liiga vähe, võiks harjutuse vahele jätta. Kõige parem, kui töörühmad saavad oma kaitsekõned koduse tööna ette valmistada. Kohtuistungiks tuleks klassis lauad ümber paigutada, et kohtunikud istuksid poolringis laua ümber nii, et kaitsjate ja publikuni oleks piisavalt ruumi. Ülemkohtusse tuleks valida sellised õpilased, kellel on kiire reageerimine ja valmisolek väidelda. Harjutuse kriitilisem koht ongi kohtu omavaheline väitlus konsensuse otsimiseks pärast kaitsekõnesid.

Harjutused 167, 168. Too näiteid selle kohta, kuidas televisiooni või raadio kaudu püütakse inimest mõjutada. Milliseid võtteid selleks kasutatakse? Miks ei ole hea, kui inimesed lasevad end massimeedia kaudu mõjutada?

Nendele küsimustele vastamine ei peaks õpilastele raske olema, vähemalt reklaami mõjutavat jõudu tunnevad kõik. Omalt poolt võiks lisada ühe näitena Tšehhis tehtud meediaeksperimendi, kus reklaamiti mitu nädalat olematut kaubamaja, mis pidi kohe oma uksed avama. Määratud päeval läksid osutatud aadressile tohutud massid inimesi, aga kaubamaja asemel oli ainult üks tohutu suur kaubamaja kujutav plakat keset tühermaad.

Kui reklaami mõju on juba märgitud, võiks õpetaja edasi küsida, et kas see on kõik või on massimeedial veel võimalik inimesi mõjutada. Õpilased võiksid suuta märgata, et teleseriaalide tegelaste käitumine ja hinnangud mõjutavad sihtrühma käitumist. Võiks küsida, milliseid seriaale nad vaatavad ja kui palju nad sooviks olla nagu üks või teine tegelane seal.

Harjutus 175. Moodustage töörühmad ja korraldage ajurünnak teemal Kas reklaam tuleks keelustada või selle näitamist piirata?

Selle harjutuse sooritamiseks oleks vaja tõenäoliselt peaaegu tervet tundi. La-henduse väljatöötamiseks vajaksid rühmad

umbes 10 minutit. Kui on neli rühma, siis kulub seisukohtade esitamiseks ca 20 minutit. 15 minutit võiks jääda ühisseisukoha kujundamiseks. Selleks oleks vaja valida moderaator, kes annab rühmadele esitluseks sõna, teeb märkmeid ja esitluste järel üritab esitada ühisnägemuseks vajalikke kompromisse. Moderaatori rolli võib võtta ka õpetaja, aga sel juhul tuleks tal oma õpetajarollist välja astuda ja olla lihtsalt ajurünnaku juht.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 42. Loe tekst läbi ja vasta lõpus olevatele küsimustele.

▪ **Mis on artikli teema?** Eestikeelse tõlke puudumine kaabeltelevisiooni kanalites.

▪ **Mis on „vene keele diktaat kaabellevis"?** See tähendab, et ostes kaabeltelevisiooni kanalite paketi, on vaataja sunnitud kasutama rahvusvahelisi menukanaleid vene tõlkega, sest Eestit peetakse osana Vene turust.

▪ **Millistel tingimustel võib Eestis näidata võõrkeelseid telesaateid?** Vaid siis, kui on tagatud eestikeelne tõlge.

▪ **Kas sellele reeglile on erandeid?** Erandiks on võõrkeelsed uudised ja otsesaated.

▪ **Miks ei tõlgi kaabellevifirmad võõrkeelseid programme eesti keelde?** Sageli tulevad programmid otse satelliidilt ja sellisel juhul ei ole võimalik tõlget juurde panna, paljudel kaabel-TV firmadel ei ole vajalikku aparatuuri.

▪ **Miks ei ole võimalik populaarseid taevakanaleid edastada ilma venekeelse peale-loetud tõlketa?** Sest regionaalsed levitajad on kulutanud hulga raha programmide tõlkimise peale ja nad on nõus müüma edasi vaid pealeloetud tõlkega programme, et oma raha tagasi teenida.

▪ **Kuidas oleks Raivo Mihkelsoo arvates võimalik probleemi lahendada?** Kui riik esitaks selge nõude, et vaja on tõlget ning aitaks seda organiseerida, siis oleks programmi levitajatel võimalik tootjatega otsekontakte luua ja osta originaalkeelseid saateid.

15. Eesti keele murded

Peatüki **eesmärk** on anda lühike ülevaade eesti keele peamurretest, tuua esile nende mõningad iseloomulikud jooned ning ärgitada noori arutlema keeleliste erisuste ja kodukoha identiteedi üle.

Peatüki materjalile võiks pühendada 2–4 õppetundi. Esimeses tunnis antaks üldine ülevaade peamurretest, käsitletaks murde ja kirjakeele erinevusi ning suhtumist murde kõnelemisse. Teises tunnis keskenduta ks peamurrete iseärasustele. Kolmas ja neljas tund võiks olla tervikuna pühendatud harjutuste tegemisele.

Esimene tund võiks alata kirja- ja murdekeele erinevuste käsitlemisega, millele järgneks arutelu õpiku harjutuses 177 esitatud küsimuste üle. Seejärel võiks vaatluse alla võtta peamurrete paiknemise, millega seoses oleks väga kohane vaadelda ka oma murdelist kuuluvust, ja arutleda harjutuse 178 kohaselt, kas teie (st klassi õpilaste) elukohta on võimalik keelekasutuse järgi ära arvata ja kas õpilased omakorda suudaksid teatud piirkonna elanikke nende keele põhjal ära tunda. Tundi lõpetama võiks jääda töövihiku harjutus 52, mis tuleks lõpetada kodus teatmeteoste ja/või Interneti abil. Samuti võiks koduseks ülesandeks jätta õpiku harjutuse 179. Selle harjutuse võiks aga lõpuni teha alles kolmandas tunnis.

Teine tund võiks olla pühendatud peamurrete iseärasuste iseloomustamiseks. Eriti hea oleks, kui oleks võimalik iga peamurde käsitlemise juurde lasta õpilastel kuulata ka näiteid. Murdenäiteid saab alla laadida Eesti Keele Instituudi kodulehelt (http://www.eki.ee/murded/fonoteek/index.php).

Kui õpetaja ise ei ole eriti vilunud helifailide käsitlemisel, siis võiks mõnele hakkajale noormehele anda ülesandeks failid CD ketta peale salvestada, et neid siis tunnis ette mängida. Kuulamisega paralleelselt võiks õpilastele anda ülesande jälgida, kas nad tunnevad ära igale murdele iseloomulikke tunnuseid (neid, mis õpikus mainitud). Kasulikum oleks enne kirjeldada murde erijooni ja seejärel kuulata salvestust, et sealt tunnuseid otsida. Koos murdenäidete kuulamisega kuluks kaheksa peamurde käsitlemisele kogu õppetund nii, et igale murdele jääks aega 5 minutit. Koduseks ülesandeks võiks jääda töövihiku harjutused 53 ja 54.

Kaks järgmist tundi võiks olla pühendatud harjutamisele, kui õpetaja on planeerinud ainele pühendada neli õppetundi. Kui on kavas pühendada kolm õppetundi, siis võib valida emma-kumma, kas kolmanda või neljanda tunni.

Kolmandas õppetunnis võiks teha kokkuvõtteid õpiku harjutuse 179 põhjal ning seejärel teha kohe ka harjutus 181. Selle harjutuse juurest võiks minna edasi harjutuse 182 juurde. Et murdejooni kergemini leida, võiks paar korda kuulata läbi ka oma murdepiirkonda iseloomustav murdenäide – sealtki võib valida iseloomulikke jooni oma keele rikastamiseks. Selle harjutuse kokkuvõte tuleks teha järgmises tunnis, kui õpilased on juba jõudnud oma murret praktikas kasutada.

Neljandas õppetunnis võiks kontrollida koduse töö harjutused 53 ja 54 töövihikust. Et harjutus 54 on loominguline, siis võiks lasta mõnel õpilasel oma jutt ette lugeda. Lõviosa tunni ajast võiks aga olla pühendatud harjutuse 180 tegemiseks. Et tegu on lavastusliku harjutusega, milles on palju rühmatöö elemente, siis oleks hea, kui selleks puhuks saaks klassis pingid stsenaariumist lähtuvalt ümber paigutada.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 52. Täida lüngad (vajadusel teatmeteoste ja Interneti abil).

Murre on rahvusvahelise nimetusega **dialekt**. Murded jagunevad kaheks suureks tüübiks: kohamurreteks ehk **dialektideks** ja sotsiolektideks. Sotsiolekt on **mingi sotsiaalse rühma keelepruuk**. Sageli kutsutakse sotsiolekte lihtsalt **lektideks.** Eesti kohamurded jagunevad kahte suurde rühma: **Põhja-Eesti** ja **Lõuna-Eesti** murreteks. Peamurdeid on kokku **kaheksa**. Need on **saartemurre, läänemurre, keskmurre, rannikumurre, idamurre, Tartu murre, Mulgi murre ja Võru murre**. Eesti kirjakeele aluseks on **keskmurre**. Eesti kirjakeelest kõige erinevam on **Võru** murre. Territoriaalselt on kõige suurema levialaga **keskmurre**. Võrreldes murdega

on murrak **väiksema levikuga**. Murrakute piirid langevad territoriaalselt kokku kunagiste **kihelkondade piiridega**. Kool, kus ma õpin asub ..... murraku alal. Murded hakkasid ühiskeele ees taanduma **20. sajandi teisel poolel**. Tänapäeval on murdekeel kõige elujõulisem **Võrumaal**. Sealsele murdele on loodud oma kirjakeel, mida kutsutakse **võro keeleks**. Kirderannikumurret kõneldakse **Põhja-Eesti ranniku alal ja Kirde-Eestis**. Selle murde suurimaks iseärasuseks on see, et **seal ei eristata II ja III väldet**. Idamurret kõneldakse **Peipsi loodekaldal**. Idamurre piirneb **rannikumurde, keskmurde** ja Tartu murdega. Saartemurret kõneldakse neljal eesti saarel: **Saaremaal, Hiiumaal, Muhus ja Kihnus**. Saare murdele on keeleliselt kõige lähemal **lääne**murre. Kõige põhjaeestilisemate joontega Lõuna-Eesti murre on **Mulgi** murre. Eesti murrete tuntumaid uurijaid on **Andrus Saareste**. Tänapäeva kaks suuremat murdeuurimise keskust on **Eesti Keele Instituut** ja **Võru Instituut.**

Harjutus 53. Anna murdesõnade tähendused. Vajadusel kasuta ÕSi.

Sõnade puhul, millele on antud kaks üsna erinevat tähendust, pärineb esimene tähendus ÕSist ja teine „Väikesest murdesõnastikust".

ahker – hakkaja, usin
kaema – vaatama
lämmi – palav
vigel – hark
verev – punane
väits – nuga
mõskma – pesema, peksma
kaksama – rebima
hõrak – punane sõstar
tanum – külatänav
kõiv – kask
ubin – õun
kesv – oder
prõlla – praegu
hame – särk, rätik
retsima – rikkuma
kablutama – kappama, köietama
õkva – otse
kalits – tasku
vöörus – eeskoda
man – juures
miilustama – õrnutsema, himustama

Harjutus 55. Tõlgi järgnev katke Kauksi Ülle romaanist „Paat" kirjakeelde. Võõraid sõnu vaata „Väikesest murdesõnastikust" (leiad selle Internetist aadressilt www.eki.ee/dict)

Üks enam-vähem adekvaatne tõlge.
Väga tasahilju kuivatas ta huultega tüdruku silmi ja silitas pruuniks põlenud õlga, siis kõditas habemeoras põske ning suu peatus suu peal. Aino suu hakkas lahti minema ning äkki oli see üleni kuuma keelt täis. Ta ei saanud arugi kui hakkas vastu imema.

Ei tea, miks ta mind kogu aeg paitab, nagu oleks ma mõni vasikas või lambatall. Mehe käsi silitas ning näperdas rindu. Ta võpatas veidi, kui kare käsi läbi õhukese kleidi rinnanibu puutus. Aino oli nagu saunas. Ta ei olnud tähelegi pannud, millal vihma oli hakanud sadama. Tal oli ihu nagu sipelgaid täis.

Harjutus 56. Tõlgi järgmised vanasõnad kirjakeelde.

Armal iks au häitses. *Eks armsamal ikka au õitseb.*

Uus võrk mitte minne ruagsilmätä mere egä tüdrik katsmata mehele. *Ei minevat uus võrk katkise võrgusilmata merre, ei lähe ka tüdruk vaatamata mehele.*

Sitik satav sita pääle, puosi satav tütrigu pale. *Sitikad lendavad sita peale, poi-sid tüdrukute peale.*

Naase nõu, mehe tego. *Naise nõu, mehe tegu.*

16. Kirjakeele norm ja keele muutumine

Peatüki **eesmärk** on kujundada õpilase suhtumist keele normidesse. Eesmärk on kujundada paindlik hoiak, mis väärtustab normikohast keelt ametlikes olukordades, kuid mõistab ka keele variatiivsuse rikastavat mõju.

Peatüki materjali võiks käsitleda kolmes tunnis: esimese tunni võiks pühendada keele varieerumise mõiste seletamisele ning kirjakeele eripära käsitlemisele. Sellega seoses võib käsitleda ka keelevea mõistet. Teise tunni võiks pühendada slängile ja kõnekeelele ning kolmanda tunni keele muutumisele ja keelehooldele. Materjali käsitlus võiks olla arutlev, jättes ruumi õpilaste isiklikele arvamustele.

Esimene tund võiks ülesehituselt järgida peatüki algust: kõigepealt ülevaade varieerumisest ja seejärel selgitus, miks keelt on vaja normeerida. Käsitluse järel võiks teha töövihikust harjutuse 60 ja/või 61. Koduseks ülesandeks võiks jääda õpiku harjutused 183 ja 184.

Teine tund võiks alata harjutuse 183 analüüsiga – õpilased tooksid esile näiteid varieerumise kohta, ilmekamad neist võiks kirjutada tahvlile. Seejärel võiks liikuda uue materjali juurde, rääkides slängist ja kõnekeelest, selle käigus võiks liigitada tahvlil olevaid näiteid vastavalt kas slängi või kõnekeele hulka. Käsitluse järel võiks teha õpikust harjutuse 186 või 187 (õpilane võiks ka ise valida ühe neist harjutustest). Kui vähegi aega jääb, siis võiks mõned tööd klassis ette lugeda. Koduseks tööks võiks jääda õpiku harjutus 188. Harjutus on suunatud õpetajate keelekasutuse järgimisele tunnis. Et tulemused oleksid usaldatavad, tuleks näitelaused üles kirjutada koos infoga, millises tunnis lause esines. Harjutuse kontrollimisel ei tohiks ka ülemäära karm olla õpetajate suhtes, kes tõenäoliselt kasutasid kõnekeelsusi või slängiväljendeid selleks, et ainet õpilastele lähemale tuua. Õpetaja võiks mainida, et inimesed sageli muudavad oma kõnet sarnasemaks oma kuulajate (antud juhul õpilaste) keelepruugile.

Kolmandas tunnis võiks kõne alla võtta keele muutumise, keelevea ja keelehoolde. Alustada võiks keelevigade käsitlusega, võib-olla koguni harjutusega 189, mille sooritamine peaks näitama keelevea suhtelisust. Selleks võiks harjutuse lahendada koos. Iga sõna puhul paluks õpetaja käe tõsta kõigil neil, kes arvavad, et vorm on õige. Käetõstnute järgi saab aru, kui paljud peavad vigaseid vorme õigeks. Seejärel võikski õpetaja seletada, et paljud vead on suhtelised nagu õpikus väidetud. Vea käsitluse juurest tuleks liikuda keele muutumise juurde, näidates, kuidas keelevead sellega on seotud. Et näidata keele muutumise mõju normile, võiks lasta õpilastel teha töövihikust harjutuse 62. Koduseks ülesandeks võiks jääda harjutus 63, mis on eelmisega analoogne.

Kui õpetajal on aega, siis võiks lasta õpilastel teha ka õpiku harjutused 190 ja 191. Nende tegemiseks on kasulik moodustada töörühmad ja anda lahendamiseks aega umbes nädal. Seejärel võib teha kokkuvõtva tunni, kus analüüsitakse eesti kirjakeele seisu valdkondade kaupa.

Õpiku harjutuste vastused

Harjutus 189. Järgnevas loetelus on seitse vigast vormi. Paranda need õigeks. Vajadusel kasuta õigekeelsussõnaraamatu abi. Kas normingud lähevad Sinu keeletundega kokku?

~~vaeset~~ vaest, ~~piklikute~~ piklike,
~~juhmem~~ kõige juhmim, ~~mudaseid selgu~~ mudaseid selgi, ~~nirudaid~~ nirusid,

~~tüütatakse~~ tüüdatakse, ~~ämblikute~~ ämblike

Harjutus 190. Keeleteaduslik uuring. Moodustage alltoodud sõnadest paberilehele mitmuse osastava vorm (näide üks aasta – palju aastaid). *Tööle ära nime peale kirjuta. Seejärel moodustage uurimisrühm, kes loeb kõik moodustatud vormid kokku ja esitab iga sõna kõik erinevad vormid protsentuaalselt diagrammil:* kass, pank, selg, põll, nulg, käil. *Millistes sõnades eksiti rohkem? Mis võis olla selle põhjus? Kas võib olla tegu käimasoleva keelemuutusega?*

Tõenäoliselt eksitakse rohkem sõnadega *põll, nulg* ja *käil.* Põhjus on ilmselt selles, et tegu on harvakasutatavate sõnadega, mille puhul õigete vormide kogemust mälus pole, aga reeglid on liiga keerukad, et vigu ei tekiks.

Töövihiku harjutuste vastused

Harjutus 57. Jaga järgnevad sõnad gruppidesse. Põhjenda kokkukirjutamist. Lisa igasse gruppi ka oma näiteid.

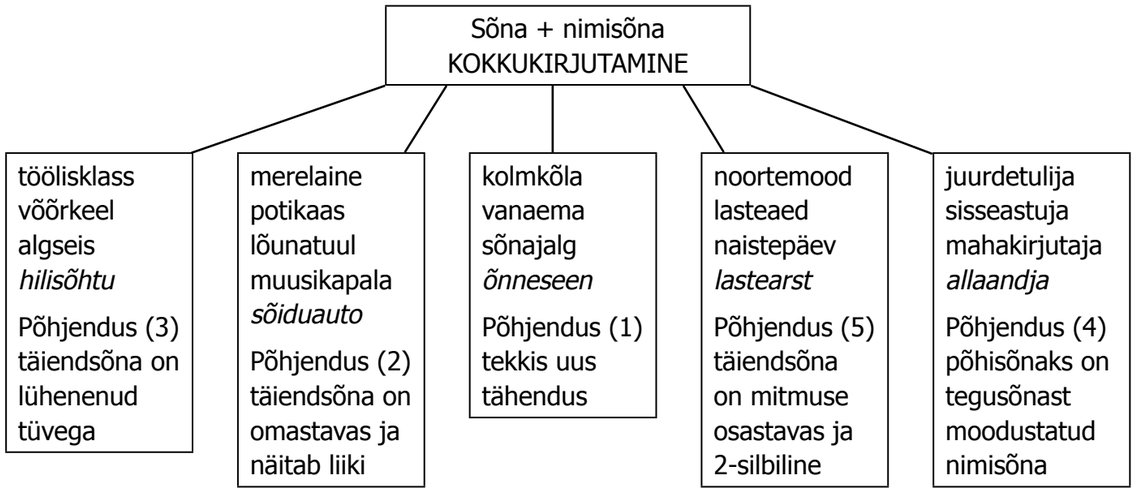

Harjutus 58. Jaga järgnevad sõnad gruppidesse. Põhjenda lahkukirjutamist. Lisa igasse gruppi ka oma näiteid.

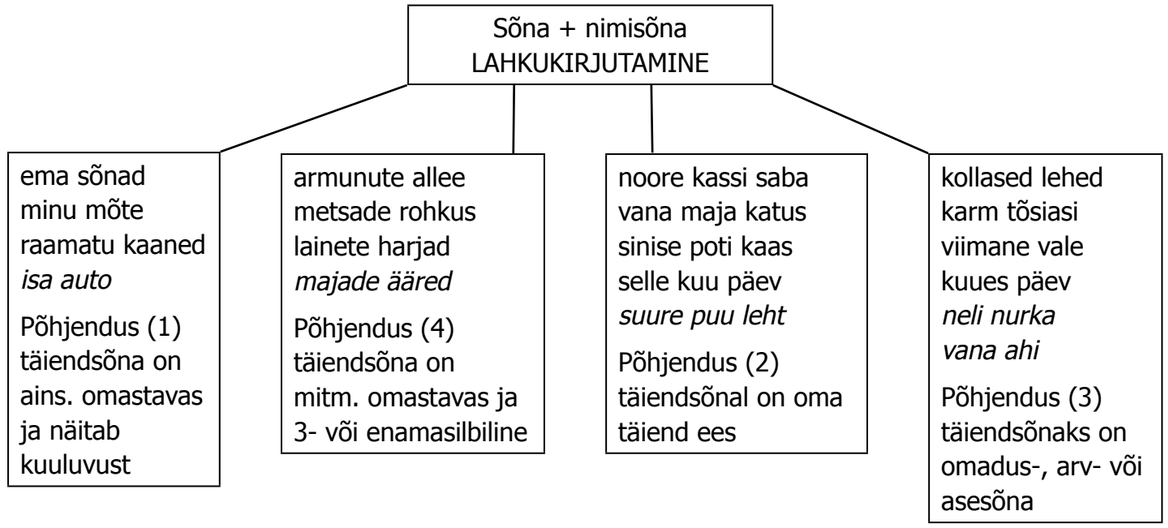

Harjutus 59. Ühenda kokkukirjutatavad sõnad kaarekesega.

Eesti keelel on eriline koht **õppekavas**. Eesti keele hea valdamine loob eeldused eesti kultuuri **tundmaõppimiseks** ja väärtustamiseks ning hõlbustab teiste **õppeainete** õppimist. Eesti keel kannab eesti kultuuri, oma keel ja kultuur on rahvuse säilimise eeldus. **Emakeel** on inimese mõtlemise ja tunnetuse vahend, samuti peamine **eneseväljenduse** ja vahetu suhtlemise vahend.

Inimese suhtlemisel ümbritseva **maailmaga** on kesksel kohal **teabevahetus**, **sealhulgas** nii teiste inimeste **arusaamade** ja suhtumiste tunnetamine kui ka oma hinnangute väljendamine. **Teabevahetuse** ja **inimsuhtlemise** kandjateks on üldisemas mõistes suulised, kirjalikud ja pildilised tekstid. Oma elus puutub inimene kokku mitmesuguste tekstidega, **argivestlusest** ja **tarbetekstidest** meediani, keerukast **teabetekstist väljendusrikka kunstiteoseni**. **Seetõttu** on oskused, mis võimaldavad erinevaid tekste mõista ja luua, inimesele ümbritseva **maailmaga** suhtlemisel **hädavajalikud**. Nende oskuste arendamine on eesti keele õpetuse kõige laiem eesmärk.

Õppeaine avaraid eesmärke taotletakse mitme **õppevaldkonna** kaudu. **Keelekasutust** ning oskust tekste mõista ja luua arendatakse **õigekeelsusõpetuse**, **tekstiõpetuse** ja **kirjandusõpetuse** kaudu. **Õppeaine** eesmärkide saavutamise eelduseks on kolme **õppevaldkonna** harmooniline **koostoime õppeprotsessis**.
(2002. a riikliku õppekava põhjal.)

Harjutus 60. Tõmba maha vormid (17), mis ei vasta kirjakeele normile (vajadusel kasuta ÕSi).

~~läksivad~~, läksid, ~~hää~~, hea, suulisi, suuliseid, ~~kartulaid~~, kartuleid, korstent, korstnat, ~~kirjutet~~, kirjutatud, mustim, ~~musteim~~, kõige mustem, ~~roosasi~~, roosasid, ~~roosaid~~, võbeleda, võbelda, nülgib, nülib, pensjoneid, pensioneid, pensione, heinasid, hei-

nu, heinade, heinte, pelglikku, ~~pelglikut~~, pärlide, pärlite, putrusid, putre, ~~putruid~~, kassisid, kasse, põllesid, põlli, ~~põlleid~~, metsades, metsis, ~~metsais~~, ~~marudaim~~, ~~kõige marudam~~, ~~maruim~~, kõige marum, pekstakse, ~~peksakse~~, ~~peksetakse~~, ~~võitusi~~, võite, võitusid

Harjutus 61. Paranda keele-, kirja- ja komavead.

Roheline on tuleviku värv
(pealkirja järel punkti ei ole)

Planeet Maa. Meie maakera. Ainuke koht selles **päikesesüsteemis,** kust võib leida rohelust ja elu. Ometi kõike meie ümber toimuvat vaadeldes tundub**,** nagu mitte keegi meist ei teaks**,** et teist võimalust **kõike** otsast alata me ei saa!

Mõelda vaid**,** mis toimub maailmas praegu? Valmistatakse tuumapomme, bioloogilisi- ja **keemiapomme**. Meist mitte kuigi kaugel käib sõda. Mingil määral toimub kogu **aeg terves** maailmas sõda. Sõda terroristide, varaste, mõrvarite, türannide **jt.** vastu.

Vihmametsi võetakse maha, **rääkimata** muudest maailma metsadest, ka meie armsad kodumaised kuused ja kadakad lähevad **tarbeesemete** valmistamiseks. **Heitgaasid**, tehased. **Maavarasid** kaevandatakse piiramatult ja kõikjalt. Ja kõige selle tipuks meie koduplaneedi poolused sulavad ning taevas haigutab hiiglasuur **osooniauk**.

Milline siis on meie maailma tulevik? Tuumasõda, tohutu rahvastiku kasv, hiigelsuured ülerahvastatud linnad, vesi ja toit lõppevad otsa, **katastroofid** jne. **Igatpidi** häving. Ja seda kõike söödetakse **meile** ette kui mitte võimatut võimalust teise ilma minna!! Aga ega kedagi taoliste ennustuste eest hukka mõista ei saa. Ajalugu **on näidanud**, et on küllaga selliseid türanne, kes oma võimu nimel on võimelised korda saatma väga **julmi tegusid**.

Kui aus olla, siis mina ~~nisukesi~~ **eelmainitud** asju ei karda. Maailma lõppu ma ka ei karda ega usugi. Minu jaoks on see viimsepäeva jutt täiesti jabur. Kuigi ma näen kõike hirmsat enda ümber toimumas, ei arva ma, et täielikul hävingul sündida lastakse. Võib-olla olen ma liiga naiivne ja ei oska ohtu näha. Aga ma olen noor ja **kogemusteta** ega mõistaks ohtu taibata isegi mitte seal, kus ta kõige tõenäolisemalt on.

Maailmas siiski **võideldakse** hävingu vastu. Aina rohkem ja rohkem kasutatakse päikese- ja tuuleenergiat. Haridust **jagatakse** kõikjal**;** kus vähegi võimalik, propageeritakse **nn.** „rohelist mõtlemist". Teadlased uurivad ja leiutavad viise**,** kuidas maailma päästa ökologilisest **katastroofist**.

Riikides, kus valitseb usuvabadus**,** levib budism, mis näitab, et rusikatega ei lahenda midagi ja vägivald sünnitab vägivalda. Mis kõige tähtsam**:** on inimesi, kes julgevad välja öelda oma arvamust. **Sõnavabadus** on **enamikul** inimestel maailmas.

Aga kas on piisavalt **palju** neid, kes pooldaksid igavest rahu? Või teeb seda iga viies, võib-olla isegi iga kahekümnes?

Aga kui lõpetada kõik võimalik tapmine, ~~tooks~~ **kutsuks** see esile maailma rahvastiku **kahekordistumise**. Ja me seisaksime silmitsi **järjekordse katastroofiga**. Järelikult on asi tasakaalus. Ei ole ju head ilma kurjata.

Ja igatahes mulle tundub, et **kõike** seda paremaks muuta ei saa. Ning ega ta suurt

hullemaks ka minna tohiks. Sellel lihtsalt ei lastaks juhtuda, inimestel juba on kord olemas võime õppida oma vigadest. **Nii et** tulevikus mina midagi hullu ei näe. Roheline on ta igatahes.

Harjutus 62. Kohanda järgnev Kristjan Jaak Petersoni päevaraamatust pärit lõik tänapäeva kirjakeele normidele vastavaks.

Talv oli saabunud. Linnud olid vait. Külm tuul puhus metsas ja ajas lund hange. Metsas istus lumise männi all pisikese tule juures Jaak, kes ühte linna läks oma armsaid vanemaid vaatama. Ta oli üksi metsas, tule leek tõusis üles ja puud raksusid põledes. Jaak, teekäimisest väsinud, võttis oma piibu ja tubakakoti ning piibu põlema pannud, hakkas ta omaette sedaviisi mõtlema: „Oo, Jumal, kaugel veel on mu armsad vanemad ja nende poeg on siin keset talve üksi suures metsas. – Küllap mu vana isa ajab ema, õe ja vennaga juttu ning küllap ta küsib: kus on praegu meie armas Jaak? – Ei oska nad arvata, et Jaak siiski nende juurde tuleb. Oo, kui rõõmsaks nad muutuvad, kui nad näevad mind tuppa astuvat. Siis ma loen neile oma luuletusi. Ja hea isa hakkab siis laulma ja tantsima. Ema heidab pärast magama ja siis ajan ma oma vana isaga head juttu, pudel õlut ees ja piibud suus." Nõnda mõtles Jaak, tõusis üles, kustutas tule ära, võttis pauna selga, möök rabisemas kõrval. Siis hakkas minema, kuni lõpuks oma vanemate juurde jõudis. Kui suur tema ning ta omaste rõõm oli, seda võib igaüks ise arvata, mina seda ei suuda siin kirjeldada.

Harjutus 63. Kohanda järgnev Willmanni jutt kaasaegsesse eesti keelde.

Kaaren ja rebane

Rebane nägi, et kaaren oli kuskilt juustutüki varastanud ja nokkis seda ühe suure tamme oksa peal. Rebane limpsas keelt, tuli kaarna juurde ja ütles libeda keelega: „Oo, mis kena lind sa oled! Ja kuidas su suled hiilgavad päikese käes! Hea meelega tahaksin ma ka su laulmist kuulda, siis ma võiksin uhkustada, et ma olen midagi erilist näinud ning kuulnud. Kes teab, kui sul ilus laul on, ehk sind seatakse lindude kuningaks?" Kaaren, kes kiituse pärast edevaks oli muutunud, tegi oma koledat häält, hüüdes kraaks, kraaks, kraaks! Seetõttu kukkus juust maha ning rebane võttis selle ära naerdes, et oli kaarna sulgi ja häält kiitnud, kuid mitte mõistust.

Moraal

Ära kuula selle juttu, kellel on tige meel ja libe keel, sest see ei hooli sinust, vaid sellest, mis sul on. Kui tema on end täis söönud ja joonud, siis ta pühib oma suu puhtaks ja läheb naerdes oma teed.